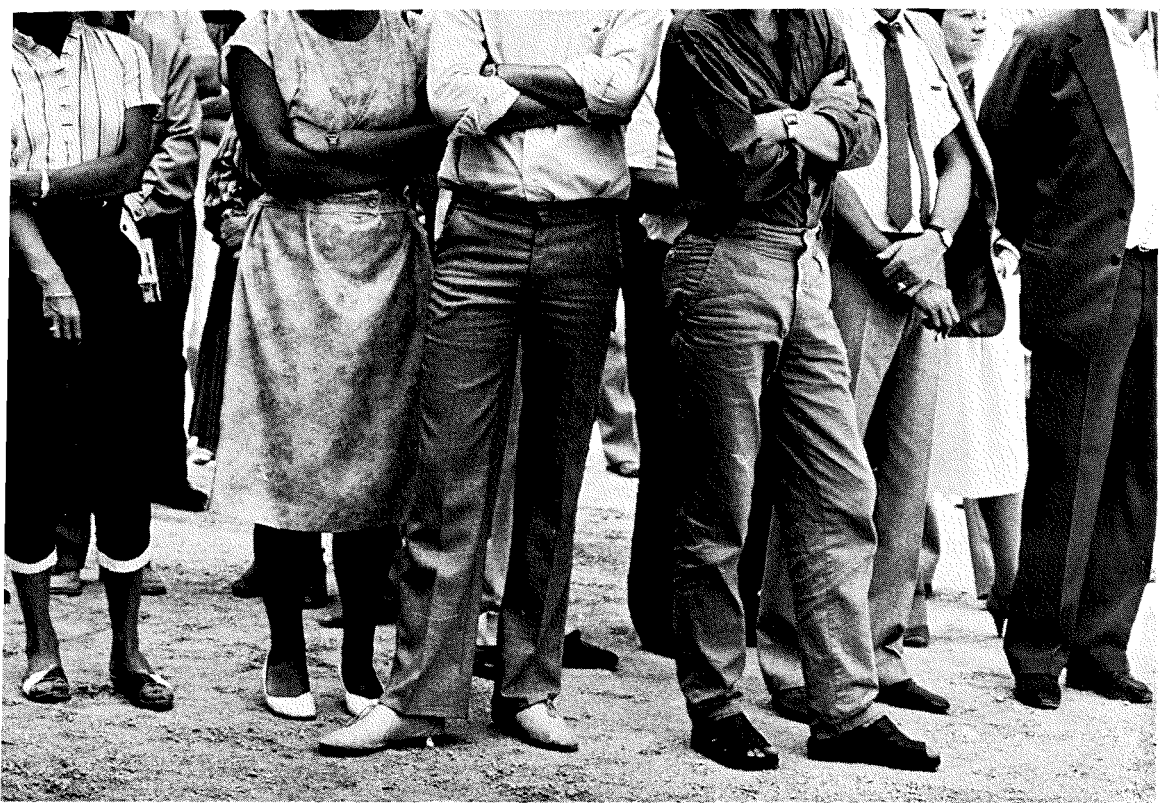

MIŠKO KRANJEC, ZLIT TRŽIČ, AVGUST 1984

dr. *Mihajlo Ogrizović*

Šolstvo in prosveta na Hrvatskem med NOB (4)

Ko je bila vsa Evropa pod fašističnim jarmom, je bilo na osvobojenem ozemlju Jugoslavije od leta 1941 naprej organizirano vsestransko prosvetno, izobraževalno-vzgojno delo z ljudstvom. To vsestransko dejavnost je spodbudila Komunistična partija Jugoslavije, lotili pa so se je prvi partizanski odredi, protifašistične organizacije žensk in mladine, organi oblasti, prosvetni in politični delavci. Ta dejavnost je bila edinstvena in neponovljiva. Redkokje lahko v zgodovini revolucionarnih gibanj kake države in njenih narodov najdemo tak primer. Poleg drugih vidikov je ta dejavnost dajala naši revoluciji značaj celostnega osvobodilnega gibanja in pomembne razsežnosti kulturne revolucije.

Te dejavnosti so prišle med ljudsko revolucijo in osvobodilno vojno do izraza tudi na osvobojenem ozemlju Hrvatske. Še več, zaradi nekaterih okoliščin so prav na tem ozemlju postale množične in celostne. Na Hrvatskem je bilo namreč konec junija 1942 osvobojeno večje ozemlje, ki je zajelo dobršen del Like, Korduna in Banije, partizanske enote v Dalmaciji, Hrvaškem Primorju in Slavoniji, pa so takrat izbojevale veliko uspešnih bojov proti okupatorjem in osvobodile vrsto vasi in večjih mest.

Čeprav je okupator požgal in uničil mnogo šol, je bilo treba začeti organizirati vzgojno-izobraževalno delo za najmlajše. Prva je začela združevati naše najmlajše mladina in zanje organizirati vzgojno-izobraževalno in idejnopolično delo. Mladinski boj, organ Centralnega komiteja Skoja, je dal smernice za delo z najmlajšimi že jeseni 1941. V njih je zapisano: »... zbirajte najmlajše, učite jih brati in pisati, gojiti materni jezik, da bodo svojim domačim in prijateljem brali o bojih in zmagah ljudskih gibanj po vsem svetu.¹

V zvezi z vzgojo in izobraževanjem najmlajšega rodu je tudi pokrajinski komite SKOJ poleti 1942 poslal razpis vsem skojevskim vodstvom v Hrvatski, v katerem so bila navodila za vzgojno in izobraževalno delo. Ta navodila so bila ena izmed prvih obširnejših dokumentov te vrste na osvobojenem ozemlju Hrvatske. To je bil v bistvu prvi učni načrt in program, po katerem so z najmlajšimi delali mladinci, člani Skoja in prosvetni delavci.² Sprva je to delo potekalo v skupinah oziroma v dveh oddelkih. Prvi je bil sestavljen iz bivšega prvega in drugega razreda osnovne šole, drugi pa iz tretjega in četrtega razreda osnovne šole.

*... vse to je pomenilo
prekinitev s staro šolo,
v kateri je bil učenec bolj objekt kot subjekt.*

To je bilo edino, kar je bilo mogoče storiti v težavnih okoliščinah in ob pomanjkanju kadra. Predmetnik v teh prvih partizanskih šolah ni bil obširen, »tu ni bilo prirodo-pisa, zemljepisa, zgodovine itd., učili so se samo črk, otrokom so brali o pomembnih dogodkih in prepevali so ljudske pesmi. Poleg abecede in borbenih pesmi so otroke učili, kako prenašati obveščevalna pisma itd.«³ Decembra 1942 je tudi prosvetni odsek izvršnega odbora Avnoja poleg drugih pomembnih dokumentov za prosvetno delo sprejel navodila za delo v ljudskih osnovnih šolah, ki so pomagala izpopolnjevati izobraževalno in vzgojno delo v osnovnih šolah na osvobojenem ozemlju. Od jeseni 1942 do poletja 1943 je osnovno šolstvo kljub četrti in peti sovražnikovi ofenzivi na osvobojeno ozemlje pomembno napredovalo in se razvijalo. Zlasti razvito je bilo v Liki, Baniji, Kordunu in Dalmaciji, spomladi in poleti 1943 pa tudi v Slavoniji, Gorskem kotarju, Hrvaškem primorju in drugje. Od začetka ljudske vstaje pa do prvega zasedanja Zavnoha (Deželnega antifašističnega sveta narodne osvoboditve Hrvatske) je na osvobojenem ozemlju Hrvatske delovalo 295 osnovnih šol z več kot 11 230 učenci in 363 prosvetnimi delavci.⁴

Z ustanovitvijo Zavnoha 13. in 14. avgusta 1943 in v njegovem okviru prosvetnega odseka se je začelo še intenzivnejše organiziranje šolstva in prosvete na osvobojenem ozemlju Hrvatske. Po sporazumu z vojaškim vodstvom so odpoklicali del učiteljev tudi iz vojaških enot. S tem je bil okrepljen učiteljski kader na osvobojenem ozemlju. Prosvetni odsek je okrajnim kulturno-prosvetnim odborom pomagal tudi konkretno; pošiljal je navodila, ukaze in razpise, v katerih je daljal smernice za organiziranje šolstva in prosvetnega dela, ter se povezoval z oblastnimi in okrožnimi narodnoosvobodilnimi odbori na osvobojenem ozemlju Hrvatske. Poleg učnega načrta in programa za osnovne šole je ta odsek izdelal učni načrt in program za štiri razrede nižje gimnazije, načrt in program za tečaje za nepismene, navodilo za delo kulturno-prosvetnih odborov pri narodnoosvobodilnih odborih, organiziral pripravo prve knjige, z vrsto razpisov in ukazov je pomagal šolstvu in prosveti na osvobojenem ozemlju, organiziral posvetovanja in konference, pošiljal posamezne člane na teren in dajal konkretno pomoč šolam, skrbel za izobraževanje in vzgojo učiteljskih kad-

rov in pomagal narodnoosvobodilnim odborom in njihovim prosvetnim oddelkom itd.

Z akcijo centralnega prosvetnega organa ljudske oblasti sta se šolstvo in prosveta na osvobojenem ozemlju Hrvatske organizacijsko, programsko in kadrovsko izboljšali, organi prosvetne oblasti pa so bili vertikalno in horizontalno bolje povezani. Na precej večjem osvobojenem ozemlju Hrvatske je delovalo konec leta 1943 do poletja 1944 precej več osnovnih šol kakor na prej osvobojenih območjih, prav tako tudi na novih osvobojenih ozemljih v Istri, zagrebškem območju in drugje. Po prizadevanjih Partije, organov ljudske oblasti in prosvetnih delavcev je na osvobojenem ozemlju Hrvatske v šolskem letu 1943/44 delovalo 915 osnovnih šol s 33.692 učenci in 965 učitelji, od tega 461 strokovnih.⁵

Za tako veliko število osnovnih šol, nekatere izmed njih so že tedaj delale v skoraj normalnih razmerah, je bilo treba sprejeti nove ukrepe za njihovo nadaljnje delo. Zato je prosvetni odsek Zavnoha sklical državno posvetovanje prosvetnih delavcev v Glini leta 1944 in začel akcijo za izdelavo novih načrtov in programov za osnovne šole, izdelal nova navodila za organizacijo prosvetnega dela, sprejel nekatere ukrepe za gradnjo in obnovo šolskih zgradb, šolske opreme in pripomočkov, si prizadeval za nadaljnje izboljšanje dela prosvetnih odsekov in prosvetnih referentov, skrbel za kakovostnejše in širše usposabljanje učiteljskega kadra in se pripravljaj na organiziranje osnovnega šolstva v skoraj osvobodjeni deželi. Novo šolsko leto 1944/45 se je začelo v organizacijsko, kadrovsko, programsko in materialno precej ugodnejših razmerah. Tako tudi uspehi niso bili nepomembni. Konec šolskega leta 1944/45 ali, točneje, tik pred osvoboditvijo naše države je na osvobojenem ozemlju Hrvatske delovalo 1598 osnovnih šol s 100.183 učenci in 2394 učitelji. V to so vštete tudi osnovne šole v El Shattu, v Italiji in Bajmoku v Vojvodini.⁶ Pri organiziranju osnovnih šol se je posebno izkazala Dalmacija, kjer pa je kljub vsemu primanjkovalo še skoraj 300 učiteljev za osnovne šole.

Narodnosti naše države so si pridobile svoje pravice s sodelovanjem v boju proti skupnemu sovražniku. V naših vojaških enotah so bili borci češke, nemške, madžarske, italijanske in drugih narodnosti. Na tretjem zasedanju Zavnoha je bilo v deklaraci-

ciji o osnovnih pravicah ljudstva in državljanov demokratične Hrvatske (člen 1) poudarjeno: »Narodnostnim manjšinam v Hrvatski bodo dane vse njihove pravice za nacionalno življenje.«⁷ S tem so bile potrjene tudi pravice narodnostnih manjšin v naši državi do svobodnega, kulturnega in prosvetnega razvoja. Tako so že konec leta 1944 delovale šole za otroke češke, madžarske in nemške narodnosti, spomladi 1945 pa tudi za otroke italijanske narodnosti. Učenci v teh šolah so se učili po posebnem programu, ki je obsegalo predmete v njihovem jeziku, hrvatsko-srbski jezik pa so imeli kot poseben predmet v okviru predpisanega učnega načrta.

Zavnoh, oblastni, okrožni in okrajni narodnoosvobodilni odbori in komande območij so pomagali pri obnovi šol z gradbenim materialom, šolsko opremo, klopmi, mizami, šolskimi tablam, računalni in drugimi pripomočki. Vse to so izdelovali v vojaških in civilnih delavnicah. V splošnih delovnih akcijah za gradnjo zgradb in stanovanj so ljudje v Liki zgradili 2600 hiš, v Kordunu 6000, v Slavoniji 636, nekatere izmed njih so uporabili za šole. V Slavoniji, kjer so bile gospodarske razmere nekoliko ugodnejše, je bilo v kratkem času zgrajenih 26 šolskih zgradb, 35 pa obnovljenih.⁸

Konec leta 1943 so bile vse zgradbe srednjih šol v osvobojenih mestih Slavonije obnovljene, začela pa se je tudi intenzivna obnova in gradnja šolskih stavb v Dalmaciji. Tako je bilo samo v imotskem okraju konec decembra 1944 popravljenih 25 šolskih zgradb, v ninskem 25, v vrgoreškem 7, v okraju Metković 17.⁹

Težavne razmere za delo so prisilile otroke in učitelje, da so si poiskali nove možnosti za preskrbo. Tako so bile v letu 1944 organizirane male »industrije« za proizvodnjo pisalnega in šolskega pribora. Na osvobojenem območju Banije so izdelovali kredo, podobna proizvodnja je obstajala na področju Korduna pa v Liki in Dalmaciji. Na osvobojenem območju Gorskega kotarja je ok-

rožni narodnoosvobodilni odbor organiziral izdelovanje šolskih tabel, ki po kakovosti niso zaostajale za tovarniškimi. Že takrat so v nekaterih šolah urejali šolske vrtove, gojili čebele, kunce, sončnice, različno zelenjavo in sadje, v glavnem za partizanske bolnišnice in revne družine.

Ljudski učitelji, ki so končali učiteljske tečaje, na katerih so si pridobili splošno, pedagoško in ideološko-politično izobrazbo, so si pridobivali izkušnje tudi v organiziranju šolskega dela v oteženih razmerah. Z učenci so izdelovali računalna, reliefe, grafike in razne risbe. Učenci so prinašali v šole različen material. Pa ne le to, s seboj so nosili trinožnike, pogosto so sedeli le na kosu lesa, na kamnu, na tleh. Pisali so sklonjeni na tleh ali pa so si podložili kak trd predmet. Namesto table so velikokrat uporabljali desko, kos pločevine, stara vrata ali oknico. Pisali so tudi na stene ali na tla s koščki strešnikov, ogljem, glino ipd. V nekaterih šolah so seveda bile razmere boljše.

Organi ljudske oblasti, učitelji in starši učencev so dobivali šolski pribor tudi od protifašističnih organizacij in učiteljev protifašistov z okupiranega območja. Tudi vojaške enote so po napadih na sovražnikova oporišča prinašale pisalni pribor, šolske pripomočke, priročnike in drugo ter tako oskrbovale šole in učence.

Za uspešno delo osnovnih šol ni bilo dovolj samo izdelati učne načrte in programe. Poseben problem so bili učbeniki. Vsa dotedanja prizadevanja oddelka za ljudsko prosveto Zavnoha, da bi pripravili knjige za osnovne šole, niso niti zdaleč zadovoljila dejanskih potreb. Pri pouku so še naprej uporabljali partizanski tisk in otroški časopis Pionir, vendar to ni ne po obliki ne po vsebini povsem ustrezalo pouku. V začetku leta 1944 je izšla prva knjiga Zavnoha, tiskana v majhnem številu izvodov. Kasneje so jo razmnoževali za slavonske osnovne šole. Ko je število učencev osnovnih šol na osvobojenem ozemlju Hrvatske preseglo 80.000, je bilo treba pripraviti vsaj najnujnejše učbenike

¹ Omladinska borba, 1941–1944, Izdanje CK NOJ, 17–18, Zagreb.

² Pokrajinski komite SKOJ za Hrvatsko vsem skojevskim vodstvom v Hrvatski, poletje 1942, str. 1–2.

³ Nedjeljka Drakulić-Neca, Razvoj prosvetnog rada u Lici u toku NOB, Narodna prosvjeta 1947/5, Zagreb, str. 88.

⁴ Mihajlo Ogrizović, Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske za NOB (1941–1945), Zagreb, 1975, str. 28.

⁵ Prav tam, str. 100.

⁶ Prav tam, str. 168.

⁷ Treće zasjedanje ZAVNOH, Zagreb, 1950, str. 93.

⁸ Prav tam, str. 72.

⁹ Prav tam, str. 163.

za osnovne šole. Jeseni 1944 se je začelo delo za prvi knjigi, ki sta bili tiskani v Italiji. To sta bili berilo v 72.000 izvodih in abecednik v 30.200 izvodih. Sestavila sta ju Miljenko Grabelić in Helenka Gemulin, redakcijo je opravil prof. Peter Lasta. Poleg berila in abecednika je oktobra 1944 izšlo istrsko berilo v Afriki pa elshatsko.¹⁰

Precej je bilo samoiniciativnih poskusov pri sestavljanju beril, ki so jih uporabljali pri pouku, tudi vojaških beril. Pa vendar to ni moglo zadovoljiti potreb osnovnih šol po berilu. Tako so pri pouku še naprej uporabljali partizanski tisk, časopis Pionir in predvino berilo z izbranimi teksti, ki niso bili v nasprotju z idejnimi in pedagoškimi osnovami šole v narodnoosvobodilnem boju.

Število vojnih sirot, nepreskrbljenih otrok in otrok žrtev fašističnega terorja na osvobojenem ozemlju se je nenehno večalo. Zato je bilo treba ustanoviti otroške domove. Prvi so odprli vrata že konec leta 1942. Pozneje je bila pri Zavnohu ustanovljena komisija, z nalogo, da vsestransko prouči skrb za otroke in izdela navodila za organizacijo in delo v otroških domovih. Konec leta 1944 so bila ta navodila sestavljena, potem pa je ljudska oblast odprla več otroških domov.¹¹ Otroške domove so odpirali na območju Pokolpja, Banije, Žumberka, Korduna, Slavonije, v okolici Zagreba in v osvobojeni Dalmaciji. Že do februarja 1945 je bilo v osvobojeni Dalmaciji 17 otroških domov, v katerih je bivalo 1016 vojnih sirot.¹² V Dalmaciji so odprli tudi 153 vrtcev, otroške dispanzerje, domove za matere in dojenčke. V Bajmoku v Vojvodini je bilo 22 otroških domov, več pa še v El Shattu in Italiji. Konec leta 1944 je bilo na osvobojenem ozemlju Hrvatske 40 otroških domov z več kot 300 otroki.

Veliko otrok je bilo med narodnoosvobodilno vojno razporejenih po zasebnih hišah. Podatkov za Hrvatsko ni, vendar vemo, da je bilo v zasebnih hišah na osvobojenem ozemlju Hrvatske, Bosne in Srbije več kot 36.000 otrok.¹³

Posledice vojne so bile slabe materialne, socialne in zdravstvene razmere na osvobojenem ozemlju. Poseben problem so bili vzgojno zanemarjeni otroci, ki so taval po osvobojenem ozemlju brez nadzora in vzgoje. Zaradi tega je bil na pobudo Zavnoha 15. januarja 1945 ustanovljen zavod za vzgojno zanemarjene otroke v Kaštel Lukšiću. To je bil prvi tak zavod na osvobojenem ozemlju. Bil je dobro organiziran. Z otroki so se uk-

varjali vzgojitelji, materialno pa so jim pomagali krajevna ljudska oblast in vojaške enote. Pozneje se je ta dom preselil v Filip-Jakov v zadarskem okraju.¹⁴

V življenju partizanske osnovne šole in otroških domov je imela pomembno vzgojno, moralno, politično in idejno vlogo pionirska organizacija, ki je nastala ob prvi uporniški puški, uradno pa je bila ustanovljena kot Zveza pionirjev Jugoslavije na prvem kongresu protifašistične mladine v Bihaću od 27. do 29. decembra 1942. Pionirji z mladinci in Skojem na čelu so imeli vojaške vaje, nastopali so na prvih zborih, prireditvah in proslavah, pozivali ljudstvo, mladino in najmlajše v boj, k bratstvu in enotnosti ipd. Nastopi najmlajših so zelo ganili ljudi in borce. Že ti prvi nastopi najmlajših so pričali, da je to novi rod, ki se je vzgojil v boju, za boj, svobodo in boljšo prihodnost. Nekateri člani pionirske organizacije so bili med osvobodilno vojno borci, bombaši, kurirji, proizvedovali so za sovražnikovimi položaji, prinašali pošto vojaškim enotam in organom ljudske oblasti, reševali živino in hrano pred okupatorji, sodelovali pri sabotajah, reševali zavezniške letalce, javljali o sumljivih osebah in podobno. Veliko jih je padlo, ko so se borili za narod in domovino.

Pionirji so sodelovali tudi v delovnih akcijah pri žetvi in setvi, delali na partizanskih zadrugnih posestvih, zbirali hrano za ranjence in jo prinašali v partizanske bolnišnice, pomagali narodnoosvobodilnim odborom, vojaškim enotam ipd. Samo na osvobojenem ozemlju Istre je bilo proti koncu leta 1944 organiziranih 14.000 pionirjev.¹⁵

V partizanski šoli je bila pionirska organizacija pobudnik pionirske samouprave. Trudili so se za dober uspeh v šoli, skrbeli za snago in higieno, pisali stenske časopise, sklicevali sestanke, na katerih so prebirali Pionir in drug partizanski tisk. Ob pomoči učiteljev in mladincev so delovali literarno in kulturno. Od pionirjev so pričakovali, da bodo najboljši učenci, vzor vsem drugim, da se pravilno obnašajo do učiteljev in starejših, da razvijajo tovarštvo in prijateljstvo, bratstvo in enotnost, enakopravnost, sodelovanje med najmlajšimi. V njihovih vrstah je bila posebna skrb posvečena ohranjanju partizanskih in ljudskih pesmi, sodelovanju v časopisu Pionir idr. Ko so med ljudsko revolucijo Komunistična partija Jugoslavije, organizacije Skoja in mladine uspešno povezale vzgojo najmlajših s konkretnimi naloga-

mi narodnoosvobodilnega boja in z življenjem ljudstva, so oblikovale lik otroka pionirja, z moralnimi lastnostmi, ki so bile značilne za obdobje boja naših narodov za svobodo. Takšna vzgoja najmlajših nasploh, posebno še v pionirski organizaciji, je v mnogočem prispevala k razvijanju novega duha v šoli in ji je s tem dajala resnični značaj ljudske in demokratične vzgojno-izobraževalne ustanove.

Največji problem osnovnega šolstva med narodnoosvobodilnim bojem v Hrvatski je bilo stalno pomanjkanje učiteljev. Če bi bilo več učiteljev, vzgojiteljev mladega partizanskega rodu, bi lahko na osvobojenem ozemlju delalo precej več osnovnih šol. Zato so že leta 1942 uvedli učiteljske tečaje. To so bili krajši, desetdnevni in petnajstdnevni tečaji, na katerih so si člani Skoja in mladine pridobivali osnovna znanja za delo v osnovni šoli. Kasneje, v letih 1943 in 1944, so organizirali enomesečne, dvomesečne in nazadnje petmesečne učiteljske tečaje. Zanje je oddelek za ljudsko prosveto Zavnoha izdelal načrte in programe ter metodološka navodila za organizacijo. Poleg strokovnih znanj so si udeleženci tečajev pridobili znanje o organiziranju prosvetnega dela, pedagogiki, zgodovini pedagogike, didaktiki, metodiki, izvenšolskih dejavnostih, zgodovini narodnoosvobodilnega boja, ljudske oblasti in praktična znanja za pouk in šolsko delo. Med vsakim učiteljskim tečajem je bilo preskrbljeno še za dvorano za vaje, v kateri so tečajniki imeli tudi praktična predavanja. Po načrtu za trimesečne učiteljske tečaje je pouk obsegal 290 ur, za petmesečne pa 365 ur. Učiteljske tečaje so imeli na vseh osvobojenih območjih Hrvatske. Samo na koncu 1944. in v začetku 1945. leta je bilo 16 štirimesečnih učiteljskih tečajev s 551 tečajniki, ne upoštevaje tečaje, ki so trajali dva ali tri mesece.¹⁰ Med narodnoosvobodilno vojno so na učiteljskih tečajih usposobili 1213 ljudskih učiteljev, mladincev in pripadnikov organizacije žensk, vojaških enot, partizanov in invalidov. To so bili prosvetni delavci, ki so si med

narodnoosvobodilnim bojem z vsem srcem prizadevali za ljudsko šolo in prosveto.¹⁷

Poleg teh tečajev je bilo organiziranih še več krajših osem- in desetdnevni pedagogsko-političnih tečajev za prosvetne delavce v novoosvobojenih krajih, mestih, območjih. Organizirali so tečaje iz zgodovine narodnoosvobodilnega boja, tečaje ruskega jezika, angleškega in drugih. V osvobojenih krajih Hrvatske so imeli tudi sedemdnevne tečaje za prosvetne referente in načelnike prosvetnih oddelkov, ki so se jih udeleževali okrožni in okrajni načelniki in referenti za prosveto.

K hitrejšemu strokovnemu, pedagoškemu in idejnemu izpopolnjevanju prosvetnih delavcev so v veliki meri prispevale pogoste občinske in okrajne konference, delovne skupine in aktivni, ki so jih redno organizirali. Takšne oblike pedagoškega izpopolnjevanja prosvetnih delavcev so pomagale zlasti nepoklicnim učiteljem iz mladinskih vrst, ki jim je bila v pomoč tudi strokovna literatura. Oktobra 1944 je izšla prva številka Narodne prosvete, ki jo je izdal oddelek za ljudsko prosveto Zavnoha, s članki in razpravami iz pedagogike, prosvete in šolstva. Dvojna številka tega časopisa je izšla aprila 1945.

Prosvetni delavci so precej uporabljali tudi gradiva iz fizike, biologije, kemije, zgodovine in književnosti, ki so jih sestavljali člani prosvetnega oddelka Zavnoha in nekateri predavatelji splošnoizobraževalnih tečajev pri oddelku za ljudsko prosveto Zavnoha. Posebej so razmnoževali predavanja, referate in razprave o imperializmu, fašizmu, nastanku religije, kmečkem in nacionalnem vprašanju, nastanku človeka, razvoju živih bitij itn. Za poučevanje nacionalne zgodovine so uporabljali teze Otokarja Keršovanija, za poučevanje splošne zgodovine in ekonomskega razvoja družbe Segalovo brošuro Ekonomski razvoj družbe in drugo. Poleg tega so razmnoževali predavanja in referate iz pedagogike, didaktike in metodike, kot so Vzgojno-izobraževalno delo, Disciplina, Naša vzgojno-izobraževalna stvarnost, Spomin, Zgodovinska vzgoja idr.

¹⁰ Branka Praznik, *Partizanske početnice* u Hrvatskoj, Zagreb, 1983.

¹¹ Navodila za organizacijo dijaških domov, ki jih je izdelal oddelek za ljudsko prosveto Zavnoha (30. november 1944, št. 942), so bila osnova za organiziranje otroških domov.

¹² Poročilo o dijaških domovih Zavnoha 5. februarja 1945, Arhiv mesta Splita, št. 55/79, št. 129.

¹³ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948–1949, Beograd, str. 31.

¹⁴ Školske novine, št. 11, Zagreb, 19. marca 1954, str. 3.

¹⁵ Poročilo PK SKOJ za Hrvatsko CK SKOJ Jugoslavije, št. 108, 4. decembra 1944, str. 10.

¹⁶ Narodna prosvjeta, št. 2–3, marec–april 1945, str. 19.

¹⁷ Prav tam, št. 3, marec 1946, str. 2.

K izpopolnjevanju pedagoške in strokovne usposobljenosti učitelja so prispevala tudi različna navodila oddelka za ljudsko prosveto Zavnoha, učni načrti in programi ipd., pa tudi partizanski tisk, časopisi Vjesnik, Naprijed, Borba in Nova Jugoslavija, zlasti pa še brošura o drugem zasedanju Avnoja, članki, govori in razprave Tita, Kardelja, Pijadeja in književna dela V. Nazorja, I. G. Kovačiča, B. Čopića, S. Kulenovića, J. Horvata in drugih.

Konec leta 1944 so delovale na osvobojenem ozemlju tudi učiteljske šole, v Delnicah, Pakracu in nekaterih dalmatinskih mestih. Ponekod so delovale kot posebni oddelki gimnazij, drugod pa samostojno, npr. v Splitu in Dubrovniku. Z odpiranjem učiteljskih šol, čeprav v težavnih razmerah, sta se začela sistematična vzgoja in usposabljanje učiteljev. In končno je bila po sklepu oddelka za ljudsko prosveto Zavnoha 24. marca 1945. odprta višja pedagoška šola v Splitu. To je bila prva višja šola v novi Jugoslaviji, ustanovljena na osvobojenem ozemlju.¹⁸ Imela je dvorano za vaje, 8 študijskih skupin, 65 slušateljev in študijski dom.

Decembra 1944 je bil ustanovljen iniciativni odbor Učiteljskega združenja Hrvatske in sestavljena so bila pravila učiteljskega združenja. Konec 1944. in v začetku 1945. leta so bila na vseh območjih Hrvatske ustanovljena okrajna učiteljska združenja, ki so kmalu prerasla v okrajne podružnice učiteljskega sindikata, Učiteljsko združenje Hrvatske pa je postalo sestavni del Enotnega sindikata delavcev in uslužbencev Jugoslavije.

Poleg osnovnih šol, otroških domov in razvejenega sistema strokovnega, pedagoškega in idejno-političnega izobraževanja in usposabljanja partizanskih učiteljev so na osvobojenem ozemlju Hrvatske delovale številne partizanske gimnazije in druge srednje šole. Na Otočcu v Liki je 8. julija 1943 začela delovati prva partizanska gimnazija, novembra istega leta pa partizanske gimnazije v Rujevcu (Banija), Dušniku, Delnicah in 3 meščanske šole (Hvar, Jelsa, Starigrad), ki so bile po sklepu Zavnoha spremenjene v nižje gimnazije, podobno kot druge meščanske šole na osvobojenem ozemlju. Prosvetni oddelk Zavnoha je za srednje šole izdelal nov učni načrt in program, kasneje pa učni načrt in program za vseh osem razredov. Že do februarja 1945 je na osvobojenem ozemlju Hrvatske delovalo 33 srednjih šol z 9657 učenci.¹⁹ Pozneje se je njihovo število neneh-

no povečevalo, zlasti na osvobojenem območju Slavonije in Dalmacije.

Na osvobojenem ozemlju so delovale tudi strokovne šole kot šole za učence v gospodarstvu, ženske strokovne šole, železničarske šole, glasbene šole, srednje kmetijske šole, pletarska in druge. Posebno veliko srednjih strokovnih šol je delovalo v osvobojeni Dalmaciji.

Vse srednje šole, predvsem partizanske gimnazije, so imele še dijaške domove, internate. Vzdrževali so jih narodnoosvobodilni odbori, ki so skrbeli za sprejem učencev, ustanavljanje domov za moško in žensko mladino posebej, njihovo ureditev in organizacijo. Te domove so odpirali na vseh osvobojenih območjih Hrvatske že od leta 1943 naprej. V šolskem letu 1944/45 je bilo na osvobojenem ozemlju Hrvatske 25 dijaških domov za 2275 učencev.²⁰

Ko so konec leta 1943 in v letu 1944 začele delovati partizanske gimnazije in druge srednje strokovne šole in so odprli dijaške domove, je začela delovati tudi mladinska organizacija kot pomemben dejavnik v šolskem življenju. Vplivala je na mladino tako, da je uveljavljala v njenem življenju in delu bojne izkušnje, tradicijo in polet, značilen za mladino med osvobodilno vojno. S tem ko je mladinska organizacija oblikovala idejnopolitično zavest učencev, je v šolsko življenje vnašala osvobodilnega in protifašističnega duha in prispevala ne samo k razvijanju novih odnosov med učitelji in učenci, vzgojitelji in mladino, temveč tudi k različnim oblikam političnega, kulturnega in prosvetnega dela; s tem je pripomogla k popolnejšemu uveljavljanju osebnosti, samostojnosti, svobodi, pobudam in dejavnosti mladine v vzgojno-izobraževalnem procesu in šolskem življenju nasploh.

Tako sta mladinski organizaciji v osvobodilni vojni in tik pred osvoboditvijo, s tem da sta vodila delo srednješolske mladine, pomagali razvijati zavestno disciplino, pravičen odnos do dela, učenja in šole ter učiteljev, vzgajali sta učence v duhu tovarištva in prijateljstva, bratstva in enotnosti, enakopravnosti narodov in narodnosti, za svobodno mišljenje, kritičnost, resnicoljubnost in doslednost ter sproščali njihove moči; vse to je pomenilo prekinitev s staro šolo, v kateri je bil učenec bolj objekt kot subjekt. S tem sta prispevali k razvijanju novega duha, oblikovanju demokratične šole, v kateri se je že med osvobodilnim bojem začela vzgajati in izobraževati inteligenca na tistih idejnih te-

meljih, ki jih je med revolucijo prenašala v celostno življenje naroda, v njegov boj in nazore, pa tudi v šolo in življenje mladine Komunistična partija Jugoslavije.²¹

Partija je oblikovala celostni sistem in organizirala vzgojo in izobraževanje najmlajših in mladega rodu in na široko delovala za izobraževanje odraslih. Ta dejavnost se je začela hkrati z ljudsko revolucijo in osvobodilno vojno naših narodov in narodnosti. Prva naloga je bila odpraviti nepismenost ljudstva in borcev. Že konec leta 1941 so uvedli na nekaterih osvobojenih območjih prve tečaje za nepismene. V letih 1942 in 1943 pa so potekali že na vseh osvobojenih območjih. Pri tej nalogi so sodelovali mladinci, protifašistične organizacije žensk, organi ljudske oblasti, prosvetni delavci. Prosvetni oddelek Zavnoha je leta 1943 izdelal enoten načrt in program za nepismene, ki je v okviru 60-urnega pouka obsegal tudi računstvo in politično vzgojo. V načrtu in programu je bila opredeljena tudi vsebina vseh predmetov. Pozimi 1943 je potekala široka akcija za nepismene. V 150 tečajev za nepismene so zajeli približno 3000 tečajnikov, leta 1944 pa na 702 tečajih 10.000 tečajnikov, v začetku leta 1945 se je število tečajev za nepismene povečalo na 1450 s 30.000 tečajniki. Samo na predkongresnem tekmovanju sta hrvatska in bosanska mladina naučili pisati 30.000 odraslih in mladincev. Domnevajo, da se je med narodnoosvobodilnim bojem na Hrvatskem naučilo pisati 50.000 mladincev in odraslih.

Hkrati so pripravili tudi tečaje za voditelje tečajev za nepismene. V Dalmaciji, Liki, Kordunu, Baniji in drugje se je na njih usposobilo 500 voditeljev. To je bila močna spodbuda za nadaljnje širjenje pismenosti.²²

Že decembra 1942 je prosvetni oddelek izvršnega odbora Avnoja izdelal statut ljudske univerze, v katerem so bili predvideni tečaji splošnega in strokovnega značaja, namenjeni odraslim in organizirani internatsko. Prosvetni oddelek Zavnoha je konec leta 1943 ustanovil ljudsko univerzo in ta je organizirala splošnoizobraževalne tečaje za 4 razrede srednje šole, ki so trajali 3 mesece. Organizirani so bili trije takšni tečaji za splošno izobraževanje vojaških kadrov, ljud-

ske oblasti in protifašističnih organizacij. V programu teh tečajev so bili nacionalni jeziki in književnost, zgodovina, zemljepis, matematika, biologija, fizika, kemija, higiena s skupno 280 urami pouka in 144 urami vaj.

Po tej pobudi prosvetnega oddelka Zavnoha so organizirali splošnoizobraževalne tečaje na osvobojenem območju Dalmacije, Banije in Žumberka, Slavojine, v zagrebškem okrožju in Gorskem kotarju. Leta 1944 in v začetku 1945 je na osvobojenem območju Hrvatske delovalo 15 splošnoizobraževalnih tečajev s 593 tečajniki.²³ Ti tečaji so dajali organom oblasti, vojaškim enotam in protifašističnim organizacijam dokaj izobraženih in usposobljenih kadrov.

Zaradi ogromnih potreb po kadrih za družbeno, gospodarsko, upravno, socialno, zdravstveno in druga področja so Zavnoh, oblastni in okrožni narodnoosvobodilni odbori ter njihovi oddelki organizirali različne strokovne tečaje. Tako so potekali številni strojepisni, administrativni, sodni, kmetijski, traktorski, zadružni, vinogradniški, strojniški, sanitetni, agronomski, tečaji za vodje partizanskih vrtcev, poštno-telegrafski, vaterinarski, vozniški, cestni, prometni in drugi tečaji. V vasi Buzet pri Glini so, na primer, organizirali tudi Veterinarski laboratorij št. 1 – šolo za veterinarske kadre. Tečajniki so se tam usposabljali za veterinarske bolničarje in sanitejce, za cepljenje živine in preglede, za dezinfekcijo in prvo pomoč in drugo. Takšne tečaje je končalo več kot 300 ljudi, kmetijske pa več kot 500. Na osvobojenih območjih Dalmacije, Slavonije, Pokolpja in drugod so imeli več zdravstvenih tečajev. Namenjeni so bili zdravstvenim kadrom, ki so delovali pri organih ljudske oblasti, v otroških in dijaških domovih, bolnišnicah in zdravstvenih postajah na osvobojenem ozemlju.

Na teh tečajih so predavali splošne in strokovne predmete prosvetni delavci, učitelji, profesorji in drugi strokovnjaki, pač glede na značaj tečaja. Nanje so hodili v glavnem člani Usaoja in Skoja. Pokrajinski komite Skoja za Hrvatsko je v poročilu za centralni komite pisal o udeležbi mladine na teh tečajih: »V okolici Banije je približno 491 mladincev na raznih tečajih. V Gorskem kotarju

¹⁸ Prav tam, št. 2–3, marec–april 1945, str. 24.

¹⁹ Prav tam, str. 12.

²⁰ Glej opombo št. 4, str. 199.

²¹ Prav tam, str. 209 in 210.

²² Mihajlo Ogrizović, Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za vrijeme NOB, Zagreb, 1960.

²³ Prav tam, str. 60–72.

70, Liki 105, Dalmaciji okoli 1000. Poleg tega je odšlo na različne tečaje prek našega komiteja do 200 mladincev.«²⁴ Lahko trdimo, da je na tečaje hodilo več kot 1000 mladincev in odraslih.

Tudi v El Shattu in Italiji je bilo organiziranih precej različnih strokovnih tečajev. Poleg tega so potekali tečaji ruskega, angleškega, francoskega jezika in esperanta ter tečaji stenografije, ki jih je končalo nekaj tisoč odraslih in mladine.²⁵

Partijska prizadevanja niso bila omejena le na vodenje oboroženega boja naših narodov in narodnosti, organiziranje ljudske oblasti, protifašističnih organizacij, šolstva in prosvete v ožjem smislu, temveč je Partija med osvobodilnim bojem posvečala posebno skrb marksističnemu izobraževanju svojega članstva; in sicer na različne načine: s tiskom, partijsko literaturo, delovnimi in teoretskimi sestanki, konferencami in posvetovanji. To je bila zares nenehna dejavnost. Toda poleg vseh teh oblik izpopolnjevanja partijskega kadra, posebno še vodilnega, so že od leta 1941 organizirali krajše osemdnevne in desetdnevne partijske tečaje, na katere so hodili voditelji iz organov Partije, ljudske oblasti in vojaških enot.

V letu 1942 je poleg višjih partijskih tečajev, ki jih je organiziral Centralni komite KP Jugoslavije in so jih obiskovali poleg partijskih kadrov iz drugih krajev Jugoslavije tudi visoki partijski voditelji iz Hrvatske, agitprop Centralnega komiteja KP Hrvatske organiziral več višjih in srednjih partijskih tečajev za partijske voditelje iz organov Partije, ljudske oblasti, protifašističnih organizacij in vojaških enot. Do osvoboditve naše dežele je organiziral 16 višjih partizanskih tečajev za 400 visokih partijskih voditeljev in 10 srednjih partijskih tečajev s približno 200 slušatelji. Na teh tečajih, ki so trajali od 20 do 30 dni, so udeleženci pod vodstvom predavateljev proučevali te teme: razvoj države, Partija, organizacijska vprašanja Komunistične partije Jugoslavije in vprašanje kadrov, teorija revolucije, diktatura proletariata, sovjeti, nacionalno in kolonialno vprašanje, kmečko vprašanje, strategija in taktika boljševikov v prvi etapi revolucije 1905. in februarja 1917. leta, prva in druga imperalistična vojna in njena preobrazba v narodnoosvobodilno, stališče naše Partije do druge imperalistične vojne, obrambe naših narodov pred nevarnostjo fašizma in neodvisnosti naše države, za kaj se bojuje naša Partija, narodnoosvobodilno gibanje, narod-

noosvobodilni odbori in partizanski odredi Jugoslavije, vloga in naloge partijskih organizacij v vojski, Antifašistična fronta žensk in vodilna vloga Komunistične partije Jugoslavije, ZSSR kot prvoborka v boju proti fašizmu.²⁶

Poleg višjih in srednjih partijskih tečajev, ki jih je organiziral Centralni komite KP Hrvatske in njegov agitprop, so oblastni in okrožni komiteji organizirali na vsem osvobojenem ozemlju Hrvatske srednje in nižje partijske tečaje za vodilni partijski kader s svojega terena, pa tudi za kadre z okupiranega ozemlja. Za ponazoritev množičnosti teh akcij naj navedemo le primer Slavonije. Na tem osvobojenem območju je bilo približno 30 srednjih partijskih tečajev, ki jih je obiskalo 500 partijskih voditeljev. Veliko partijskih tečajev je bilo pri okrožnih komitejih v Slavoniji. Samo pri okrožnem komiteju KP Hrvatske Brod, Nova Gradiška in Virovitica je bilo organiziranih 35 nižjih partijskih tečajev s približno 404 tečajniki, pri okrožnem komiteju KP Hrvatske Karlovac od 1942 do novembra 1943 pa 13 partijskih tečajev s 175 udeleženci.²⁷

Agitprop Centralnega komiteja KP Hrvatske je izdelal program za srednje in nižje partijske tečaje in obvezno literaturo. Programe tečajev so dopolnjevali z novimi temami, povezanimi z neobičajno intenzivno dinamiko osvobodilnega boja in vsem novim, ki ga je ta boj prinašal. Prizadevali so si za stalno ustvarjalno uporabo splošnih predpostavk marksizma v praksi naše ljudske revolucije, kar je bila sicer pglavitna naloga predavateljev, ki so zelo dobro poznali linijo Partije v narodnoosvobodilnem boju. Po nekaterih izračunih je bilo na Hrvatskem med narodnoosvobodilnim bojem 200 višjih, srednjih in višjih partijskih tečajev z okoli 4000 tečajniki; pri tem niso všteti partijski tečaji v vojaških enotah.

Na partijskih tečajih so uporabljali predvno legalno ali ilegalno marksistično literaturo, kot dela K. Marxa, F. Engelsa, V. I. Lenina, J. V. Stalina, M. Beera, Segala, Zgodovino VKP(b); med osvobodilnim bojem pa so tiskali zbornike del V. I. Lenina, J. V. Stalina, posebej Zgodovino VKP(b), Vprašanja leninizma, O kadrih, brošure o fašizmu, imperializmu, kmečkem in nacionalnem vprašanju, nato dela Tita, Kardelja, Pijadeja in drugih. Čeprav so to gradivo tiskali, ponatiskovali in razmnoževali, ga vseeno ni bilo dovolj. Agitprop Centralnega komiteja KP Hrvatske je razmnoževal tudi nekatera pre-

davanja iz programa višjih partijskih tečajev in jih pošiljal oblastnim in okrožnim agit-propom ter partijskim komitejem.

Poleg partijskih tečajev so bili organizirani tudi tečaji za vodilni kader Skoja. Tudi ti so potekali že od prvih dni revolucije, organizirali pa so jih pokrajinski komite Skoja za Hrvatsko ter oblastni in okrožni komiteji Skoja na posameznih območjih. To so bili višji, srednji in nižji skojevski tečaji; prvega je organiziral pokrajinski komite Skoja za Hrvatsko, srednjega in nižjega pa oblastni in okrožni komiteji.

Tečaji za skojevske voditelje so trajali od 7 do 15 dni. Organizirani so bili v internatih. V programu za skojevske voditelje so bile teme: razvoj človeških družbe, prva in druga imperialistična vojna, diktatura proletariata, pojav fašizma, ustanovitev in boj Komunistične partije Jugoslavije, razvoj narodnoosvobodilnega boja, narodnoosvobodilne vojske, značaj in vloga Skoja, organizacijska struktura Skoja, o kadrih, o enotnosti protifašistične mladine, o osnovnih organizacijah Skoja.²⁸

Tudi skojevske tečaje je obiskovalo veliko voditeljev Skoja. Samo na osvobojenem območju v Dalmaciji je bilo 37 skojevskih tečajev s 1027 udeleženci, zvečine vodij okrajnih komitejev in občinskih vodstev Skoja. Na vsakem tečaju je bilo povprečno 25 do 40 udeležencev.²⁹ V osvobojenem Pokolpju je obiskovalo nižje skojevske tečaje 100 članov Skoja, v Hrvatskem primorju 35 itd. Pri pokrajinskem komiteju Skoja za Hrvatsko (tedaj v Otočcu) so do konca avgusta 1943 imeli 5 višjih skojevskih tečajev, ki jih je obiskovalo 60 članov Skoja iz območnih in okrožnih komitejev Skoja. Po izračunih je bilo število skojevskih tečajev med narodnoosvobodilnim bojem približno enako partijskim tečajem, opravilo pa jih je več kot 3000 članov Skoja.

Razumljivo je, da vsebina teh tečajev ni bila vedno enaka, temveč se je spreminjala glede na stopnjo razvoja osvobodilnega boja in naloge Skoja. Poleg že določenih tem so na tečajih prebirali dosegljivo literaturo in organizirali poučevanje v krožkih s konsul-

tacijami in konferencami. Na koncu skojevskih tečajev, pa tudi partijskih, so slušatelji dobivali opisane ocene oziroma karakteristike o uspehu.

Kakor drugi tečaji so bili tudi ti organizirani v vojnih razmerah, nevarnostih in samoodpovedovanju, pogosto v bližini sovražnika ali pa njegovih oporišč – v gozdu, barakah, kolibah, z najnujnejšimi pisalnimi potrebščinami, literaturo, včasih celo brez zadostnih količin hrane.

Poleg vseh naštetih oblik vzgojnega in izobraževalnega dela z odraslimi so na osvobojenem ozemlju Hrvatske že od leta 1942 ustanavljali kulturne domove, ki so imeli širši pomen za prosvetljevanje ljudstva. Kulturni dom je moral biti, po prvih navodilih Zavnoha iz leta 1943, »pravi drugi dom za vsakega krajana in izhodiščna točka za vse drugo kulturno-prosvetno delo v okraju in zunaj doma«.³⁰ V domovih so bile organizirane bralne skupine, tečaji za nepismene, predavanja in konference, delovni sestanki in kulturne prireditve. V vsakem so bili na razpolago stenski časopisi, partizanski tisk, v nekaterih so bile urejene tudi majhne knjižnice. Na osvobojenem območju Like je bilo med narodnoosvobodilnim bojem jeseni 1944 odprtih 80 kulturnih domov s 17 knjižnicami in 70 bralnicami, v Dalmaciji je bilo februarja 1945 prav tako odprtih 80 kulturnih domov, v katerih so organizirali glasbene, literarne, šahovske in druge sekcije. Na osvobojenem območju Slavonije je bilo do konca 1944. leta 125 kulturnih domov, mladinci iz virovitiškega območja pa so samo v predkongresnem tekmovanju odprli 25 mladinskih domov.³¹ Poleg kulturnih domov so med narodnoosvobodilnim bojem odpirali tudi ljudske, mladinske in delavske domove.

Za uskladitev dela ljudskih univerz, ki so delovale od leta 1943, je oddelek za ljudsko prosveto Zavnoha izdelal konec 1944 navodila za delo ljudskih univerz. Po teh navodilih so jih ustanavljali v prvi vrsti v večjih šolskih središčih. Odbor ljudske univerze je skrbel za predavatelje, za izvedbo predavanj, izdeloval je načrte z urniki predavanj

²⁴ Poročilo PK SKOJ za Hrvatsko, CK SKOJ Jugoslavije, 4. marca 1944, str. 1.

²⁵ Mihajlo Ogrizović, Prosvjeta u narodnoj revoluciji, Zagreb, 1978, str. 142–171.

²⁶ Teme za višji partijski tečaj pri CK KP Hrvatske od 1. decembra do 20. decembra 1942.

²⁷ Drugi kongres Komunistične partije Hrvatske, Zagreb, 1949, str. 119.

²⁸ Oblastni komite SKOJ za Dalmacijo, Program za srednji skojevski tečaj, SKOJ-31-3495, 1943, IHRPH.

²⁹ Poročilo oblastnega komiteja SKOJ za Dalmacijo, PK SKOJ za Hrvatsko, 3. junija 1945, str. 5.

³⁰ Navodilo za delo na kulturno-prosvetnem področju na osvobojenem ozemlju Hrvatske, izvršni odbor Zavnoha, 21. maja 1943, PA HSM, Zagreb, str. 1.

³¹ Poročilo PK SKOJ za Hrvatsko CK SKOJ Jugoslavije, 26. februarja 1945, str. 4.

za določena obdobja, skrbel za materialno plat, prostore, agitacijo in propagando, lahko pa je organiziral tudi tečaje o posameznih vprašanjih, ki so trajali od 10 do 30 ur. Leta 1944 in v začetku 1945 so delovale ljudske univerze v Liki, Lovincu in Gračacu, v Gorskem kotarju, v Delnicah, Čabru in Srpskih Moravcih, v Glini, v Baniji, 20 ljudskih univerz je bilo v Slavoniji, 23 v El Shattu in v vseh večjih dalmatinskih krajih. Da je bil interes ljudstva za predavanja v teh ustanovah res velik, priča podatek, da se je v El Shattu 400.000 slušateljev udeležilo 700 predavanj. Po izračunu je na Hrvaškem tik pred osvoboditvijo delovalo več kot 100 ljudskih univerz, hkrati pa tudi več knjižnic in bralnic. Teh je bilo največ v mestih in krajih v osvobojeni Dalmaciji.

Partizanski tisk je odigral med ljudsko revolucijo izredno revolucionarno in mobilizatorsko vlogo in se je, kakor nikoli dotlej, širil v najbolj oddaljene kraje naše države ter obveščal ljudi o dogodkih v državi in po svetu ter o razvoju osvobodilnega boja. Prva natisnjena gradiva so izšla na začetku ljudske vstaje. Te izdaje na osvobojenem območju so bile pripravljene z najskromnejšimi sredstvi in ob velikanskih težavah. Zelo hitro so začele delovati tudi tehnike, ki so pripravljale vesti in izdajale časopise lokalnega pomena. Pozneje so se organizirale tehnike in tiskarne pri posameznih oblastnih in okrožnih narodnoosvobodilnih odborih, komitejev Partije in Skoja. Poleg osrednjih časopisov, kot so bili Vjesnik, Naprijed, Slobodni dom, Srpska riječ, Partizan, je izhajalo tudi veliko drugih časopisov. Samo leta 1944 je na območju Istre izhajalo 23 različnih časopisov, v Liki 19, v Slavoniji 27, v Dalmaciji 82, v Žumberku in Pokolpju 10. Mladinske organizacije so izdajale 14 časopisov, organizacije protifašističnih ženskih zvez 13 in vojaške enote 34.³² Poleg omenjenih tehnik je na osvobojenem ozemlju Hrvatske leta 1944 in v začetku 1945 delovalo 20 pravih tiskarn. Tiskali so številne izdaje partizanskih pesmi, krajsih literarnih besedil, brošure s politično vsebino, mape umetniških del ipd. Centralna tiskarna Hrvatske, v kateri so tiskali Naprijed, je v 21 mesecih svojega dela (do maja 1944) natisnila 1.327.831 izvodov, to pa pomeni, da so na mesec natisnili povprečno 63.320 izvodov ali 197 na dan. Od tega je bilo 200.000 izvodov brošur, 60.000 plakatov, 100.000 letakov, drugo pa so bili novice in časopisi itd.³³

Med osvobodilno vojno se je na osvobojenem ozemlju Hrvatske razvijalo tudi kulturnoumetniško delo, ki je bilo po svojem značaju in razsežnostih, vsebini, idejnih in revolucionarnih lastnostih edinstveno v zgodovini naših narodov. V začetku ljudske revolucije so to dejavnost spodbujali in režirale večidel vojaške enote in njihove kulturne skupine. Že leta 1942 so se organizirale na osvobojenem ozemlju ljubiteljske in gledališke družine, pevski zbori in glasbene sekcije, folklorne skupine in druge oblike kulturnega in umetniškega dela.

Na poziv Partije je prišla 22. aprila 1942 na osvobojeno ozemlje skupina igralcev iz Zagreba. Izvedla je vrsto prireditev na osvobojenem ozemlju Hrvatske, novembra 1942 pa je dobila uraden naziv Gledališče narodne osvoboditve. Dne 25. julija je bila v vasi Doljani ustanovljena gledališka skupina August Cesarec. Do novembra 1944 je imela 280 prireditev, ki jih je obiskalo 155.000 ljudi.³⁴ Poleg teh gledaliških skupin so delovale še območne gledališke družine v Istri, Dalmaciji in Slavoniji ter 25 okrajnih gledaliških družin v Istri, Dalmaciji in Slavoniji ter 25 okrajnih gledaliških družin in več sto ljubiteljskih vaških skupin, pevskih zborov, glasbenih in drugih skupin. Po izračunih je od 1942. do 1945. leta delovalo na osvobojenem ozemlju Hrvatske približno 30 poklicnih in polpoklicnih skupin, pevskih zborov in orkestrov pa več kot 600, vendar mislijo, da jih je bilo še več.³⁵

Treba je omeniti tudi delovanje pevskega društva Obilić, Kola iz Sibenika, Slobode z Brača, kulturno-umetniških društev Seljačka Sloga in Prosveta ter vrsto pevskih društev iz manjših krajev. Med narodnoosvobodilnim bojem so prepevali različne ljudske in partizanske pesmi. Samo v Liki je Miroslav Špiler zbral 400 zapisov besedil in 32 napevov, v akciji Srbske akademije znatnosti v letih 1949 in 1953 pa je bilo zbranih približno 20.000 zapisov pesmi, nastalih med narodnoosvobodilnim bojem v Jugoslaviji.

Poleg omenjenih oblik prosvetnega dela na osvobojenem ozemlju Hrvatske sta se med narodnoosvobodilnim bojem razvijali tudi književnost in umetnost. Na osvobojenem ozemlju je delovalo veliko književnikov, umetnikov, kulturnih in javnih delavcev, ki so med osvobodilno vojno odšli tja, kjer so lahko ustvarjali v svobodi, povezani z ljudstvom in njegovimi herojskimi dejanji v boju za svobodo in boljše življenje.

Poleg Vladimirja Nazorja je na osvobojenem ozemlju delovalo več mladih književnikov: Ivan Goran Kovačić, Ivan Dončević, Petar Šegedin, Vjekoslav Kaleb, Gligor Vitez, Joža Horvat, Ivo Čače, Vladimir Popović, Jure Kaštelan, Josip Barković, Zdenko Štambuk, Šime Vučetić, Ranko Marinković, Vojin Jelić in drugi; od slikarjev in kiparjev pa: Antun Augustinčić, Vanja Radauš, Josip Rukljač, Marin Studin, Marijan Detoni, Djuro Tiljak, Petar Šimaga, Frano Šimunović, Zlatko Prica, Edo Murtić, Zdenko Agbaba in drugi; od komponistov: Nikola Hercigonja, Natko Devčić, Ivo Tijardović, Josip Hatze, Marijan Burić in drugi.

Nosilci gledališke umetnosti med narodnoosvobodilnim bojem so bili znameniti gledališki delavci Vjekoslav Afrić, Ljubiša Jovanović, Drago Ivanišević, Jozo Laurenčić, Josip Gregorin, Joža Rutić, Salko Repak, August Cilić, Emil Kutijaro, Šime Simatović, Drago Krča, Radojko Ježić, Irena Kolesar in drugi.

Poleg umetnikov in književnikov je delovalo še več kulturnih in javnih delavcev in publicistov, na primer Nada Sremec, Mladen Iveković, Petar Lasta, Branko Sučević in drugi. Skupina književnikov je že leta 1943 pripravljala revijo z naslovom Književnik. Na osvobojenem območju Slavonije je začel izhajati časopis Kulturni prilogi v redakciji Josipa Cazija. Stiskali so tudi zbirko pesmi Druže Tito ljubičica bijela, litografirana je bila zbirka pesmi Jureta Franičevića Preko razvoja pa Pjesme partizanke Vladimirja Nazorja, Jama Ivana Gorana Kovačića in druge.

Kulturni in javni delavci Dalmacije so imeli 18. in 19. decembra 1943 konferenco kulturnih delavcev Dalmacije v svobodnem Hvaru, na kateri je sodelovalo 45 kulturnih delavcev, književnikov, glasbenikov, likovnih umetnikov, publicistov in arhitektov. Pred zborovanjem so priredili razstavo del umetnikov partizanov v okupiranem Splitu. Od 25. do 27. junija 1944 je potekal prvi kongres kulturnih delavcev Hrvatske v Topuskem, na katerem je sodelovalo veliko književnikov, slikarjev, kiparjev, glasbenikov, publicistov in drugih kulturnih in prosvetnih delavcev z osvobojenega ozemlja Hrvatske. Na njem so bile predstavljene različ-

ne umetniške stvaritve iz obdobja narodnoosvobodilnega boja. Pokazalo se je, da se je umetnost kljub vojni razvijala in uveljavljala ter postajala pomembna sestavina življenja in boja ljudstva za svobodo. Konferenca kulturnih delavcev je bila organizirana tudi v Istri, pripravljala se je v El Shattu, vendar do nje ni prišlo, ker so se naši ljudje vrnili v domovino. Ko že govorimo o zborovanjih, je treba omeniti tudi kongres zdravnikov, pravnikov, in več republiških in regionalnih konferenc kmetijskih strokovnjakov.

Za razvijanje kulturno-umetniškega delovanja na osvobojenem ozemlju je kulturno-umetniški odsek propagandnega oddelka Zavnoha izdal Vjesnik, priročnik za kulturno-umetniško delo, izhajali pa so tudi časopis Kulturni prilogi, Naše kazalište – časopis Kazališta narodnog oslobođenja, Partizanska pozornica br. 1. Poleg tega je bila natisnjena zbirka ljudskih in borbenih pesmi z naslovom Naše pjesme v 5000 izvodih. Z osvoboditvijo Dalmacije se je založniška dejavnost še bolj okrepila.

Za usposabljanje kulturno-umetniškega kadra so pripravili več glasbenih in igralskih tečajev, tečajev za zborovodje, za voditelje kulturno-umetniškega dela, za dopisnike itn.

Poleg teh oblik kulturno-umetniške dejavnosti je bila v osvobodjeni Dalmaciji organizirana vrsta kulturnih prireditev in tednov kulture, na katerih je prišla do izraza celotna ustvarjalnost med narodnoosvobodilnim bojem. Te prireditve je vodil kulturno-umetniški oddelek Zavnoha. Po vseh večjih krajih osvobodjene Dalmacije so organizirali razstave fotografij iz narodnoosvobodilnega boja, ki jih je obiskalo več tisoč odraslih in mladincev. Zaradi ogromnega zanimanja ljudi so bile dane pobude za razstave del slikarjev partizanov, ki so bile prirejene v Splitu, Šibeniku, Zadru, Dubrovniku in drugih krajih, ki jih je prav tako obiskalo nekaj tisoč odraslih in mladine.³²

Ob vseh teh dejavnostih so organizirali tudi književne večere, ustne časopise, zborovske recitacije ljudskih pesmi, prireditve in akademije. Najpomembnejše med njimi so bile: Matiji Gubcu, Dan oktobrske revolucije, Teden zbiranja tiska za Istro. Na teh ak-

³² Glej opombo št. 7, str. 75.

³³ Prav tam, str. 75.

³⁴ Vjesnik, št. 32, 1944, str. 6.

³⁵ Mladen Iveković, Hrvatska lijeva inteligencija, 1918–1945, knj. 2, Zagreb, 1971, str. 167.

³⁶ Poročilo Poverjeništvu za prosveto, kulturno-umetniški oddelek, št. 232, 3. aprila 1945, Šibenik, PA HSM, Zagreb, str. 3–4.

cijah in prireditvah je sodelovalo več tisoč prebivalcev Dalmacije in Hrvatske.

Film je imel v tistem času pomembno prosvetno in kulturno vlogo, posebej v osvobojeni Dalmaciji. Veliko filmskih predstav je bilo prikazanih v Drnišu, Zadru, Dubrovniku, Šibeniku, Splitu, Vrgorcu, Sinju, Trogiru in drugih krajih. Na tisoče ljudi je gledalo filme večidel vojnega značaja in poljudno-znanstvene filme. Samo v Splitu je bilo v zelo kratkem času 330 filmskih predstav, ki si jih je ogledalo 73.000 prebivalcev.³⁷ V tistem času se je razvijalo tudi drugo kulturno, prosvetno, propagandno delo. Podobna dejavnost je potekala tudi na osvobojenem območju Slavonije, Gorskega kotarja, na območju Zagreba in drugod.³⁸

Poglavitna značilnost osvobodilnega boja je bila v tem, da je omogočilo množično prosvetljevanje ljudstva z različnimi oblikami dejavnosti, mitingi, zbori, proslavami, manifestacijami, konferencami, posvetovanji, sestanki, predavanji ipd. Te oblike dejavnosti niso bile vezane le na določene dneve, temveč so bile vsakdanja praksa stotisočev ljudi, borcev, mladincev, žensk, včlanjenih v množične protifašistične organizacije. Nikoli poprej v zgodovini naših narodov niso delovni ljudje naše dežele tako aktivno sodelovali, ne le kot poslušalci, temveč tudi kot govorniki, agitatorji, organizatorji in pobudniki množičnih akcij, s čimer so razvijali prosveto, kulturo, politično in revolucionarno zavest.

Nemogoče je s številkami v celoti predstaviti vse to gibanje ljudstva, ki je pogosto sodelovalo v takšnih oblikah množične politične, kulturne, prosvetne in propagandne dejavnosti v »skupinah« s stotisoči ljudi. Oblike množičnega dela so oživele v ljudski revoluciji že s prvimi partizanskimi skupinami in postajale vse množičnejše, širše in intenzivnejše. Posebne razsežnosti so dobile po razglasitvi sklepov drugega zasedanja Avnoja v Jajcu 1943. leta. Samo v Slavoniji je bilo na primer po nepopolnih podatkih 670 sestankov in 120 mitingov, 40 večjih zborov in 81 akademij.³⁹ V zvezi s sklepi drugega zasedanja Avnoja je prispelo 1514 pozdravnih telegramov Nacionalnemu komiteju osvoboditve, Avnoju in Zavnohu. V začetku 1944. le-

ta so mladinske organizacije in SKOJ v Srednji Dalmaciji v razmeroma kratkem času imele 700 zborovanj in vrsto konferenc.⁴⁰ Konec leta 1944 je slavonska mladina napisala v predkongresnem tekmovanju 11.739 parol, pripravila 212 prireditev in 110 ustnih časopisov.⁴¹ V Hrvatskem primorju je do osvoboditve naše države organizacija žensk imela več kot 3000 množičnih sestankov, več kot 23.000 različnih sestankov pa »za žico« kljub okupatorjevemu terorju. Lahko bi navedli še zelo veliko podobnih podatkov.

Tudi takšne oblike množičnega dela so krepile borbena in domovinsko zavest ljudstva in prispevale k njegovemu prosvetnemu in kulturnemu izpopolnjevanju.

Ta nepopolni in kratki pregled šolske in prosvetne dejavnosti na Hrvatskem med narodnoosvobodilnim bojem priča, da je naša ljudska revolucija s Komunistično partijo Jugoslavije na čelu že od prvih dni imela poleg drugega tudi celostni prosvetni in kulturni značaj. Komunistična partija Jugoslavije je povedla naše narode v boj za svobodo, za nacionalno in socialno osvoboditev izpod okupatorjev in domače buržoazije, hkrati pa tudi v boj za njihovo prosvetno in kulturno osvoboditev iz zaostalosti in neznanja kot dela dediščine preteklosti.

Celotno šolsko, prosvetno in kulturno delo so zavestno, načrtno in sistematično vodili Komunistična partija Jugoslavije, organi ljudske oblasti in protifašistične organizacije, razvijalo se je v vsem svojem bogastvu in raznolikosti hkrati z razmahom osvobodilnega boja. Ne glede na različne oblike prosvetne dejavnosti najmlajših, mladine in ljudstva, so bila zelo jasna skupna načela, ki so bila uveljavljena med osvobodilnim bojem: idejnost, demokratičnost in enotnost, revolucionarnost, konkretnost vsebine, integracija izobraževanja, vzgoje, dela in boja.

Gotovo je, da je bilo tako množično organizirano šolstvo, prosvetno, kulturno in politično delo med narodnoosvobodilnim bojem pomemben dejavnik zmage naših narodov nad sovražniki. In na koncu lahko zatrđimo, da je naša ljudska revolucija v praksi podkrepila Marxovo predpostavko, da je množična vzgoja ljudstva možna edino z revolucijo in v revoluciji.

³⁷ Oblastni narodnoosvobodilni odbor Dalmacije Zavnohu, št. 1708, Split, 6. aprila 1945, PA HŠM, Zagreb, str. 23–29.

³⁸ Glej opombo št. 7, str. 76.

³⁹ Prav tam, str. 76.

⁴⁰ Poročilo oblastnega komiteja SKOJ za Dalmacijo, PK SKOJ za Hrvatsko, 4. marca 1944, str. 4.

⁴¹ Prav tam, str. 1.

dr. *Hamdija Čemerlić*

Dejavnost
predsedstva
Deželnega
antifašističnega
sveta
narodne
osvoboditve
Bosne
in
Hercegovine
za
oblikovanje
šolskega
sistema
(5)

Narodnoosvobodilno gibanje je med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo posvečalo veliko pozornost in razvijalo pomembno dejavnost v zvezi s kulturno-prosvetnim delom na osvobojenem ozemlju. Pri tem so sodelovali vsi dejavniki narodnoosvobodilnega gibanja. Ta dejavnost se je, gledano v celoti, nepretrgoma razvijala iz leta v leto in se izpopolnjevala, kolikor bolj se je širilo osvobojeno ozemlje in kolikor več izkušenj je bilo. Narodnoosvobodilno gibanje je pravilno dojelo pomen izobraževanja in pravilno ugotovilo njegovo povezanost s stopnjo revolucioniranja ljudskih množic. V vojnih razmerah in ob upoštevanju pustošenja, ki so ga okupatorji in njihovi sodelavci puščali v osvobojenih mestih, preseneča velik polet in širok razmah kulturno-prosvetnega dela na osvobojenem ozemlju. Največje breme so nosili narodnoosvobodilni odbori in predsedstvo ZAVNOBIH (Deželni antifašistični svet narodne osvoboditve Bosne in Hercegovine), z eno besedo ljudska oblast.

Ljudska oblast se ni ustrašila pomembnosti te naloge in je z veliko truda premagovala ovire na poti razvoja te dejavnosti. Razen veliko volje ni imela skoraj nikakršnih materialnih sredstev za kulturno-prosvetno delo. Mnogokrat so bile nerešljivi problem že najosnovnejše potrebe: šolske table, svinčniki, zvezki in drugo. Nekateri narodnoosvobodilni odbori so imeli težave, ker ni bilo šolskih zgradb oziroma potrebnih prostorov za pouk, učiteljskega kadra, obvezne literature in ker je primanjkovalo inventarja. Za obvladovanje teh težav je skrbelo vse narodnoosvobodilno gibanje, vsi so dajali pobude, delali in odstranjevali ovire, toda glavno breme je konec koncev, vendarle bilo na nižjih narodnoosvobodilnih odborih. Ti so morali na svojem območju pripraviti vse, kar je bilo potrebno za začetek dela in skrbeti tudi za neovirano delo. Če ni bilo šolskih stavb ali so bile poškodovane, je bilo treba šolski pouk in tečaje imeti v prostorih, ki so jih lahko pripravili v ta namen ali pa kar pod milim nebom, dokler niso bile poškodovane šolske zgradbe popravljene ali ni bil zagotovljen drug primernejši prostor. S skupimi sredstvi, s katerimi so tisti čas razpolagali, so šolske zgradbe ali pa primerne prostore za delo šolskih ustanov zvečine popravljali narodnoosvobodilni odbori. Za primer navajamo opozorilo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Hercegovino, da mora nevesinjski okrajni odbor uporabi-

Rečemo lahko, da so bili tečaji za nepismene najbolj zgodnje oblike dela na prosvetnem področju.

ti steklo, ki mu ga ta odbor dodeljuje, samo za popravilo šole, ne sme ga pa uporabiti za zasteklitev svojih prostorov.¹ Iz poročila je razvidno, da je sovražnik velikokrat na različne načine oviral delo v šolah in da so narodnoosvobodilni odbori s tem pogosto pojasnjevali zastoje in slab uspeh pri delu.

Delo na tem področju prosvete in kulture se je začelo zelo zgodaj. Prvi začetki segajo v čas nastajanja prvih osvobojenih ozemelj in prvih organov ljudske oblasti. Pogosto ga je ovirala sovražnikova dejavnost in nestabilnost osvobojenega ozemlja, zlasti vpadi sovražnikovih enot. V prvem obdobju narodnoosvobodilnega boja in vse do začetka 1944 v Bosni in Hercegovini ni bilo enotnega načrta za prosvetno delo. Narodnoosvobodilni odbori so oblikovali in razvijali to dejavnost po svojih možnostih. Izvršni odbor Avnoja je v kratkem času svojega delovanja spodbujal narodnoosvobodilne odbore, naj ustanovijo šole, kjer so to dopuščale razmere, ali tečaje za nepismene in razne strokovne tečaje.

Glede na to, da v tistem času ni bilo možnosti za ustanavljanje srednjih šol, je izvršni odbor Avnoja predvidel poseben sistem šolanja kadrov za potrebe ljudske oblasti. Narodnoosvobodilnim odborom je priporočal naj ustanavljajo ljudske univerze, kjer so okoliščine to dopuščale, in naj na njih s splošnimi in posebnimi tečaji pripravljajo kandidate za različne poklice. Vendar zaradi sovražnikovih napadov med četrto in peto ofenzivo tega sistema ni bilo možno uvesti, kaj šele ga utrditi, in tako je bilo treba vse delo, povezano s tem, preložiti.²

Šele jeseni 1943, ko so ustanovili oblastni narodnoosvobodilni odbor za Bosensko Krajino, so začeli prosveto razvijati bolj načrtno, vendar samo na območju tega odbora. Da bi krepili sistematično delo se je oblastni narodnoosvobodilni odbor obrnil na ZAVNOH s prošnjo, da bi se za stalno povezali ter tako poenotili reševanje vseh problemov in si izmenjavali pridobljene izkušnje. V zvezi z delom na kulturno-prosvetnem področju je oblastni odbor poudaril: »... posebej bi nam koristilo, če bi nam poslali gradivo, ki se nanaša na pouk za ljudsko šolo in tečaje za nepismene.«³ Hkrati se je obrnil na vse okrožne in okrajne narodnoosvobodilne odbore za to območje z zahtevo, naj se bolj posvetijo ustanavljanju šol in odpravljanju nepismenosti. Poudaril je, da ni zadovoljen z dotedanjim delom nižjih na-

rodnoosvobodilnih odborov, češ da je delo na prosvetnem področju potekalo »brez enotnega načrta in različno po okrajih in okrožjih«. V analizi razlogov, ki so privedli do takšnega stanja, je poudarjal kot najpomembnejše tole: da je ostalo na osvobojenem ozemlju zelo malo ohranjenih šolskih zgradb, da je zelo malo učiteljev in da narodnoosvobodilni odbori tej nalogi niso posvečali dovolj pozornosti.⁴

Takoj po ustanovitvi je oblastni narodnoosvobodilni odbor pripravil enoten načrt kulturno-prosvetnega dela in zaupal okrožnim in okrajnim odborom, naj v okviru svoje notranje organizacije izoblikujejo oddelke in odseke za prosveto; v vodstvu teh upravnih enot so morali biti učitelji, ki naj bi hkrati z delom v eni šoli vodili tudi te oddelke oziroma odseke. Ko se je pokazalo, da taka praksa upočasnuje razvoj prosvetnega dela, je oblastni narodnoosvobodilni odbor za Bosensko Krajino zahteval, naj učitelje, ki so vodili te oddelke oziroma odseke, oprostijo dela v šoli. S tem naj bi dosegli, da bi se učitelji, ki so opravljali to nalogo, lahko bolj posvetili strokovnemu in pedagoškemu usposabljanju mlajših predavateljev, lažje nadzorovali delo učiteljev v šolah in vodij tečajev za nepismene, delovali bolj inštruktorsko in manj administrativno. Hkrati z administrativno organizacijo je oblastni narodnoosvobodilni odbor postavil mrežo, lahko bi rekli družbeno-državnih organov, v katere so prišli člani narodnoosvobodilnih odborov in predstavniki državljanov. Na vseh stopnjah narodnoosvobodilnih odborov so se oblikovali posebni kulturno-prosvetni odbori ali sekcije, katerih naloga je bila neposredno voditi in delovati na kulturno-prosvetnem področju. Ustanavljali so šole, tečaje za nepismene, kulturne domove, bralnice, pevske zборе, organizirali dopisništva za tisk in skrbeli za razpečevanje in branje tiska.

Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da se je ta načrt kulturno-prosvetnega dela oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino začel uresničevati že konec leta 1943. Kasneje je kulturno-prosvetno delo na terenu potekalo v glavnem prek teh odborov oziroma sekcij. Iz mesečnih poročil okrožnih narodnoosvobodilnih odborov je razvidno, da je ta način dela že v začetku leta 1944 zelo napredoval. Okrožni narodnoosvobodilni odbor za Podgrmeč je, da bi pospešil izvajanje zastavljene načrta,

naložil vsem okrajnim narodnoosvobodilnim odborom svojega območja te naloge: 1) redno sklicevanje sestankov kulturno-prosvetnih odborov oziroma sekcij in njihovo poročanje narodnoosvobodilnim odborom o opravljenem delu; 2) razmnoževanje in razpošiljanje tiskanega materiala po občinah; 3) dopise ljudstva pošiljati okrožnemu narodnoosvobodilnemu odboru. Načrt kulturno-prosvetnega dela je zajemal v prvi vrsti šolstvo, šole in tečaje za nepismene, nato predavanja, ustni časopis, pevske zборе, ljubiteljske in glasbene sekcije, kulturne doma, bralnice in drugo.

Rečemo lahko, da so bili tečaji za nepismene najbolj zgodnje oblike dela na prosvetnem področju. Organizirali so jih na vseh osvobojenih ozemljih, ponekod več, drugod manj. Te tečaje so organizirali narodnoosvobodilni odbori, protifašistične organizacije in vojaške enote. Na tistih delih osvobojenega ozemlja, kjer niso imeli močne vojaške obrambe, ali pa v odmaknjenih krajih, kjer niso imeli stalne zveze s središčem osvobojenega ozemlja, so sprva tečaji za nepismene nadomeščali osnovne šole, in dajali tudi osnovno izobrazbo. Brž ko so se razmere uredile, so začeli organizirati osnovne šole, tečaji za nepismene pa so potekali še naprej, le da sta bila njihov namen in organizacija spremenjena. Dotedanji tečaji za nepismene šoloobvezne otroke so se preobrazili v osnovne šole; tečaje za nepismene pa so obiskovali odrasli oziroma tisti, ki so prerasli obdobje osnovnega šolanja.

Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Bosensko Krajino je izdelal program dela za tečaje za nepismene in zaupal narodnoosvobodilnim odborom skrb za potek dela po programu. Iz poročil se vidi, da so se trudili usklajevati delo tečajev za nepismene s programom, vendar so pri tem zadevali na težave, ki so jih težko premagovali. Razlogi za to so bili v razmerah na območjih posameznih odborov, v slabi pripravljenosti in prizadevanjih vodij tečajev ter v pomanjkanju neposredne kontrole in pomoči učiteljem. Zaradi tega so nekateri okrožni narodnoosvobodilni odbori uvedli dve vrsti tečajev za nepismene: vzorne in navadne. V prvih so si

prizadevali v celoti izpolniti predpisani program. Po ustanovitvi oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino je bilo do konca leta 1944 izvedenih 15 posebnih tečajev za vodje tečajev za nepismene. Organiziral jih je bodisi oblastni narodnoosvobodilni odbor, bodisi posamezni okrožni narodnoosvobodilni odbori; na njih se je izobraževalo 369 vodij tečajev. Po poročilih so vsi vodje tečajev odšli na teren in so do konca leta 1944 organizirali na območju Bosenske Krajine 369 tečajev za 12.500 slušateljev.⁵

Kljub vsem težavam je bilo tečajev za nepismene in njihovih slušateljev precej. To je razvidno iz poročila kulturno-prosvetnega odbora okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Podgrmeč, v katerem piše, da je v teh okrajih tega okrožja delovalo 51 tečajev z 2155 slušatelji, in sicer v krupskem 21 tečajev z 920 tečajniki, v novskem 15 tečajev z 844 tečajniki in v sanskem 15 tečajev s 371 tečajniki.⁶

Po ustanovitvi Zavnobih in še posebno po drugem zasedanju se je predsedstvo lotilo obsežne dejavnosti za sprejem in uvedbo enotnega načrta prosvetne dejavnosti v vsej Bosni in Hercegovini. Že na začetku svojega obstoja je skušalo urediti razmere v prosvetni in uvesti enoten sistem dela na celotnem osvobojenem ozemlju Bosne in Hercegovine. V zvezi z referatom Delo narodnoosvobodilne oblasti na prosvetnem področju, ki so ga prebrali na drugem zasedanju Zavnobih, in v zvezi z razpravo o njem je predsedstvo svojemu oddelku za ljudsko prosveto zaupalo izdelavo načrta in programa dela za vzpostavitev osnovnega in srednjega šolstva, za organiziranost in upravljanje v teh ustanovah. Oddelek za ljudsko prosveto je izdelal predlog tega načrta in predsedstvo ga je sprejelo konec leta 1944 ter zaupalo oddelku skrb za njegovo izvajanje. V tem programu sta bila potrjena tudi načrt in program dela osnovnih šol in tečajev za nepismene, ki so dejansko pomenili zbir pridobljenih izkušenj iz predhodnega obdobja.

Na podlagi tega načrta in programa je oddelek za ljudsko prosveto izdelal predlog začasnih navodil za organizacijo in delo osnovnih šol in tečajev za nepismene v Bosni

¹ Akt oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino, št. 28, 23. novembra 1944.

² Leo Geršković, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti, Statut ljudske univerze, Beograd, 1946, str. 83–84.

³ Akt oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino, št. 11, 14. oktobra 1943.

⁴ Akt oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino, št. uradno, 17. oktobra 1943.

⁵ Akt oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino, brez številke, Letno poročilo prosvetnega oddelka tega odbora, 31. decembra 1944.

⁶ Zapisnik oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino, 20. januarja 1944. Hrani se v Muzeju ljudske revolucije.

in Hercegovini. Predsedstvo je ta navodila potrdilo kot enotno osnovo za delo v osnovnih šolah in tečajih za nepismene. Po teh navodilih je bil pouk v osnovnih šolah obvezen za vse otroke od 7. do 12. leta, vendar so se v glavnem vpisovali otroci, ki so bili starejši od 8 let in se do tedaj niso mogli šolati zaradi vojne. Pouk v osnovni šoli je trajal 18 mesecev, razdeljen pa je bil na tri stopnje po 6 mesecev. Ob koncu vsakega trimesečja so ocenjevali uspeh učencev po predmetih in njihovo vedenje. Pouk je bil za vse učence brezplačen. Ko so učenci uspešno končali tretjo stopnjo, so dobili spričevalo o končani osnovni šoli.

Nove šole so ustanavljali na lastno pobudo ali pa na predlog okrajnega narodnoosvobodilnega odbora oblastni narodnoosvobodilni odbori, vendar le začasno, dokler ni bila osvobodjena vsa država. Upravnika in učitelja je imenoval in premeščal oblastni narodnoosvobodilni odbor na predlog oddelka za ljudsko prosveto. Učitelji so bili dolžni redno voditi razrednico (seznam imen), glavni imenik in inventarno knjigo. Občinski narodnoosvobodilni odbori so skrbeli za zadovoljevanje vseh materialnih potreb šole, posebno za preživnino učiteljev; da se je ta dolžnost redno izpolnjevala so pazili okrajni narodnoosvobodilni odbori.

Da bi izboljšali delo v šolah, so uvajali okrajne delovne konference za učitelje. In to vsak mesec. Za redno sklicevanje teh konferenc kakor tudi za program njihovega dela je skrbel okrajni narodnoosvobodilni odbor. Konference je skliceval in vodil referent za ljudsko izobraževanje pri okrajnem odboru ali učitelj, ki ga je določil okrajni narodnoosvobodilni odbor. Na njih so razpravljali o referatih, ki so obravnavali aktualna vprašanja o organiziranju in delovanju šol. Da bi olajšali priprave na delo teh konferenc, so sestavljali referate o aktualnih vprašanjih in jih pošiljali narodnoosvobodilnim odborom kot pomoč za uspešno delo. Delo na konferencah je bilo razdeljeno tako, da je bil prvi dan posvečen referatu in razpravi, drugi vzornemu praktičnemu predavanju in obdelavi metode, tretji pa razpravi o poročilih učiteljev o njihovem delu, branju in pojasnjevanju razpisov ljudske oblasti in dajanju strokovnih navodil in pomoči. Poleg teh konferenc so uvedli tudi vzgojne skupine učiteljev, ki so se oblikovale na območju nekaj občin, glede na teritorialne razmere, tako da so se učitelji lahko brez

večjih težav sestajali, zlasti pozimi. Te skupine so dosegle zelo pomembne uspehe in so učinkovito pomagale učiteljem začetnikom, ki so bili preobremenjeni z delom in skoraj prepuščeni sami sebi.

Razumljivo je, da osnov iz začasnih navodil v vojnih razmerah ni bilo lahko uresničiti in da je bilo ovire mogoče premagati le z veliko voljo, vztrajnostjo in navdušenjem. Pri tem je treba upoštevati, da učitelji niso bili le predavatelji v šoli, temveč je na njih slonel velik del druge kulturno-prosvetne dejavnosti, posebno v krajih, oddaljenih od večjih središč. Od učiteljev so pričakovali, da redno in uspešno vodijo šole, da sodelujejo pri delu tečajev za nepismene, da vodijo ali sami izvajajo vse kulturne dejavnosti na svojem območju, poleg tega pa so mnogi narodnoosvobodilni odbori pritegnili učitelje tudi k političnemu delu v administraciji. Zaradi tega in da bi razbremenili učitelje, da bi se lahko osredotočili zgolj na šolsko delo, je oblastni narodnoosvobodilni odbor za Bosensko Krajino v nekem razpisu ugotovil, da je izvenšolsko delo učiteljev zgledno, hkrati pa naročil prosvetnim referentom, da to delo ne sme biti tako, da bi škodovalo šoli oziroma pouku.

Na predlog oddelka za ljudsko prosveto je predsedstvo reševalo tudi vprašanje učbenikov in druge literature za pouk. To je bil hud problem za ljudsko oblast, za učitelje in učence. Kolikor je še bilo starih učbenikov, jih vendar le niso mogli uporabljati za velik del predmetov, ker niso ustrezali potrebam novega pouka, razmere pa niso omogočale pisanja in tiskanja novih. Na pobudo oddelka za ljudsko prosveto so pripravili začasni abecednik, ki pa ga ni bilo možno tiskati, zato je bilo vse gradivo za abecednik in šolsko berilo v skrajšani obliki razmnoženo in razposlano v vsako okrožje s priporočilom, naj ga uporabljajo, po potrebi pa naj izbirajo tudi ustrezno gradivo iz starih učbenikov. Iz poročil se vidi, da so se učitelji in starši najbolj pritoževali zaradi pomanjkanja učbenikov. Pomanjkanje učbenikov je bilo še bolj pereče pri srednješolskem pouku. Čeprav vse do konca vojne srednješolskega pouka v pravem pomenu besede skoraj ni bilo, vseeno lahko štejemo učiteljske in druge strokovne tečaje za eno izmed njegovih oblik. Predsedstvo Zavznobih je določilo, da gimnazijske tečaje ustanavlja oddelek za ljudsko prosveto na predlog oblastnega narodnoosvobodilnega odbora. Vanje so se lahko

vpisali vsi, ki so končali osnovno šolo, in tisti, ki so naredili sprejemni izpit iz branja, pisanja in štirih računskih operacij. V učiteljske tečaje so sprejemali tiste, ki so imeli štiri razrede srednje šole. Odločilo se je tudi, da bodo vpeljali učiteljske tečaje v Banja Luki, Sarajevu, Mostarju in Tuzli, brž ko bo mogoče. Proučilo je vprašanje obstoja privatnih šol ne glede na njihovo stopnjo in sklenilo, da bo odločitev o tem preložilo, dokler ne dobi mnenja Nacionalnega komiteja osvoboditve. Prav tako je proučilo vprašanje verouka kot obveznega predmeta in bilo mnenja, naj se obdrži kot neobvezen predmet, toda tudi za to je bilo treba počakati na mnenje Nacionalnega komiteja osvoboditve, da bi stvar enotno uredili za vso državo. Sklenilo je umakniti meščanske šole. Prav tako je bilo odločeno, naj se pošlje strokovna skupina v ZSSR, da bi se seznanila z njihovim šolskim sistemom in učbeniki. Iz dokumenta ni razvidno, ali je bil ta sklep uresničen.

Za kulturno vzgojo ljudskih množic so delali narodnoosvobodilni odbori, enote narodnoosvobodilne vojske in protifašistične organizacije. Kulturno-prosvetni odbori oziroma komisije pri narodnoosvobodilnih odbori so imeli nalogo razvijati kulturno-prosvetno delo na svojem območju in zajeti vanj čim več ljudi. Kulturne domove so ustanavljali v mestih in v večjih vaseh; tako so nastajali centri, iz katerih sta se kultura in izobraževanje razširjala med ljudske množice. V kulturnih domovih so bile ustanovljene kulturne skupine, ljudske bralnice in knjižnice, v njih so pripravljali razne gledališke predstave, poljudno znanstvena in politična predavanja, poslušali radijska poročila, organizirali ustne in stenske časopise in drugo. Narodnoosvobodilni odbori so skrbeli za materialna sredstva za odpiranje kulturnih domov, kjerkoli so razmere dopuščale, kulturno-prosvetni odbori oziroma sekcije in protifašistične organizacije pa za vodenje dela na tem področju. Ohranjeni so podatki o tem, da je bilo nekaj kulturnih domov z zelo razvito dejavnostjo že v prvih dneh narodnoosvobodilnega boja. Z letom 1943 so okrepili dejavnost za ustanavljanje kulturnih domov, posebno v Bosenski Krajini. V nekem poročilu okrožnega narodnoosvobodilnega odbora Podgrmeč je navedeno, da obstaja 25 kulturnih domov v treh okrajih tega okrožja. V tistih vaseh, kjer ni bilo primernih zgradb za kulturne domove, so ti dobili se-

dež v osnovni šoli, izjemoma tudi v privatnih hišah. Da bi popestrili kulturno življenje so predsedstvo Zavnobih in višji narodnoosvobodilni odbori ustanovili svoje umetniške skupine. V okviru umetniške skupine predsedstva in oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino so delovali gledališka skupina, pevski zbor, baletna skupina in glasbeni orkester. Tudi posamezne vasi so imele svoje ljubiteljske skupine in pevske zборе ali recitatorske skupine. Tako piše v nekem poročilu okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Podgrmeč, da obstaja v vaseh na tem območju 33 pevskih zborov. V okviru teh skupin so nastopala znamenita imena iz predvojnega literarnega in umetniškega življenja, pa tudi mladi pesniki in drugi nadarjeni umetniki. Delo teh umetnikov na področju književnosti, igre, slikarstva in glasbe, je približalo te umetnostne zvrsti ljudskim množicam, o katerih pred vojno v majhnih krajih niso vedeli nič. Njihove umetniške stvaritve so spodbujale bojno razpoloženje ljudskih množic.

Iz sheme organizacije oddelka za ljudsko prosveto predsedstva Zavnobih je razvidno, kako je bila zamišljena in deloma tudi uresničena ta dejavnost. Predsedstvo je sklenilo, naj se ustanovijo organi javne uprave in vzpostavi enotna organizacija prosvetne službe na vseh stopnjah narodnoosvobodilnih odborov. Po tem sklepu⁷ je imel oddelk za ljudsko prosveto predsedstva štiri odseke: odsek za osnovnošolski pouk, odsek za srednješolski pouk, odsek za ljudsko izobraževanje in odsek za znanost in umetnost. Svet za prosveto je obstajal kot poseben organ. Takšna organizacija je bila izvedena pri vseh narodnoosvobodilnih odbori, razen pri občinskih, kjer so bile organizirane sekcije za ljudsko izobraževanje.

Tako je bila organizirana prosvetna služba na območju oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Bosensko Krajino, medtem ko se je v Hercegovini in vzhodni Bosni (tako je bila Bosna in Hercegovina administrativno razdeljena med narodnoosvobodilnim bojem) enotno in načrtno delo za ljudsko izobraževanje začelo precej pozneje in manj intenzivno. Ohranjeni dokumenti pričajo, da se je kulturno-prosvetno delo po enotnem načrtu oddelka za ljudsko prosveto začelo v Hercegovini v drugi polovici leta 1944, v vzhodni Bosni pa še kasneje.

⁷ Akt BiH, št. 10, 18. avgusta 1944.

akademik 1
Mihailo Apostolski

Organizacijska struktura izobraževanja in šolstva med NOB in revolucijo v Makedoniji (6)

*»Jeseni 1943 je referent za šolstvo ustanovil
prve šole s poukom v makedonskem jeziku.*

*To sobile po ukinitvi leta 1912 prve
makedonske šole.*

*Organizirane so bile
na osvobojenem ozemlju v zahodni
Makedoniji.«*

Boro Kitanovski

Tradicije šolstva in izobraževanja makedonskega naroda izhajajo še iz obdobja književne šole in ohridske univerze, ki ju je ustanovil Klement Ohridski.¹ Po več stoletjih² je začel makedonski narod ponovno razvijati šolstvo v 19. stoletju. Kakor je znano, si je znotraj otomanskega cesarstva v 19. stoletju izbojeval določeno samostojnost pri urejanju verskih zadev, prosvete in s tem tudi šolstva. V ta namen so bile ustanovljene cerkveno-šolske občine, ki so samostojno razvijale prosveto z odpiranjem različnih šol. Tako je v 19. stoletju v Makedoniji delovalo veliko osnovnih in srednjih šol,³ vzgajali pa so tudi učni kader – učitelje in profesorje.⁴

V 19. stoletju so se Makedonci sprva upirali grškim šolam in grški pismenosti, v drugi polovici 19. stoletja, po ustanovitvi bolgarske eksarhije,⁵ so se upirali uvajanju bolgarsčine v šole, kmalu potem pa tudi proti srbskemu učnemu jeziku v nekaterih šolah.⁶ Te tradicije je v obdobju med obema vojnama podpirala zlasti Komunistična partija Jugoslavije s tem, da je objavljala zapise v partijskem tisku⁷ v makedonskem jeziku in pomagala pri objavljanju poezije, proze in dram v makedonščini.⁸ Povsem naravno je, da so vse te tradicije upoštevali v Glavnem štabu NOV in PO Makedonije ter Centralnem komiteju KP Makedonije (do leta 1943 Pokrajinskem komiteju KP Makedonije), tako da so ta telesa pri vodenju narodnoosvobodilnega boja in revolucije posebno pozornost posvečala prosveti in šolstvu. Partija in Glavni štab NOV in PO Makedonije sta vedela, da je velika večina ljudstva nepismena,⁹ da ima zelo malo ljudi fakultetno izobrazbo, zato so si že med vojno prizadevali z razvijanjem prosvete, kulture¹⁰ in šolstva dvigniti politično zavest kot pogoj za ustvarjanje enotnosti makedonskega naroda in narodnosti v Makedoniji, pa tudi enotnosti z vsemi narodi in narodnostmi Jugoslavije – to pa je bilo hkrati temeljni pogoj za zmago nad okupatorjem, za oblikovanje enakopravne skupnosti narodov in narodnosti Jugoslavije. Potreba po tem je bila še večja zaradi razmer, v katerih je makedonsko ljudstvo živelo po balkanskih vojnah,¹¹ ko je bila prepovedana uporaba makedonskega jezika in so bili ljudje fizično kaznovani, če so govorili makedonsko – tako da so Makedonci zares občutili težko breme sužnosti.¹²

Ko so leta 1912 vlade tedanjih balkanskih držav ustanovile Balkansko zvezo, so se

sporazumele, da bodo zrinile Turčijo z Balkana in si razdelile Makedonijo.¹³ V prvi in drugi balkanski vojni je bila Makedonija razdeljena med tri balkanske države – Srbijo, Grčijo in Bolgarijo. Vlade posameznih držav so takoj po zasedbi z enostranskimi ukrepi birokratske administracije spremenile pripadnike makedonskega naroda v Srbe, Grke in Bolgare, pač glede na to, v kateri državi so se znašli po razdelitvi.¹⁴ Hkrati so ukinile makedonske cerkveno-šolske občine in šole ter na zasedenih ozemljih organizirale novo mrežo šol z državnimi učnim jezikom. Tako so Makedonci dobili šole s poukom v bolgarskem, grškem in srbskem jeziku.¹⁵ To je bila ena od poti, ki so jo zarisale vlade teh treh držav v svoji raznorodovalni politiki. Tako je bil narod, v naročju katerega je bila spočeta pismenost in se je razvila kultura slovanskih narodov, v 20. stoletju brez sodobne abecede in brez pravice do uporabe svojega jezika, ki ga je do tedaj uporabljal stoletja – vse to je slišati paradoksalno.

2

Med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo je moral Pokrajinski komite KP Makedonije (pozneje Centralni komite KP Ma-

kedonije, pa tudi Glavni štab NOV in PO Makedonije), ki je poznal težavni položaj makedonskega naroda od 1912. do 1941. leta, pa tudi po razsulu stare Jugoslavije in po okupaciji (Makedonijo so zasedle nacistične nemške čete, cesarska bolgarska vojska, policija in državna oblast, fašistična italijanska vojska, del pa je bil priključen k marionetni Albaniji), nujno pojasniti ljudskim množicam, da se hkrati z bojem za osvoboditev bojujejo tudi za uveljavitev makedonskega naroda in jezika, kar je pogoj za razvoj pismenosti in nacionalne kulture. Že takoj na začetku vstaje in revolucije so se oklenili tradicije in makedonski jezik uporabljali v organizacijah Komunistične partije Jugoslavije in v vseh bojnih organih, v odredih pa tudi v razpravah in predavanjih. Vendar to ni zadostovalo, zato so v Pokrajinskem komiteju KP Makedonije (oziroma Centralnem komiteju KP Makedonije), Glavnem štabu NOV in PO Makedonije sprejeli posebne ukrepe za razvoj pismenosti in dviganje kulturne ravni borcev v partizanskih odredih ter vojaških enotah, hkrati pa tudi ljudstva.

Ko so bile sredi leta 1942 premagane največje ovire, ki so zavirale razmah vstaje,¹⁶ se je okrepila dejavnost partizanskih odredov. S tem so bile dane možnosti za razširjanje

¹ Klement Ohridski je živel in deloval konec 9. in v začetku 10. stoletja, okoli 840–916. Odnos do tega prosvetnega in kulturnega delavca se kaže v tem, da je poverjenost za prosveto določilo, naj se ob dnevu Klementa Ohridskega, 7. decembra 1944, v vseh šolah spregovori o njem, prav tako pa tudi 8. decembra. – Zbornik dokumentov ASNOM, Skopje, 1964, knj. 3, str. 658–659.

² Pod otomansko oblastjo od 14. do 20. stoletja sta prenehala šolanje in vzgoja kadrov, obdržala sta se le v nekaterih samostanih, na primer v Lesnovskem samostanu (občina Probištip) in drugje.

³ V 19. stoletju so začeli ustanavljati makedonske šole, na primer leta 1857 gimnazijo v Velesu (sedanji Titov Veles), leta 1869 pedagoško akademijo v Stipu, v katerih so si pridobili izobrazbo učitelji, duhovniki in drugi – Istorija na makedonskiot narod, Skopje, 1969 (v nadaljevanju: Istorija), knj. 2, str. 69.

⁴ Pred razdelitvijo Makedonije v balkanski vojnah (1912–1913) je bilo v šolah na ozemlju današnje Socialistične republike Makedonije kjoli 2000 učiteljev. – Istorija, str. 346–347.

⁵ Sultanski dekret (ukaz, z dne 28. februarja 1870). Prvi eksarh (cerkveni dostojanstvenik) je bil izbran 16. februarja 1972. – Istorija, str. 64 in 66.

⁶ Istorija, str. 69.

⁷ Pokrajinski komite Centralnega komiteja KP Jugoslavije za Makedonijo je izdajal: Bilten (1940), Iskro (1941), Našo reč (1939–1940).

⁸ V obdobju med obema svetovnima vojnama so v makedonskem jeziku objavili v vardarskem delu Makedonije svoje drame: A. Panov, V. Iljoski, Krle, med proletarskimi pesniki pa zavzema posebno mesto Koča Racin z Belimi svitanji, pa tudi s študijo o bogomilih in drugim deli.

⁹ Ob osvoboditvi Makedonije je bilo tri četrtine prebivalcev nepismenih, decembra 1944 je bilo tam 312 učiteljev in okoli 150 oseb s fakultetno izobrazbo.

¹⁰ O problemih znanosti in kulture v narodnoosvobodilnem boju je leta 1981 svet akademij znanosti in umetnosti SFRJ organiziral poseben znanstveni posvet. Gradiva s tega posveta so v tisku.

¹¹ Prva balkanska vojna je bila v letih 1912/13, druga pa leta 1913.

¹² Proti Makedoncem, ki so govorili makedonsko, so se izvajale različne sankcije. Tako so bili na ozemlju Makedonije, ki je spadala pod Srbijo oziroma kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Jugoslavijo), fizično kaznovani, v Grčiji so jih silili piti večje količine ricinusa, v Bolgariji in pod okupacijo (1915–1918, 1941–1944) pa so jih preganjali. Med narodnoosvobodilnim bojem so vaščani na mitingih jokali od veselja, ko so poslušali govore, dramske predstave, pesmi v makedonskem jeziku.

¹³ Dogovor med Srbijo in Bolgarijo v vojni proti Turčiji je vseboval aneks z dvema variantama o usodi Makedonije: po eni naj bi Makedonija postala avtonomno ozemlje, po drugi bi jo razdelili. Ko je bila Turčija premagana, je nastal spor zaradi delitve makedonskega ozemlja in vnela se je druga balkanska vojna. Vprašanja avtonomije se niso dotaknili. – Istorija, str. 357.

¹⁴ Balkanske države so makedonskemu narodu vzele vse naravne politične pravice; začelo se je gospodarsko izkoriščanje kot sestavni del politike denacionalizacije, šolanje pa je potekalo zgolj v jezikih balkanskih držav.

¹⁵ Balkanske države so ustanovljale šole (osnovne in srednje) s temi učnimi jeziki: v pirinski Makedoniji z bolgarskim, v egejskem delu z grškim in v vardarskem delu s srbskim. Grška vlada je leta 1925 objavila odločbo za ureditev problema pouka v jezikih narodnosti. Istega leta je za Makedonce izdelala tudi Abecednik (prvo knjigo), kateremu je bil za osnovo bitolsko-lerinski dialekt makedonskega jezika (Elefterija vima, 19. oktobra 1925). Šole niso bile ustanovljene zaradi politične intervencije bolgarske vlade in vlade kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

¹⁶ Obširneje: Mihailo Apostolski, Tribuna tretjega programa Radia, Beograd, 1976, 6228, str. 127–149.

splošne izobrazbe in razvoj prosvete. Glavni štab NOV in PO Makedonije je v soglasju s Pokrajinskim komitejem KP Makedonije lahko začel ukrepati v tej smeri. Tako je 22. junija 1942 izdal navodilo, s katerim je naložil vodstvom odredov prosvetno delo¹⁷ v odredih in na območjih, kjer so delovali. Politični komisarji partizanskih odredov so postali tudi organizatorji prosvetnega dela v odredih. Dobili so ukaz, da pripravijo predavanja o različnih aktualnih temah, s posebnim poudarkom na makedonski zgodovini in zemljepisu. Seveda so političnim komisarjem pri predavanjih iz zgodovine in zemljepisa pomagali borci iz partizanskih odredov, vendar je bistveno, da so ravno njim kot prvim zaupali skrb za razvoj prosvete in izpopolnjevanje borcev v odredih, pa tudi ljudstva na terenu.

Oboroženi boj se je močno okreпил in razširil zlasti v letu 1943, enote so bile vse številčnejše. Sredi leta 1943 je tudi Glavni štab NOV in PO Makedonije izpolnil svojo organiziranost, kakor je terjal položaj. Tako se je postopoma dopolnjeval s tistimi službami, ki so bile potrebne za razvoj revolucije. V njem so bili organizirani posebni referati:

- a) za šolstvo,
- b) za verska vprašanja – verski referent, in
- c) oddelek za ljudsko oblast.

Referent za šolstvo je bil leta 1943 skladatelj Petar Bogdanov-Kočko, verski referent pa duhovnik Veljko Mančevski.¹⁸ Oba referenta sta razvila vrsto dejavnosti za organiziranje in širjenje prosvete. Jeseni 1943 je referent za šolstvo ustanovil prve šole s poukom v makedonskem jeziku. To so bile po ukinitvi leta 1912 prve makedonske šole.¹⁹ Organizirane so bile na osvobojenem ozemlju v zahodni Makedoniji.²⁰ Ker novih učbenikov ni bilo, so uporabljali stare, v srbskem jeziku, učitelj pa je vodil pouk v makedonščini. Nekaj učiteljev je bilo starih, še iz obdobja stare Jugoslavije, v več šolah pa so poučevali gimnazijci in tudi en delavec.²¹ Ker so bile šolske zgradbe večinoma uničene, so vaščani tam, kjer so bile ustanovljene osnovne šole, samoiniciativno uredili stare šole ali pa prilagodili v ta namen kakšno sobo v večjih vaških hišah. Te prve makedonske šole so delovale v zelo težavnih razmerah. Zaradi bojev za osvobodeno ozemlje so bile prisiljene pogosto prekinjati svoje delo; otroci so se morali poskriti in pouk so nadaljevali šele čez čas. Šole so delovale do decembra leta 1943, ko so operativne enote s Centralnim komitejem KP Makedonije in Glavnim šta-

bom NOV in PO Makedonije zaradi nemške ofenzive zapustile osvobodeno ozemlje v zahodni Makedoniji.

Verski referent Glavnega štaba NOV in PO Makedonije je prav tako opravljal nekatere naloge pri prosvetljevanju ljudstva, seveda prek cerkve. S soglasjem Glavnega štaba NOV in PO Makedonije in Centralnega komiteja KP Makedonije je organiziral zbor pravoslavnihi duhovnikov, ki je bil oktobra 1943 v vasi Izdeglavlje. Na zboru so sprejeli nekaj pomembnih sklepov,²² med njimi sklep, da se vsa cerkvena administracija opravlja v makedonskem jeziku. Na podlagi tega sklepa je verski referent Glavnega štaba NOV in PO Makedonije izdal ukaz vsem pravoslavnim cerkvam na ozemlju Makedonije, naj opravljajo cerkveno administracijo v makedonskem jeziku.²³ Zbor je pozitivno vplival na delovanje duhovnikov v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji ter na njihovo sodelovanje pri prosvetljevanju ljudskih množic.

Glavni štab NOV in PO Makedonije je opravljal vse naloge, povezane z reševanjem problemov prosvete in šolstva, vse do prvega zasedanja Antifašistične skupščine narodne osvoboditve Makedonije (ASNOM).²⁴

3

Med boji leta 1944 so bile ustvarjene možnosti za volitve delegatov in izvedbo prvega zasedanja Asnoma, ki je bilo 2. avgusta 1944. Ta datum je bil izbran kot potrditev, da sta narodnoosvobodilni boj in revolucija samo podaljšanje boja makedonskega ljudstva za osvoboditev in ustanovitev lastne države. Na zasedanju je bilo sprejetih več sklepov, med njimi tudi sklep o proglasitvi federalne Makedonije kot enakopravne članice Demokratske federativne Jugoslavije.²⁵ Posebno mesto ima sklep, s katerim je bil makedonski jezik proglašen za uradni jezik v Makedoniji.²⁶ Pomen tega sklepa je v tem, da je ljudstvo v njem videlo pretrganje spon, ki so mu jih vsiljevale buržoazne vlade in okupatorji. Z njim je bilo najbolj očitno dokazano, da bosta narodnoosvobodilni boj in revolucija prinesla popolno svobodo makedonskemu narodu in narodnostim, že samo dejstvo, da je ASNOM zasedal, pa je kazalo na skorajšnji konec vojne.

Leta 1944 so enote NOV in PO Makedonije z znanim februarским pohodom in spomladansko ofenzivo²⁷ po dolgotrajnih in uspešnih bojih dosegle takšne uspehe, da je bilo v Makedoniji sredi tega leta osvoboje-

nega že več kot tri četrtine ozemlja. Okupatorji so držali le še večja mesta in območja okoli Gostivara in Tetova. Avgusta 1944 je položaj obetal, da bodo razmeroma hitro in dokončno pregnali okupatorje, zato je bil prezidij Asnoma, ki je v obdobju med dvema zasedanjima Asnoma predstavljal zakonodajno in izvršilno oblast, zelo dejaven. Tako je že med oboroženim bojem organiziral svojo sestavo in sestavo narodnoosvobodilnih odborov (od oblastnih do vaških), da bi ob dokončni osvoboditvi Makedonije lahko takoj nadaljeval delo brez ovir. Med boji so bili narodnoosvobodilni odbori organizirani in razporejeni v bližini mest, in brž ko je bilo katero osvobojeno, so se preselili vanj ter nadaljevali delo kot organi nove države – federativne Makedonije²⁸ (danes SR Makedonije). Že nekaj dni po osvoboditvi Skopja²⁹ so prezidij Asnoma, Glavni štab NOV in PO Makedonije ter Centralni komite ZK Makedonije premestili svoj sedež v Skopje.

Prezidij Asnoma je poleg drugih resorjev imel tudi resor poverjenikov za prosveto.³⁰ Poverjeniki za prosveto so bili tudi v oblastnih, okrajnih in občinskih narodnoosvobodilnih odborih.³¹ Njihova naloga je bila proučevati probleme prosvete in šolstva in predlagati prezidiju Asnoma ustanovitve osnovnih in srednjih šol (gimnazij in strokovnih šol).

Na svojem prvem zasedanju, 2. avgusta 1944, se je ASNOM načelno lotil problemov prosvete in šolstva. V referatu Narodna – de-

mokratska oblast v Makedoniji, ki ga je predložil iniciativni odbor za sklic prvega zasedanja Asnoma, je bilo med drugim poudarjeno: »Problem prosvete je posebno težavna naloga. Poleg izdelave glavnih učbenikov za naše šole, po katerih se bo poučevalo v makedonskem jeziku, organiziranja tečajev za nepismene in drugih nalog se nam kot prva naloga zastavlja izdelava abecednika, slovnice in slovarja, da bi lahko pisali in se učili v našem jeziku in da bi ta postal uradni jezik naše administracije...«³² Nato so predlagali ustanovitev posebne komisije, ki naj bi določila glavna načela makedonskega književnega jezika in izdelavo abecednika, slovnice, slovarja in drugega. Teh problemov se je resno lotil prezidij Asnoma. Veliko so jih rešili že med vojno, delo pri abecedniku, berilu, slovnici, slovarju in drugem pa je bilo postopno, vendar moramo poudariti, da zelo hitro.³³

Prezidij Asnoma je imel v obdobju med prvim (2. avgusta 1944) in drugim zasedanjem (28. decembra 1944) 15 sej; na sedmih so razpravljali o problemih prosvete in šolstva. Prva seja je bila 6. avgusta in petnajsta 15. decembra 1944. leta, ohranjenih pa je 14 zapisnikov.

Prezidij Asnoma je bil organiziran tako, da je iz svojih vrst določil poverjenike za vse takrat nujne resorje in ustrezne službe za vsak resor posebej. Hkrati so sprejeli različne ukrepe za vzpostavitev vseh organov oblasti, od oblastnih do narodnoosvobodilnih odborov v vaseh. O tem je prezidij na ome-

¹⁷ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, VII, knj. 1, dok. 27, str. 94.

¹⁸ Glavni štab je imel do prvega zasedanja Asnoma sredi leta 1943 takole sestavo: komandant, politični komisar, namestnik političnega komisarja in po ena oseba za operativno in obveščevalno službo, za finance in preskrbo ter saniteto. Leta 1943 so bili ustanovljeni: referati za ljudsko oblast, za šolstvo in za verska vprašanja. Konec leta 1943 je bil imenovan namestnik komandanta, julija 1944 pa tudi načelnik štaba. Za potrebe Centralnega komiteja KP Makedonije in Glavnega štaba NOV in PO Makedonije je obstajal tudi oddelek za agitacijo in propagando (Agitprop).

¹⁹ Boro Kitanovski, Prvite makedonski učilišta vo NOB, Naša knjiga, Skopje, 1973, str. 135.

²⁰ Karta razporeditve šol, NOB v Makedoniji, Skopje, 1962, str. 109.

²¹ Glej opombo št. 19.

²² Zbor duhovnikov je bil 4. oktobra 1943 in je sprejel te glavne sklepe:

a) pravoslavno duhovništvo je na razpolago Glavnemu štabu NOV in PO Makedonije;

b) med bogoslužjem naj se ne omenjajo imena vladarjev in škofov – ker so za okupatorje;

c) cerkvena administracija je v makedonskem jeziku.

²³ Zbornik na dokumenti ASNOM 1944–1964, Skopje, 1964 (v nadaljevanju: ASNOM), str. 83 in 84.

²⁴ Prvo zasedanja Asnoma je bilo 2. avgusta 1944 v samostanu Prohor Pčinjski. – Obširneje v zborniku dokumentov ASNOM 1944–1964.

²⁵ ASNOM, str. 235–238, kot tudi drugi sklepi, str. 239–240, 241, 245, 246, 247, 248–249, 250 in dalje.

²⁶ ASNOM, str. 241 – Obširneje o tem: Mihailo Apostolski, NOV za afirmacijo makedonskog jezika, Spomenica v čast novoizvoljenim članom Srbske akademije znanosti in umetnosti, knj. 4, Beograd, 1977, str. 99–114.

²⁷ Obširneje o tem: Mihailo Apostolski, Izbor, knj. 2, NIK, Februarski pohod, Naša knjiga, Skopje, 1975, str. 305; knj. 3, Proletnata ofanziva vo Makedonija in vo Pomoravieto, str. 283.

²⁸ Mihailo Apostolski, Izbor, knj. 3, Završnite operaciji za osloboduvanje na Makedonije, Naša knjiga, Skopje, 1975, str. 301–302; ASNOM, sr. 327–330, 331–332, 333 in dalje.

²⁹ Skopje je bilo osvobojeno 13. novembra 1944.

³⁰ ASNOM, str. 327–328, 331 in 345.

³¹ ASNOM, str. 332, 333 in 334.

³² ASNOM, str. 231.

³³ ASNOM, str. 512–514. Dokončen črkopis sodobnega makedonskega jezika je bil sprejet 5. maja 1945 s sklepom Ljudske vlade federalne Makedonije. – Obširneje: Nikola Minčev, Makedonskata azbuka i pravopis – značen datum vo kulturnata istorija na našiot narod, Literaturan zbor, XII, št. 4, Skopje, 1965, str. 2. Slovar v treh delih je bil izdan leta 1961.

njenih sejah sprejel več sklepov in različnih navodil in hkrati določil posebne skupine, ki so na terenu organizirale odbore, da bi lahko učinkovito opravljali vse naloge kot organi nove državne oblasti. Ustanovil je tudi inšpektorate in imenoval inšpektorje za šolstvo.³⁴

Ko je Prezidij Asnoma v tem času začel reševati probleme prosvete in šolstva, se je najprej lotil pglavitnih problemov pri organiziranju prosvete.

Ti so bili: oblikovanje makedonskega knjižnega jezika in izdelava abecednika za sodobni makedonski jezik. V ta namen je bila na predlog že omenjenega referata s prvega zasedanja Asnoma ustanovljena posebna komisija, ki naj bi sestavila abecednik in berilo. Dne 7. decembra 1944 je predložila prezidiju Asnoma sklep o abecedniku makedonskega jezika. Po razpravi je bil sklep sprejet, vendar so se dogovorili, da abecednika ne objavijo, dokler prej ne opravijo širše razprave v javnosti. Značilno je, da so člani prezidija Asnoma v razpravi o abecedniku sklenili, da bodo po javni razpravi prosili za mnenje tudi dva sovjetska znanstvenika: Deržavina (zgodovinarja) in Bernštajna (slavista), ki sta že od leta 1944 proučevala makedonski jezik.³⁵

Ker je prezidij Asnoma želel, da bi bila abecednik in berilo izdelana čim bolj temeljito, je poverjenik za prosveto 30. septembra 1944 potrdil začasni abecednik,³⁶ da bi bil pouk pri uporabi abecednika v vseh šolah v šolskem letu 1944/45 izenačen.

Drug problem, ki ga je reševal prezidij Asnoma pred začetkom šolskega leta, je bila izdelava učnega načrta za osnovne in srednje šole ter določitev trajanja šolanja v njih.

Po sklepih o razvoju prosvete in šolstva je bila posebno pomembna seja prezidija Asnoma, ki je bila od 2. do 5. septembra 1944. Na njej so razpravljali in sprejeli učne načrte in programe, reševali pa so tudi druge probleme osnovnih in srednjih šol. Obširna razprava se je razvila o trajanju pouka. Predlog poverjenika za prosveto, profesorja Epaminonde Popandonova, je bil, naj bi pouk v osnovnih šolah trajal 7 let, v srednjih pa 3 leta. Po daljši analizi so se člani zedinili, naj traja pouk v osnovnih šolah 7 let, v srednjih pa 5.³⁷

Na tej seji so razpravljali tudi o organiziranju tečajev za nepismene in načeli vprašanje o ustanovitvi univerze. Poverjeništvu za prosveto so naložili skrb, da ga prouči.³⁸

Obravnavali so tudi učenje tujih jezikov v šolah. Po razpravi so sklenili, naj se od tega razreda osnovne šole poučuje ruski jezik, od prvega razreda gimnazije pa še en evropski jezik. V položaju, ko so bile vse priprave posvečene ustanavljanju osnovnih in srednjih šol, se ni bilo mogoče spoprijeti s problemom poučevanja klasičnih jezikov, latinskega in grškega, čeprav so poverjenik, referent za prosveto in gimnazijski profesorji³⁹ to predlagali, pa tudi večina članov prezidija Asnoma se je zavedala njihovega pomena (v tistem trenutku je bil največji problem pomanjkanje učiteljev za klasične jezike). Prezidij Asnoma je na tej seji razpravljal tudi o verouku. Sklenili so, naj se poučuje fakultativno, vendar naj ostane v sklopu osnovnega pouka.⁴⁰ Prav zaradi tega v tistem obdobju, ko so se polagali temelji nove države, niso bila prizadeta verska čustva ljudi; verouk je ostal v okviru osnovnega pouka in s tem pod določeno kontrolo.

Da bi osnovne šole lahko začele delovati in malo pozneje, po osvoboditvi mest, tudi srednje, so se morali prezidij Asnoma, poverjenik in referent za prosveto ukvarjati z zbiranjem učiteljskega kadra (učiteljev in profesorjev). To je bila posebno težavna naloga. Makedonija je bila po prvi balkanski vojni z razdelitvijo med balkanske države in z ukinitvijo makedonskih šol v tem pogledu popolnoma osiromašena. Tako je bilo, na primer, v vardarskem delu Makedonije (današnja Socialistična republika Makedonija) leta 1912 okoli 2000 učiteljev, ob njeni osvoboditvi pa le še 312 in okrog 150 ljudi s fakultetno izobrazbo. Poleg tega ni nihče znal makedonskega knjižnega jezika, saj ta še ni bil izoblikovan; tako je vsak uporabljal svoje narečje, s težnjo približevanja pilepsko-valeškemu narečju, ki so ga vzeli kot osnovo za knjižni jezik. Od profesorjev zgodovine ni nihče imel možnosti proučevati zgodovino makedonskega naroda, poznali so jo le toliko, kolikor jo je lahko spoznaval vsak posameznik.⁴¹ Ko je prezidij Asnoma obravnaval problem učnih kadrov, je sprejel sklep, naj se zbere ves strokovni kader, tisti, ki so bili vojski, so bili oproščeni služenja v enotah. Toda tudi to ni zadoščalo, zato se je prezidij odločil »da kot predavateljski kader vključijo mlade iz zadnjih razredov srednjih šol«.⁴² Postopoma, kakor so se ustanovljale šole, so učitelje oproščali služenja v enotah NOV in PO Makedonije. Za učiteljski kader so bile izdelane tudi posebne izkaznice, da

bi teritorialni organi, ki so izvajali permanentno mobilizacijo, vedeli, da so le-ti mobilizirani kot učitelji.⁴³

Hkrati so se prezidij Asnoma, poverjenik in referent za prosveto lotili vrste ukrepov za usposobitev zgradb, v katerih so delovale šole, obenem pa so opozorili vojaške enote, naj si med boji čimbolj prizadevajo ohraniti šolske zgradbe, da bi se lahko začel pouk v osvobojenih mestih čim prej.⁴⁴ Ko je bilo sredi leta 1944 osvobodeno približno tri četrtine ozemlja sedanje Socialistične republike Makedonije, sta poverjenik in referent za prosveto v skladu s sklepi prezidija Asnoma⁴⁵ septembra tega leta organizirala delo osnovnih šol na osvobojenem ozemlju. Obenem z ustanovitvijo osnovnih šol so v posameznih naseljih organizirali tudi tečaje za nepismene odrasle. Značilno je, da so te tečaje obiskovali otroci od 12. leta dalje in odrasli, tja do 45. leta.⁴⁶ V mestih, ki so jih postopoma osvobajali, so sproti ustanavljali šole.

Prezidij Asnoma je 3. novembra 1944, deset dni pred osvoboditvijo Skopja in šestnajst dni pred osvoboditvijo celotnega ozemlja sedanje Socialistične republike Makedonije, sprejel sklep o otvoritvi gimnazij v Skopju, Bitoli, Stipu, Kumanovu, Prilepu, Strumici, Tetovu, Velesu (sedaj Titov Veles) in Ohridu.⁴⁷

Ozemlje sedanje Socialistične republike Makedonije je bilo osvobodeno 19. novembra 1944, ko je bilo osvobodeno tudi zadnje mesto – Tetovo, ki so ga tedaj držale in branile nemške in balistične enote. Ustanavljanje osnovnih in srednjih šol je potekalo razmeroma hitro, do srede decembra so odprli tudi gimnazije v mestih, ki jih je prezidij Asnoma določil s sklepom z dne 3. novembra.

Do srede decembra so začele delovati tudi učiteljska, glasbena in umetniška šola v Skopju, o ustanovitvi katerih je prezidij Asnoma sklepal 1. decembra 1944.⁴⁸ Ob tej priložnosti je treba poudariti, da je predvidel tudi otvoritev učiteljske šole v Ohridu⁴⁹ ter trgovske akademije in srednje tehniške šole v Skopju, pozneje pa še ekonomske šole v Ohridu. Vse te šole so bile odprte pozneje. Po osvoboditvi Makedonije je začela delovati v Bitoli železničarska šola za organizatorje železniškega prometa. Prav tako so po sklepu prezidija Asnoma, po osvoboditvi Jugoslavije, začeli postopoma ustanavljati tudi ljudske in delavske univerze.

Osnovne in srednje strokovne šole in gimnazije so lahko začele delovati razmeroma hitro, kar lahko pojasnimo z dejstvom, da je že sredi leta 1944 obstajalo več kot 500 narodnoosvobodilnih odborov. Narodnoosvobodilni odbori so bili nameščeni blizu naselij, za katera so bili organizirani. Vsi so se že ves čas pripravljali na ustanovitev predvidenih šol, brž ko je bil kak kraj osvobojen, pa so opravili še zadnje priprave za začetek delovanja šol. Ni treba posebej poudarjati, da so bili ti začetki zelo težavni in da so šole delale v izredno skromnih razmerah.

4

Na kratko smo opisali ukrepe za izboljšanje izobraževanja in organiziranosti šolstva. Sprva, do prvega zasedanja Asnoma 2. avgusta 1944, je bil nosilec teh ukrepov Glavni štab NOV in PO Makedonije in jih je izvajal v dogovoru in s soglasjem Pokrajinskega komiteja KP Makedonije oziroma Centralnega komiteja KP Makedonije. Usklajevanje uk-

³⁴ ASNOM, str. 327–329, 333–334 in 654.

³⁵ ASNOM, str. 513. Danes je Bernštajn član Makedonske akademije znanosti in umetnosti.

³⁶ ASNOM, str. 641–642.

³⁷ ASNOM, str. 353 in 362.

³⁸ ASNOM, str. 353. Skopska univerza je bila ustanovljena leta 1946 ob pomoči univerz v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, na začetku kot filozofska fakulteta.

³⁹ Poverjenik za prosveto je bil prof. Epaminonda Pop Andonov, referent za prosveto pa Dimče Mire Stojanov.

⁴⁰ ASNOM, str. 353, 645–647. Obenem s tem je bil izdelan tudi začasni načrt za pouk v osnovnih šolah. Določeni so bili predmeti za vse razrede, ki so se obvezno poučevali, povsod pa je bil »verouk« določen kot neobvezen predmet.

⁴¹ V obdobju med obema svetovnimima vojnama si je Komunistična partija Jugoslavije prizadevala za proučevanje zgodovine narodov Jugoslavije in tako so njeni člani in napredna inteligenca, posebno študentska mladina, pod njenimi vplivom proučevali tudi zgodovino makedonskega naroda. Poseben prispevek na tem področju je dal Angel Dinev, ki je v Sofiji objavil nekaj del o zgodovini makedonskega naroda, uporabljali pa so tudi spomine pomembnih borcev ilindenske vstaje, ki so bili prav tako objavljeni v Sofiji in so jih dobivali po raznih ilegalnih kanalih.

⁴² ASNOM, str. 353. O reševanju kadrovskih problemov je govor tudi na str. 656.

⁴³ ASNOM, str. 649 in 650.

⁴⁴ ASNOM, str. 652.

⁴⁵ ASNOM, str. 643 in 654.

⁴⁶ ASNOM, str. 641.

⁴⁷ ASNOM, str. 468.

⁴⁸ ASNOM, str. 495, 513, 519, 522 in 525.

⁴⁹ ASNOM, str. 475 in 495.

repov, ki jih je izvajal Glavni štab NOV in PO Makedonije, je bilo olajšano s tem, da sta bila Pokrajinski komite KP Makedonije (od 1943 Centralni komite KP Makedonije) in Glavni štab NOV in PO Makedonije vedno skupaj. Po prvem zasedanju Asnoma je to funkcijo prevzel ASNOM oziroma med dvema zasedanjema Asnoma njegov prezidij, ki je prav tako usklajeval svojo dejavnost s politiko Komunistične partije Jugoslavije.

Stalna dejavnost najvišjih teles narodnoosvobodilnega boja in revolucije v Makedoniji na tem področju priča o pomenu izobraževanja in šolstva, ki je izhajal iz specifičnega položaja makedonskega naroda med narodnoosvobodilnim bojem. Problemi izobraževanja so bili tesno povezani tudi z vsemi ukrepi v zvezi z razvojem kulture. Na to temo je bilo na pobudo akademij znanosti in umetnosti SFRJ oziroma njihovih svetov organizirano leta 1981 posebno znanstveno zborovanje v Ohridu.

Poleg vsega navedenega so k izboljšanju izobrazbe prispevali tudi tečaji in šole, ki sta jih organizirala Centralni komite KP Makedonije in Glavni štab NOV in PO Makedonije. Na tečajih, ki jih je organiziral Centralni komite KP Makedonije, so usposabljali politične kadre, da bi med narodnoosvobodilnim bojem laže in učinkoviteje opravljali svoje funkcije v enotah ali v zaledju.

Za izpopolnjevanje znanja vojaških kadrov v vojaških veččinah je Glavni štab NOV in PO Makedonije organiziral različne tečaje, kot na primer tečaje za miniranje, tečaj za urjenje v ravnanju z minometi, pa tudi šole za vodstveni vojaški kader, artilerijsko in intendantsko šolo ter šolo za operativne vojaške starešine. Politični in vojaški izobrazbi bi bilo treba posvetiti posebno analizo, saj sta se razvijali v več smereh in po posebni metodologiji. Tako je za člane Partije poleg učenja na tečajih tudi partijski sestanek pomenil svojevrstno šolo. Vojaško izobraževanje je poleg znanja, pridobljenega na tečajih, obsegalo vojaški pouk splošnega značaja, analizirali so izvrševanje zastavljenih nalog, tako posameznikov kot enot v celoti. Čeprav je bilo tako pridobljeno politično in vojaško znanje pomanjkljivo, so ti tečaji in šole ter

druge oblike strokovnega izobraževanja vseeno tudi prispevali k višji ravni izobrazbe

Takšen odnos najvišjih političnih in vojaških teles vstaja do izobraževanja in razvoja šol in navdušenje, s katerim so te naloge sprejemali narodnoosvobodilni odbori in vse ljudstvo, sta bili prvini resnične revolucije, ki se je razvijala hkrati z narodnoosvobodilnim bojem. Vse to, pa tudi dejavnosti na drugih področjih so pričale, da je revolucija zajela široke ljudske množice; to je zagotovilo enotnost makedonskega naroda, enotnost z narodnostmi v Makedoniji in tudi enotnost z vsemi narodi in narodnostmi v Jugoslaviji.

Globoko obravnavanje problemov prosvete in šolstva ter problemov kulture in tudi nekaterih problemov znanosti priča, da se je z bojem proti okupatorjem in njihovim domačim sodelavcem razvijala tudi splošno-ljudska revolucija za spremembo družbenopolitičnega sistema in oblikovanje enakopravne skupnosti narodov in narodnosti Jugoslavije.

Komunistična partija Jugoslavije je bila kot organizatorica narodnoosvobodilnega boja in revolucije glavna kreatorka strategije naroda in narodnosti za odpravo vsakršnega izkoriščanja in strategije makedonskega ljudstva v boju za nacionalno in socialno osvoboditev ter ustvarjanje novih odnosov, kar je bilo mogoče doseči z dejansko nacionalno revolucijo. Komunistična partija Jugoslavije, posebno njen generalni sekretar Josip Broz Tito, je pri oblikovanju strategije revolucije in graditve novega, socialističnega reda po izgonu okupatorjev posebej poudarjala potrebo po tem, da se med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo razvijajo prosveta, šolstvo in kultura ter polagajo temelji za znanstveno delo. Taka strateška koncepcija je v ostrem razrednem boju, v katerem sta se razvijali narodnoosvobodilni boj in revolucija, omogočila dvig izobrazbene in kulturne ravni jugoslovanskega delavskega razreda, ki je tako postal kos nalogam pri graditvi socialističnega družbenopolitičnega sistema.

dr. Zoran Lakić

Prosveta
V
politiki
narodno-
osvobodilnega
gibanja
V
Črni gori
1941–1945
(7)

*Knjiga nam je v pomoč pri osvajanju svobode,
svoboda nam bo omogočila
osvojiti knjigo ...
Zato morata biti
knjiga in kulturno delo
neločljiva spremljevalca našega
boja za svobodo.*

Omladinski pokret, 1. februarja 1942

Revolucija jugoslovanskih narodov 1941–1945 se da v primerjavi z drugimi revolucijami prepoznati tudi po posebni obravnavi prosvete v njej. To pomembno področje družbene dejavnosti je obravnavano kot sredstvo, pa tudi kot cilj revolucionarne preobrazbe družbe. Takoj na začetku narodnoosvobodilnega boja in revolucije 1941–1945 je v partizanskem tisku, ki je izhajal v Črni gori, med drugim pisalo: Knjiga nam je v pomoč pri osvajanju svobode, svoboda nam bo omogočila osvojiti knjigo ... Zato morata biti knjiga in kulturno delo neločljiva spremljevalca našega boja za svobodo.¹ Podobne ugotovitve o prosvetnem delu najdemo tudi v številnih dokumentih, ki so izhajali med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo. Tako je v referatu dr. Obrena Blagojevića na drugem zasedanju črnogorskega partizanskega parlamenta v Kolašinu februarja 1944 med drugim rečeno: »Ena naših najpomembnejših nalog je prav dvig splošne prosvetne in kulturne ravni ljudstva. Najboljši dokaz je prav to, da borci naše narodnoosvobodilne vojske poleg puške nosijo tudi knjigo kot svoje, drugo najpomembnejše orožje v boju za svobodo.«² Končno je na koncu zmagovite vojne in revolucije najvišji organ v Črni gori ugotovil, da je »doseženo popolno soglasje, da se vložijo vsi napor za hitro reševanje perečih vprašanj ljudske prosvete«.³

Splošne družbene, ekonomske in politične razmere v medvojni Jugoslaviji so odsevale tudi v njeni prosvetni politiki, v končnem smislu predvsem v materialni podlagi izobraževanja – prosveti, mreži prosvetnih ustanov, njeni razprostranjenosti, razmerah šolanja, vplivale pa so tudi na splošno raven pismenosti ljudstva.

Jasno je, da se je le malo tega nanašalo na število, razporeditev in strukturo šol na nerazvitem območju, kakršno je bilo zetsko in ki v glavnem prekriva območje Črne gore. Struktura šol po zvrsteh, število in razporeditev niso zadovoljevali potreb črnogorskega prebivalstva. Če je število šol raslo zelo počasi po združenju leta 1918, pa je nasprotno število nešolajočih se otrok raslo nesorazmerno hitro. To temeljno tezo potrjujejo tudi statistični podatki:

– v šolskem letu 1923/24 je delovalo 342 šol s 23.472 učenci. Na 942 prebivalcev je prišla 1 šola, 1 učitelj na 444 ljudi in 1 učenec na 13 prebivalcev;

– v šolskem letu 1929/30 je delovalo 372 šol s 30.070 učenci. Na 914 prebivalcev je prišla 1 šola in 1 učenec na 11 prebivalcev;⁴
– v šolskem letu 1939/40 je bilo 440 osnovnih in nižjih osnovnih šol s 37.620 učenci, kar je 49,9 odstotka od skupnega števila za šolo sposobnih otrok. Na 10.000 prebivalcev je prišlo 11,30 šole;⁵
– zetska pokrajina je bila po zaostalosti na tretjem mestu v Jugoslaviji. To zaostalost je zmanjševalo prizadevanje, da bi se šolali otroci zunaj Jugoslavije, in dejavnost Komunistične partije Jugoslavije, da z zunajšolskimi dejavnostmi prispeva k splošni prosvetni vzgoji ljudstva.

Še bolj neugoden je bil položaj pri odraslem prebivalstvu, ki je bilo večji del nepismeno. Po statistiki je bilo leta 1921 samo 32 odstotkov prebivalcev Črne gore pismenih. Pismenost ženskih je bila porazna – le 12-odstotna. Več nepismenih je bilo le še v Bosni in Hercegovini (19 odstotkov pismenih) in Makedoniji (16 odstotkov pismenih). V državi je bilo nepismenih 48 odstotkov prebivalcev.⁶

Tudi v letu 1941 je bil odstotek nepismenih v Črni gori zelo visok – 66,04 odstotka. Največ nepismenih je bilo v Bijelem Polju (72,3 odstotka), Beranah (16,11 odstotka) in Plevlji (68,3 odstotka), najmanj pa v Kotorju (26,8 odstotka) in Cetinju (47,9 odstotka). Jugoslovansko povprečje nepismenih je znašalo 44,6 odstotka.⁷

Takšno stanje pismenosti prebivalstva se je kazalo v družbenopolitičnih odnosih v državi. Vsekakor je neugodno vplivalo tudi na razvoj zavesti ljudstva, na nujnost spoznanja potrebe po skupnem boju pa tudi zedinjenja v skupni državi in perspektive njenega razvoja.

Italijanski okupatorji so si prizadevali, da bi takšno porazno stanje prosvete izkoristili za širjenje nacionalne nestrpnosti. Odtod njihove čestitke »svobodi« črnogorskega naroda in njegovi »rešitvi« izpod srbske »okupacije« in gospodstva. S kraljevim dekretom je bila Boka Kotorska od 20. maja 1941 anektirana kot »integralni del italijanske kraljevine«, kar je pomenilo, da je bila na ta del Črne gore razširjena italijanska zakonodaja, s tem pa tudi tisti njen del, ki je urejal vprašanje izobraževanja. V šolah so torej poučevali v italijanskem jeziku. Že 17. septembra 1941 so italijanske okupacijske oblasti izdale ukaz o obveznem učenju italijanskega jezika v vseh srednjih in strokovnih šolah na

vsem območju zasedene Črne gore.⁸ V obeh primerih je bil namen isti – fašizacija srednješolske mladine, ki jo je hotel imeti okupator pod nadzorom, da bi lahko ustvaril iluzijo, da se položaj v zasedeni Črni gori utrjuje; v skrajnosti pa, da bi lažje zlomil odpor in borbeno moralo ljudstva.

Tem dejanjem duhovnega nasilja se je organizirano uprla Komunistična partija v Črni gori, ki je julija 1941 povedal ljudstvo v osvobodilni in revolucionarni boj. Pokrajinski komite Skoja za Črno goro, Boko in Sandžak je hitro reagiral; tako je 24. septembra 1941 poslal vsej srednješolski mladini direktivo za bojkot šol. Med drugim je v njej rečeno: »Zakaj odpirajo fašisti srednje šole v Črni gori, če te šole in celo univerze ne delujejo redno niti v sami Italiji. Bržkone jim je do tega, da bi črnogorska srednješolska mladina brez vsakega zastoja nadaljevala svoje šolanje. In to počnejo tisti, ki so vse naše ljudstvo podvrgli fašističnemu jarmu, ki internirajo celo otroke v zibelki, ki so sežigali in ropali domove prav teh srednješolcev.«⁹

Pokrajinski komite Skoja za Črno goro, Boko in Sandžak je pojasnil prave razloge teh perfidnih dejanj italijanskih okupacijskih oblasti in v direktivi zahteval, naj srednješolska mladina odgovori z množičnim bojkotom šol. Prav tako je tudi sugeriral, »da naj določeno število naših dobrih mladincev odide v šolo, da bi prek njih lahko tam deloval, organiziral odpor in diverzije ter vzpostavil obveščevalno službo«.¹⁰

Ta akcija se je povsem posrečila. Večina največjih črnogorskih šol je bojkotirala pouk. Namere italijanskih oblasti so bile preprečene. Črnogorska mladina je podobno preprečila tudi vse druge akcije med narodnoosvobodilno vojno in revolucijo 1941–1945, saj so okupatorji skušali indoktrinirati mladino s fašizacijo šolskih programov in pouka v celoti.

V številnih partijskih dokumentih in dokumentih drugih institucij narodnoosvobodilnega gibanja je visoko ocenjen pomen prosvetnega dela v splošnem boju za svobodo. To politično stališče o pomenu prosvete je bilo konkretizirano z ustanovitvijo prvega svobodnega ozemlja v Črni gori. Kot je znano, je bilo julija 1941 osvojen večje ozemlje Črne gore, na katerem je svobodno živel 80 odstotkov njenega prebivalstva. V široko razvejeni mreži organov ljudske oblasti so se ustanovljala telesa, ki so se ukvarjala zgolj z vprašanji prosvete. Pri okrajnem narod-

noosvobodilnem odboru v Beranah je bila julija 1941 med petimi sekcijami oblikovana tudi zelo uspešna kulturno-prosvetna sekcija.¹¹ Tudi pri občinskem narodnoosvobodilnem odboru v Grahovu je konec leta 1941 obstajal centralni kulturni odbor. Po vaseh so delovali vaški kulturni odbori.¹² Tudi v vojaških enotah so bili podobni organi, katerih najpomembnejša naloga je bila organizacija kulturno-prosvetnega dela. Kulturno-prosvetno delo v vojaških enotah je bilo koordinirano z delom narodnoosvobodilnih odborov, ki so izvajali skupno kulturno-prosvetno politiko na celotnem območju osvobojenega ozemlja.

Kot logično nadaljevanje takšne politike narodnoosvobodilnega gibanja je bilo uvajanje šolskih in zunajšolskih oblik izobraževanja. Že konec leta 1941 so začele delovati prve partizanske osnovne šole na širšem območju Cetinja, v začetku 1942 pa tudi v durmitorskem okraju.¹³ Način dela je bil prilagojen vojnim razmeram – tako glede prostora, učnih pripomočkov, učnega načrta in programa, učiteljev pa tudi učencev samih. Primernejša oblika prosvetnega dela so bili tečaji za nepismene. Vojne razmere niso dovoljevale širšega razmaha, zato je na začetku ostajalo pri preprostejših oblikah prosvetnega dela, ki so omogočale le začetek organiziranega dela na tem pomembnem področju družbene dejavnosti. Vendar hkrati ne smemo zanemariti tega, da so prav ti začetni uspehi na nekaterih območjih Črne gore bili prvi in edini, preprosto zato, ker do tedaj na tem področju ni bilo narejeno še nič.

Konstituiranje Avnoja konec leta 1942 je v marsičem pomenilo prelomni trenutek v zgodovini narodnoosvobodilne vojne in socialistične revolucije. To lahko trdimo tudi za kulturno-prosvetno delo. V resoluciji pr-

vega zasedanja Avnoja je namreč rečeno, da se bo AVNOJ angažiral »za dviganje prosvetne ravni prebivalstva«.¹⁴ Pri izvršnem odboru Avnoja je bil ustanovljen prosvetni odsek, ki je uravnaval prosvetno politiko. Prvi poverjenik je bil Pavle Savić, znani znanstvenik in akademik.¹⁵ Prosvetni odsek je skrbel, da se je tedanje prosvetno delo organizacijsko in vsebinsko uskladilo na čim večjem območju svobodnega ozemlja, da so ga usmerjali in še bolj izpopolnjevali. Z drugimi besedami, zaradi vse številnejših potreb narodnoosvobodilne vojne in revolucije je bilo treba vnesti v to delo več sistematičnosti, koordinacijo vseh dejavnosti, sodelovanje vse več subjektov in postopno izpopolnjevanje novih oblik prosvetnega dela.

Prosvetni odsek izvršnega odbora Avnoja je že tedaj vodil celotno kulturno-prosvetno dejavnost v treh glavnih smereh: 1) ljudske osnovne šole, 2) tečaji za nepismene in 3) ljudska vseučilišča. V ta namen je izdajal tudi konkretna navodila.

Splošna vojaško-politična situacija po prvem zasedanju Avnoja ni dopuščala uresničitve tako zamišljenih prosvetnih dejavnosti. Takšno je bilo med drugim tudi mnenje dr. Ivana Ribarja, izrečeno na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu novembra 1943. Poverjenišvo za prosveto je bilo zaupano Edvardu Kocbeku, znanemu kulturnemu delavcu iz Slovenije.¹⁶ O vprašanjih prosvete je na seji z dne 13. maja 1944 temeljito razpravljala Nacionalni komite osvoboditve, ki je bil izvršni organ Avnoja. Istega dne so bila izdana navodila o organizaciji prosvete, v katerih so določili tri različne oblike: 1) splošno ljudsko prosvetljevanje, 2) šolska prosveta in 3) kulturna dejavnost.¹⁷ V teh je razvidna modifikacija prejšnjih stališč do nadaljnjega razvoja prosvete pa tudi razlogov, ki so privedli do tega.

¹ Omladinski pokret, 1, 1. februarja 1942.

² Zoran Lakić, CASNO – Zbirka dokumentov, knj. 1, Titograd, 1975 (v nadaljevanju: Lakić, n. d.), str. 569.

³ Prav tam, str. 500, Poročilo o delu predsedstva CASNO od 3. do 4. zasedanja, ki je bilo predloženo aprila 1945 v Cetinju.

⁴ Almanah šematizma Zetske banovine, Sarajevo, 1931, str. 94 in 95.

⁵ Djoko Pejović, Prosvjetni/kulturni rad u Crnoj gori 1918–1941, Cetinje, 1982, str. 18.

⁶ Prav tam, str. 44.

⁷ Prav tam, str. 44 in 45.

⁸ Arhiv vojaško-zgodovinskega inštituta Beograd, Arhiva sovražnikovih enot, K-739, 1/2 a-73, Ukaz št. 158.

⁹ Zbornik NOR, III, dok. 1, 14. str. 40.

¹⁰ Prav tam, str. 41.

¹¹ Arhiv zgodovinskega inštituta Titograd, VIII 1-5 (1941), Zapisnik s skupščine delegatov za izvolitev Narodnega odbora osvoboditve, ki je bila 21. julija 1941, sicer pa je bil ta dokument objavljen v Zgodovinskih zapisih, Titograd 1-2/1956.

¹² AIII VIII 1-6/41). (Zanimivo je, da takšna telesa niso obstajala pri organih oblasti na nekaterih drugih območjih države, kjer pa je bila visoka stopnja organizacije svobodnega ozemlja. Kot primer navajamo mestni narodnoosvobodilni odbor Čačak, ki se oktobra 1941 ni imel v svoji organizacijski strukturi prosvetne sekcije).

¹³ Zoran Lakić, Narodna vlast v Crnoj gori 1941–1945, Cetinje–Beograd, 1981, str. 139.

¹⁴ Prvo in drugo zasedanje Avnoja, Beograd, 1953, str. 58.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam, str. 230.

¹⁷ Prav tam, str. 244.

Takšna organizacija se je v glavnem obdržala do konca narodnoosvobodilne vojne in revolucije leta 1945. Z ustanovitvijo prve enotne vlade nove Jugoslavije marca 1945 je bil resor ministrstva za prosveto zaupan Vladislavu Ribnikarju.¹⁸

Po prosvetni politiki Avnoja se je v Črni gori ravnal najvišji organ oblasti Deželni antifašistični svet narodne osvoboditve (ZAVNO) Črne gore in Boke in kasneje Črnogorska antifašistična skupščina narodne osvoboditve (CASNO) oziroma njeni prosvetni organi. Pri izvršnem odboru ZAVNO Črne gore in Boke so novembra 1943 ustanovili prosvetni odsek z univerzitetnim profesorjem Radovanom Lalićem na čelu.¹⁹

V prvih navodilih o delu narodnoosvobodilnih odborov, ki jih je izdelal izvršni odbor ZAVNO Črne gore in Boke in ki so bila tudi prvi, rekel bi najpomembnejši, akt tega organa oblasti, so bili organi oblasti na terenu pooblašteni, »da z vsemi sredstvi razvijajo politično zavest množic in dvigajo njihovo kulturno in prosvetno raven, da »organizirajo tečaje za nepismene odrasle moške in ženske«. »To je ena od najpomembnejših nalog, ki čakajo narodnoosvobodilne odbore.«²⁰ Na drugem zasedanju ZAVNO Črne gore in Boke 16. februarja leta 1944 so ugotovili, da se kulturno-prosvetno delo »ni moglo dovolj razviti zaradi velikih težav.«²¹ Poudarili so, da je treba »tako organizirati čim več tečajev za nepismene, prav tako pa odpreti šole povsod, kjer so za to dane možnosti.«²²

Prosvetni politiki je bila namenjena nenehna pozornost tega najvišjega organa oblasti v Črni gori, ki je na seji izvršnega odbora ZAVNO Črne gore in Boke, dne 20. februarja 1944, sklenil kratko, jasno in odločno: »Treba je sprejeti temeljit prosvetni plan.«²³ In res so že v začetku marca odločili, »da na vsem osvobojenem ozemlju Črne gore odprejo osnovne šole, in to najmanj eno v vsaki občini, kjer je mogoče, pa tudi več šol v posameznih občinah. Toda niti ena osvobojena občina ne sme ostati brez osnovne šole. Šole je treba odpreti takoj, tako da bo v marcu in najkasneje do 6. aprila odprto načrtovano število šol.«²⁴ Hkrati s to zahtevo so bile dane tudi pobude, kako naj odpravijo vse težave, ki ovirajo uresničitev te odločne akcije najvišjega organa oblasti v Črni gori. Šlo je za popravila šolskih zgradb, nabavo šolskega materiala, vključevanje učiteljev, vpis dijakov, prehrano zaposlenega osebja itd.

Prav tako so svetovali, naj šole odpirajo slovesno s priložnostnim govorom in kulturno-umetniškim programom. Zanimivo je, da so vztrajali, da se ob tej priložnosti poje himna Hej Slovani: »Opazili smo, da se na teh prireditvah ne prepeva slovanske himne v izvirnem besedilu, temveč so verzi nekako spremenjeni. To je popolnoma napačno. Tako v šoli kot na prireditvah se mora himna peti po prvotnem, izvirnem tekstu, brez vsakršnih sprememb. V prilogi pošiljamo izvirno besedilo himne.«²⁵

Šolskim oblastem na terenu je bilo obljubljeno, da bodo kmalu izdelali in jim poslali učni načrt in program. To se je zgodilo v začetku aprila oziroma točno 5. aprila 1944.²⁶ Predvideli so pouk tistih predmetov, ki so jih poučevali že do tedaj: srbski jezik, računstvo, zgodovina, zemljepis, prirodo opis, verouk, pisanje, risanje, petje in telovadba. Učiteljem je bilo prepuščeno, naj se sami odločijo, kaj od učnega gradiva bodo predavali. »Če bi se med delom odprla vprašanja, ki jih učitelj ne bi mogel rešiti sam,« je bilo rečeno v navodilih, »naj se obrne po potrebno pomoč na prosvetni odsek okrajnega narodnoosvobodilnega odbora. Okrajni narodnoosvobodilni odbori bodo o vseh vprašanjih šolskega dela predložili redna in po potrebi izredna poročila prosvetnemu odseku tega izvršnega odbora. Na rednih mesečnih konferencah bodo učitelji, kot je poudarjeno v naši okrožnici, z dne 11. marca 1944, skupno razpravljali o vseh aktualnih šolskih in prosvetnih vprašanjih.«²⁷

Rezultati načrtnega dela na področju prosvete so se hitro pokazali, saj so odprli šole tudi v tistih mestih, kjer jih do tedaj ni bilo. Šole so postale središče splošne kulturne vzgoje ljudstva in prava prosvetna središča vasi in občin. V njih so potekali tudi tečaji za nepismene in različne dejavnosti s področja izobraževanja, kulture in umetnosti.

Uspešno delo prosvetnih teles ZAVNO Črne gore in Boke so nadaljevali in še naprej izpopolnjevali prosvetni organi CASNO, ki so delovali od julija 1944 do aprila 1945. Tako je oddelek za prosveto do konca leta 1944 izvedel okoli 40 pozitivnih posegov. Dragocene izkušnje, ki so si jih pridobili pri svojem delu prosvetni organi s širšega območja, so prenašali naprej in jih priporočali.²⁸ Prosvetna organizacija se je nenehno izboljševala. Po navodilih predsedstva CASNO z dne 4. oktobra 1944, je imela prosvetna organizaci-

ja v Črni gori takole podobo: »Center naše prosvetne organizacije je oddelek za prosveto pri predsedstvu CASNO. Delo oddelka je razdeljeno v štiri odseke, in to: a) odsek za splošno ljudsko prosvetljevanje, ki je skrbel za tečaje za nepismene, razne prosvetne tečaje, ljudske univerze, prosvetne prireditve in tisk, b) odsek za šole, ki je skrbel za osnovne in vse druge šole, srednješolske tečaje, za preskrbo šole, tečaje za predavatelje, za učbenike, učni načrt in program, c) odsek za kulturo, ki je dajal ljudstvu kulturno-umetniške stvaritve in ki je spodbujal kulturno ustvarjanje, organiziral kulturne domove, povezoval kulturno-umetniške delavce, d) odsek za prosvetno administracijo in osebje, ki je zbiral podatke o šolah in tečajih, o udeležencih in učiteljih. Zaradi zapletenosti in razvejenosti prosvetnega dela, kakor tudi zaradi izpopolnjevanja vseh treh oblik ljudskega prosvetljevanja, splošno ljudskega in šolskega prosvetljevanja ter kulturne dejavnosti – je bilo treba oddelek za prosveto pri okrajnih narodnoosvobodilnih odborih razširiti in takoj vključiti v delo najnujnejše število ljudi, da bodo lahko vse zadeve uspešno in pravočasno opravljene. Ščasoma je organizacija oddelka za prosveto pri okrajnih odborih poleg člana v tem odboru, ki je skrbel za prosveto potrebovala še štiri strokovne osebe.«²⁹

Poleg prosvetnih oddelkov, ki so obstajali pri vseh okrajnih narodnoosvobodilnih odborih, so po občinah organizirali ljudsko prosvetne odbore kot operative organe za vprašanje prosvete in kulture.³⁰ Sestavljali so jih predstavniki staršev, AFŽ, mladine, narodnoosvobodilne fronte in prosvetni delavci, bili pa so pod neposrednim vodstvom prosvetnih oddelkov občinskih in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov. Skrbeli so za vse nujne potrebščine za delo šol. Organizirali so tečaje za nepismene in spodbujali

odpiranje ter delo kulturnih domov, ki so bili središča prosvetnega in kulturnega dela v občinah.

Treba je omeniti, da so prosvetni organi Črne gore izdali konec leta 1944 posebna navodila o zbiranju vseh tiskanih stvari, ki so imele kulturno-zgodovinski pomen, ter navodila o varstvu kulturno-zgodovinskih in umetniških spomenikov, nepremičnin in premičnin.³¹ To priča o povečani pobudi v vseh kulturno-prosvetnih zadevah in o nepojmljivi intenzivnosti dela na tem pomembnem področju družbenega življenja.

Vse ugodnejši razvoj splošnega političnega položaja na jugoslovanskem in ožjem črnogorskem bojišču je omogočil, da so čedalje večje potrebe ljudstva in mlade države pri izpopolnjevanju in razvijanju kulturno-prosvetne dejavnosti bile vse bolj zadovoljne.

Pomemben prispevek v tej smeri je dala prva konferenca, pravzaprav kongres prosvetnih in kulturnih delavcev Črne gore, ki je bil 8. novembra 1944 v Nikšiću.³² Pobudo zanj je dalo predsedstvo CASNO, ki je menilo, da nastajajo problemi tudi kot posledica tega, »da še vedno nimamo prosvetne organizacije«, in »da bi vsa tekoča vprašanja lahko pravilno reševali, je nujno treba ustanoviti prosvetni svet«. Isti organ je sklenil, »naj skličejo konferenco vseh prosvetnih delavcev Črne gore«.³³

Ta pobuda najvišjega organa ljudske oblasti Črne gore za sklic konference prosvetnih delavcev je ugodno vplivala na proces za njeno pripravo. Konference so se udeležili kulturno-prosvetni delavci iz črnogorskih krajev: učitelji, profesorji, duhovniki, študentje, dijaki itd. Pri njenem delu so sodelovale tudi najpomembnejše osebnosti družbenopolitičnega življenja, kar priča o velikem pomenu dogovora prosvetnih delavcev Črne gore.

18 Slobodan Nešović, Stvaranje nove Jugoslavije, Beograd, 1981, str. 562.

19 Zoran Lakić, ZAVNO Črne gore i Boke – Zbirka dokumentov, Titograd, 1963, str. 77.

20 Prav tam, str. 117 in 118.

21 Prav tam, str. 148.

22 Prav tam, str. 161.

23 Prav tam, str. 166.

24 Prav tam, str. 181 in 182.

25 Prav tam, str. 183.

26 Prav tam, str. 234.

27 Prav tam, str. 236.

28 Lakić, n. d., str. 200.

29 Prav tam, str. 180.

30 Prav tam, str. 200.

31 Prav tam, str. 230 in 231.

32 Pobjeda 1944/18, 18. novembra 1944.

33 Lakić, n. d., str. 92 in 93.

Iz naslovov predloženih referatov se vidi aktualnost obravnavane tematike: 1) Narodnoosvobodilni boj in prosveta (profesor Niko Pavić) in 2) Cilji in naloge naše ljudske prosvete (profesor Jagoš Jovanović).

Na žalost referati niso ohranjeni. Po spominu njihovih avtorjev je bilo v referatih poudarjeno, da ni dovolj le dati pravico do šolanja, temveč je treba ustvariti tudi možnost za šolanje; šole morajo biti organizirane tako, da bodo služile ljudstvu, da bodo ljudske v pravem pomenu besede. Posebej je bila poudarjena nujnost lastne pobude vsakega prosvetnega delavca, ki ne sme zahtevati navodila in čakati nanj za vsako najmanjšo zadevo. Ta pomembna vprašanja so bila dovolj izzivalna, da so izzvala živahno razpravo, v kateri so sodelovali številni delegati, kakor je zapisal novinar Pobjede.³⁴

Razprava je vsebovala načela razvoja prosvete v vojnih razmerah in nasploh konkretna vprašanja kulturno-prosvetnega življenja na območju Črne gore. Razpravljali so še o ljudskem prosvetljevanju, tečajih za nepismene, dvigu kulturne ravni ljudstva, odpiranju kulturnih domov, bralnic, knjižnic. Obravnavali so nekatera precej strokovna vprašanja o izvedbi pouka, usmerjenosti šol, možnosti za izpolnitev učnega načrta in programa glede na gmotno stanje in kadrovske možnosti, učbenike in drugo literaturo, kakor tudi glede na druge učne pripomočke, ki so nujno potrebni za pouk itd. Govorili so tudi o potrebi, da se ohrani »čistost našega prelepega jezika«.

Teme, o katerih so razpravljali, so izhajale iz zastavljenih nalog in ciljev te »prve strokovne konference pri nas« v Črni gori, ki je na široko spregovorila »o vseh kulturno-prosvetnih vprašanjih, ki so danes in v najbližji prihodnosti pred našo državno oblastjo in kulturno-prosvetnimi delavci« – kakor je rečeno v enem od dokumentov oddelka za prosveto okrajnega narodnoosvobodilnega odbora iz Nikšića.³⁵ Sicer pa so vsa vprašanja, ki so jih načeli na tej konferenci, postala dolgoročna naloga prosvetnega sveta, ki je bil ob tej priložnosti ustanovljen kot svetovalni organ poverjenišva za prosveto predsedstva CASNO. Sestavljali so ga priznani prosvetni delavci, med njimi tudi univerzitetni profesorji, izkušeni srednješolski profesorji in učitelji, študentje in dijaki: univerzitetni profesor Pavle Miljanić, gimnazijski direktor dr. Lav Netović, direktor meščanske šole Dušan Djuranović, profesor Mi-

hailo Delibašić, profesorica Krstinja Spasojević, profesor dr. Blažo Raičević, profesor Niko Martinović, šolski upravitelj Vuko Stojković, učiteljica Danica Dapčević, učitelj Filip Raičević, profesor Dušan Popović, učitelj meščanske šole Mihailo Čukić, učitelj Stevan Djurović, učitelj Bogdan Pejović in absolvent filozofije Aleksije Obradović.

Sestava tega strokovnega telesa je zbujala prepričanje in upanje, da se bo v Črni gori uspešno nadaljevala in še naprej razvijala pedagoška misel, ki je rasla iz stare Črne gore in ima večletno tradicijo.

Na osmi seji predsedstva CASNO, 3. januarja 1945, so pregledali dosežke prve konference prosvetnih delavcev Črne gore. S te seje bomo citirali tale del zapisnika:

»Ob poudarku uspehov, ki jih je dala konferenca prosvetnih delavcev v Nikšiću, menimo, da je treba tako nadaljevati, saj so prav tu prosvetni delavci sprejeli načrt dela in raziskovanja problemov prosvete ter se seznanili z narodnoosvobodilnim bojem in smernicami prosvete, ki jih morajo upoštevati. Nujno je čimprej odpreti šole, po možnosti šole vseh vrst. Hitro je treba rešiti probleme prehrane učiteljev, sicer moramo računati na to, da bi bilo velikemu številu učencev onemogočeno obiskovati šole.«³⁶

Kot del rezultatov je sledil predlog o reorganizaciji poverjenišva za prosveto, ki je bilo načrtano v štirih oddelkih: 1) za splošno ljudsko prosveto, 2) za šolstvo, 3) za kulturo in 4) za administracijo. Ta organizacija je bila kmalu sprejeta, razvijalo se je strokovnejše bolj organizirano delo. Organizirane so bile konference prosvetnih delavcev v okrajih ali pa v širših regijah, kot na primer v Cetinju, Novem Pazarju (za učitelje iz Poljevalja in Bijelega Polja), Kolašinu in drugod.

Eden od sklepov državne konference v Nikšiću je bil, da čim prej organizirajo strokovne tečaje za učitelje. Vojaško-politični položaj v Črni gori je bil takšen, da so kljub vsem prizadevanjem lahko začeli uresničevati navedene sklepe šele v začetku leta 1945. Takrat so se zaporedoma vrstili tečaji za učitelje v Plevlju, Baru, Andrijevi, Podgorici, Cetinju. Kandidate za tečaje so izbirali prosvetni odseki pri narodnoosvobodilnih odborih, ki so pri tem upoštevali predvsem pripadnost kandidata narodnoosvobodilnemu gibanju. Skrbeli so, da se je vključilo čim več intelektualcev, ki so začasno zamenjevali učitelje, ki so bili na tečaju,

tako da ni bil prizadet pouk zaradi njihove odsotnosti, in da so tečaje obiskovali samo tisti začasni učitelji, ki so se nameravali kasneje posvetiti temu poklicu – dijaki s štirimi ali več razredi gimnazije, učiteljske ali kate-dre druge srednje šole.

Ocene in ugotovitve prve konference prosvetnih delavcev Črne gore in ustanovitve pedagoškega sveta z označitvijo njegovih nalog, vse to je bila dragocena pomoč organom ljudske oblasti v njihovem stalnem prizadevanju, da bi si izboljšalo prosvetno delo, ki je doživelo zares velik razmah konec leta 1944 in v prvih mesecih leta 1945. Stalne spodbude mu je dajal najvišji organ oblasti Črne gore. V prvih štirih mesecih leta 1945 je CASNO izvedel 383 raznih posegov na področju prosvete. Velikokrat je posredoval v zvezi s prehrano prebivalstva in vojske (1028), potem pri gradnjah (503) in nazadnje pri financah (450). Za prosveto so bile druge dejavnosti, kot so zdravje ljudi (322), kmetijstvo (393), informacije (194), gozdovi in rude (156), trgovina in industrija, notranje zadeve itd.³⁷ Vse bistvene zadeve na tem področju so bile urejene z normativnimi akti: organizacija in naloge ljudsko-prosvetnih odborov, splošno ljudsko prosvetljevanje, odpiranje gimnazij, srednjih strokovnih šol, učni načrti in programi, učbeniška literatura, strokovni tečaji, tečaji in konference za predavatelje in učitelje, položaj otroških vrtcev, otroških domov in kuhinj, odpiranje premičnih gospodinjstkih šol, gmotni položaj gospodinjstkih šol, gmotni položaj učiteljev, delo tečajev za nepismene, ustanavljanje ljudskih univerz itd.

Primerjanje teh dokumentov s podobnimi, ki jih je izdajal Avnoj ali državni organi iz drugih okolij, nam pokaže določene razlike. Le te so potrditev specifičnih okoliščin vsakega območja v naši državi.

Za končni rezultat dogovora prosvetnih delavcev Črne gore z njihove prve konference v Nikšiću in nepretrgane dejavnosti, ki ji je sledila na celotnem območju Črne gore, lahko štejemo vse tisto, kar je bilo ugotovljeno na četrtem zasedanju CASNO aprila 1945:

»... da na ozemlju desetih okrajev deluje 436 osnovnih šol, od katerih je 74 na novo odprtih v krajih, kjer jih pred vojno ni bilo, da jih obiskuje 22.547 učencev, od tega 9331 učenek, v šolah poučuje 582 učiteljev, od tega 178 brez strokovne izobrazbe... V devetih gimnazijah (razen plevalske) je okoli 6670 dijakov, 102 oddelka s 132 predavatelji... Po nepopolnih podatkih deluje 156 tečajev za nepismene, v vsakem je povprečno 26 tečajnikov – kar je skupaj 4056 tečajnikov.«³⁸

Nedvomno je, da niso bile uresničene nekatere načrtovane naloge prosvetne politike iz razlogov, ki so pojasnjeni v citiranem poročilu o delu predsedstva CASNO med tretjim in četrtem zasedanjem: »ustanavljanje visokih šol, za katere še ni danih možnosti, vendar je potreba po znanstvenem raziskovanju našega naravnega bogastva velika in nujna, lahko precej uspešno rešujemo z ustanavljanjem znanstvenih postaj, ki bodo središča in viri znanosti. Le-te so v naših razmerah bolj praktične kot univerze. Pri nas bi bilo treba ustanoviti meteorološko postajo, postajo za raziskovanje skalnate pokrajine, hidrobiološko postajo in postajo za raziskave in izboljšavo živinoreje, sadjarstva, pašnikov in druge.«³⁹

Ob koncu povejmo še, da se je med narodnoosvobodilnim gibanjem in revolucijo vsestransko povečala in razširila tradicionalna vloga prosvete. Mnogo pridobljenih izkušenj je zaznamovanih z racionalnostjo; kot take so spodbujale in prispevale k teoriji in politiki izobraževanja. Profesorji, predavatelji in učitelji so namesto pušk spet vzeli v roke krede in dijaki knjige, kar je bil najboljši izraz novega odnosa do te pomembne družbene dejavnosti. Tako je med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo prek kulturno-prosvetne politike in doseženih uspehov »naš boj... prosvetljeval tisoče in tisoče ljudi in jih pripravljaj, da bodo jutri sposobni odločati o svoji usodi, da bodo jutri sposobni prevzeti svojo usodo, svojo državo in svojo prihodnost v svoje delovne in ustvarjalne roke«, kakor je pisalo – kakor se je pričakovalo v razglasu pokrajinskega odbora črnogorske mladine aprila 1942.⁴⁰

³⁴ Glej opombo št. 32.

³⁵ Arhiv Nikšić, Neurejeno gradivo.

³⁶ Lakić, n. d., str. 116.

³⁷ Prav tam, str. 17.

³⁸ Prav tam, str. 500–502.

³⁹ Prav tam, str. 503.

⁴⁰ Dokumenti za istoriju omladinskog pokreta Jugoslavije, I, knj. 2, 1954, str. 592.

Jelena Popov

Politika
Glavnega
narodno-
osvobodilnega
odbora
Vojvodine
v
prosveti
in
izobraževanju
1943–1945
(8)

V osnovni šoli se je prav tako spoštovalo načelo poučevanja v maternem jeziku, tako da se je od skupno 2555 oddelkov v 1723 poučevalo v srbohrvatskem, v 573 v madžarskem, v 146 v slovaškem, v 4 v češkem, v 74 v romunskem in v 34 v rusinskem jeziku. Poleg tega je obstajala tudi osnovna šola z 210 učenci, ki so poslušali pouk v bolgarskem jeziku, do vrnitve slovenskih izseljencev pa je delovala tudi šola s poukom v slovenskem jeziku.

Prosvetna politika Glavnega narodnoosvobodilnega odbora Vojvodine (GNOOV) od njegove ustanovitve oktobra 1943 pa do konca vojne je bila zasnovana na že potrjenih načelih in prosvetni praksi organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja. Kulturno-prosvetna dejavnost je dobila na podlagi sklepov s prvega zasedanja Avnoja v Bihaću 26. in 27. novembra 1942 tudi na območju Vojvodine leta 1943 prve institucionalne oblike, ko je že bila oblikovana in utrjena ljudska oblast. Prve kulturnoprosvetne odbore so ustanovili jeseni 1943 v Sremu pri krajevnih in okrajnih narodnoosvobodilnih odborih. Njihova naloga je bila poenotiti in usmerjati delo vseh organizacij narodnoosvobodilnega gibanja na področju kulture in prosvete. Pod njihovim vodstvom so do konca leta 1943 začele delovati osnovne šole, imenovane partizanske. Prve so bile ustanovljene v vzhodnem Sremu, na območju rumskega in zemunskega okraja, do osvoboditve pa je v Sremu delovalo že več kot 40 osnovnih šol, s skupno 3000 učenci in 72 učitelji.

Na območju Bačke in Banata so zaradi drugačnih vojnih razmer, zlasti zaradi maloštevilnih in nerazvitih organov ljudske oblasti, odprli nove šole šele konec leta 1944 in na začetku leta 1945, ko je delovala vojaška uprava za Banat, Bačko in Baranjo. Vso kulturno-prosvetno dejavnost je organiziral in usmerjal prosvetni oddelek vojaške uprave z dvema odsekoma: za šole in za prosvetno administracijo. Medtem ko so osnovne šole v Bački odpirali postopoma, odvisno od tega, kako se je premikala fronta in kdaj je bodisi sovražnikova ali pa narodnoosvobodilna vojska izpraznila šolska poslopja, so skoraj v vseh mestih v Banatu osnovne šole začele pouk že do konca decembra 1944.

Glede na to, da je že bil govor o učnih programih in načrtih osnovnih in drugih šol, ki so bili v pristojnosti organov ljudske oblasti, je za našo temo pomemben podatek, da so delo osnovnih šol organizirali in vodili krajevni kulturno-prosvetni odbori kot sekcije narodnoosvobodilnih odborov, da pa so za materialno oskrbo šol skrbeli organi civilne oblasti in nekaj časa tudi vojaške. Treba je bilo zagotoviti ustrezne šolske prostore, učila in ogrevanje učilnic, poseben problem pa je bilo pomanjkanje učiteljev. Njih število se je precej skrčilo, bodisi zaradi smrti, preganjanja ali pa odhoda v partizane. Zato se je strokovni kader v osnovnih šolah v tistem

času dopolnjeval s študenti in dijaki, ki so končali srednje in strokovne šole. Pri njihovi izbiri je bila poleg strokovne usposobljenosti odločilna opredelitev za narodnoosvobodilno gibanje. Poleg tega so okrajni narodnoosvobodilni odbori organizirali za tiste učitelje, ki so bili na strani narodnoosvobodilnega gibanja, posebno politično delo, medtem ko so za »nekvalificirane« pripravili strokovno in pedagoško usposabljanje. Prvi takšen tečaj se je začel na pobudo okroglega narodnoosvobodilnega odbora za vzhodni Srem z odobritvijo Gnoova 25. septembra 1944 v Miškovcih (prej Subotiče) v Sremu.

Najpomembnejše značilnosti prosvetne politike Gnoova po osvoboditvi večjega dela vojvodinskega ozemlja in še posebno po ukinitvi vojaške uprave 27. januarja 1945 ter po prevzemu civilne oblasti v Bački, Banatu in Baranji so bile: 1) širjenje izobraževanja in vzgoje ljudstva; 2) uvajanje sistema izobraževanja pripadnikov vseh narodov in narodnosti; 3) hitro usposabljanje strokovnih kadrov za gospodarske in družbene dejavnosti.

Izobraževanje in vzgoja ljudstva sta obsegala odpiranje osnovnih šol za otroke in tečaje za nepismene. Čeprav GNOOV ni vztrajal pri obveznem odpiranju osnovnih šol, upošteva težavne vojaške razmere, pa je priporočal raznovrstno zunajšolsko delo z otroki. Zaradi varnosti učencev in učiteljev v mestih, v katerih je bilo ustanovljenih več šol, je predlagal, naj se pouk izvaja v poznih popoldanskih urah, ko so bili nenadni napadi sovražnika in bombardiranja mest manj verjetni. Poleg tega je bilo pomembno priporočilo kulturno-prosvetnim odborom, naj pri pouku v na novo odprtih šolah ne izvajajo nikakršnih »poizkusov« z modernimi metodami, temveč naj učencem dajo osnovna znanja iz naravoslovja, zemljepisa in sodobnih dogodkov, »navezujoč se, kolikor je mogoče, na svobodoljubno izročilo naših narodov«.

V letu dni obstoja in delovanja Gnoova prosvetna dejavnost ljudske oblasti kljub težavam zaradi bojev za dokončno osvoboditev države ni prenehala, še celo razmahnila se je. Z osvoboditvijo večjega dela pokrajine je dobila popolnejšo vsebino, in obenem s tem tudi novo organiziranost. Po sklepu Gnoova so se narodnoosvobodilni odbori od novembra 1944 preoblikovali v odseke za splošnojudsko izobraževanje, za šole, za kulturo in za administracijo. Po zaslugi takš-

ne organizacije se je v Vojvodini nenehno povečevalo število osnovnih šol, podružničnih šol za pionirje in tečajev za nepismene. V vaseh in mestih so imeli odprta predavanja, kulturno-umetniške prireditve, izdajali so stenske časopise, odpirali kulturne domove, knjižnice in bralnice.

Pomembna novost v graditvi novega prosvetnega sistema so bile nižje gimnazije, ki so jih konec decembra 1944 (po odločitvi vojaške uprave in Gnoova naj se ukinejo meščanske šole) začeli odpirati po vsej Vojvodini. Hkrati so odpirali višje gimnazije, v glavnem v mestih, kjer so bile že pred vojno. V Sremu je prva gimnazija pričela delovati v Rumi, nato v Banatu v Beli Crkvi, Kikindi, Petrogradu in Pančevu. V Bački se je odpiranje gimnazij malo zakasnilo zaradi bližine fronte, vendar so do konca februarja 1945 začele pouk gimnazije v Subotici, Senti, Bečeju, Somboru in Novem Sadu. Glede na to, da je nova prosvetna politika s svojo demokratičnostjo omogočala šolanje otrok in mladine iz vseh socialnih okolij, je bilo učencev in osnovnih in srednjih šolah več kot pred vojno.

Poseben pomen je imelo odpiranje gimnazij in srednjih šol ali pa samo paralelnih oddelkov v šolah, kjer so poučevali v srbohrvatskem jeziku, v jezikih narodnosti. S tem se je potrjevalo načelo enakopravnosti narodov in narodnosti, proklamirano v narodnoosvobodilnem boju. Tako je v Vojvodini delovalo v šolskem letu 1944/45, to je pred koncem druge svetovne vojne, 15 popolnih gimnazij, ki so poučevale v srbohrvatskem jeziku, 3 v madžarskem in 1 v slovaškem. Nepopolnih gimnazij s srbohrvatskim jezikom je bilo 19, z madžarskim 4 in po 1 z romunskim in ruskim učnim jezikom. Rusi v Vojvodini so prvič dobili srednjo šolo v svojem jeziku. V vseh teh gimnazijah je bilo skupaj 24.602 učencev in 623 učiteljev.

Vojvodina je takrat imela poleg drugih srednjih šol še 4 učiteljišča, od tega 3 s srbohrvatskim in 1 z romunskim jezikom. Delovale so tudi 3 glasbene šole s 570 učenci.

V osnovni šoli so prav tako spoštovali načelo poučevanja v maternem jeziku, tako da se je od skupaj 2555 oddelkov v 1723 poučevalo v srbohrvatskem, v 573 v madžarskem, v 146 v slovaškem, v 4 v češkem, v 74 v romunskem in v 34 v rusinskem jeziku. Poleg tega je obstajala tudi osnovna šola z 210 učenci, ki so poslušali pouk v bolgarskem jeziku, do vrnitve slovenskih izseljencev pa je

delovala tudi šola s poukom v slovenskem jeziku. Prav tako je bilo odprtih več osnovnih in nekaj srednjih šol ter otroških domov za otroke iz zagrebškega in slavonskega območja, ki so bili skupaj z drugimi izseljenci evakuirani v te kraje januarja 1945.¹

Glavni narodnoosvobodilni odbor Vojvodine se je usmeril v razširitev strokovnega izobraževanja, to je v ustanavljanje večjega števila strokovnih šol, predvsem zaradi majhnega števila strokovnih kadrov iz predvojnega obdobja kot tudi zaradi velikih potreb po takih strokovnjakih v obdobju obnove in graditve v vojni opustošenega gospodarstva. Ker obnove kmetijstva, industrije, obrti in trgovine ni bilo mogoče preložiti, se je ljudska oblast hkrati z odpiranjem strokovnih šol odločila za »skrajšano« usposabljanje strokovnih kadrov v raznih tečajih: traktorskih, zidarskih, kovaških, tesarskih in drugih.

Med prvimi strokovnimi šolami, novembra 1944 je bila odprta obrtna šola za moške v Vršču, februarja 1945 pa je bil vpis učenec za trgovsko akademijo v Novem Sadu. Po sklepu Gnoova so bile v prvi polovici aprila osnovane tehniške srednje šole v No-

vem Sadu in Petrovgradu. Zaradi pomanjkanja strokovnega predavateljskega kadra je bilo sklenjeno, da bo trajal pouk za prvi dve generaciji samo dve leti, to je šest mesecev za vsak razred. Te šole so bile pod vrhovnim nadzorstvom Gnoova in pod neposrednim vodstvom njegovega gradbeno-tehniškega oddelka.

Kmetijski značaj pokrajine je organom oblasti narekoval posebno skrb za usposabljanje kmetijskih strokovnjakov. Zaradi tega je predsedstvo na seji sprejelo pravilnik o organizaciji in delu kmetijske šole, po katerem so v Vojvodini še pred koncem vojne začeli odpirati tudi prve kmetijske šole.

Hkrati s širitvijo mreže osnovnih, srednjih in strokovnih šol je GNOOV poenotil in izpopolnil šolski sistem, kar poleg drugih dokumentov potrjuje tudi pravilnik o začasni organizaciji prosvetne službe, sprejet na seji predsedstva Gnoova 17. februarja 1945.

Iz vsega povedanega je mogoče skleniti, da so bili v prosvetni politiki in praksi Gnoova doseženi trije cilji, ki si jih je zastavila ljudska oblast na področju izobraževanja in vzgoje, s tem pa so bile uresničene tudi osnovne politične zamisli Komunistične partije Jugoslavije.

¹ O tem glej: Radoslav Čurić, Prosvetna in kulturna dejavnost med narodnoosvobodilno vojno v Vojvodini, Novi Sad, 1969.

mag. *Isak Šema*

Vzgojno-
izobraževalni
značaj
albanske
književnosti
na
Kosovu
med
NOB
in
socialistično
revolucijo
(9)

*»Seme, seme je padlo na rodovitno kosovsko
zemljo – vzniknila, vzcvela bo ljubezen v beli,
skorajšnji dan!*

*O, saj smo preveč trpeli – v podzemlju, da bi
kradli sonce drugemu, da bi življenje ne bilo
svobodno?*

*Zato se objemimo kot bratje, zapojmo
borbene pesmi,
naj tudi naše zastave nad sovraštvom rdeče
zaplapolajo!»*

Esad Mekuli

Sodobna albanska književnost, ki je nastala v Jugoslaviji med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo, izraža veličino naše socialne revolucije in poveljuje herojstvo naših borcev in boj ljudskih množic za svobodo.

Narodnoosvobodilni boj vseh narodov in narodnosti Jugoslavije s Komunistično partijo Jugoslavije in tovarišem Titom na čelu pomeni enega najpomembnejših dogodkov naše novejšje zgodovine. Herojski narodnoosvobodilni boj protifašistične fronte za osvoboditev države izpod okupatorjev in domačih izdajalcev, za ustvarjanje nove socialistične Jugoslavije je omogočil velik pozitiven preobrat in vsestranski razvoj po osvoboditvi.

Partizani ustvarjalci so v letih narodnoosvobodilnega gibanja in ljudske revolucije dali dragocen prispevek k razvoju publicistike in književnosti v albanskem jeziku.

Vsa naša revolucija, legendarne bitke po vsej državi, boj in herojstvo borcev – partizanov, otrok in mladine, vse to je postalo vir navdiha za različna umetniška dela, ki nosijo v sebi napredne ideje tistega časa. Značilnosti književnosti narodnoosvobodilnega boja so bogata in sodobna vsebina, raznovrstne umetniške oblike, nove književne teme in ideje, novi motivi in liki.

Zgodovinske, politične, družbene in kulturne razmere, v katerih se je razvijala sodobna albanska književnost, so bile težavne in svojevrstne. Pod kapitalističnim in protiljudskim režimom stare Jugoslavije so bili široki sloji vseh narodov in narodnosti, ki so živeli znotraj meja buržoazne države, kruto podjarmljeni in izkoriščani. V takih skrajno težavnih okoliščinah so nadarjeni pesniki povzdignili svoj glas proti tlačenju in izkoriščanju. Položaj pod fašistično okupacijo v Jugoslaviji je postal nevzdržen. Edini izhod, ki je ostal in ki ga je pokazala Komunistična partija Jugoslavije, je bil organiziran narodnoosvobodilni boj vseh narodov in narodnosti proti okupatorju in njegovim pomagačem, sodelovanje v socialistični revoluciji, ki je zrušila stari red, in ustvarjanje novih družbenih in političnih odnosov, boj za svobodno in častno življenje. Od tod tudi kredito časpisa Lirija, ki je izhajal med revolucijo: »Boj proti okupatorju in njegovim pomagačem je edina pot, ki omogoča nacionalno svobodo.«

Nekaj časa so v tem vrtincu vojnih dogodkov in mōre »muze molčale«.

Iz prvega obdobja narodnoosvobodilnega boja je le malo sledov o književni dejavnosti. Zaradi težavnih vojnih okoliščin in fašističnega terorja ni ohranjeno dosti dokumentov, zato so spomini pravzaprav edini vir o teh dogodkih.

Pred izidom prvega legalnega časopisa v albanskem jeziku so si partizanski ustvarjalci nabirali izkušnje z objavljanimi proglašami in članki v vojaškem tisku in v nekaterih zbirkah revolucionarnih pesmi. Razmnoževali so jih na roko, s pisalnim strojem in drugo tehniko. V tem obdobju je bila pomembna dejavnost operativnega štaba za tisk, razmnoževanje pripravljenega gradiva, zlasti marksističnih člankov, da bi dvignili idejno-politično in vzgojno raven udeležencev narodnoosvobodilnega boja in ljudskih množic. Pomembno pa je bilo, da si je v vojni pridobilo izkušnje nekaj generacij piscev, katerih književna dejavnost se je razcvetela po osvoboditvi.

Publicistika in književnost sta imeli med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo izrazit spoznavni, izobraževalni in vzgojni značaj.

Izdajanje ilegalnega tiska v albanskem jeziku med vojno je bilo pomembno za razvoj naše publicistike. S tem se je pri nas začela organizirana izdajateljska dejavnost v albanskem jeziku. To je bil velik korak pri uveljavljanju albanske narodnosti na Kosovu in v Jugoslaviji. Prvi organ narodnoosvobodilnega boja je bil časopis Lirija (Svoboda), ki je začel izhajati leta 1942 kot Narodni antifašistični časopis. Potem je izhajal Zani i popullit (Glas naroda), organ skupne narodnoosvobodilne fronte za Kosovo in Metohijo. Leta 1943 in že prej je izhajal šapirografirani časopis Zani (Glas). Avgusta 1943 je izhajala Lirija namesto Zanija, ki je izhajal potem še vse leto 1944, od 12. februarja 1945 pa nadaljuje to skromno tradicijo naše publicistike Rilindija.

V težavnih vojnih razmerah so bile ljudske pesmi z zdravo vsebino, revolucionarne poezija, ki se je širila med partizani, in zapisi znanih in neznanih piscev pomemben dejavnik izobraževanja in vzgoje. Revolucionarna pesem, poezija, ki so jo ustvarjali neznaní borci in že uveljavljeni pesniki, je vlivala partizanom, ki so odhajali v nove spopade, pogum in krepila njihovo vero v dokončno zmago socialistične revolucije. Pesmi, pe-
te v vojnih letih, in poezija, ki je nastajala v trenutkih navdih, pa tudi druga umetniška

dela so vsebovali idejo o neuničljivosti ljudstva, o zmagi najširših albanskih slojev in drugih narodov, ki so se borili za nacionalno in socialno svobodo.

Ob analizi zbirke pesmi Kangët tona Kosmet (Naše pesmi Kosmet), ki je bila šapirografirana in razpečana v brošuri, obsega pa triindvajset revolucionarnih pesmi v albanskem jeziku, in šestnajst pesmi v srbohrvatskem, so se razkrile prvine ljudske pesmi, prepletajoče se s prvimi revolucionarnih pesmi. Hkrati je opazen vpliv teh pesmi na pisano poezijo, ki je nastala med vojno. Poleg Internacionale, ki je bila med najbolj razširjenimi pesmimi in je bila objavljena na prvih straneh Zbirke Kangët tona Kosmet, so tu še druge revolucionarne pesmi, ki so jih peli med špansko protifašistično vojno in med osvobodilnim bojem proti fašizmu v obdobju 1941–1945. Tematsko se povezujejo z najpomembnejšimi dogodki in opevajo herojska dejanja partizanov. Nekatere izmed teh pesmi, ki so bile zelo razširjene med partizani in ljudskimi množicami, so spesnili znani tuji in naši avtorji. Nekateri so ostali anonimni, večina pa jih sodi med najbolj znane pisce sodobne albanske književnosti.

Znani partizanski ustvarjalci so pokazali svoj literarni talent v pesmih, kratkih zgodbah, prozi, tudi v partizanskih dnevnikih.

Literarne prispevke v albanskem jeziku so med narodnoosvobodilnim bojem pisali: Esad Mekuli, Fadil Hodža, Mehmed Hodža, Ramiz Sadiku, Hajdar Duši, Zekerija Redža, Hivzi Sulejmani, Tahir Jaha, Nedžip Habibaj in drugi. Del poezije in proze, nekateri fragmenti partizanskih dnevnikov in del drugih stvaritev so bili objavljeni v partizanskih glasilih, vse drugo pa po osvoboditvi. Dela teh avtorjev so: Emin Duraku, Mi smo bratje, Pesem kosovskih partizanov, Mladini, Okupacija, Ramiz, brat, Boj pri Crnoljevu, Partija, Požgana vas, Osvoboditelji, Ko pomlad zamuja, Zimski napad sovražnika februarja 1944, Azizova smrt itd. Revolucionarna vsebina teh in drugih stvaritev je dvigala zavest bralcev in poslušalcev, jih izobraževala in vzgajala. Vsebovala so idejna in vzgojna sporočila, kot so revolucionarnost, tovarištvo, bratstvo in enotnost, vzajemnost, ljubezen do naroda in domovine, jugoslovanski socialistični patriotizem, ljubezen do tovariša Tita, načelnost, sovraštvo do sovražnikov, internacionalizem itd.

Nekateri ustvarjalci so kot udeleženci narodnoosvobodilnega boja dali življenje za

svobodo in neodvisnost, za srečnejše življenje vseh narodov in narodnosti. Ostalo pa je njihovo delo, ki bo živelo še v prihodnosti. Neki pesnik je tik pred smrtjo napisal Pesem zatiranih, ki je iskreno pričevanje o zavestnem človeškem žrtvovanju za svobodo:

»In če pademo?

*Oči se nam bodo bleščale s smehljajem sreče.
Padli smo kot borci, kot možje.«*

Drugi pisci so nadaljevali književno delo tudi po osvoboditvi in s tem dali velik prispevek k razvoju naše sodobne književnosti in kulture.

Med narodnoosvobodilnim bojem so se vile partizanske zastave. Pesniki revolucije so poleg puške visoko dvignili zastavo svobode in poezije. Ljubezen, pesem, upanje, novi dan, svoboda, zastava, srečni človek, bolečina, sonce... so besede iz poetovega slovarja. Esad Mekuli je kakor tudi mnogi drugi pesniki revolucije občutil, da bo hitro napačil novi dan. Pel je:

*»Seme, seme je padlo na rodovitno kosovsko zemljo –
vzrnila, vzcvetela bo ljubezen v beli, skorajšnji dan!*

O, saj smo preveč trpeli – v podzemlju, da bi kradli sonce drugemu, da bi življenje ne bilo svobodno?

*Zato se objemimo kot bratje, zapojmo borbene pesmi,
naj tudi naše zastave nad sovraštvom rdeče zaplapolajo!»*

(Ljubezen)

Esad Mekuli je posvetil poezijo padlim borcem in voditeljem revolucije – tovarišu Titu. Znale so njegove pesmi Okupacija. Mladini, Ramiz, brat, Svoboda, nismo te poznali itd. Družbene in politične okoliščine narodnoosvobodilnega boja niso prikazane samo v poeziji, temveč tudi v prozi in v partizanskih dnevnikih. Ta besedila razkrivajo ozračje tistega časa, doživetja avtorjev samih in drugih borcev.

Ko vrednotimo književne in umetniške stvaritve, ki so nastale med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo, z idejnega, vzgojnega, izobraževalnega in estetskega vidika, moramo upoštevati splošne okoliščine, v katerih so nastale. Glavni namen naštetih piscev je bil poleg drugega širiti odmev vojnih dogodkov in boja ter naprednih idej tistega časa. Z analizo literarnega gradiva iz tistega obdobja, ki je zgodovinski in umetniški dokument časa, lahko ugotovimo, da so pesniki revolucije posvetili več pozornosti vsebini in poudarjanju naprednih idej, za katere so se borili. Zato je bilo tudi razširjenje te književnosti med vojno in po zmagi revolucije pomembno in je močno vplivalo na izobraževanje in vzgojo ljudskih množic.

Literatura:

- Kangët tona Kosmet, zbirka poezije in revolucionarnih pesmi, šapirografirano, brez datuma in kraja izdaje. Hrani se v arhivu Zgodovinskega inštituta v Prištini.
Fadil Hoxha, Kur pranvera vonohet, Rilindija, Prishtinë, 1965.
Isak Shema, Gjurmë të përflakura, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mesimore i KSA të Kosovës, Prishtinë, 1976.
Shtigjeve të qëndresës, Rilindija, Prishtinë, 1961.
Esad Mekuli, Brigjet, Rilindija, Prishtinë, 1981.
Razstava: Književnost narodnoosvobodilnega boja, Zgodovinski muzej Srbije, Beograd, 1981.
Pesëdhjetë këngë partizane, Zgjedhur e shpëruar nga Kolë Bitër Shiroka, Prishtinë, 1971.
Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, knj. 2, 19, Vojaško-zgodovinski inštitut, Beograd, 1969.
Lirija, 1943/7–8–9.
Zani, 1943/6–7.
Sodobna poezija Kosova in Metohije, Bagdala, Kruševac, 1964.
Petro Marko, Horizont, Rilindija, Prishtinë, 1972.
Uporabljeno je bilo tudi drugo rokopisno gradivo in mikrofili, shranjeni v naših arhivih.

Miro Kocjan

PESMI O MORJU

*B*il je
hrast
na obali,
grčast,
gol
in star

in je vendar
uporno
stal,
vzvišen
kot redar;

morje
mu je spodjedalo
dno
in korenine,
štrleče
v vodo,

pa je hrast,
trmast,
kljuboval
na skali,
zravnan
kot Titan;

nanj
smo po akcijah
privezali
čoln
in počivali.

*B*ila
je še noč.

*Plovila
so priplula
tiho.*

*Gmota
čolnov
in ljudi
in orožja
in nabojev.*

*Sestop na skalo,
tedaj
pa je vžgalo.*

*Vsevprek
je bliskalo,
švigalo,
grmelo in
ubijalo
na pretek.*

*Telesa
na kamnu,
robidi,
grmičju,
krvava
kot voda
prej plava.*

*Zarja
je počasi
odgrnila
zaveso
nočno,
sonce
pa obsijalo
prizor za skalo.*

*Ranjeni
in padli –
junaki
hrabri.*

*Ostali,
živi
pa so neustavljivi
prodirali dalje.*

*M*odrina
je pokrivala
prostrano
področje;

sinjina
je
iz vode
odbijala
žarke,
širleče
kot sveče
goreče
pod gladino;

v hipu
je
tiho vodovje
zastrla
gmota,
osorna in črna:
mina,
še brezskrbna!

Le zastran
izjemne
sreče
je naš čoln
za palec
plul
daleč
od smrti
prežeče.

*Z*godnje
jutranje ure,
še noč je;

mračno
in skrivnostno
vodovje.

Enota
se molče
izkrčuje
na rob
otoka,
tihega
kot grob;

in se plazi
naprej
kot dostikrat
poprej
po kamnu
koničastem,
po prsti
lepljivi,
kjer o
travi
ni sledu.

Vas
v najglobljem
snu;

pa se
v hipu
prižge
v prvi hiši
luč,
ob tem pa
krik
in vik
vesel:
partizani
so tu!

Svetlobne
lise
prodro
kot na ukaz
skoz temo
iz vseh oken,

vrat
in dvorišč
na rdečkaste njive;

slepeči
plaz
nezadržne
vrnitve
med žive.

Tedaj
pa še zarja
čez morje
razkrije
svoje obrise
mamljive.

*B*arka
je drsela
ob poznem zatonu
prav ob obali
proti pomolu.

Čelada
je sedela
na robu
brana,
brezbrižna
na skali
mali,

za njo
prostrano
skladišče
streliva
in goriva.

Vsuli
smo tja
iznenada
točo
izstrelkov,
ognjenih pozdravov.

Zrak razparan,
eksplozija
glušeča,
čez vse griče
svarilno
grmeča;

čez čas
jasnina;

tam
ni bilo
več
ne čelade
in ne skladišča,
črna
praznina.

Barka
je odhitela
nazaj
v svoja skrivališča.

*Č*oln
v temi;

*trije na rundi,
kapitan
v bundi,*

*pred nami
globina,
sama
črnina,*

*veter
v obraz,
roke otrple,*

*patruljna vožnja,
pripravljena
orožja.*

*Noč na valu,
pozimi,
na mrazu
stoje in sede
na podu
ob kabini,*

*burja
brije
kot staro
režilo.*

*Naenkrat
svetlo,
rdeče in modro,
nekaj milj od nas
desno,
komaj opazno.*

Naš!

*Podobno
pred nami
čez nekaj trenutkov,
zopet
naš čoln
ob obali Kornatov.*

*In spet
preblisk,*

*hiter,
iz teme,
z leve,
tokrat
poševne stene.*

*Naš,
naš in naš,
Jadran je naš!*

*b rahlih
valovih
se je čoln
zazibaval
in mesecu
odgrinjal
bok
ter strojnico
pripravljeno
na pok*

*na polici
gladki
ob podu
smo svečo
prižgali
in plamen
brleči
nemo občudovali*

*očarljivo
opolnoči
po letu dni*

*zunaj
zima
in plima
pod krovom
pa nežna
rima*

*kakor
da je plamenček
tango
v prihodnost
mesec pa valček
v njeno neobhodnost*

*menda
je to res
zadnje leto
v boju
za vse
kar nam je sveto*

*čoln
se je zmeraj
poslušno zazibal*

*ko ga je
v presledkih
val oblival*

*očarljivo
opolnoči
na barki
v vojni
zasedi
pred novim letom dni*

Z avojevalcu
so bili
zadnji utripi.

*Pregnan
je bil
do kraja
Jadrana,
pred njim
so bili
poslednji hipi.*

*S čolnom
smo preiskovali
vse,
skrite in neskrite
točke
na gladini
in obali,
švigali smo
sem in tja,
česali po dolgem in počez;*

*vreme
kot nalašč
naročeno
za izvidniško
oceno.*

*Medtem
smo opazili
spremembo na obrežju:
ni več kamna
ob vodi,
marveč
zemlja,
plodna in črna
kot po obilnem dežju.*

*Na dosegu roke
Istra in Slovensko Primorje!*

*In tja čez
doline, vzpetine
in Kras
ter
rodna vas.*

*I*sti dan
 je bil
 mir
 na kopnem in na morju,
 v vsem okolju
 prevelik mir,
 ki je napovedoval
 zlo
 in zastraševal;

plula
 je ladja
 edina v zalivu,
 proti prelivu,

mir,
 prevelik mir!

Naenkrat pa
 svetlo
 in grom zlovešč,
 grozeč
 nad vodo,

paranje
 železja,
 ostrmelost
 z obrežja.

Mina!
 Ladja!

Po zraku
 kosi železja,
 lesa,
 vsega,
 in ljudi
 z ladje,
 zdaj
 brez sten
 in dna.

In spet
 je bil
 mir;

sonce
 brez žara,
 morje
 brez vala.

*T*rabakula
 ji pravijo,
 ker se
 vijuga
 in guga,
 naj bo sever
 ali odjuga.

Trabakula
 ji rečejo,
 ker se
 škripljaje
 in ropotaje
 nenehno maje,
 vendar
 je tudi
 večji val
 nikdar
 ne zmaje.

Miro Kocjan se je rodil 28. decembra 1924 v Žirjah pri Sežani. Oče je bil železničar v Divači, od tam pa je moral leta 1926 emigrirati. Nekaj let je družina živel v Franciji, nato se je vrnila v Italijo. Oče je imel kot politični preganjenec vseskozi težave. Sredstva za študij si je moral sin Miro pridobivati z občasnimi težakimi deli. Srednjo šolo je končal v Capui, leta 1941 pa se je vpisal na visokošolski zavod Istituto Universitario Orientale v Neaplju in se specializiral za slovanske jezike. Po vojni, leta 1951, je diplomiral iz etnologije. Boju proti fašizmu se je po očetovih stopinjah pridružil v začetku leta 1942. V Komunistično partijo Italije je bil sprejet konec tega leta. Marca 1942 so ga internirali v Frosinonu. Po razpadu fašizma se je povezal s predstavniki nove Jugoslavije, ki so začeli po kapitulaciji Italije ustanavljati Bazo NOV in PO Jugoslavije v Bariju (septembra 1943). Maja 1944 je tudi sam odšel v Jugoslavijo. Najprej je bil v 3. prekomorski brigadi, nato pa v oddelkih za zvezo Vrhovnega štaba in štaba mornarice, od koder so ga pošiljali v razne misije. Po vojni je delal pri poverjeništvu narodnoosvobodilnega odbora za Primorje in Trst v Ajdovščini, od marca 1947 pa se je začel poklicno ukvarjati z novinarstvom.

Kot rečeno, je bil Miro Kocjan med narodnoosvobodilnim bojem mornariški oficir. Od tod njegova doživetja z morja, ki jih je prelival v verze med vojno ali takoj po njej. Ob njih je treba poudariti: s pesmimi o morju Mira Kocjana-Mirka stopa v pesništvo o slovenskem in jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju 1941–1945 tematika, brez katere bi bila njegova ubeseditiv prikrajšana za tiste prvine in odtenke, ki potrjujejo Jugoslavijo tudi kot pomorsko deželo. Nekatere pesmi so bile objavljene že v partizanskih glasilih in po osvoboditvi, nekaj jih je priobčila tuja napredna literatura, izbor, za kakršnega se je odločilo uredništvo revije, pa je predstavljen prvič.

Dušan Voglar

Knjiga nemirnega iskalca

Knjiga *Vergerij* – tako je Bojan Stih poimenoval svoj novi izbor iz lirike, dramatike in proze Mirana Jarca (1902–1942) – zmore vznemiriti in morda spraviti v zadrego tako strokovnjaka kot kateregasibodi bralca. Takšna trditev je gotovo nekoliko nepričakovana ali za koga celo sporna, saj gre »samo« za 208. zvezek zbirke Kondor, torej zbirke, ki je po nekem privajenem prepričanju namenjena šolajoči se in izobražujoči se mladini. Toda: Kondor si, prvič, že dolgo zastavlja presenetljive visoke in obsežne cilje pri svojem oblikovanju kulturne zavesti nas vseh, ne le šolarjev in študentov; in drugič, Stihov izbor in spremna beseda nista nikakršna poučna predstavitev književnika iz enega od slovenskih predvojnih leposlovnih tokov, temveč zagnano in tudi hote zaostreno dejanje, ki vnaša v kulturo sedanjega časa Mirana Jarca v njegovi na novo preiščeni in pretehtani literarni vrednosti – celo z jasnim izzivom, češ da bi bil že čas, da dobi njegovo delo prostor v zbirki Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev.

Bojan Stih je predstavil Mirana Jarca slovenskemu povojnemu občinstvu že pred dobri dvajsetimi leti s knjigo Človek in noč (Cankarjeva založba, 1960). To je bil dokaj obsežen izbor, ki je obsegal celotne Jarčeve pesniške zbirke (Človek in noč – 1927, Novembrske pesmi – 1936, Lirika – 1940), ob njih še kasnejše nezbrane pesmi (Pasijonke), dve dramski besedili in tri obsežna prozna dela (Legenda o Kvirinu, Črni čarodeji in roman Novo mesto).

SedANJI Stihov izbor je moral biti po obsegu bolj skromen in že zato drugačen. Zato seveda ne vsebuje več kar celih pesniških zbirk, temveč podaja prerez skozi Jarčevo lirsko ustvarjanje. Pri izbiranju dramskih in proznih del pa so uredniki vodili še drugi nameni, in ne le v vsiljeno prilagajanje ožjemu prostoru. Namesto daljših pripovednih spisov je Stih tokrat izbral osem krajših besedil, kakršnih v prvem izboru sploh ni

bilo, med dramskimi pisanji pa tudi – razen enega – tiste naslovice, ki jih ne vsebuje knjiga iz leta 1960. Tako je Stih dosegel, da se obe izdaji Jarčevih dramskih in pripovednih del dopolnjujeta in omogočata že dokaj celosten vpogled v Jarčevo ustvarjanje. Celosten tudi v tem, da je zdaj poleg pesmi iz narodnoosvobodilnega boja mogoče prebrati tudi Jarčevo prozno črtico in dramski prizor iz tistega časa (oba »zakopana« doslej v Obzorniku iz leta 1951).

Pa še nekaj je posebej značilno za najnovejši izbor Jarčevih dramskih besedil. Stih je namreč vanj strnil vse tri odlomke za dramsko pesnitev *Vergerij*, ki jih je Jarc objavil v letih 1927, 1929 in 1932 (leta 1960 je Stih odbral le prizor iz leta 1927). V Kondorjevi knjigi je torej želel Stih kar se da popolno in poudarjeno prikazati to Jarčevo faustovsko iskanje poti iz zagat meščanskega individualizma, to nedokončano simfonijo o tragičnem razkolu med kontemplativnostjo in koprnjenjem v istem človeku, kakor je jedro *Vergerija* označil Jarc sam.

S takim uredniškim dejanjem se zdaj z novo močjo in razločnostjo zarisuje pred nas podoba umetnika Jarca. To je podoba nemirnega iskalca. Iskalca in tudi bojavnika.

Jarc snuje umetniške izpovedi iz svojega iskanja prave podobe svojega bivanja, iz tipanja za novimi sozvočji s svetom in družbo. Snuje jih iz stisk, črnih slutenj in moreče nemoči, v katero ga peha brezupna utesnenost slovenskih družbenih razmer. Snuje jih tudi iz upiranja tedanji družbi, ki v njej odkriva socialne in etične ovire za človekov skladen, poln in svoboden razvoj. Tako se polagoma izvija iz individualizma in kozmičnih odmaknjenosti, se začne spraševati o svojih dolžnostih pri prenavljanju družbe ter se miselno in čustveno odziva na tedanjo slovensko socialno in nacionalno krizo. Pri spopadanjih s temeljnimi vprašanji svojega časa išče stikov z vodilnimi mislimi in stvaritvami sočasne evropske književnosti, podira provincial-

Miran Jarc:
VERGERIJ

Mladinska knjiga,
Ljubljana 1983,
opremil Milček Komelj,
strani 270.

ne plotove in piše o evropskih tokovih tudi v svojih neštetih kritikah, feljtonih in esejih.

Sele branje, ki se poveže z razmislekom o vseh teh razsežnostih Jarčevega umetništva, izoblikuje v nas doživeto resnico o Jarcu. In takšna Jarčeva življenjska in umetniška podoba – njen lok se pne od ekspresionistično naravnane popotnika in nepotešenega upornika do bojevnikarja za slovensko narodno osvoboditev – zmore spodbujati in navdihovati sedanjega razmišljajočega človeka. Navdihovati z globoko prizadetostjo ob kriznih vozliščih svojega časa. Spodbujati z izkušnjo razumnika, ki stoji zaskrbljen sredi viharne dogajanja dobe, kakor je o njem zapisal Ivo Brnčič, in ki čuti odgovornost ob zagatah svojega časa. Miran Jarc je bil – tako piše o njem v spremni besedi Bojan Štih – nemirni iskalci, ki je končno našel v sebi in okrog sebe moč naroda in ljudstva kot bistvo življenja; in ko je padel, se je v smrti razdal vsem, ki vedo, kaj je poezija in kakšno je njeno človeško poslanstvo.

France Vurnik

Od »skrivnosti« do »nič«

Na začetku eseja Od A do nič navaja Niko Grafenauer vsekar veljavno spoznanje, da med sodobnimi slovenskimi mladinskimi pesniki ne najde bolj »metodičnega pesnika od sebe«, kar da ga tudi navdaja z »znatno metro nelagodnosti«. Ta metodičnost pa se kaže v tem, da je njegova otroška in mladinska poezija nastajala v nenehnem izpopolnjevanju in preraščanju same sebe v pojmovnem in izraznem pogledu ter dosegla tisto raven, na kateri se je približala njegovi poeziji za odrasle, »štukaturam« in »palimpsestom«. To se je zgodilo s ciklom pesmi Skrivnosti, katerega zasnitek s šestimi pesmimi je bil objavljen že v zbirki Nebotičniki, sedite (1980), medtem ko je celota s štiriindvajsetimi pesniškimi enotami objavljena v zbirki Skrivnosti (izšla v zbirki Liščki z letnico 1983).

V že omenjenem eseju Od A do nič pesnik zelo nazorno in prepričljivo razčlenjuje svoj tematski in izrazni razvoj otroške poezije od igrive opisnosti, prek refleksij otrokovega doživljajskega sveta do imaginativnih in pojmovnih obratov v pesniških podobah stvarnega sveta (Nebotičniki, sedite in Stara Ljubljana), odtod pa v poetično realizacijo imaginarnega pojmovnega sveta. Ta zapis se ukvarja s tem, zadnjim poglavjem, ob nenehni zavesti, da je pač del sicer zelo kompaktne (ali metodične) pesniške ustvarjalnosti.

Za svoje upesnitve je pesnik izbral dokaj obsežen seznam pojmov, med katerimi so nekateri bolj »otipljivi«, drugi bolj »filozofski«, nekateri bližji človekovemu doživljanju, drugi spet taki, da so sicer sestavina zavesti, vendar splošni. Med bolj zamotane, abstraktne, prepuščene subjektivnejšim interpretacijam, sodijo vsekakor upesnjeni pojmi, kot skrivnost, strah, ljubezen, hrepenenje, svoboda, bolečina, smrt in še prav posebno – nič. Bliže človekovemu predstavi svet se zde pojmi: misel, spomin, sreča, samota, duša, igra, krik in molk, medtem ko bi v objektivnejše kategorije mišljenja utegnili soditi

Niko Grafenauer:
SKRIVNOSTI,
Založba Borec,
Ljubljana 1983,
opremil Matjaž Schmidt,
strani 66.

pojmi: poljub, lepota, ples, nebo, čas, življenje. To pretehtavanje »teže« izbranih pojmov nima drugega namena kot zgolj navedbo in hkrati opozorilo na širok izbor pojmov za pesniško ubeseditve.

Da je bilo mogoče pesniško izraziti tako obsežen seznam pojmov, se je nujno morala poprej izoblikovati tista pesniška metoda, o kateri tako nazorno govori pesnik v eseju *Od A do nič*. Ta metoda se je izvila iz pesniškometaforične deskripcije predmetov in potem prešla na predstavnost pojme. Postopek upesnjevanja pojmov je vseskozi enoten, na bralca ugodno učinkuje predvsem širok obseg metaforičnega gradiva, ki tudi preseneča. Zaloga prisodob je sicer obilna, vendar je njihovo učinkovanje različno, bolj ali manj »udarno« in se boči od posrečene pozoritve do abstraktno nemega artizma.

Za zgled si kaže ogledati kar prvo pesem – Skrivnost, ki sodi med najboljše, čeprav je treba ugotoviti, da so glede na predstavnost zahtevnost prav vse boljše.

Že prva kitica Skrivnosti uporablja svetopisemsko sintagmo o sedmerih pečatih

*Skrivnost ima skrivališče
za sedmimi pečati.*

Nanjo pesnik naveže svojo parafrazo sedmerih pečatov:

*Do nje vodi skrito stopnišče
z devetimi skrivnimi vrati.*

V drugi kitici z opisnostjo sega v intimni svet in izzove odmevnejši odziv bralca:

*Skrivnost je skrivnostno nedosegljiva
in skrita od vsega sveta.
Zato najraje prebiva
v skrivnem kotičku srca.*

V tretji kitici lastnost in lego skrivnosti še pogloblja:

*V skrivnostni molk se zagrinja,
vsa tiha, kot da je ni.
A vendar nas nase spominja,
ker nas na tihem teži.*

V Grafenauerjevo priljubljeno enigmatičnost pa se razvije četrta kitica z močno metaforo Giocondinega smehlaja, kar pa seveda terja od bralca primerno razgledanost. V tem pogledu so Grafenauerjeve pesmi o skrivnostih vabljive za bralce vseh starosti, saj so s svojo dovolj razvidno metaforiko prav zgleden pesniški izdelek za uvajanje v razumevanje in dojemanje poezije in za odpiranje njenega prostora. V četrti kitici Skrivnosti pa je zapisano:

*Skrivnost se ne more izdati,
pa se spet skriti nazaj.
Ker mora potlej večno sijati,
zakleta v Giocondin smehlaj.*

Posrečenost, referenčnost metaforičnega gradiva v Grafenauerjevih upesnitvah Skrivnosti je nihajoča, vendar tudi v primerih najbolj abstraktno imaginacije izziva odzivnost. Tak primer bi nemara našli v pesmi *Nič*, ki končuje zbirko in nedvomno pomeni najbolj abstrakten pojem med upesnjenimi. Skrivnostnost niča ponazarja pesnik z enigmatično prisodobom, ki nemara učinkuje tudi nekoliko artificalno:

*Nič je zapičen v noč
s piko na i.
A v njej je tako pričujoč,
da je ni.*

Prav prenikava pa je sintagma v naslednji kitici:

*Nič je neznana stran tega,
kar je.
Zato tam kot težnost obsega
prav vse.*

Razumljivo je, da se pri tolikšnem obsegu pojmov ni mogoče izmakniti manirizmu, zapisanosti dognani obliki, metodičnosti, kar je vsekakor ena izmed temeljnih značilnosti Grafenauerjeve pesniške ustvarjalnosti, ki pa se nenavadno srečno giblje med zavestnim snovanjem in pesniško imaginacijo oziroma ju še prav posebno v mladinski poeziji harmonično povezuje in prepleta. Nadalje

uveljavlja bogat izbor leksike, spusti se tudi na plodna tla besedotvorja: »strahovidne oči«, »spominovina« ob »skremženini«, »mulokuhi« in »zamišljenimi« iz Nebotičnikov. Nič čudnega, da se ob vsem tem gradivu kakšen stilem tudi ponovi: »da ob njih rase« (*Jaz*), »in tiho rase« (*Ljubezen*), »a duša rase« (*Poljub*).

S Skrivnostmi je pesnik Niko Grafenauer zrasel v mojstrskega oblikovalca zunajosebnega, imaginarnega, pojmovnega, predstavnega gradiva z bogato metaforiko, z domiselnimi ponazoritvami in razvidno dikcijo, hkrati pa je v to svojo metaforično magmo organsko vključil osebno in kolektivno izkušensko zavest:

*Slat v cvetni čaši poljuba med.
In včasih nam že samo kot obluba
življenje sladi.*

Takih primerov identificiranja pesniškega subjekta s kolektivno izkušnjo je v Skrivnostih več; pesnik je njen del, v svojo metaforiko sublimira kolektivno izkušnjo.

Kam poslej? Kajti zdi se, da se je krog sam po sebi zaprl. Ali zgolj v artificalno nizanje metafor, štukatur in palimpsestov? Ali nemara v vsekakor tvegano sestopanje v lirčno prvinskost? Vprašanje, ki ni prav nič v skladu z manirističnim razvojem metaforično bogate Grafenauerjeve poezije, vseskozi zavestne in zanesljive poti, oprte na literarne in filozofske teoreme.

Pisatelj čiste linije

Stiri pred nedavnim izdane knjige Iva Zormana so lepa priložnost, da se ob njih opozori na nekaj značilnosti pisateljevega ustvarjanja za mladino. Urednik zbirke Janez Kajzer je izmed sedemnajstih doslej izdanih Zormanovih knjig za mlajše bralce izbral le tista dela, ki tematsko in umetniško zaokrožujejo podobo Iva Zormana kot odličnega mladinskega pisca: *Na senčni strani mesta* (1967), *Gnezdo sršenov* (1968), *V sedemnajstem* (1972) in *Rosni zaliv* (1975). Knjige si sledijo po letih izida, vmes pa so še kratke prigode s partizansko tematiko in pod skupnim naslovom *Nedeljska jutra* (1973).

Že ob površnem listanju se da razbrati, da prvi dve knjigi (*Na senčni strani mesta* in *Gnezdo sršenov*) segata v predvojni čas. V njiju nastopa množica ljudi. Vsi pripadajo bodisi delavskemu kamniškemu predmestju, vsaj zdi se nam, da gre za to mestoce, ali pa so se v teh mestnih ulicah zgnetli v malomeščansko smetano nad trgovsko – obrtniškim slojem. Knjigi sta črpali svoj navdih iz otroških in mladostnih dni pisatelja. Vendar pisatelj, sam otrok revščine ob Bistrici, ne nastopa kot nosilna oseba, temveč se brezimensko pogreza v množico ljudi na ulicah mesta in primestja. V obeh primerih gre za kolektivno povest. Njo pletejo posamezniki kot mrežo, ki je ujela ljudi v isti časovni in prostorski krog, nekje okoli štiridesetih let tega stoletja.

Drugi dve povesti: *V sedemnajstem* in *Rosni zaliv*, sta svet zase. Predvojna socialna delitev ljudi na delavske in malomeščanske, ki je orodje dogajanja v prvih dveh knjigah, se je raztalila v kolesnicah zgodovine kot sladoled na soncu. Vojna je svet v temeljih podrli. Novi ljudje, ki so postali možje v vojni ali pa stopili v svet šele po odpravi posledic vojne, so se zapletli v nove vrtince. Tudi pisatelj se je spremenil. Izgubil je epsko narativno avtobiografičnost in z njo mozaično zgradbo ter postavil v ospredje le nekaj oseb. To

niso več epske osebe, ki bi jih oblikoval pisatelj, pač pa same z monološkimi izpovedmi slikajo svoj intimni svet. Tako gremo z njimi od ene življenjske postaje do druge ali pa nove le slutimo in pri tem opažamo, kakšne so duhovne levitve sodobnega človeka.

Pisateljeve poteze, ki so predmet našega zanimanja, se slikovito pokažejo v dveh najbolj uspešnih delih: *V Gnezdu sršenov* in *V sedemnajstem*. Kratka razčlenitev teh dveh Zormanovih mladinskih del nam omogoča iz posameznih črt dokaj verodostojno orisati pisateljev portret.

Gnezdo sršenov: Snov je iz časa tik pred drugo svetovno vojno. V povesti *Na senčni strani mesta* so otroci imeli približno deset let, sedaj so se za pet let postarali. Svoj svet zorenja so skrili pred očmi odraslih v samotno barako na lesnem sejmišču. Ta mirni kraj (*Robinzonov otok*) je bil zanje prostor, v katerem so snovali svoje jutrišnje podvige in sklenili, da bodo med počitnicami poiskali še bolj skrito mesto – samotni otok na morju. Iz te barake so jih vodile poti v mesto, ki jih je mamilo, predvsem povezovalo z dekleti; na morju pa se jim bo odprla pahljača vseh možnih kombinacij mladostne sprostitve. Tam bodo izpričali, kar jim sedaj še ne uspe, kako znajo z iznajdljivostjo in v velikih zamahih premagovati ovire v pustolovščinah sproščenega potepanja.

Sestajanje v baraki ni bil beg mladeničev pred življenjem, ampak priprava za to, da najde vsak svoj lastni obraz. Ta pa mora biti drugačen, kot jih vidi v svetu odraslih. Ne marajo revščine, upirajo se izkoriščanju šolskega ravnatelja in odsluženega cesarskega vojaka, prezirajo lovsko gospodo, zgražajo se nad očeti pijanci... Baraka je otok etične volje. Pisatelj z njo upodablja čiste značajske linije. Sama po sebi nima nobene vrednosti, ker se mladeničev ni polastila želja po posesti. Ven-

dar v mladih fantih n ljudomrzniškega odpora do tistih, ki jih tlačijo. Včasih je celo kanček tople simpatije. Zanje se svet odraslih že izteka, njihovo življenje je vezano na barako, na utrip jutrišnjega drugačnega dne. In ta drugačnost je nuja, ki ji sledijo.

V ta svet mladih ljudi poseže začetek vojne z vso drastičnostjo. Baraka na lesnem sejmišču naj bi postala kraj, kjer bi nemškutarji pridobivali mladino za svoje organizacije. Fantom je na poti k podvigom pomagal židovski trgovec Marko. Njega so ubili gestapovci. Mladičiči, ki jim je vojna preprečila pot na morje, so sedaj skrivaj odnesli rože h krsti prve žrtve nacističnega nasilja. Eden izmed njih, ki se je izoblikoval v upornega borca, je zažgal barako. Simbol robinzonstva je postal simbol boja.

V sedemnajstem: Špela. Kallan je do sedmega leta živel na vasi pri svoji samski teti. Nanjo se je navezal ves njen duhovni svet, vsi čustveni odtenki in vsa videnja življenja. Njen oče je taval po tujini, da je kaj zaslužil in mati je šla za njim. Ko pa sta se vrnila v kamniško sredo, »oplemeniteni« s civilizacijsko blaginjo, sta pozabila na svoje korenine: oče je bil nekoč revež in partizan, sedaj pa je ob ženi, posušen kot nepokošena stara trava, ostal brez slehernega duhovnega in človeškega bogastva. Nekdanje, tisto revno, mu je dajalo samozavest, a bilo je brez moči zanj in za rod, ki je odrasčal v gmotni blaginji, pač tujek, ostalina, ki ni več bleščala. Špela se je morala vrniti v takšen izprazen dom, kjer ljudi nič več ne rešuje. Ni trpljenja, ni napora, ni zmaga. Ni vere v jutrišnjo drugačnost (kot vanjo verjamejo v Gnezdru sršenov).

Izven družinskega kroga dijakinja Špela srečuje še več ljudi, ki ždijo v zasmrajenih mlakužah. Najbolj so odtujeni sebi in mladini profesorji. Med njimi je predavatelj predvojaške vzgoje Cik, ki ponazarja staro partizansko generacijo. Ta je menila, da je za vedno spremenila svet, a si sedaj, odtujena ali oblastniško brezdušna, ne zna postaviti niti

zasilnih mostov do rodov, ki prihajajo. Šele ko Špela propade (splavi, zaužije tablete), se stari svet okoli nje za hip zdrzne. Tudi profesor Cik.

V njen intimni svet močnejše posegajo vrstniki. Prijateljstvo sklene s sošolko, ki je vseskozi praktičen tip človeka. Vse podreja cilju, ki ga dosega brez predsodkov. Obkrožajo jo trije fantje. Prvi je treznež, ki namest rava v politiki naslediti očeta. Drugi je pustolovec. Špeli naredi otroka in jo pusti na cedilu, ker začenja živeti z mlado drugo ženo svojega postaranega, a vplivnega očeta. Tretji je pesnik, ki išče skladje med seboj in naravo, med svojo čustveno mehkobo in neizprosno boj za življenje.

Ta – Luka – je obnova fantovskega zdravia, ki ga pozna »sršeni« do vdora vojne v njihov svet. Pisatelj ga označi: »Luka je vsakdanje preprosto, prav nič narejeno. Solzavost mu je zoprna in praznega upanja ne mara, zato tudi njegove pesmi niso ne otožne ne razposajene. Zato v njegovih besedah nikoli ni prazne tolažbe, pa tudi obsojanja ne. Luka ni lahkomišel kakor Smajk (opomba – pustolovec, delomrznik, žrtev privilegijev, ki mu jih daje oče namesto prave očetovske vzgoje) in tudi ne okrutno pravičen kakor Niko (opomba – ki je proti vladajoči družbenopolitični klimi le toliko, kolikor mu upornost koristi za vzpenjanje navzgor). Zdi se mi kot čoln na nemirni vodi. Ziblje se in vsak val občuti, pa vendar veš, da ne bo potonil. On bo zmogel Špelo popeljati na novo postajo življenja. Stoji ob njeni bolniški postelji.

„Poglej ga!“ je rekel.

Sklonil se je nad posteljo in mi pokazal na okno nasproti. Onstran stekla je bila zasnežena veja, droben ptič (opomba – v Gnezdru sršenov je tak simbol baraka!) se je oklepalo lojve pogache, ki je visela na njej, in kljuval vanjo. „Komu še je svet tako sovražen kakor njemu?“ je rekel Luka. „Ta se bo obdržal, ker noče poginiti.“

Tako je pisatelj ustvaril sintezo med otroštvom in naravo

in med ljudmi, ki so ostali človeški, na eni strani, in na svet, ki se je odtujil sebi, naravi, lastnim koreninam. In oba, Špela in Luka, bosta zakorakala v novo življenje.

Kratek sprehod skozi Zormanovi deli nam omogoča izluščiti nekaj njegovih pisateljskih črt. Ostali dve deli sta le dopolnili. Povest Na senčni strani mesta je uvod v Gnezdru sršenov, povest Rosni zaliv pa še bolj razčlenjeno govori o psihi sodobnega mladega dekleta (avtostoparice), ki se mora znajti v džungli potrošništva, da iz odtujene množice ljudi iztrga zase košček duhovnega kruha.

Ivo Zorman je občutljiv slikar okolja, ki vtisne pečate mladi otroški notranjosti. V Gnezdru sršenov je to socialno odprto svet. Razdeljen je sicer na dve polobli: delavsko in malomeščansko, a je vseskozi tak, da omogoča otrokom in mladostnikom dovoljen prostor za iskanje lastnih razvojnih možnosti. Zato pisatelj v tem svetu ni črnogled: mladi ljudje imajo sicer neprijetne ali prijetne odnose z odraslimi, sicer pa ostaja med njimi harmonija. Dopolnjujejo se in so drug drugemu potrebni. Pisatelj to prikazuje z velikim številom mladostnikov. Značilno je, da jih upodablja s čistimi linijami. Vsakdo izmed njih ima svoj osebni razvojni lok, je celovita osebnost. V vsej svoji barvitosti nekako mirujejo na mozaični ploskvi življenja. Kadar se jim pisatelj približa, ožive, se začno gibati in zarišejo s svojimi dejanji črte, ki se medsebojno prepletajo in bogatijo pripoved. In vse se staplja: življenje in povest. Vse je mozaično, okvirjeno s prostorom, a prostor – mestece – je tako živo in zanimivo, da ob pisateljevem dotiku zaživijo številni ljudje – kolektiv. In ljudje, kadar se gibljejo, oživljajo predmete na ulici, v parku, v kopališču, povsod, tudi doma.

Ivo Zorman sporoča, da je človek družbeno bitje. A kadar se iztrga, je poguba tu. In iztrgalo se je povojno življenje. Slika ga iz osebne optike dekleta, ki ga je okolje odtujilo. Zato so kri-

vulje v pripovedi takšne, kakršne pač doživlja prebujajoče se mlado dekle. In okolje je prelito s črn timer. V dekletu pa se, čim bolj se pogreza, prebuja želja po drugačnem, po čisti človečnosti. In v njej, ki riše s svojimi trpkimi doživetji upanje, se zrcali razkroj okolja: nikakršna resnična problematika več ne pretresa ljudi. Dekletova prebuja v svet je izkrivljena, ker drvi le v svet čutnih užikov. Povsod zatohlost, da lahko posijejo žarki očarljive svetlobe le na plesišču (disko klub, hišne zabave), da se le tu človek zave lastne biti, predvsem telesne, na zabavah, in da ni ljudi, ki bi z mladimi, z njihovo resnično notranjostjo, zaživeli v skupnem sozvočju. Tako lahko zapišemo: povojni svet se je porušil. Porušili so se temelji človekove (mladostnikove) rasti. Vojna je vse zveržila. In povojna civilizacijska mrzlca je natrla ljudi. Stari simboli so izgubili na moči. Počasi, počasi pa se rojevajo novi. In ti so, pri Zormanu, trdoživi ptiči, ki imajo to prerojevalno moč, da bodo zopet popeljali človeka iz sedanjih postaj duševnih stisk.

Mladinski pisatelj je vedno pred najtežjo nalogo: ali bodo njegovo pripoved brali mladi in ali bo kaj povedal starejšim. Pisatelj, ki se odloči, da bo pisal zgolj za mlade, je že krenil na slabo pot: literarno delo lahko postane ponaredek, življenjski in umetniški. Pisatelj, ki pa poskuša zadostiti obojim, je mojster peresa. In ko poskušamo ugotoviti, kdo je bolj vnet bralec Zormanovih mladinskih del: mlajši ali starejši bralec, je potrebno povedati, da morda le starejši. In to je skladno s pisateljevim osnovnim življenjskim sporočilom: človek je mlad, dokler veruje v jutrišnji dan, zdrav pa, dokler vlaga napore za nove podvige, a popoln, kadar tudi s trpljenjem bogati svoj duhovni prostor. In ker je idejna vsebina Zormanovih del pristna, pripovedna sredstva pa čista in nazona, zato so njegove povesti tudi mladinsko branje.

Nada Gaborovič

Grenki sadeži spoznanja

S *Pastjo za metulje* je segel pisatelj Branko Šömen po snovi iz naše polpretekle zgodovine, izredno grenki in izredno poučni. To je doba povojne obnove in kolektivizacije. Je čas nastajanja novih zakonitosti, novih pogledov na razvoj, hkrati pa konfliktnih situacij s tragikomičnimi razpleti, pri čemer žal pogostoma prevladujejo tragični elementi. Nedvomno je osvobajajoče, da je trenutek za razgaljanje najbolj paradoksalnih početij v tistem povojnem desetletju dozorel; še bolj, če se je pisatelj lotil občutljive tematike poznavalsko, nepristransko, z dobrošno mero humorja, prijazne ironije in zna biti razveseljivo duhovito, zunaj modelov, iznajdljivo v slikanju ljudi in okoliščin. Prav to velja za Šömnovo novo delo v obilni meri. Posrečilo se mu je združiti vse zaželene prvine in napisati knjigo, ki je res sodobna, ki razveseljuje bralca, starega in mladega, najsi se želi poglobiti v tiste čase ali pa samo uživati ob besedilu. Seveda je to ena možnost. Druga zbuja v vestnem bralcu nelagodnost, da se mu ježijo lasje in ga spreletava srh, ker se mora spraševati, kako se je moglo dogajati tako, kakor se je, najsi je šlo za človeka, zlasti kmeta, ali za žival, za početja, za ljubezen ali smrt. Gre namreč za čas kolektivizacije za vsako ceno. Tiste po tujem, privzetem zgledu, ko je neogibno moralo prihajati ne le do absurdov brez primere in vseh vrst, pač pa tudi do spopada med poskusi privolitve v nesprejemljivo in nerazumljivo (vsekakor tudi nerazumno) ideološko podstat ter hotenjem po zaresnem, zdravo naprednem, izvirnem, sodobnem, tistem, kar resnično pelje naprej, v prihodnost, ne caplja na mestu, ne sprejema vseh, še zlasti pa ne s tujimi, odbijajočimi metodami.

Sredi križnega ognja se znajde skupina glasbenikov, zbranih z vseh vetrov, razglašena za kulturniški oddelek osrednjega radia iz središčnega mesta, poslana po službeni dolžnosti širiti kulturo in glasbeno umetnost

Branko Šömen:
PAST ZA METULJE,
Založba Borec,
Ljubljana 1983,
opremil Matjaž Vipotnik,
strani 182.

na podeželju. Razveseljevati mora brigadirje na delovnih akcijah. Spametovati mora pomagati »zabite« kmete, ki se upirajo novotarjam in pretijo s samomorom, ker so čustveno vse preveč navezani na svoje krpe zemlje, na svojo živino, svoj način življenja. Skratka, prelivati mora polne zajemalke kulture v tiste, ki so iz testa za prevzgojo, zakrknjene pa poskusiti vsaj premakniti, če je mogoče.

Na svojem kroženju po slovenskem podeželju mladi glasbeniki spoznavajo hote in neho-te vse travme in obup ljudi, žrtve različnih metod nasilja, priglane zaradi ideologiziranih postopkov na rob obupa; ponižane, razžaljene, pehane celo v smrt. Na drugi strani pa trčijo zmerom znova na primitivizem razglaševalcev nove ideologije in v njenem imenu počenjajo reči, ki žalijo zdrav razum, kakor je na primer kaznovanje trmas-tih kmetov, nabiranje kolorad-skega hrošča in še in še, kar ponekod spominja na najboljše strani besedil satirika Zoščenka ali Iljfa in Petrova, ki so se srečevali s podobnimi situacijami v domači deželi.

Svet, ki ga mladi glasbeniki odkrivajo širom po Sloveniji tistega časa, je tuj, ponekod kakor vzet iz Kafke, in nekateri med njimi vedo, da to ni tudi njihov svet. Poslani, da bi pomagali preobraziti neuko ljudstvo, doživljajo preobrazbo sami vse bolj. Iz vsega bije samo ljubezen kot smisel in vera, zaupanje in upanje, poosebljena v Mileni, neprilagodljivem dekletu, kakor je samosvoj in neprilagodljiv glavni junak, pripovedovalec in zapisovalec, pa Gugi, najbolj nadarjeni glasbenik, ki to plača z življenjem. Toda popotovanje je le imelo smisel, kakor se je izkazalo učinkovito pri izpolnjevanju domovinske dolžnosti: voditelj skupine in idejni vodnik Frajtonarica, vzgojitelj za novega duha, nove čase, novo mišljenje, prevzgojevalec skratka, sam začuti na koncu poti, ki se izteče tragično, kakšne nesmisle počenjajo, skozi kakšne gredo, kako »mimo sekajo« s svojim početjem in kako je tisti

njegov del, ki hrepeni po metuljih, najboljši v njem, čeprav ima zanj najmanj časa. In spozna, da gre resnična umetnost svojo pot, ki si jo prosto izbira, zato s prisilami ni mogoče doseči ničesar, kakor ni mogoče kmetov pokoriti na način, ki se izkaže za bumerang.

Tako se vrnejo vsi v bistvu drugačni, a v pozitivnem smislu. V vseh se je nekaj premaknilo, se je nekaj utrdilo. Guginjeva smrt kot vrhunec nesmisla, kakršen je bilo popotovanje samo in kakršna so bila ravnanja oblastnikov s tistimi, ki so odklanjali takšno kolektivizacijo, je potrdila zavest v glasbenikih, da umetnosti ni mogoče ustvarjati po šablonah, delati klišejsko, predpisovati; in da je človek rojen za svobodno življenje.

Tako se pot pretrga, z njo pa tudi film, ki se odvija pred bralcem, saj je mogoče besedilo zaradi scenariističnega načina pisanja brati in hkrati gledati kot film. Rdeči boogie ali Kaj ti je, deklica pa je rabil pisatelju, ustvarjalcu scenarija tega filma tudi kot podlaga za roman Past za metulje. Če nas strani v Šomnovi knjigi opozarjajo, da takšne »vožnje v socializem in kolektivizacijo« ne bi bilo treba, saj se je razvrednotila po krivdi človeškega faktorja, če je pisatelj s pravo dozo satiričnosti in ironije prelistal tiste črne strani naše minulosti, prav ta njegova lahkotnost in spretnost, s katerima je opravil s tem delom naše zgodovine, potrjujeta naše prepričanje, da vsaka šola nekaj stane prav zato, da se bomo česa naučili. Zlasti tega, da sta človeška omejenost in zavrtoost steza v predverje zla.

Past za metulje je spretno napisano besedilo, sugestivno in mikavno za današnjega bralca, najsi je tisti čas poznal ali ne. V vrsti del, ki so se lotevala tistega časa, je med najboljšimi še zlasti zato, ker se odmika od stare prakse, da se tragičnih reči ne smemo lotevati drugače kot na preizkušen način, z vso smrtno resnobo, ko je očitno, da jih prav satira in ironizacija lahko najboljše demaskirata, zadeneta v punčico in jim odmerita pro-

stor, ki jim pripada. Tak je primer s simboloma krhki metulj – koloradski hrošč, ki sta zgovornejša od še tako izčrpnih opisov. Ali prizor v zvezi z domislco predstavnikov nove oblasti, ki terjajo od kmetov, naj se ponižajo ob krtni, v katero morajo vtakniti prst in hoditi okoli nje, da bi začutili svojo ničnost, s čimer jim je bilo zanikano osnovno človeško dostojanstvo, medtem ko se razosebljevalci sami napihujejo od občutka večvrednosti, ne zavedajoč se svoje resnične neznatnosti, ničevosti, nepomembnosti.

Pisatelj zagotovo ni imel lahke naloge, ko se je lotil te tematike. Izpeljal jo je v svoje in bralčevo zadovoljstvo, saj jo je opravil pisateljsko odgovorno in pretehtano. Že dejstvo, da se presojajoči bralec na marsikateri strani zaustavi v nelagodju in je prisiljen k temeljitemu razmisleku, govori, da je delo doseglo svoj namen, se pravi pokazati resnični obraz življenja. Šomnu se je to posrečilo, lahko rečemo, da v polni meri.

Knjigo je nazorno opremil Matjaž Vipotnik – koloradar z nežnimi perutkami pisanega metulja je prav zanesljivo ime-nitna domislica.

dr. Matjaž
Klemenčič

Nova knjiga o Louisu Adamiču

Življenje in delo Louisa Adamiča, znanega ameriškega pisatelja in družbenega delavca slovenskega rodu, je pritegnilo pozornost številnih znanih proučevalcev z obeh strani oceana. Z njim so se ukvarjali tako literati kakor tudi zgodovinarji, politologi, sociologi in ostali družboslovci. O njem je bilo napisanih že precej člankov, tudi nekaj knjig. Zlasti od leta 1978 dalje pa je bilo o življenju in delu Louisa Adamiča organiziranih mnogo simpozijev in okroglih miz. Že leta 1978 je o njem priredila okroglo mizo Society for Slovene Studies, leta 1981, ob tridesetletnici smrti, sta organizirali simpozija o življenju in delu Louisa Adamiča Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani in Univerza v Minnesoti. Leta 1982 je o njem izšlo delo Henryja Cristiana na Japonskem v eni izmed znanih japonskih literarnih revij in leta 1983 je v oktobru organizirala Society for Slovene Studies okroglo mizo o Louisu Adamiču in drugi svetovni vojni.

Delo Franceta Adamiča, brata ameriškega pisatelja slovenskega rodu Louisa Adamiča, je zanimiv povzetek rezultatov proučevanja življenja in dela Louisa Adamiča, ki je doseglo svoj vrh pred dvema letoma s simpozijema o življenju in delu Louisa Adamiča na omenjenih univerzah. Knjižica je pisana poljudno, v obliki, ki je zanimiva za preprostega bralca.

V uvodnem poglavju je avtor navedel del pomembnih virov in literature, ki jih je uporabil oziroma iz katerih je deloma z navedbo vira, večinoma brez nje, povzel večino odstavkov svoje knjige. Povzemal je odlomke Adamičeve proze kot vir za dogodkovno zgodovino. Louis Adamič pa je svoja dela zasnoval kot umetniško pripoved, zato mora znanstveni proučevalec njegovega življenja in dela podatke, ki jih navaja Louis Adamič v svojih delih o svojem življenju in delu, preverjati. Med objavljenimi deli, ki obravnavajo življenje in delo Louisa Ada-

miča, navaja France Adamič dela Henryja Christiana ter dela domačih časnikarjev, pisateljev, kritikov in družbenopolitičnih delavcev.

V uvodu sicer navaja, da je v pripoved o Louisovi osebnosti vpletel tudi stroge kritike in pamflete, ki so jih objavili nekateri emigrantski, belogardistični in drugi oporečniški pisci, vendar jih v knjigi ni najti. Navajanje piscev, ki so pisali o Louisu Adamiču, nadaljuje z esejisti literati, ki so pisali o Louisu Adamiču, kot literati in govorniki na spominskih slovesnostih, ne navaja pa zgodovinarjev, ki so Adamičevo življenje in delo obravnavali kot sestavni del zgodovine slovenskega priseljenstva v ZDA, kot tudi ne spominskih zapisov drugih sorodnikov Louisa Adamiča. S tem je bralec tako doma kot v svetu prikrajšan za poznavanje pomembne plati oblikovanja njegove osebnosti.

Delo je v celoti razdeljeno na pet poglavij. V prvem avtor obravnava življenje Louisa Adamiča od njegovega rojstva do prvega obiska stare domovine in njegove vrnitve v ZDA. Brez navedbe virov je v tem poglavju uporabil podatke Mojce Ravnik, Vladimira Klemenčiča in Rada Genoria iz zbornika predavanj z ljubljanskega simpozija o Louisu Adamiču. Nerazumljiva je tudi trditev, da se Slovenci v času pred letom 1914 niso izseljevali iz političnih vzrokov. Zanimivo in za proučevalce Adamičevega življenja novo pa je ohranjeno pismo sestri Tončki iz leta 1915. Podatke o številu Slovencev v ZDA v letu 1940 je avtor povzel na podlagi enega izmed člankov Matjaža Klemenčiča v Naših razgledih, vendar brez navedbe vira. To poglavje vsebuje zanimive originalne spominske odstavke, zlasti o usodi knjig, ki jih je Louis Adamič pošiljal v Slovenijo. Analizo Adamičevega prevoda Hlapca Jerneja je avtor brez navedbe vira povzel iz dela Jerneje Petrič Svetovi Louisa Adamiča. Velik del tega poglavja obravnava Adamičev prvi obisk v stari domovini, in sicer

dr. France Adamič:
SPOMINI IN PRIČEVANJA
O ŽIVLJENJU IN DELU
LOUISA ADAMIČA,
Prešernova družba,
Ljubljana 1983,
opremil Matjaž Vipotnik,
strani 216.

zlasti na podlagi Adamičeve knjige Vrnitev v rodni kraj in avtorjevih spominov na to obdobje. Ni pa uporabil spominov ostalih sorodnikov Louisa Adamiča.

V drugem kratkem poglavju je France Adamič obravnaval odmeve na Adamičevo knjigo Vrnitev v rodni kraj. Zanimivi so zlasti podatki o Adamičevih občutkih ob Vrnitvi – iz pisem, ki jih je pisal svoji materi in sestri Tončki. Ob opisovanju negativnih odzivov Nikole Tesle in Mihajla Pupina na knjigo Louisa Adamiča Vrnitev v rodni kraj bi bilo treba omeniti tudi kasnejše stališče Nikole Tesle proti bratomornemu boju med drugo svetovno vojno, pa tudi Adamičev odnos do Nikole Tesle tik pred njegovo smrtjo, o čemer je avtor teh vrstic pisal v aprilski številki Naših razgledov leta 1983.

V tretjem poglavju, kjer je zaslediti nekritično povezovanje podatkov iz Adamičeve knjige Moja rojstna dežela in odstavkov, ponekod pa tudi celih strani, izpod peresa Matjaža Klemenčiča, bodisi iz članka o političnem delu Louisa Adamiča v Teoriji in praksi, bodisi iz članka o Louisu Adamiču in drugi svetovni vojni v Zborniku predavanj na simpoziju o Louisu Adamiču, ki ga je priredila Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani – je zanimivo avtorjevo spominsko pričevanje o stikih Adamiča z Benešem v zvezi z zavarovanjem slovenskih kulturnih delavcev, ki naj bi se izselili iz Slovenije v ZDA. Vendar pa avtor tega vprašanja ni dorekel, saj očitno ne pozna nekaterih drugih virov, še zlasti korespondence med Louisem Adamičem, Jankom Rogljem in Ivanom Molekom v zvezi s tem. Strani od 96 do 112 izpolnjujejo citati iz že omenjenih dveh virov (Klemenčič, Moja rodna dežela); pri tem avtor navaja drugi vir, ne navaja pa prvega. Na straneh 112–120 je avtor objavil govor Louisa Adamiča 14. novembra 1942 v Clevelandu. Ta govor je podpisan s komentarji objavljen v Slovenskem izseljenskem

koledarju za leto 1982. Zanimiv je podatek o tem, da je Adamiču prvi omenil ime Tito predsednik Zveze društev primorskih in istrskih emigrantov dr. Ivan Matija Čok, ni pa podprt z navedbo vira. Avtor je objavil tudi korespondenco Louisa Adamiča s predsednikom Titom med drugo svetovno vojno. Ker njegovo delo ne temelji na virih, tudi tu ponavlja prejšnje napake. Tako je prepisal iz Pisem Louisa Adamiča, ki jih je uredil Henry Christian, prevedla pa Jerneja Petrič, pismo Louisa Adamiča maršalu Titu in izpustil končni pozdrav Louisa Adamiča, »smrt fašizmu, svoboda narodu« (str. 128).

V četrtem poglavju je avtor obravnaval delovanje Louisa Adamiča od maja 1944 do drugega obiska v stari domovini leta 1949. Objavil je pismo Louisa Adamiča Franklinu D. Rooseveltu z dne 26. maja 1944 in razgovor Louisa Adamiča s Trumanom decembra leta 1945. V tem poglavju obravnava avtor tudi še povsem neobdelano poglavje o Louisu Adamiču in njegovi dejavnosti v predsedniški kampanji Henryja Wallacea na listi Progresivne stranke leta 1948. Adamičev drugi obisk v stari domovini in njegovo zadnje srečanje z bratom sta predmet zadnjega poglavja. Na straneh 173–204 so nato objavljeni še povzetki nekaterih pomembnejših del Louisa Adamiča.

Delo dr. Franceta Adamiča pomeni vsekakor zanimiv poskus na poljuden način približati življenje in delo njegovega brata, vendar pa delo ne obravnava vsega Adamičevega delovanja v ZDA. Nepopolno in nedosledno je, kot že omenjeno, tudi citiranje, saj avtor ponekod navaja vire, v večini pa ne. Za znanstveno misel o Louisu Adamiču pa bi bilo koristno, če bi avtor objavil dodatek o uporabljenih virih in literaturi za to knjigo. Adamič bo namreč še dolgo predmet obravnave znanstvenikov najrazličnejših strok, tako literarnih zgodovinarjev kot tudi zgodovinarjev, politologov in sociologov.

Jože Dežman

*Mile Pavlin
proti
kravam,
nevednežu,
strahopetcu
in
izdajalcu*

Pobuda za pogovor, ki jo je dal Mile Pavlin v svojem prispevku Zgodovina in krave (Borec 1984/5), v katerem presoja Vaje – razmišljanje o zgodovinopisju NOB (primer iz Bohinja, Borec 1983/10), je dobrodošla. Odkrito je povedal svoje mnenje tako o besedilu kot o avtorju. Čeprav je mestoma pustil, da mu je misli obvladala topla želja, da bi mi navil uro in me našeskal, je ponudil nekaj zanimivih izhodišč v pomislek.

Mile Pavlin omenja pismo z dne 22. oktobra 1982, v katerem je nasprotoval vpletanju krav v »potek osvobodilne vojne«. Tedaj ga je do tega pripravilo »Dežmanovo dokaj obsežno in pretirano navajanje podatkov o gospodarstvu v vojnih letih«. Meni, da kravam ne kaže prisojati prevelikega pomena v zgodovini – nekako tako kot bi rekli: »Kam se rineš, ti neumna in usrana krava?« Vendar tako preprosto s kravami spet ni. Predstavljajmo si samo, da že nekaj dni nismo jedli. Če bi nam sedaj nekdo ponudil na izbiro na eni strani borbeno-vzgojno čtivo, na drugi strani pa kotel slastnega govejega golaža, bi se verjetno le malokdo odločil za prvo. Ker kaže, da bi Mile Pavlin nasprotoval tudi temu, da bi »potek osvobodilne vojne« povezovali z ostalo živino, poljskimi pridelki in sploh z vsemi vsakdanjimi banalnimi produkcijskimi zadevami, se razhajava ob presoji, katere so historično determinirane motivacijske strukture, ki oblikujejo odločitve in ravnanje ljudi v zgodovinskem razvoju.

Mile Pavlin me primerja z na hitro pečenim »partizanskim« laži marksistom. Bral sem nekaj zapiskov s predavanj, ki so jih pisali tečajniki, ko so se pekli na partijskih in skojevskih tečajih med vojno. Snov je bila kar zahtevna in na tiste tečaje so običajno pošiljali dobre kadre. Nekateri tečajniki, ki sem jih spoznal, so se z leti navadili kar dobro teoretično razmišljati. Zato upam, da bo Mile Pavlin pokazal vsaj nekaj potrpežljivosti do nevednega tečajnika, saj kolikor mi čas dopušča, preberem tudi kakšno zahtevnejše čtivo. France Klopčič me je pred časom opozoril na Zgodovino in resnico Adama Schaffa, v kateri so izredno lucidna razmišljanja o nastajanju zgodovinske resnice. Čeprav se je Mile Pavlin odločil, da se z zgodovino ne bo več ukvarjal, bi se z njim z veseljem pogovoril tako o tej knjigi kot tudi o nekaterih drugih delih, ki bi utegnili biti tudi zanj zanimiva.

Nepotrebno se mi zdi poudarjanje Mileta Pavlina, da kot poklicni zgodovinar nisem upravičil njegovih pričakovanj. Res je, da sem diplomiral na PZE za zgodovino na Filozofski

fakulteti, toda za znanje in način dela, ki sem si ga pridobil deloma med študijem in ob njem, v glavnem pa po njem, nikakor ne krivim častitljive ustanove.

Mileta Pavlina je prizadelo, da v Vajah ni našel svojih pogledov na Programsko in metodološka načela za pripravo Knjižnice NOV in POS, na Pregledne orise narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije in na Preučevanju delavskega gibanja v Sloveniji 1918–1941. Brez potrebe pa me je predelal v strahopetca. Besedilo, na katero opozarja, je bilo objavljeno v Časopisu za kritiko znanosti (1983–58/59) pod naslovom »Lokalna« zgodovina NOB in revolucije. Tako, kot ga je pred tem prebral Mile Pavlin, so ga prebrali tudi tisti, pred katerimi naj bi se skrival. Svoje pomisleke je napisal Zdravko Klanjšček, o njem je tekla beseda tudi na eni od sej sekcije za zgodovino pri Marksističnem centru CK ZKS. Tako Mileta Pavlina kot druge razpravljavce je motil predvsem moj način obnašanja, enotno pa so mi tudi svetovali, naj najprej kaj naredim in potem govorim. Odgovora, s »katerim vas bodo zlahka in temeljito povozili«, ki ga je napovedal Mile Pavlin v svojem pismu 26. januarja 1984, pa še nisem dočakal.

Mile Pavlin pripisuje zle namere predvsem mojemu ukvarjanju s Knjižnico NOV in POS in z njegovo knjigo o Jeseniško-bohinjskem odredu. Nikakor ne vidim v sebi viteza resnice na belem konju, ki naj bi koval svojo slavo s tem, da bi iz Mileta Pavlina naredil grdega zmaja in ga pred navdušenim občinstvom nataknil na ost. V svoji jezi name je pozabil, da tudi sam ni prepričan, da je v zvezi z nastajanjem besedil za Knjižnico NOV in POS vse v najlepšem redu. Že v Vajah sem omenil njegove pomisleke iz pisma 22. oktobra 1982. Naj jih tokrat navedem dobesedno:

»Mislim, da Programskim načelom (Programska in metodološka načela za pripravo Knjižnice NOV in POS – opomba JD) ni kaj dosti očitati, da so postali nekakšen predpis, kako smemo pisati, oziroma kako smemo zgodovino potrjevati, jo slikati samo z lepe strani ter poveljevat posameznike ali skupine. Tega v njih ni, žal pa je praksa drugačna in pisci so za to le deloma krivi in tudi to ne vsi.

Že odbori enot so vsiljevali piscem svoja stališča, seveda ne vsi enako in v enaki ostrini. Nato so isto počeli mentorji, nazadnje recenzenti ter končno celo lektorji. Prav med mentorji in recenzenti pa najdemo tudi posamezne ustvarjalce Programskih načel, ki so tam zastopali eno mnenje, v praksi pa drugo. Vse to

je avtorje sililo v avtocenzuro, izhod v sili je bilo zanje faktografsko pisanje. Če se niso uklo-nili, so jih čakale hude težave, tudi zasebne tožbe zaradi domnevnih žalitev, da o političnih obsodbah in etiketiranju, zapostavljanju pri nagradah in priznanjih itd. niti ne govorim.«

Sam sem pomisleke črpal iz svojega razumevanja nastajanja pisane zgodovine, Mile Pavlin pa jih je poiskal v svoji življenjski izkušnji. Ta je sama po sebi dovolj pestro izhodišče za pogovor. Tega bi lahko začeli tudi v zvezi z nastajanjem Jeseniško-bohinjskega odreda. Kot pravi Mile Pavlin, je naklada te knjige iz leta 1970 že pošla. Med nastajanjem tega besedila je bil Franc Jernejc-Milče, eden od komandantov odreda, še živ. Milče se takrat ni strinjal z nekaterimi ocenami Mileta Pavlina in je uveljavil svoje. Ali bi bile ocene v knjigi, če bi jo ponatisnili, danes, ko je Franc Jernejc že mrtev, drugačne od tistih, ki so bile objavljene leta 1970?

Nedvomno pomembno področje, o katerem bi nam bilo mnenje Mileta Pavlina dragoceno, so tako imenovani zasebni arhivi. Tudi mnogi pisci monografij v Knjižnici NOV in POS so ob pisanju svojih del zbirali najrazličnejše gradivo, ki so ga po opravljenem delu obdržali. Kako bi ravnal Mile Pavlin, če bi k njemu prišla bodisi arhivar, bodisi muzealec in ga prosila, naj zbrano gradivo odda v arhiv ali v muzej?

V zvezi z Vajami mi Mile Pavlin očita, da so moje izjave po duhu sorodne »propagandističnim obrazcem sovražne propagande«. Lažni marksist naj bi bil povrh vsega okužen še z narodno izdajo. Tak očitek mi je nalepil tako, kot v vesternih izkušeni kvartopirec potegne aduta iz rokava. Tak poceni trik pa lahko izvedemo tudi z Miletom Pavlinom in njegovim Jeseniško-bohinjskim odredom. Kako bi se Mile počutil, če bi ga označili za kontrarevolucionarja in razrednega sovražnika zato, ker je na enainštirideseti strani omenjene knjige pod naslovom Razdelitev jeseniškega okrožja na rajone leta 1944 (kar nedvomno pove, da gre za politično-teritorialno razdelitev medvojne-partijskega okrožja Jesenice) objavil zemljevid buržoaznega starojugoslovanskega okraja Radovljica s prav tako buržoaznimi starojugoslovanskimi občinami.

Mile Pavlin mnoga vprašanja v Vajah pušča ob strani. Zato tudi sam ne bom tvezil na dolgo in široko.

Posebno napačno se mu zdi oporekanje njegovim ocenam o idejno-politični zrelosti partizanov. Ustavil sem se ob njegovi trditvi,

da »je bila uspešna mobilizacija (1943–1945 – opomba JD) sad vztrajnega političnega dela najmanj enega desetletja«, in jo komentiral, da »taka ocena navaja k sklepu o večinoma zavestnem odhodu v partizane«. V Vajah sem želel opozoriti na okvir, v katerem bi bolj realno sodili o tem vprašanju. Upam, da sem stopil korak naprej od Mileta Pavlina, saj njegova trditev ni argumentirana, težko bi jo uporabili tudi kot operativno delovno hipotezo. Raziskavo v Bohinju nadaljujemo in upamo, da bomo lahko realno ocenili spremembe v družbenopolitičnem življenju v Bohinju v medvojnem času. Za Mileta Pavlina bi bil morda zanimiv izid popisa članov Skoja, Zveze slovenske mladine in pionirske organizacije v Bohinju. Če bi trditev Mileta Pavlina za mobilizacijo 1943–1945 držala, bi pričakovali, da je bila večina bohinjskih partizanov (pač glede na biološko danost, da so bili to v velikem številu mlajši fantje) vključenih v SKOJ in ZSM kot organizaciji, prek katerih sta Komunistična partija in Osvobodilna fronta zajemali mladino. Popis pa je pokazal, da tako ni šlo. Od več kot petsto članov teh organizacij, sprejetih v letih 1943 do 1945, jih niti dvajset ni odšlo v partizane. To pomeni, da so v partizane odšli večinoma fantje, ki so se s političnim življenjem narodnoosvobodilnega gibanja resneje srečali šele v enotah narodnoosvobodilne vojske. Tako kot v vsakem fantu, ki so ga odvedli v nemško vojsko, ne smemo videti nacista, tudi v vsakem prostovoljcu ali mobilizirancu v na-

rodnoosvobodilno vojsko ni treba videti rojenega aktivista. Le če bi Mile Pavlin v svoji knjigi resneje obdelal metode in rezultate političnega dela v odredu, bi lahko argumentirano govoril o kvaliteti političnega življenja v enoti.

Eno od načelnih prepričanj Mileta Pavlina je tudi, da bomo pisano zgodovino narodnoosvobodilnega boja dobili, ko bosta uresničena programa Knjižnice NOV in POS in Knjižnice OF.

»... zbirka nosi naslov Knjižnica NOV in POS, zato je tudi vsebina posvečena vojaškemu dogajanju. Za vse drugo pa so kasneje ustanovili še Knjižnico OF...«, je trditev iz pisma Mileta Pavlina 22. oktobra 1982. Eno je torej »vojska«, nekaj drugega pa je »teren«. Tako preprosto in mehanično gledanje na nastajanje pisane zgodovine škoduje življenju samemu. Tako siromasimo življenje iz let 1941–1945 kot tudi naše sodobno življenje, ki naj bi mu bilo branje te zgodovine namenjeno v poduk in zabavo.

Precej je vprašanj, ob katerih se z Miletom Pavlinom razhajava, vsekakor pa na nekatera ne samo da nimamo odgovorov, ampak nimamo niti začrtanih poti do njih. Mile Pavlin se verjetno strinja, da vsako rokodelstvo in umska stvaritev zahteva človeka, ki ve, kaj hoče izdelati in pozna pravila igre v svoji stroki. In prav njegova nejevolja nad Vajami je svojevrsten dokaz, da razprav o vsebini in načinu dela v slovenskem zgodovinopisju nikakor ni preveč.

Božidar Jezernik

Spoštovano uredništvo!

Pismo

V 5. številki (1984) vaše revije sta bila med drugim priobčena tudi dva odmeva na okto-brsko (»etnološko«) številko Borca iz prejšnje-ga leta, za katera je na prvi pogled očitno, da sta nastala zaradi osebne preobčutljivosti nju-nih piscev. Se posebej velja to za »nonšalantni odgovor« Marjete Mikuž, ki skuša v enem za-mahu opravičiti z mojim sestavkom o nekaterih teoretičnih in metodoloških vprašanjih razis-kovanja narodnoosvobodilnega boja in socia-listične revolucije na Slovenskem. Torej o predmetu, o katerem nima potrebnega znanja za strokovno razpravo, saj celo sestavka, na katerega menda odgovarja, ni prebrala v celo-ti, kaj šele tam navedena dela. Ker takšnega znanja nima in ker si popolnoma zmotno do-mišlja, da ima lahko o teh vprašanjih kljub te-mu kakšno mnenje, si pač mora v skladu s svo-jimi zmožnostmi pomagati s cenenim in nea-kademskim ironiziranjem moje osebnosti. – Zase vem, da me takšna »zgodovina NOB« ne zanima in da ne nameravam ne zdaj ne kdaj v prihodnosti v njej prostovoljno sodelovati.

Kar pa zadeva izraz »nepisano pravilo«, priznam, da bi glede na 1971. leta objavljeni intervju dejansko bilo bolj točno govoriti o zapisanem pravilu, zakaj iz navedenega odlomka je razvidno, da je intervjuvanec govoril o pravilu, ki se ga drži pri svojem raziskoval-nem delu; odlomek, v katerem je govor o tem pravilu, pa je bil v 5. številki Borca že drugič objavljen v pisni obliki.

Popravek

V reviji Borec št. 6–7/1984 smo na strani 454 opremo knjige Pekoči sneg pomotoma pripisali Matjažu Vipotniku. Najnovejše delo Milana Gučka je opremil Ivan Seljak-Čopič. Tudi pri straneh se je zataknilo, knjiga jih šteje 535 in ne 190, kot smo zapisali. Za storjeno napako se obema avtorjema in bralcem opravičujemo.

SKUPŠČINA OBČINE JESENICE

SEKRETARIAT ZA OBČO UPRAVO
IN SPLOŠNE ZADEVE

čestita delovnim ljudem in občanom
ob občinskem prazniku – 1. avgustu!

SKUPŠČINA OBČINE PIRAN

IN DRUŽBENOPOLITIČNE
ORGANIZACIJE

čestitajo borcem, delovnim ljudem in
občanom za občinski praznik – 15.
oktober ter želijo veliko delovnih
uspehov!

**splošno gradbeno
podjetje primorje
ajdovščina n.sol.o.**

**KOVAŠKA INDUSTRIJA ZREČE
JUGOSLAVIJA**

NASLOV: UNIOR 63214 ZREČE
TELEGRAM: UNIOR ZREČE
TELEFON: (063) 761 122
761 395
TELEX: 33 527 YU UNIOR

ROČNO ORODJE * TOPLO IN HLADNO
KOVANI ODKOVKI * SINTRANI DELI *
STROJEGRADNJA * ORODJARNA * TU-
RIZEM IN GOSTINSTVO

SKUPŠČINA OBČINE SEŽANA

OBČINSKI ODBOR ZRVŠ SEŽANA
OBČINSKA KONFERENCA ZKS
SEŽANA
OBČINSKA KONFERENCA SZDL
SEŽANA
OBČINSKA KONFERENCA ZSMS
SEŽANA
OBČINSKI SINDIKALNI SVET ZSS
SEŽANA

čestitajo borcem, delovnim ljudem in
občanom za občinski praznik – 28.
avgust!

SKUPŠČINA OBČINE ZAGORJE OB SAVI

**z izvršnim svetom
in družbenopolitičnimi
organizacijami**

čestita delovnim ljudem in občanom
ob občinskem prazniku – 9. avgustu!

M založba
mladinska
knjiga

**DO VČERAJ
STOGO ZAUPNO
DANES NAPETO BRANJE**

3.500 din samo do 30. 9. 1984
pozneje bo veljala nova cena 3.900 din

Bojevniki za mir

*V vsaki knjigi več kot 70 dokumentarnih
fotografij!*

V PLAMENIH VOJNE, 1. knjiga

Knjiga se začne z nastajanjem naših varnostnih sil, ki jih je osnovala partija že v času priprav na oboroženo vstajo. Korenine tega boja segajo vse do partijskega ilegalnega delovanja in spopadov s policijo stare Jugoslavije, ko so bile na pomembnih partijskih srečanjih izdelane že tudi smernice varnostno obveščevalne dejavnosti.

Za slovenske bralce bodo še posebno zanimiva poglavja o delu legendarne VOS v Ljubljani. Narodne zaščite in o zaroti proti že osvobojeni Sloveniji.

HLADNA IN POSEBNA VOJNA, 2. knjiga

Skrajno dramatična pripoved o poskusih zunanje in notranje reakcije, da bi onemogočili ustanovitev in razvoj nove Jugoslavije. Ob informbiroju, prek nastanka profašistične jugoslovanske emigracije, vpadov terorističnih skupin pa do iredentističnih izgrediv na Kosovu leta 1981 je prikazana vloga naših varnostnih organov v povezavi z družbeno samozaščito kot bojem širokih ljudskih množic proti mračnim silam.

Knjigo lahko kupite v vseh knjigarnah, pri naših založniških poverjenikih ali z izpolnjeno naročilnico po pošti na naslov:

**MLADINSKA KNJIGA,
TOZD ZALOŽBA
61000 LJUBJANA
Titova 3
Prodaja po pošti**

OKTOBER 1984

borec

10

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mrg. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Strajnar, Rapa Suklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Strajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Matjana Šömen

CENA

Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev – posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2200 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12 ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

DOKUMENTI

<i>dr. Dušan Biber</i>	Britanske misije o slovenskih etničnih mejah	574
	Spomenica o slovenskih manjšinah v Južni Avstriji in Severovzhodni Italiji	577

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Milica Kacin-Wohinz</i>	Odnos italijanske države do državljanov slovenske in hrvaške narodnosti med vojnama	584
--------------------------------	---	-----

POEZIJA

<i>dr. Dušan Ludvik</i>	Richard Exner	595
<i>Richard Exner</i>	Po Oswięcim	597

POEZIJA

<i>Egito Gonçalves</i>	Umrli med zaslišanjem	606
	Politična fluktuacija	607
	Nekega dne	607
	Kasneje	608
	Imel sem malo ljubezni	608
	Glede božiča pa ...	609

SKICA ZA PORTRET

<i>Stane Kumar</i>	Slikar in risar France Uršič	610
--------------------	------------------------------	-----

OCENJUJEMO

<i>Marija Stanonik</i>	Zapis (ob pesmih Evgena Cestnika)	615
<i>Bojan Štih</i>	Tigrova sled	616
	Boj za obstanek	617

NA NAŠ NASLOV

<i>Jože Dežman</i>		
<i>Marko Vidic</i>	Novejša zgodovina v stalnih muzejskih zbirkah na Gorenjskem	619
<i>Boža Škoberne</i>	Je zdaj to zgodovinska resnica?	627
<i>dr. Bogo Grafenauer</i>	O »aktualnih vprašanjih s področja zgodovinopisja«	633

NA NASLOVNICI:

NIKOLAJ PIRNAT, BEG IZ RAJHA, 1944, SVINČNIK (IZ ARHIVA MUZEJA LJUDSKE REVOLUCIJE SLOVENIJE)

dr. Dušan Biber

Britanske misije o slovenskih etničnih mejah

»Danes se bliža čas, ko bomo morali govoriti o mejah naše države. Mi o tem ves čas vojne nismo nikoli govorili. Toda o tem moram povedati nekaj besed. Naše ljudstvo se je borilo za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo prihodnost, toda bori se tudi za osvoboditev naših bratov, ki so desetletja ječali pod tujim jarmom. S tem bojem morajo biti in bodo osvobojeni naši bratje v Istri, v Slovenskem primorju, na Koroškem in živeli bodo svobodni s svojimi brati v svoji domovini. To je želja vseh nas, to je želja vseh njih tam. Mi tujega nočemo, toda svojega ne damo.«

Tako je na proslavi druge obletnice ustanovitve prve dalmatinske udarne brigade med drugim dejal maršal Tito. Ta njegov govor dne 12. septembra 1944 na Visu je ostal v spominu zlasti zaradi znamenitega gesla: »Tujega nočemo, svojega ne damo.« Le malokdo je tedaj vedel, da je Lovro Kuhar, znani slovenski pisatelj Prežihov Voranc, svojo brošuro *O slovenskih mejah* iz 1942. leta končal z mislijo: »Tujega nočem – svojega ne dam.«

Vendar je ta govor šele tri tedne kasneje v izbranih odlomkih prevedel v angleščino takratni major Stephen Clissold. Philip Broad je 5. oktobra 1944 iz Barija o tem poročal ministru rezidentu za Sredozemlje Haroldu Macmillanu, kopijo pa je poslal v vednost tudi zunanjemu ministru, tj. državnemu sekretarju za zunanje zadeve Anthonyju Edenu v London. V zunanjem ministrstvu (Foreign Officeu) so to poročilo natisnili 17. oktobra 1944, niso pa Titovega govora ob tej priložnosti analizirali in komentirali (FO 371/44279, R 16683/11/92).

Razmeroma pozno, 27. decembra 1944, je podpolkovnik Peter Wilkinson, šef misije Clowder, poslano v Slovenijo, pisal Gladwynu Jebbu v Foreign Office in priložil poročilo, napisano za političnoobveščevalni oddelek v Glavnem štabu zavezniških sil za Sredozemlje. Pobudo za to poročilo je dal Titov govor na Visu.

»Ne vem, ali se še zanimате za slovensko-italijansko mejo. Če ne, boste morda tako dobri in boste priloženo poslali na pravo mesto,« je pisal Peter Wilkinson. Skromno je dodal: »Moj lastni prispevek je neznaten in že tako rekoč zastarel, toda zapiska, ki sta ju napisala tako Villiers kot Vincent, sta, mislim, vredna širše distribucije kot doslej. Oba sta izvrstna častnika in zanesljiva opazovalca.«

Kaže, da Gladwyn Jebb ni bil naključni naslovnik. Po ustanovitvi Uprave za posebne operacije (Special Operations Executive – SOE) 1940. leta je namreč nekaj časa delal v tej ustanovi in se kasneje vrnil v Foreign Office. Vsekakor so v britanskem zunanjem ministrstvu temu poročilu posvetili veliko pozornost. Eden izmed analitikov Foreign Officea je kar z dvema vprašajema ob robu izrazil dvom nad Wilkinsonovo trditvijo, da imajo, kot kaže, Slovenci razloge zahtevati nekdanjo avstrijsko-italijansko mejo iz 1917. leta, in je zanikal, da bi bila Gorica v osnovi slovensko mesto. Zanimivo je tudi, da je to poročilo prišlo v oddelek za Združene narode v Foreign Officeu (FO 371/40737, U 8859/598/70), ne pa, kot bi pričakovali, v južni oddelek.

V Foreign Officeu so ocenili, da so poročilo dobili ob pravem času, saj so se takrat ubadali z vprašanjem, kako potegniti začasno razmejitveno črto. »Po tu navedenih dokazih je težko upravičiti jugoslovanske zahteve po Celovcu ali Trbižu. Kaže, da bi obe ti območji morali pustiti na severu in zahodu izven slehernečasne črte, ki bi jo določili. Poročilo meni glede juga, da bi se vsaj začasno lahko držali meje iz leta 1914 vse do morja, kljub dejstvu, da bi zaradi tega določeno število Italijanov na obalnem območju in v Trstu prišlo pod jugoslovansko upravo,« je menil g. Wood.

J. G. Ward pa je zapisal: »Ta poročila so zanimiva, vendar, mislim, v glavnem potrjujejo prejšnje informacije. Toda ta poudarja, da bodo Jugoslovani verjetno odločno zahtevali Gorico in Trst in da se bo njihova učinkovita podtalna organizacija v teh mestih mogla z lahkoto vsiliti s 'pučem' proti italijanski večini, razen če bi lahko 'zamrznili' status tega območja z velikim medzavezniškim sklepom.«

Potem ko se je s tem dokumentom seznanil tudi stalni državni podsekretar Orme Sargent, sta 26. januarja 1945 dala svoje pripombe še prof. R. G. Laffan, strokovnjak za Jugoslavijo, in načelnik raziskovalnega oddelka v Foreign Officeu, znameniti britanski zgodovinar Arnold J. Toynbee. Prof. Laffan je menil, da je časna razmejitvena črta, kakršno je predlagal odbor pod predsedstvom sira W. Malkina, upravičena z ugotovitvami teh poročil. »Ta črta pušča Jugoslovanom vse ozemlje, katerega prebivalstvo, kot poročajo, podpira slovenske partizane; razen nekaj milj redko naseljenega ozemlja sever-

no od Trsta in gosto naseljenega v obalnem predelu, ki obsega Gorico, Devin, Trst, Koper itd. in ki ima veliko italijansko večino.«

Prof. Laffan je posebej, vendar napak, pripomnil, da ni točna trditev Petra Wilkinsona o slovenskem značaju Kvarnerške pokrajine. Poudaril je, da žive tam večina Hrvati in da je na Reki precej italijanskega prebivalstva.

»Zapisati je treba, da ta poročila obravnavajo le območja, ki jih zahtevajo Slovenci, ne pa srednje in južne Istre, kjer slovensko prebivalstvo v zaledju z Italijani naseljenega pasu ob zahodni obali ni slovensko, temveč hrvaško. Potrebne so nam najnoveše informacije o političnih silah v srednji in južni Istri, kjer hrvaški partizani, kot kaže, še zdaleč niso tako aktivni, kot so slovenski partizani dalje na severu.«

Tudi prof. Toynbee se je strinjal s prof. Laffanom o upravičenosti predlaganečasne razmejitvene črte sira W. Malkina.

»Dve kritični točki sta očitno Trst in Gorica. Ti dve mesti (I) sta dve rozini v sicer bolj prazni potoci Julijske krajine, (II) sta po prebivalstvu v glavnem italijanski – čeprav imata obe slovensko manjšino – (III), v njih prevladuje – kolikor sta deloma obe že izven nemškega nadzorstva – protinemško podtalno gibanje, ki je slovensko, ne pa italijansko.«

Prof. Toynbee je opozoril, da zavezniški častniki Wilkinson, Villiers in Vincent menijo, da so Slovenci upravičeni zahtevati mejo z Italijo, ki bi zaobsegla tudi Trst in Gorico, da pa »ne skrivajo nelagodnega občutka, da bi bilo nepravilno Gorico in Trst prenesti pod jugoslovansko vladavino.«

»Toda Malkinova črta, ki upošteva dobro utemeljene italijanske zahteve glede Trsta in Gorice, pomeni seveda določeno tveganje spopada med anglo-ameriškimi zasedbenimi silami in slovenskim podtalnim gibanjem v teh dveh mestih. To tveganje govori v prid namenu, s katerim je bila zarisana ta črta, se pravi, da bi Jugoslovanom prepustili čim večji del Julijske krajine, razen tega, da se prepustita Trst in Gorica jugoslovanski vojaški zasedbi in upravi,« je menil prof. Toynbee.

Žal temu dokumentu ni več priložen zemljevid s tako imenovano Malkinovo črto. Zgodovinska veda se bo morala še podrobneje ukvarjati z vprašanjem naših zahodnih mej med drugo svetovno vojno. Ne bo odveč

pripomniti, da je pričujoči dokument šel še na dolgo pot v Jalto, kjer so se februarja 1945 sestali trije veliki: Roosevelt, Churchill in Stalin.

V začetku 1945. leta so se v Foreign Office temeljito ukvarjali z možno mirovno pogodbo z Italijo (FO 371/50779, U 3968/6650/22). Osnutek so natisnili za interno uporabo. Menili so, da bi bilo najbolje, če bi štiri velike sile: Združeno kraljestvo, Združene države Amerike, Francija in Sovjetska zveza prevzele upravo nad vsem ozemljem med avstrijsko - italijansko mejo izpred prve svetovne vojne 1914. leta in italijansko - jugoslovansko mejo iz 1939. leta; pri tem so poleg Julijske krajine imeli v mislih tudi Zadar in dalmatinske otoke. Italija naj bi priznala veljavnost vseh ukrepov in aktov štirih sil na tem območju v času do dokončne določitve italijanske meje.

V obrazložitvi teh načrtov je bilo uvodoma v petem odstavku rečeno:

»Pri našem obravnavanju Italije je konflikt neizbežen. Po eni plati želimo, da bi bila demokratična in od fašizma očiščena Italija čimprej, kolikor je le mogoče, obnovljena kot koristna in uspešna evropska država, in treba bi ji bilo dati primerno priložnost za živahen gospodarski razvoj; tako bi preprečili, da bi postala komunistična in prišla pod ruski vpliv. Glede na zemljepisni položaj Italije bomo želeli z njo vzdrževati prijateljske odnose in jo pozdraviti kot članico slehernega zahodnoevropskega sistema, ki bo nastal po vojni. Naš interes za prijateljsko in zadovoljeno Italijo poudarjata sedanji trend ruske politike in nedavno Titovo vedenje.«

Italiji seveda ne bi več dovolili, da bi se skušala uveljaviti kot velesila. Strinjali so se s tem, naj Zadar in bližnje otoke dobi Jugoslavija, vendar naj bi jih naprej dobile v upravo štiri velesile, da ne bi Jugoslavija kar naravnost zahtevala Julijske krajine.

»Sleherne ureditev, ki bi Italiji vzela Trst in pretežna italijanska območja v Gorici in

ob izlivu Soče, bi povzročila ogorčenje v Italiji,« so menili sestavljavci tega načrta. O usodi tega ozemlja in dokončni meji naj bi odločale štiri velesile. Če ne bi določili mednarodnega statusa za mesto Trst, bi Italiji vrnili Trst šele po določenih koncesijah, kot so npr. svobodne cone, trgovinske olajšave in naprave itd., medtem ko bi trikotnik okrog Trbiža morda slednjič celo vrnili Avstriji.

O Južni Tirolski pa so razmišljali z raznih vidikov in so se nagibali k temu, da bi ostala v Italiji: »Sklep o tem je dejansko vprašanje visoke politike: ali dolgoročno gledano dobimo več, če se izognemo nadaljnjemu ponižanju Italije, ali pa z zadovoljitvijo avstrijskih teženj? Nagibam se k prvi alternativni. Ne bi mogli reči, da je pridobitev Bolzana nepogrešljiva za 'svobodno in neodvisno Avstrijo', za katero se je zavezala vlada Njegovega Veličanstva, po drugi plati pa bi to lahko bil vir nevarnosti v primeru, če bi Avstrija prišla docela pod ruski vpliv.« Zato Eden ni vnesel v osnutek pogodbe nobenih določil o Južni Tirolski. Če bi Američani vztrajali pri tem, da bi bilo treba to vprašanje pustiti odprto ali kako drugače rešiti, bi uporabili podobne določbe, kot so jih predvidevali za Trst in Julijsko krajino.

Vendar je kasneje Eden uvidel, da bi bilo iluzorno zavzemati se za tako rešitev, in je zato po jaltški konferenci predlagal, naj bi se sporazumeli o razmejitvi med zavezniško in jugoslovanskoasedbo Julijske krajine. Ta vprašanja pa seveda presegajo okvir in namen uvodnih pojasnili k doslej neznanim, toda pomembnim mnenjem britanskih zveznih častnikov o slovenskih narodnostnih mejah. Dokument, ki ga objavljamo, je prevedel Tit Doberšek. V prevodu so ostala krajevna in zemljepisna imena v italijansčini ali nemščini oziroma v slovenščini, v oglatih oklepajih, kot uredniške opombe, pa so ustrezna slovenska imena. Nekatera pojasnila kratic so prav tako navedena v oglatih oklepajih.

Spomenica o slovenskih manjšinah v Južni Avstriji in Severovzhodni Italiji

1. Nedavno je maršal Tito postavil zahteve po določenih ozemljih v Južni AVSTRIJI in Severovzhodni ITALIJI. Bilo bi si torej zanimivo ogledati pričevanja nekaterih častnikov SOE [Special Operations Executive – Uprava za posebne operacije], ki so nedavno službeno obiskali ta sporna območja. Njihovi sklepi temeljijo na etnografiji, pa tudi na navdušenju tamkajšnjih prebivalcev za jugoslovanski in italijanski partizanski gibanji.

2. Podrobnosti so priložene v obliki dodatkov, sklepi pa so tile:

a) Koroška

Na vrhuncu dejavnosti NOVJ [Narodno-osvobodilne vojske Jugoslavije] na Koroškem ni bilo nikoli več kot 1000 partizanov na tem ozemlju. Osredotočeni so bili vzdolž avstrijsko - jugoslovanske meje, kajti samo na obmejnem območju so jih kmetje podpirali. Nikoli niso delovali zahodno od ARNOLDS-TEINA [Podkloštra]. Marca 1944. so jih potisnili iz doline DRAVE in nikoli se niso upali vrniti s silo. Na jezerskem območju severno od DRAVE bi sicer utegnili biti v manjšem številu, ne morejo pa se povečati. Na območju SAU ALP [Svinje planine] vzhodno od KLAGENFURTA [Celovca] se je njihovo delovanje komajda začelo in ga zato še ni mogoče oceniti.

Potemtakem ni razloga za domnevo, da bi bil izid plebiscita, ki so ga izvedli leta 1920 (ko jih je 59 odstotkov glasovalo za priključitev k AVSTRIJI), 41 odstotkov pa k JUGOSLAVIJI], danes drugačen.

b) Primorska

Za območje okrog TARVISIA [Trbiža] trdijo, da je po svojem značaju slovensko, toda na voljo imamo zadosti dokazov, da se partizani na tem ozemlju niso mogli organizirati.

Sile NOVJ svobodno delujejo na 80 odstotkih ozemlja GORIŠKE pokrajine, z vso podporo prebivalcev, ki so domala izključno Slovenci. V mestu GORIZIA [Gorica] bi utegnili biti italijanska večina, ki pa ni ustvarila ničesar, kar bi bilo mogoče primerjati s slovensko ilegalno organizacijo, ki obvladuje življenje v tem mestu.

Območje BENEŠKE SLOVENIJE je sporno, in čeprav bi jo Slovenci lahko zahte-

vali na zgodovinski podlagi, pa bi danes plebiscit pokazal italijansko večino, dasi je prebivalstvo 90-odstotno slovanskega izvora.

V [TRZASKI] pokrajini TRIESTE je manjše območje na severovzhodu docela italijansko. Razen tega območja so deželna okrožja v pokrajini skoraj docela slovenska (razen italijanskih naselij vzdolž obalnega pasu). NOVJ deluje na tem območju na široko z navdušeno podporo kmetov. Kar zadeva sam TRIESTE [Trst], je sicer središče mesta italijansko v vsakem pogledu, medtem ko so predmestja in zaledje prevladujoče slovenska in Slovenci imajo izredno učinkovito ilegalno organizacijo v mestu samem.

Pokrajina CARNARO [Kvarner] se zdi v celoti slovenska.

Zdi se torej, da bi bili Slovenci upravičeni zahtevati, da bi bila zahodna meja PRIMORSKE na črti, ki teče severno od DUINA [Devina] in nato sledi po črti avstrijsko-italijanske meje iz leta 1917 ter seže severno vsaj tako daleč kot je [REZIJSKA] dolina RESIA. Slovenske zahteve po mestih TRIESTE [Trst] in GORIZIA [Gorica] ter po obalnem pasu je težje upravičiti. Kljub temu ne bi smeli zanemariti obsega italijanskega naseljevanja na teh območjih po letu 1920 oziroma dejstva, da so z italijansko diskriminacijo številne ljudi, ki so bili neizpodbitno slovanskega rodu, prisilili, da so prevzeli italijansko narodnost.

c) *Slovenska Istra* (severno od reke DRAGOGNE [Dragonje])

V poglavitnih obalnih mestih prevladujejo Italijani. Slovenci so upravičeni zahtevati območje vzhodno od ceste PINGUENTE-TRIESTE [Buzet-Trst], kjer so prebivalci zvečine Slovenci in kjer NOVJ deluje svobodno. Zahodno od te ceste pa se razmerje Slovencev do Italijanov zmanjšuje, čim bližje greste proti morju.

Reka DRAGOGNA [Dragonja] se zdi dokaj natančna jezikovna meja med Slovenci in Hrvati v Istri.

[podpisani] PETER WILKINSON,
podpolkovnik, kraljevi strelci

CHARLES VILLIERS, major,
grenadirski gardisti

HEDLEY VINCENT, major,
splošni seznam.

GLAVNI ŠTAB SO(M) [Special Operations – (Military) – posebne operacije – vojaške]

27. novembra 1944.

D O D A T E K »A«

ZAPISEK O JUGOSLOVANSKI PARTIZANSKI DEJAVNOSTI V CARINTHII [KOROŠKA]

zapisal major C. H. Villiers,
grenadirski gardisti.

(Pripomba: Poleti 1944. je major Villiers opravil obsežno izvidniško akcijo; začel je pri štabu IX. korpusa NOVJ na PRIMORSKEM, potem je šel prek nove meje rajha na GORENJSKO, čez KARAVANŠKE Alpe v Avstrijo in se vrnil prek štaba IV. cone ter slovenskega glavnega štaba.)

Koroška – teren

1. Jugoslovanski partizani mislijo z besedo KOROŠKA tisti del stare avstrijske pokrajine KAERNTEN, na katerem žive slovensko govoreči ljudje. V grobem je to trikotnik, katerega spodnja stranica poteka vzdolž avstrijsko-jugoslovanske meje od HERMAGORJA [Šmohorja] do SAVINJSKIH ALP in nato do SOLCAVE, CRNE in DRAVOGRADA. Vzhodno stranico trikotnika bi lahko potegnili od DRAVOGRADA do LAVAMUNDA [Laboda] in nato severno od GRIFFNA [Grebina] do GROSSESALU ALPE [Svinje planine]. Preostala stranica je manj določna. »Sprachgrenze« [jezikovna meja] očitno teče jugozahodno od SAU ALP [Svinje planine] do MARIA SAAL [Gospe svete], se izogne KLAGENFURTU [Celovcu], teče med jezeroma WOERTHER [Vrbsko] in OSSIACHER [Osojsko], se izogne VILLACHU [Beljaku], vendar obsega ARNOLDSTEIN [Podklošter], nato pa se znova združi z mejo pri HERMAGORJU [Šmohorju]. To informacijo mi je dal komisar¹ v štabu KOROŠKE GRUPE odredov [Štab KGO]. Priznal je, da KLAGENFURTA [Celovca] in VILLACHA [Beljaka] dejansko ne bi mogli vključiti v KOROŠKO, ker so Avstrijci že davno odstranili staro slovensko večino v teh mestih. Z druge strani pa je za-

ledje obeh mest slovensko in nedvomno bodo s tem skušali upravičiti njuno vključitev v KOROŠKO, ko bo prišlo do oblikovanja ozemeljskih zahtev.

2. Spodnja stranica trikotnika je gorata, gosto poraščena, redko naseljena in brez stranskih cest za vozila – idealen partizanski teren. To velja tudi za območje ob konici trikotnika in okrog jezer. Reka DRAVA in njena dolina sta po naravi neprimerna za partizanske operacije, ki so bile dodatno otežene s tem, ko so na obeh bregovih reke namerno zamenjali slovenske kmete z avstrijskimi nacističnimi kmeti. Po reki tudi vneto patrolirajo Nemci, ki uporabljajo njen južni breg za počitek, popolnitev in ponovno opremljanje v bitkah izmučenih divizij. Potemtakem je KOROŠKA razdeljena z oviro, ki je težavna za lahke sile partizanov.

Nemci na Koroškem leta 1944

3. Poleg tega, da Nemci trdno drže dolino DRAVE, nadzorujejo še vse železnice na tem območju, štiri prelaze prek KARAWANKEN [Karavank] in ceste južno od BLEIBURGA [Pliberka] ter okrog DRAVOGRADA. Sovražnik vzdržuje stalne garnizije v TARVISIU [Trbižu], ARNOLDSTEINU [Podkloštru], VILLACHU [Beljaku], ROSEGGU [Rožekju], ST. JACOB [St. Jakobu], KLAGENFURTU [Celovcu], FEISTRITZU [Bistrici], FERLACHU [Borovljah], VÖLKERMARKTU [Velikovcu], EISENKAPPLU [Železni kapli], na JEZERSKEM, v ČRNI, GUŠTANJU-PREVALJAH, BLEIBURGU [Pliberku], LAVAMUNDU [Labodu] in DRAVOGRADU. Te garnizije štejejo od 200 do 800 mož, razen v KLAGENFURTU [Celovcu], kjer ima garnizija 2000 mož in obsega štab gestapa ter štab 13. policijskega polka SS. Naposled se na območju EBERNDORF-GLOBASNITZ [Dobrla vas-Globasnica] ponavadi znova sestavlja divizija.

Koroški odredi

4. V letu 1943 in na začetku leta 1944 je bil KOROŠKI odred majhna, vendar izkušena enota, ki je živela tvegano na severnih pobočjih KARAWANKEN [Karavank] med ARNOLDSTEINOM [Podklošтром] in prelazom LOIBL [prelaz Ljubelj]. Včasih je prišla v dolino DRAVE, zlasti v ROSENTHAL

[Rož] in ST. JACOB [Št. Jakob]. Prek DRAVE so poslali majhne oddelke, ki so živeli v gorah med KLAGENFURTOM [Celovcem] in VILLACHOM [Beljakom], občasno pa so napadali tudi obrobja samega KLAGENFURTA [Celovca]. Odred je bil v stiku s slovenskim odborom v KLAGENFURTU [Celovcu], ta pa je s svoje strani trdil, da je v stiku z avstrijskim odporniškim gibanjem, ki se samo imenuje ÖSTERREICHISCHE FREIHEITSFRONT (ÖFF) [Avstrijska osvobodilna fronta].

5. Marca 1944 pa so se Nemci odločno potrudili odstraniti to nevarnost, ki je grozila njihovi domači fronti. Odred so potisnili proti vzhodu in ven iz doline DRAVE. Ko sem ga v juniju obiskal, je štel komaj 40 mož, živeli pa so skrajno nevarno v gozdovih kakih 5 milj znotraj AVSTRIJE in stisnjeni med prelaza LOIBL [Ljubelj] in SEEGERG [Jezerski vrh]. Slovenski kmetje na zahodu so bili preveč prestrašeni, da bi podpirali partizane, in samo preostanek kurirske zveze je ostal, da jih je povezoval z njihovimi stari bivališči. Stik z enotami severno od DRAVE, z odborom v KLAGENFURTU [Celovcu] in z ÖFF se je izgubil in do tedaj, ko sem v septembru zapustil KOROŠKO, ni bil znova vzpostavljen. Odred je bil v slabem stanju, toda novi štab je izboljšal moralno in učinkovitost, tako da je avgusta, s tremi pošilkami orožja in streliva, narasla moč odreda na več kot 200 mož in žensk. Navkljub svoji večji moči pa se je odred, tedaj znan kot ZKO (Zahodno KOROŠKI odred), moral omejiti na manjše akcije pri prelazih LOIBL [Ljubelj] in SEEGERG [Jezerski vrh] in na železnico med FEISTRITZEM [Bistico] in FERLACHOM [Borovljami]. Vrnitev na zahod ni bila mogoča, ker jim prestrašeni kmetje ne bi dajali pomoči.

6. Preden je zahodni odred doživel ta neuspeh, je bil ustanovljen vzhodni odred (VKO), da bi osvobodil območje, ki ga omejujejo EISENKAPPEL [Železna kapla], ČRNA in JEZERSKO. Junija je ta odred že shodil in štel kakih 250 mož. Rekrutov zanj je bilo mnogo, vendar pa je bilo malo orožja. Avgusta je stopilo vanj 200 novincev. S 17 pošilkami orožja je njegova moč narasla na več kot 700 mož in žensk, vendar pa nikoli nista bili oboroženi več kot dve tretjini. Dejanska aktivnost VKO je bila nezadovoljiva in nikoli ni uporabil vseh svojih sil za napad,

* Govor maršala Tita 1. dalmatinski brigadi 12. septembra 1944 (opomba uredništva).

razen enkrat, kolikor sem zvedel, in to v obrambi. Raje se je spuščal v manjše bitke, da bi nadzoroval Nemce. Njegovi bolj širokopotezni načrti, da bi uničili garnizije v EISENKAPPLU [Železni kapli], ČRNI ali na JEZER-SKEM, niso nikoli obrodili sadov.

Štab koroške grupe odredov (štab KGO)

7. Zaradi obstoja dveh odredov v neposredni bližini je nastala potreba po štabu, ki bi nadzoroval njuno dejavnost in ju povezal z enotami večje formacije, 4. cone, ki je delovala na ŠTAJERSKEM [STYRIA]. Zato je slovenski glavni štab na začetku leta 1944 ustanovil štab KGO, ki je bil podrejen 4. coni v vseh zadevah, razen pri prehodu čez DRAVO, za kar je bil KGO neposredno odgovoren slovenskemu glavnemu štabu. Ker je ta prehod postal pglavitna naloga KGO in ker je bil slovenski glavni štab daleč stran (5 kurirskih dni), je KGO nazadnje užival svobodo neodvisne skupine. Njegovo jedro so bili štirje izkušeni častniki, GAŠPER, CIRIL, PRIMOŽIČ in BOGO², s katerimi sem preživel 3 mesece.

8. V kakšnih razmerah je deloval štab KGO, najbolj ponazarjajo njegove povezave. Do avgusta, ko so enote 4. cone osvobodile LUČE in LJUBNO, ni bila zanje odprta nobena cesta ali pot za promet z vozili ali celo s kolesom, razen 3 milj širokega pasu na obeh straneh SOLČAVE. Nobenih konj ali mul ni bilo in seveda nobenih telefonov. Radijski sprejemnik in oddajnik za zvezo s slovenskim glavnim štabom in IX. korpusom je deloval v bunkerju globoko v gozdu, toda častniki KGO so gledali na radio kot na neustrezno sredstvo za njihov način vojskovanja. Zanašali so se na svoj kurirski sistem. Ta sistem je tako star kot partizansko gibanje in torej nekaj svetega, uporabljajo pa ga za obvestila, načrte in sporočila najbolj tajne narave. Odvisen je od vrhunske skavtske sposobnosti slehernega kurirja v verigi, toda skoraj vsak teden so kurirje prestrezali Nemci.

Prehodi čez Dravo

9. Na voljo je malo informacij o partizanski dejavnosti severno od DRAVE, kajti prehod je bil vse doslej enosmerna pot z juga na sever, celo kurirjem ni uspelo priti nazaj. Tega je kriva nemška čuječnost pa tudi partizanska nesposobnost, da bi uporabo radia kombinirali s taktiko, kakršno so zahtevale prve etape v razvoju tega ozemlja. Zaradi po-

manjkanja radijske zveze niso mogli pošiljati informacij, dogovorov o srečanjih in signalov, ki so nujni za varen prehod čez reko. Zato so vse do septembra tega leta kurirje, ki so varno zapustili en breg, vedno ujeli, bodisi na nasprotnem bregu ali pa ko so skušali poiskati partizane v zaledju.

10. Kljub temu je znano, da živi prva skupina 15 mož, ki je prekoračila reko enkrat v letu 1943, med jezerom OSSIAČER [Osojsko] in WOERTHER [Vrbsko] in da je dobila nekaj rekrutov. To informacijo je prinesel v štab KGO civilni kurir v avgustu – kar je bil prvi stik s to skupino vse od marca. Druga skupina 15 mož je prekoračila reko ob koncu junija 1944 in o njej ni bilo sluha vse do oktobra, ko so trdili, da so si pridobili 300 slovenskih rekrutov okrog SAU ALP [Svinje planine]. Tretja skupina je skušala prekoračiti reko v avgustu, toda vse razen dveh, so pobili na južnem bregu. Partizani so ta neuspeh melodramatično pripisali izdajstvu gestapovca, ki se je vrnil v skupino. Toda ko sem govoril z dvema preživelima, mislim, da je bolj verjeten razlog neuspeha partizanska nesposobnost. Četrta skupina, ki so jo sestavljali samo izkušeni kurirji, je prekoračila reko v septembru in sicer z edino nalogo vzpostaviti kurirsko zvezo med štabom KGO in »junjsko skupino«. Bili so uspešni in v začetku oktobra je major Hesketh Prichard, MC (Kraljevi strelci), ki je nosil s sabo zelo lahko radijsko opremo, skupaj z Mirkom³ (prejšnjim poveljnikom VKO) in z na hitro izbrano ter dobro opremljeno skupino kakih 100 mož, prekoračil DRAVO in dosegel relativno varnost na SAU ALP [Svinji planini], kjer zdaj deluje.

Sklepni del

11. Sredi septembra je bil štab KGO ukinjen, vzhodni in zahodni odred pa so vključili v sile 4. operativne cone na ŠTAJERSKEM, razen 100 mož zahodnega odreda, ki so jih pustili blizu prelaza SEEBERG [Jezerški vrh]. Zaradi približevanja zime in Rdeče armade je ta ukrep vojaško umesten, a zdi se, da slabi upravičenost TITOVIH zahtev do KOROŠKE, ki so bile začuda postavljene istega dne, ko so njegove sile začenjale zapuščati to ozemlje.

D O D A T E K »B«

ZAPISEK O JUŽNI PRIMORSKI IN SLOVENSKI ISTRI

zapisal podpolkovnik P. A. Wilkinson, DSO, OBE [Distinguished Service Order – red za odlično službo; Officer of the Order of the British Empire – častnik reda britanskega imperija]

(Pripomba: Poleti 1944 je podpolkovnik Wilkinson opravil krajšo službeno pot po Južni PRIMORSKI in obiskal slovensko ISTRO.)

1. Nobenega smisla nima ponavljati informacije o splošni partizanski organizaciji in razmestitvi ter bojni ureditvi sil NOVJ na tem območju, ker so o tem že poročali častniki vojaške misije št. 37. Kljub temu bo občasno govor o teh partizanskih silah glede na to, da je poleg etnografije najbolj prepričljiva podpora za slovenske ozemelske zahteve ravno pripravljenost prebivalcev različnih območij postati člani OF in vzdrževati sile NOVJ v svoji sosesčini.

2. Nikoli nismo šli v okrožje TARVISIA [Trbiža]. Zaporedne poskuse, da bi tam opravili izvidnico, so zmerom preprečevali partizani, ki pa vseeno trdijo, da je okrožje po značaju slovensko. Zanesljivo pa vse do tega poletja ni bilo nobene organizirane partizanske dejavnosti na tem nedostopnem in goratem območju, čeprav so ga nedvomno prečkali partizanski kurirji. Za TARVISIO [Trbiž] sami Slovenci priznavajo, da je zvečine italijanski in prebivalstvo ob meji je po mnenju štaba IX. korpusa NOVJ mešane italijansko-slovenske-nemške krvi in jezika ter »nezanesljivo«.

3. Partizani priznavajo, da je v mestu GORIZIA [Gorica] najbrže italijanska večina. Kljub temu je v resnici slovensko mesto, ker so se mnogi Italijani tam naselili po letu 1920. V prid temu mnenju govori obseg slovenske ilegalne organizacije v GORIZII [Gorici], ki dobesedno obvladuje vse dejavnosti v mestu. V jugozahodnem kotu [GORIŠKE] pokrajine GORIZIA jugozahodno od črte od CORMONSA [Krmína] do sotočja rek VIPACCO [Vipave] in ISONZO [Soče] je domala izključno italijansko kmečko prebivalstvo. Poleg tega so deželna okrožja na GORIŠKEM v vsakem pogledu slo-

venska, vštevši cvetočo VIPACCO [Vipavsko] dolino in zahodni breg zgornje ISONZO [Soče]. Moja pot je šla čez večji del jugovzhodne GORIŠKE, ki se mi je zdela po značaju docela slovenska, vštevši taka mesta, kot so CHIAPOVANO [Čepovan], CIRCHINO [Cerkno], AIDUSSINA [Ajdovščina] in VIPACCO [Vipava].

4. Za Slovence je zdaleč najpomembnejša zahteva po Trstu. Ko sem bil na PRIMORSKEM, so partizani zanesljivo imeli prvo vrstno ilegalno organizacijo v mestu in mnogo njihovega orožja, hrane in radijske opreme je prihajalo s črne borze v TRIESTE [Trstu]. Ranjene partizane (in celo enega britanskega vojaškega častnika) so brez velikih težav zdravili v klinikah v TRIESTU [Trstu]. V raznih mestnih okrožjih so bili »terenski odbori«. Kljub temu pa bolj pošteni Slovenci priznavajo, da so predmestja in zaledja TRIESTE [Trsta] sicer prevladujoče slovenska, da pa je središče mesta docela italijansko. Mnogi izmed teh Italijanov so se naselili po letu 1920 in številni med njimi so bili zagrizeni fašisti, a ko bi leta 1944 izvedli plebiscit, bi verjetno prinesel zmerno italijansko večino. Obalni pas južno od TRIESTA [Trsta], vštevši MUGGIO [Milje], je zvečine italijanski. Čeprav Slovenci trdijo, da sile NOVJ lahko in tudi zares delujejo po tem ozemlju vse do morja, je prebivalstvo v obalnem pasu severno od TRIESTE [Trsta] skoraj zanesljivo mešano in verjetno prevladujoče italijansko. To potrjuje obstoj italijanske partizanske brigade pod poveljstvom IX. korpusa NOVJ na območju severovzhodno od TRIESTE [Trsta]. Vendar pa se deset milj v notranjost zdijo deželna okrožja popolnoma slovenska. Edino mesto večjega obsega, ki smo ga obiskali, so bile SENOSECCHIE [Senožeče], ki so se zdele povsem slovenske. Slovenci sami priznavajo, da je na severozahodu pokrajine manjše območje, ki ga omejuje na jugu morje, na vzhodu pa cesta DUINO–GORIZIA [Devin–Gorica] (cesta 55), z italijanskim prebivalstvom. To območje obsega MONFALCONE [Tržič] in ustje reke ISONZO [Soče].

5. Prekrižarili smo pokrajino CARNARO [Kvarner] s severa na jug in z vzhoda na za-

¹ Mitja Ribičič-Ciril (opomba uredništva).

² Vinko Simončič-Gasper, komandant; Mitja Ribičič-Ciril, politkomisar; France Primožič-Marko, sekretar Pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Koroško in Božidar Gorjan-Bogo, pomočnik politkomisarja (opomba uredništva).

³ Jože Ulčar (opomba uredništva).

hod, in izkazalo se je, da je docela slovenska.

6. Zanimala nas je samo slovenska ISTRIA [Istra] (to je severno od reke DRAGOGNE [Dragonje]. Glavni štab Istrskega odreda je bil v visokem svetu vzhodno od MATERIJE, ki je slovensko okrožje, v TRZAŠKI pokrajini. Prednji bataljon, pri katerem smo bili, je bil razmeščen v sami ISTRI, v gričevju severno od VODIZZE [Vodic], in tudi tam je prevladujoče slovensko prebivalstvo. Premaknili smo se skoraj naravnost zahodno od VODIZZE [Vodic] in naposled dosegli točko kakih 10 milj vzhodno od ustja DRAGOGNE [Dragonje]. Tu je postalo jasno, da so vsa poglobitna obalna mesta, kot so CAPODISTRIA [Koper], ISOLA [Izola], PIRANO [Piran], UMAGO [Umag], italijanska: BUJE [Buje] so italijanske, in čeprav partizanske enote dokaj redno delujejo zahodno od ceste TRIESTE-PINGUENTE [Trst-Buzet], je krajevno prebivalstvo mešano, vse bolj pa prevladuje italijansko in nezanesljivo, bliže kot greste k obali. O vseh južno od reke DRAGOGNE [Dragonje] so nam rekli, da imajo hrvatsko prebivalstvo.

D O D A T E K »C«

ZAPISEK O SLOVENSKEM VPRAŠANJU V SEVEROVZHODNI ITALIJI

zapisal major Hedley Vincent, splošni seznam.

(*Pripomba:* Od junija do novembra 1944 je bil major Vincent višji britanski oficir za zvezo pri italijanskih odporniških silah severovzhodno od UDIN [Vidma]. Pripeljali so ga skrivoma prek štaba IX. korpusa NOVJ in prehodil je celotno ozemlje od IUDRIO [Idrije] do TAGLIAMENTA [Tilment] ter se znova vrnil čez Jugoslavijo.)

Slovensko vprašanje

I. Cone, ki so omenjene spodaj, so določene takole: I. CONA: Območje, ki ga omejujejo ceste GORIZIA-UDINE [Gorica-Videm]; UDINE-CIVIDALE-CAPORETTO [Videm-Čedad-Kobarid]; CAPORETTO-TOLMINO-S. LUCIA-GORIZIA [Kobarid-Tolmin-Most na Soči-Gorica].

II. CONA: Območje zahodno od ceste UDINE-CAPORETTO [Videm-Kobarid], in sicer vse do ceste in železnice, ki pelje sever-

no od UDIN [Vidma] do GEMONE [Gumina] in VENZONE [Pušja vas].

2. Partizanski IX. korpus ima svoj štab v CHIAPOVANO [Čepovski] dolini in okrog nje, severovzhodno od GORIZIE [Gorice]. Od tam so začeli prodirati proti zahodu in širiti svoj vpliv na ozemlju zahodno od reke ISONZO [Soče], v I. coni.

3. Čeprav je priseljevanje Italijanov v GORIZII [Gorici] najbrž povzročilo, da imajo majhno številčno prednost, je mesto vendarle v bistvu slovensko in izključni teren za ilegalno organizacijo NOVJ. Ozemlje vzhodno od reke ISONZO [Soče] je nedvomno slovensko. Prav tako so mesta v [Soški] dolini ISONZO, vstevši S. LUCIO [Most na Soči] in TOLMINO [Tolmin], naseljen s Slovenci, ki bi pozdravili vključitev v novo SLOVENIJO. CAPORETTO [Kobarid] ima mešano prebivalstvo, za katero bi lahko rekli, da je bolj italijansko kot slovansko.

4. Težave se začno v I. coni, kjer je v nekaterih predelih odločanje za SLOVENIJO in proti njej zelo razgreto. Na ozemlju znotraj meja CAPORETTO-CIVIDALE-CORMONS-GORIZIA [Kobarid - Čedad - Krmin - Gorica], vstevši dolino NATISONE [Nadiže], je prebivalstvo malone izključno slovanskega izvora in povsod je mogoče slišati svojevrstno slovansko narečje. Slovenske oblasti zahtevajo vso I. cono za svojo prihodnjo posest in trde, da to priznavajo vse zavezniške sile. Kljub temu pa te zahteve v mnogih predelih prebivalstvo ne podpira. Črta, ki najbolj jasno označuje to različnost razporeditve, je stara meja iz let 1914-1918, ki preseka goro MATAIUR [Matajur] na severozahodu cone in seže do reke IUDRIO [Idrije], tako da teče jugozahodno skozi središče ozemlja. Zahodno od te črte ni nobene navdušenja za vključitev v slovensko državo; pravzaprav tam vlada velika zaskrbljenost in strah pred takšnim ukrepom. Vzhodno je splošno razporeditve za SLOVENIJO, kar podpira precejšnje število vnetih nacionalistov. Razlogi za nasprotovanje, ki ga vidimo na zahodu, so:

a) Gospodarski: Navaden kmet ima naravni trg v mestih, kot sta CIVIDALE [Čedad] in UDINE [Videm], do katerih drži odlične stranske ceste, ki povezujejo podeželje z glavno cesto.

b) Asimilacija: Četudi je prebivalstvo zvečine slovanskega izvora, je več kot en rod živelo znotraj italijanske države, zunaj neposrednega vpliva slovenskih nacionalistič-

nih gibanj. V [Nadiški] dolini NATISONE je precej pravih Italijanov, katerih vpliv so postopoma vsilili.

c) Brezkompromisne in skoraj grobe metode slovenskih nacionalistov in slovenskih partizanov v tej coni so zelo neugodno primerjali s stališčem in ravnanjem italijanskih domoljubov.

5. Zahodno od reke IUDRIA [Idrije], na ravninskem območju znotraj trikotnika UDINE-CIVIDALE-CORMONS [Videm – Čedad – Krmin], se ne zastavlja vprašanje razlik. Tu so ljudje Italijani in govore svoje narečje brez slovanskega vpliva.

6. Slovenski partizani so trdno zasidrani v I. coni in izvajajo politiko propagande in prisilnega novačenja ter na splošno delajo vtis, kot da se ne zastavlja vprašanje dokončne rešitve. Na začetku je prišlo do sporov z italijanskimi partizani, ki so se naposled umaknili čez NATISONE [Nadižo] in pustili za sabo le simbolično silo, da bi branila italijanske interese toliko časa, kolikor bi bilo mogoče.

7. Italijanski partizani so razvili svoje gibanje v II. coni, kjer je znova na neprijaznih kmečkih območjih proti severu prebivalstvo slovenskega izvora. To je prilagoditev prebivalstva italijanskemu načinu življenja bolj opazna. Njihovo razporejenost je v prid Italiji in njihovo nasprotovanje vključitvi v SLOVENIJO temelji na podobnih razlogih, kot smo jih navedli za I. cono. Slovenski partizani so kljub temu prodrli v to cono vzdolž stranske ceste proti severu skozi CAPORETTO [Kobarid] – BERGOGNA [Breginj] – TAIPANA [Tipana] – LUSEVERA [Bardo]. Začeli so s prisilnim novačenjem, propagando in vsemi običajnimi prijemi, da bi prepri-

čali svet, da se ozemlja nove SLOVENIJE raztezajo do TAGLIAMENTA [Tilmenta]. Prebivalstvo se je obrnilo na italijanske partizane za zaščito.

8. Poveljniki italijanskih partizanov GARIBALDINCEV so se skušali sporazumeti s slovenskimi partizani v tej coni. Glede prisilnega novačenja so za preizkus izbrali vas MONTEPERTA [Viškorša]. Može v vasi so povabili, naj izberejo med Italijani in Slovenci. K Italijanom jih je prestopilo 100 odstotkov.

9. To je pripeljalo do naslednjega proceduralnega koraka, ko je častnik iz slovenskega IX. korpusa obiskal cono in začel pogovor z italijansko divizijo, h kateri sem bil določen. Izjavil je, da ima navodila svojega glavnega štaba, naj predlaga in obravnava podreditev italijanskih partizanov v II. coni, ki jih je več kot 2000, slovenskemu IX. korpusu, in sicer v vsakem pogledu v času sedanjih sovražnosti. Ta predlog je bil dan divizijskim poveljnikom in komisarjem italijanskih sil, od katerih so bili nekateri GARBALDINSKI, nekateri pa OSOPPOVSKI.

10. Ta predlog je bil dan sredi septembra 1944. OSOPPOVCI oziroma liberalni predstavniki italijanskega poveljstva so ga nemudoma zavrnil. GARIBALDINCI oziroma komunistični predstavniki so ga bili pripravljeni obravnavati naklonjeno. Če bi italijanski partizanski voditelji sprejeli ta predlog in podredili svoje sile popolnoma operativnemu nadzoru Titovih sil, bi to pomenilo, da bi bile slovenske zahteve po vsej II. coni, tja do reke TAGLIAMENTO [Tilment], materialno okrepljene in to bi odlično pripomoglo k temu, da bi se Italijani sprijaznili z njihovimi ozemeljskimi težnjami.

dr. *Milica Kacin-Wohinz*

Odnos italijanske države do državljanov slovenske in hrvaške narodnosti med vojnama

Želja organizatorjev predavanj je bila, da govorim o obveznostih italijanske države do tiste polmilijonske slovenske in hrvaške manjšine, ki je po prvi vojni pripadala Italiji. Toda o obveznostih – kakor bomo videli – ni kaj povedati, zato je predavanje osredotočeno na odnos italijanske države do te manjšine. V tej kratki uri ni mogoče obravnavati vseh vidikov tega odnosa, zato se bom omejila na državno politiko do manjšine, predvsem na namene, programe in cilje ter tiste momente, ki so vplivali na to politiko oziroma na določen odnos do manjšine. Torej ne bom obravnavala stvarnega položaja manjšine, zakonodaje, ukrepov, dejstev, ki so znani zlasti iz knjige Lava Čermelja. Iz odnosa italijanske države do manjšine bo namreč razviden tudi njen stvarni položaj, saj nameni in programi niso bili le papirji, temveč so jih sestavljali zato, da jih uresničijo.

Tematiko je možno takole časovno razmejiti, periodizirati: 1. doba italijanskega okupacijskega režima, od razpada Avstro-Ogrske 1918 do aneksije Julijske krajine Italiji leta 1921; 2. doba demokratičnega parlamentarizma, od aneksije do fašistične vlade oktobra 1922; 3. doba, ko fašizem vlada s parlamentarnim sistemom, do leta 1926; in 4. doba fašističnega totalitarnega režima. Ta periodizacija, ki je odsev italijanskih notranjepolitičnih razmer se v glavnem ujema s tistimi zunanjepolitičnimi okoliščinami, ki so tudi vplivale na italijansko politiko do manjšin; v našem primeru gre za odnos Italije do jugoslovanske države.

Z mednarodnopravnega vidika slovenska in hrvaška manjšina v Italiji nista imeli statusa nacionalnih manjšin oziroma nista imeli nikakršnih mednarodnih garancij za zaščito in ohranitev nacionalne individualnosti. V londonskem paktu, sklenjenem 26. maja 1915 med Italijo in antantnimi državami Anglijo, Francijo, Rusijo, sta bili goli predmet trgovanja; pravzaprav še to ne, predmet trgovanja je bilo ozemlje Avstro-Ogrske: Trentinsko, Goriška, Trst, Istra, Dalmacija, ne da bi bilo vprašanje prebivalstva tega ozemlja, ki ni bilo samo italijansko, sploh omenjeno. Pakt je bil sklenjen v času, ko še nihče ni računal na ustanovitev države jugoslovanskih narodov, temveč samo na poraz avstroogrške monarhije, od katere si je Italija zagotovila precejšen kos ozemlja kot ceno za njeno intervencijo v vojni. Vendar se je do aprila 1918 uveljavilo gibanje za-

Iz ciklusa predavanj

Stvarni in pravni položaj zamejskih Slovencev v Narodni in študijski knjižnici v Trstu,
4. maj 1984

tiranih narodov Avstro-Ogrske – na kongresu v Rimu je sprejelo resolucijo, znano kot *Rimski pakt*. Rimski pakt je bil edini mednarodni akt, ki je pri razmejitvi med Italijo in novonastajočo Jugoslavijo upošteval narodnostno načelo in pravico narodov do samoodločbe, kakor ju je januarja tega leta predvidel predsednik ZDA Wilson v svojih znamenitih 14 točkah. In kar je za nas pomembno, v paktu sta italijanska in jugoslovanska stran določali, da bodo nacionalne manjšine, ki bodo ostale v mejah ene ali druge države, zaščitene in da jim bo zagotovljen enakopraven in svoboden nacionalni razvoj. Toda rimski pakt je bil le dogovor med narodi, v našem primeru med italijanskimi in jugoslovanskimi narodi, in ne med državami. Ker je italijanska vlada podprla kongres in resolucijo, pakt, je kazalo, da se je odrekla londonskemu paktu. Dejansko pa je bil rimski pakt zgolj deklaracija dobrih namenov, za italijansko državo pa zgolj v funkciji protiaustrijske akcije. Gibanje zatiranih narodov Avstro-Ogrske je namreč Italija izkoristila kot pomoč v vojni, ki ji je bila spričo porazov na soški fronti tudi nujno potrebna.

Po zmagi nad Avstro-Ogrsko je torej, ne glede na rimski pakt, zasedla ozemlje, ki ji je bilo obljubljeno z londonskim paktom, in se kot država prvič soočila s slovensko-hrvaško stvarnostjo. Soočila pa se je tudi z novo sosedo, z jugoslovansko državo. Odnos do Slovencev in Hrvatov v tej prvi dobi je bil neposredno povezan z vprašanjem razmejitve med Italijo in jugoslovansko državo, ki naj bi ga rešila mirovna konferenca. Združitve jugoslovanskih narodov v Kraljevino SHS je bila ovira za italijanske nacionalistično-imperialistične tendence po hegemoniji na Jadranu in prodiranju na vzhod. Zato je Italija že od vsega začetka stremela – in delovala – za razbitje Jugoslavije, kar je leta 1941 z okupacijo in razkosanjem te države tudi uresničila. Ker ni kazalo, da bo mirovna konferenca določila mejo po londonskem paktu, si je Italija prizadevala zmanjšati pomen neitalijanskih narodnosti na zasedenem ozemlju in postaviti konferenco pred izvršeno dejanje. Ta namen je uresničevala z vojaškim okupacijskim režimom, z izrednimi ukrepi za zatiranje vsakršnih izrazov jugoslovanstva: od prepovedi simbolov do zapiranja šol, internacij, izgonov in obsodb narodno aktivnih Slovencev in Hrvatov pred vojaškim sodiščem. Obljube vojaškega gu-

vernerja, da bodo imeli Slovenci in Hrvati v Italiji več nacionalnih pravic, kot so jih imeli v Avstro-Ogrski, so bile brez predsodkov pozabljene.

Na tak odnos in ravnanje italijanskih okupacijskih oblasti je posebej vplivalo razpoloženje lokalnega italijanskega nacionalizma, ki se je po vojni, tudi zaradi vprašanja razmejitve, sprevrglo v skrajni šovinizem do slovanstva in se razširilo iz Trsta na vse zasedeno ozemlje. Te okoliščine, ki jim je treba prišteti še revolucionarno razpoloženje delavskega gibanja, so bile ugodne za nagel nastanek in vzpon fašizma v deželi. Fašizem je z metodo terorističnih napadov dejansko samo drugače uresničeval namene okupacijskih oblasti oziroma države. Požig slovenskega narodnega doma julija 1920 sodi v kontekst »izvršenih dejanj« oziroma v funkcijo vplivanja na razmejitvena pogajanja. Prav tako sodi sem D'Annunzijeva zasedba Reke septembra 1919, ker jo londonski pakt ni prisodil Italiji. Ni naključen D'Annunzijev vzklík ob požigu narodnega doma: »Il pericolo c'è finalmente. E se non ci fosse, sarebbe ora di andare a cercarlo.« Fašizem je torej prevzel pobudo za obrambo italijanstva na zasedenem ozemlju, pod to zastavo in na liniji sovraštva do Slovanov je združil vse italijanske nacionalne sile v deželi. Zaradi nacionalnega vprašanja so se politične sile polarizirale na nacionalnih pozicijah: nasproti italijanskemu nacionalnemu bloku s fašizmom je nastal slovensko-hrvaški nacionalni blok, vmes je bilo še komunistično usmerjeno delavsko gibanje. Fašizem se je identificiral z italijanstvom, v slovanstvu je videl zgolj protiitalijanstvo in protifašizem, pa tudi italijanske protifašistične struje je označil kot protiitalijanske in prosllovanske. Ta razporeditev političnih sil se je obdržala celo dvajsetletje.

Rapalska pogodba, sklenjena med Italijo in Jugoslavijo 12. novembra 1920, je bila v primerjavi z londonskim paktom kompromis, v katerega je Jugoslavija spričo šibkosti morala privoliti. Dobila je Dalmacijo, toda Italija je dobila na severu večje ozemlje, kot ga je predvideval londonski pakt, v Dalmaciji pa Zadar z otoki, kot strateške postojanke v vzhodnem Jadranu. Italijanom v Dalmaciji, ki je pripadla Jugoslaviji – menijo, da jih je bilo okrog 20 tisoč – je pogodba jamčila vso zaščito: gospodarsko, jezikovno, kulturno. Smeli so optirati za italijansko držav-

ljanstvo, ne da bi se morali izseliti, s čimer so bili docela zaščiteni gospodarski interesi italijanskih ustanov. Nikakršnih pravic pa rapalska pogodba ni zagotavljala Slovincem in Hrvatom v Italiji, še omenja jih ne. Ta nenakopravni položaj dveh manjšin je tipičen primer povojnih mednarodnih odnosov: le majhne, nove ali premagane države so se morale že na mirovni konferenci obvezati, da bodo ščitile nacionalne manjšine, ne pa tudi velike države, zmagovalke v vojni, ki so same diktirale mirovne pogoje.

Italija je svoje stališče do nacionalnih manjšin izrazila že konec leta 1919, ob priločitvi Južnega Tirola. Zunanji minister in kralj sta v parlamentu zagotavljala, da so liberalne tradicije Italije garancija za varovanje neitalijanskih narodnosti in da bo Italija spoštovala njihov jezik, kulturo, vero in avtonomijo. Ob sprejemanju rapalske pogodbe v rimskem parlamentu so socialistični poslanci obsojali vlado, ker v pogodbi ni bila predvidena reciprociteta glede Slovencev in Hrvatov v Italiji, in zahtevali zakonsko varnost manjšine, tembolj ker je bila že prikrajšana za samoodločbo. Ugovarjala sta jim predsednik vlade Giolitti in zunanji minister Sforza, tvorca rapalske pogodbe. »O tej točki v Rapallu sploh ni bil govor,« je zatrjeval Giolitti, »kajti narodi, ki so se z nami pogajali, so bili prepričani o italijanski lojalnosti... zato (glede manjšin) nismo imeli kaj sprejeti ali odkloniti... Glavni razlog, ki je pripeljal naše sosede do tega, da sprejmemo naše zahteve, je bilo dejstvo, da smo bili odločeni doseči iskreno prijateljstvo... s tega stališča je jasno, da ni bilo treba dodatnih določb.« Za Sforzo pa je bila zaščita manjšin vprašanje časti in politične modrosti. Kljub temu je italijanski parlament sprejel kompromisno resolucijo, v kateri je rečeno: »... da bodo etnične skupine... na osnovi iskrenih jamstev, lahko gojile svoj jezik, svojo kulturo, svojo vero brez omejitev in ovir ter da bodo uživale globoko spoštovanje v svojem posebnem položaju.« To je bila edina obveza italijanske države do slovensko-hrvaške manjšine.

K temu moramo dodati še mednarodno obvezo, ki jo je sprejelo septembra 1922 Društvo narodov, torej tudi Italija. V resoluciji je izraženo upanje – samo upanje – »da bodo države, ki niso prevzele nobene obveznosti glede manjšinske zaščite... postopale

z manjšinami najmanj v tistem duhu pravičnosti, ki preveva splošne dogovore«.

Z drugimi besedami, italijanske demokratične vlade so obstoj nacionalnih manjšin vsaj priznavale in jim ustno jamčile osnovne nacionalne pravice. Druga stvar pa je, kako so obljubo izpolnjevale v tistih slabih dveh letih, preden je fašizem prevzel oblast. Čeprav to ni predmet tega predavanja, je treba omeniti poskuse vzpostavitev deželne avtonomije, s katero bi Slovenci vsaj na Goriškem imeli možnost uveljavljati pravice, dalje obnovitev slovenskega šolstva, vsaj na Goriškem, ter društvenega in političnega življenja, zastopstvo Slovencev in Hrvatov v občinskih upravah in v parlamentu. Vendar je ta na videz svobodni razvoj spremljalo zatiranje posamičnih institucij, zlasti v Trstu in Istri, kar je bilo odvisno predvsem od že omenjenega razpoloženja italijanskega nacionalizma in od konkretnih nasilnih posegov fašizma, ki jih državna oblast ni preprečevala, marveč so ji bili celo dobrodošel instrument za doseg cilja. Ta cilj pa je bil pogojen s tistim imperializmom, zaradi katerega je Italija stopila v vojno, in sicer: doseči trdno strateško mejo za obrambo države, predvsem pa za ekspanzijo na Balkan. Zato je bilo treba zbrisati simptome slovanstva na obmejnem ozemlju in asimilirati neitalijansko prebivalstvo.

Po mnenju tržaškega zgodovinarja Elia Apiha so se interesi vlade, vojaških poveljstev, teoretikov imperialističnega nacionalizma in gospodarskih krogov na državni ravni ujemali s šovinističnim razpoloženjem lokalnih dejavnikov glede popolnega zatrtja neitalijanskega življa v obmejnih provincinah. O tem pričajo tudi diskusije v rimskem parlamentu oziroma odgovori vladnih osebnosti na pritožbe slovenskih poslancev. Prav Sforza, ki je obljubljal varovanje nacionalnih pravic, je že leta 1921 trdil, da so se »Slovani naselili v naše doline« in da ima Italija pravico varovati »vrata naše hiše s pomočjo alpskega obroča«. Minister za izobraževanje Anile – pripadnik ljudske stranke, pa je opozarjal slovenske poslance: »Obsojeni ste na našo kulturo, torej ne na zlo, marveč na dobro, zato se vdajte.« Niti ene resolucije, ki so jo predlagali slovenski poslanci, parlament ni sprejel oziroma mu sploh niso bile predložene, ker so jih predhodno spodbili nacionalistično-fašistični poslanci iz Julijske kra-

jine in odgovorni vladni možje. Bistvo njihovih odgovorov je bilo zanikanje asimilacijskih poskusov in priporočilo, da je treba problem proučiti.

Pod fašistično vlado, od oktobra 1922 dalje, je bil odnos italijanske države do slovensko-hrvaške manjšine – v smeri asimilacije oziroma raznaroditve – uzakonjen. Ne samo da se fašistična vlada ni čutila dolžne nadaljevati politiko svojih predhodnic, marveč je bilo že samo dejstvo o obstoju nacionalnih manjšin nezdržljivo z doktrino fašizma. Fašistična doktrina je postavljala državo nad vse, v kateri posameznik ali skupina obstajata le, kolikor se izenačujeta z državo. Izenačevanje ali podrejanje nacije državi je zahtevalo nacionalno enotnost, to pa predvsem z vidika moči in sposobnosti za imperialistično ekspanzijo. Odtod zanikanje obstoja nacionalnih manjšin ali njihovo razvrednotenje na nepomembne skupine drugorodcev – »allogeni« – ki morajo izginiti.

To logiko, ki je bila predvsem logika domačega italijanskega nacionalizma, je najbolj precizno izrazil tržaški fašistični sekretar Livio Ragusin Righi v knjigi *Politica di confine*. Dokazoval je, da drugorodne skupine v Julijski krajini nimajo nikakršnih lastnosti nacionalnih manjšin. »Prebivalstvo ob naši vzhodni meji nima lastne zgodovine in civilizacije, kakor nima lastnega nacionalnega čuta in nacionalne kulture ... Sestoji iz kmetov, ki so vedno živeli v revščini ... je brez razreda intelektualcev in tudi najbolj skromne vzgoje ... Ker je torej manjvredna socialna skupina, je po naravi obsojena, da izgine po sili naravnega zgodovinskega procesa, ki ga nihče ne more preprečiti.« Po teh argumentih, zaudarjajočih po rasizmu in fevdalnem aristokratizmu, je Ragusin sklepal, da če ni nacionalne manjšine, tudi iredentizma ne more biti; oboje da si je izmislila Jugoslavija, ki sploh nima pravice govoriti o neodrešenem ozemlju, ko pa je sama nastala na ruševinah Avstro-Ogrske in ji ozemlje Julijske krajine tako ali tako nikoli ni pripadalo. Pač pa je bilo po fašistični logiki od nekdaj italijansko, in kar je bilo na njem neitalijanskega, drugorodnega, naj bi bilo umetno ustvarjeno in obsojeno, da izgine.

To argumentacijo srečamo v prvem znanim fašističnem vladnem programu, ki ga je Mussolini 1. novembra 1925 zaupno poslal

vsem ministrom. V navodilih glede novih provinc – Julijske krajine in Južnega Tirola je najprej obsodil demokratične vlade, češ da niso imele jasne koncepcije o vladanju drugorodcem. Ker so novi meji na vzhodu pripisovale zgolj strateški značaj, so soglašali z avtonomijo novih provinc in se zadovoljevale z ubogljivim, a naciji tujim prebivalstvom. Fašistična vlada pa je ugotovila, da je koncepcija opravičevanja meje na Brennerju in na Snežniku zgolj z vojaškimi potrebami moralno razvrednotila aneksijo novih provinc, ker ji je odvzela značaj odrešitve italijanskega nacionalnega ozemlja. Zato je fašistična vlada svoj program do drugorodnega prebivalstva naslonila na dejstvo, da so vsa priključena ozemlja geografsko in zgodovinsko – to sta osnovna elementa za nacionalno državo – sestavni del Italije. Ker je le avstrijska vlada odvzela enemu delu tega ozemlja njegov italijanski značaj, ga je treba sedaj, ko je italijanska država dobila pravico do moči, popolnoma reintegrirati. Značilno je, da je ta prvi vladni program datiran z novembrom 1925, to je tedaj, ko se je fašistična oblast navznoter že utrdila, »ko je dobila pravico do moči«, in se usmerila k ekspanziji navzven. Javno pa je Mussolini šele leta 1928 – to je po uvedbi totalitarnega režima – priznal, da zagotovila in obljube za varstvo manjšin, ki so jih dale predfašistične vlade, ne zavezujejo fašistične vlade.

Fašistična raznarodovalna politika je torej seštevek ali križanec med fašistično doktrino in težnjami lokalnega nacionalizma. V perspektivi notranjepolitičnih in imperialističnih ciljev je bilo treba ob meji ustvariti kompaktno italijansko ozemlje kot dinamitno ost, usmerjeno na Balkan. Zato je fašistična vlada do politiko uzakonila, vgradila jo je v splošno fašistično politiko kot posebno poglavje pod pojmom »politica di confine« z nosilcem »fascismo di confine«. Vendar je konkretne programe za uresničitev cilja oblikovala postopoma, prek dejanj, odvisno od učinkovitosti oziroma neučinkovitosti ukrepov, ter v povezavi z zunanjo politiko, konkretnije, z odnosi do jugoslovanske države.

Po rapalski pogodbi, posebej pa v prvih letih fašistične vlade, je odnose med Italijo in Jugoslavijo kalilo reško vprašanje. Reka je bila po rapalski pogodbi neodvisna država, vendar je Italija prek reških fašistov že odločala o njeni upravi. Spričo razmerja sil

med Italijo in Jugoslavijo in spričo indiferečnosti velesil je bilo vprašanje priključitve Reke k Italiji le še vprašanje časa. Mussolini je pritiskal na beograjsko vlado, ki so jo sestavljali samo Srbi, Beograd pa ni bil niti pripravljen niti sposoben vztrajati glede Reke. Njegovi interesi so bili obrnjeni k ureditvi notranjepolitičnih razmer, v gospodarstvu pa na jug. Poleg tega sta zlasti kralj Aleksander in zunanji minister Ninčič gojila velike simpatije do Italije, pa tudi do fašizma, in želela iskreno prijateljstvo z najmočnejšo in najbolj nevarno sosedo, prijateljstvo, ki bi stabiliziralo Jugoslavijo. »Prekletu reško vprašanje ovira dobre odnose z Italijo, z Mussolinijem, v kateri šibke države – posebej Srbi – vidijo središče, temelj za skupnost držav, skupnost ekonomskih interesov in teritorialnih idealov,« je zagotavljal Ninčič italijanskemu poslaniku v Beogradu. In dalje: »Za Srbe reško vprašanje nič ne pomeni... Reka je hrvaška luka in predstavlja zastavo vseh nezadovoljnih Hrvatov in Slovencev.« Nikakršno naključje torej ni, da je Jugoslavija z rimsko pogodbo januarja 1924 privolila v priključitev Reke k Italiji za ceno pogodbe o prijateljstvu in pristrčnem sodelovanju, sklenjene za pet let. Pobudo za prijateljsko pogodbo je dal sam Mussolini, bila mu je dobrodošla v dobi, ko si je moral še utrjevati oblast v Italiji. Leta 1925 so bile sklenjene še nettunske konvencije, ki so dajale Italiji na Jadranu posebne gospodarske privilegije. Zato jih jugoslovanska skupščina ni hotela ratificirati. Tudi te meddržavne pogodbe, tako kot prejšnje, ne vsebujejo določil o jugoslovanski manjšini v Italiji, le jugoslovanskim državljanom na Reki zagotavljajo nekatere nacionalne pravice, medtem ko jih Italijanom v Dalmaciji še povečujejo.

V času sklepanja pogodb so si narodnjaški voditelji v Trstu in Gorici, zlasti Vilfan, prizadevali pri beograjski vladi izposlovati za Slovence in Hrvate v Italiji nacionalne pravice, brez česar prijateljstvo med državama ni moglo biti trdno. Zahtevali so predvsem ustanovitev vseh akcij, usmerjenih k asimilaciji, najsi bodo uradne ali pa vodene od organizacij, ki jih tolerira in podpira država, nasilne ali nenasilne. »Temeljna garancija za to bi morala biti,« po mnenju Vilfana, »da uradni italijanski krogi prenehajo šteti in proglašati za znak protidržavnega in za njeno varnost nevarnega mišljenja že samo dejstvo, da je kdo Slovan ali da se takega ka-

že...« Nimamo dokumentov, ki bi pokazali, kako si je jugoslovanska delegacija med pogajanjem prizadevala ali pa si ni za svojo manjšino. Sodeč po korespondenci Tržačana Otakarja Rybářja, je dobila ustne garancije za nekatera gospodarska vprašanja, ki pa jih Italija, razen menjave denarja slovenskim zadrugam, ni izpolnila.

Jugoslovanska vlada se je tja do leta 1937 izogibala vprašanju svoje manjšine v Italiji. Niti enkrat se ni pritožila po diplomatski poti. Narobe, celo privolila je v vse italijanske zahteve, ne samo v meddržavnih pogodbah, pač pa je tudi zatirala iredentistične organizacije in manifestacije v Sloveniji in na Hrvaškem. S politiko popuščanja in defenzive je poskušala obdržati dobre odnose s sosedo, zato je tudi nacionalno manjšino prepustila usodi. Kljub temu Mussolini leta 1928 ni hotel več podaljšati prijateljske pogodbe. Do Jugoslavije se je Italija tedaj začela obnašati odkrito sovražno, z grožnjami vojne in s podporo hrvaškemu ustaškemu separatizmu, ki naj bi navznoter spodkopaval Jugoslavijo.

S tem je povezana tudi zadnja ofenziva proti organizacijam slovensko-hrvaške manjšine v Italiji v letih 1927–1928, ki je z zakonitimi sredstvi, možnimi v fašističnem totalitarnem režimu, manjšino kot politično silo zbrisala z zemljevida Italije. Ofenzive proti slovanskim institucijam, je pisal Il Popolo di Trieste, ni povzročilo zarotništvo drugorodcev, ker za kaj takšnega sploh niso sposobni, temveč gola potreba po eliminaciji manjšine, ki ji v fašistični Italiji ni mesta. Italijanska država hoče biti harmonična, monolitna, z eno samo disciplino in redom, ki je: fašističen. Problema drugorodcev ni, je pisal tržaški fašistični sekretar Cobolli, pač pa je problem italijanske in fašistične penetracije in potreba po popolni uveljavitvi države. Po njegovem je bilo treba le odstraniti hujskače, pa bi visoka italijanska civilizacija sama po sebi naglo pritegnila slovanske množice »in ponosne bodo, da so sestavni del italijanske nacije«. Mussoliniju je zagotavljal, da je fašistična Italija že storila in še bo v nekaj letih tisto, kar Avstrija ni hotela ali ni znala opraviti v celem stoletju.

Tako se je konec dvajsetih let zdelo, da je problem manjšine enkrat za vselej rešen in da bodo drugorodci asimilirani brez težav in

odporov, če bodo le pregnani tisti, ki asimilacijo ovirajo.

Toda kmalu so prišli predlogi po reviziji dotedanje raznarodovalne politike, nastajali so novi programi in načrti za pospešitev raznaroditve. Značilno je, da so jih največkrat sestavljali lokalni oblastniki, zlasti fašistični sekretarji, na njihovo pobudo so ministrstva sprejemala ukrepe in zahtevala od prefektov obmejnih provinc, da jih uresničijo. Značilno je še, da ne poznamo niti enega kompleksnega načrta, ki bi ga uradno sprejela fašistična vlada, tudi posamezni ukrepi – razen policijskih – so bili praviloma zaupne narave, kar pomeni, da je fašizem sicer razglasil cilj, ne pa tudi metode raznarodovanja. Raznarodovalni proces je po letu 1928 potekal tiho, kapilarno in največkrat brez zakonske podlage. Sodeč po doslej znanih dokumentih, so načrti za raznaroditev nastajali v prelomnih obdobjih, v začetku tridesetih let – v zvezi s sovražnostjo do Jugoslavije in z bazoviškim procesom – ter na začetku druge svetovne vojne. Sicer pa skoraj ni prefektovega poročila, ki ne bi vsebovalo nasvetov in zahtev po najrazličnejših ukrepih za pospešitev raznarodovanja. V teh dokumentih je govor hkrati o asimilaciji, o italijanizaciji, o nacionalizaciji dežele, le redko tudi o raznaroditvi, za kar je v resnici šlo. Končni cilj je označen kot »etnična ali nacionalna bonifikacija«, včasih tudi »moralna bonifikacija« dežele. To pa je pomenilo odstraniti čimveč Slovencev in Hrvatov ter na njihovo zemljo naseliti italijanske kolone po zgledu rimske kolonizacije, ki jo je načrtoval že omenjeni Righi.

Prvi dogodek, ki je razkril zmoto teoretičkov o manjvrednem, zaostalem in neosveščenem ljudstvu, ki kar kliče po asimilaciji, je bil bazoviški proces leta 1930. V poročilih tistega časa beremo, da je položaj po usmrтитvah na Bazovici nevarnejši kot kdajkoli, da se drugorodno prebivalstvo zapira v nevaren molk, v previdnost in mržnjo, česar ni mogoče odpraviti s policijskimi ukrepi. »Napačno je prikazovati prebivalstvo tega območja kot mirno in patriotično,« je zapisal tržaški fašistični sekretar Perusino, »preveč lahko je zatrevati, da bo vse drugače, ko bodo zrasle mlade generacije... (zakaj) mladi bodo zrasli v šoli staršev, ki jim bodo vcepili sovražstvo do Italije.« V spomenici Mussoliniju, z dne 24. oktobra 1930, pa je zapisal:

»Če je tržaški proces po eni strani zadal hud udarec ekstremnemu slovanskemu iredentizmu, je po drugi strani rezko opozoril... javnost na resnost problema drugorodcev... Odkritje zarote in odkritja na procesu so pometla z iluzijami in upi o lahki asimilaciji Slovanov... Asimilacijska dejavnost je na vseh področjih pokazala *skromno, če že ne negativno bilanco*: narodnostno vprašanje v Julijski krajini se ponovno in v celoti odpira in zahteva globoko revizijo dosedanje politike in uvedbo takšnih metod in ukrepov, ki ustrezajo stopnji pomembnosti italijanskih nacionalnih interesov.« Streljanje na Bazovici je prizadelo ves slovanski svet, nadaljuje Perusino, in ker je Italija z njim prvič v zgodovini v neposrednem stiku, mora po sili razmer sprejeti »rasni boj«. Rasni čut Slovanov v Italiji je neokrnjen, po naravi, značaju in po notranji organiziranosti so nepoboljšljivi italijanski sovražniki in bodo taki tudi ostali. Na tej stvarni premisi, sklepa Perusino, morata sloneti fašistična politika in akcija, ki morata biti drugačni od politike do Nemcev v Gornjem Poadižju.

Za razliko od predhodnikov je programiral nasilne metode, in sicer reorganizacijo policije, ki je dotlej živel v prepričanju, da opravljajo teroristične akcije odposlanci iz Jugoslavije, in izključevala možnost sodelovanja domačega prebivalstva, dalje, pomnožitev vladnih, režimskih in fašističnih institucij in končno »moralno bonifikacijo« dežele. Za to pa je po njegovem treba: izseliti preostale slovanske intelektualce in v kali zatreti, da bi se izoblikovala nova, mlada plast izobražencev; ovirati demografsko rast drugorodnega prebivalstva; podpirati emigracijo vseh poklicev; na gospodarskem področju pa izkoristiti gospodarsko krizo kmetijstva in prek močnega finančnega zavoda odkupiti posestva, ki se kopičijo na dražbah in jih po sramotno nizkih cenah kupujejo zasebniki ali bančni upniki. »Dobremu plačniku bi odstopilo zemljo na tisoče Slovencev, samo da bi lahko odšli drugam;« odvzeto zemljo usposobiti za italijansko kolonizacijo, kajti »ne gre za povečanje blaginje sedanjega prebivalstva, pač pa za ustvaritev najboljših razmer za bodočo naselitev našega ljudstva«. Ta program se mu je zdel uresničljiv, in ker je šlo za korist celotne italijanske nacije, mu je bilo treba posvetiti ljudi, sredstva in posebne metode, voditi pa ga je mogla le močna osebnost, in to je bil Duce.

Podoben je program istrskega fašističnega sekretarja Rellija. Opozarjal je, da bi bila razlastitev in kolonizacija ožjega pasu ob meji politično neprimerna, saj bi preveč razkrila »izključni politični cilj« akcije, in predlagal »ustvaritev številnih celic nacionalne bonifikacije« po vsem ozemlju, ki bi vsebovale kali za vsrkavanje okolice.

Novost v teh programih je ustanovitev državnega zavoda, ki bi za doseg političnega cilja – etnične, moralne ali nacionalne bonifikacije – sistematično in v velikem obsegu razlašal slovance in hrvaške kmete ter usposabljal posesti za italijanske kolone. Ta predlog je notranje ministrstvo sprejelo že čez nekaj mesecev – junija 1931 – in v zaupni okrožnici prefektom obmejnih provinc naročalo, naj prouči, katera področja se morajo vključiti v »nacionalno bonifikacijo«, koliko bo število preseljenih oseb in kakšna bo cena. »Ta zemljišča so danes v rokah drugorodcev, kar povzroča nevšečnosti ... političnemu redu. Razlastitev naj bi se izvršila v desetih letih ... posestva naj bi se prepustila kmetovalcem fašistom ali bivšim bojevnikom starih provinc ... Sedanji gospodarski položaj je posebno ugoden za začetek akcije.«

Značilno je, da je ta koncept nastal v trenutku zanj najbolj ugodnih gospodarskih okoliščin. V času svetovne gospodarske krize in posebej krize slovanskega drobnega kmetijstva ob istočasnem razpustu slovensko-hrvaških združenj zvez s posojilnicami in hranilnicami, ki so poskušale reševati slovansko posest v obliki samopomoči.

Izvedbo projekta so naložili Zavodu za agrarni preporod treh Benečij, ki je bil ustanovljen že leta 1920 z drugačnim imenom, a z enakim ciljem, vendar njegov statut ni bil nikoli javen.

Še eno vprašanje načenja Perusinova spomenica, in sicer, naj bosta politika in akcija do Slovencev in Hrvatov po odnosih, čustvih in civilizaciji drugačni od politike do Nemcev na Južnem Tirolskem. Že leta 1927 je Mussolini glede Nemcev naročal, da jih ne gre spreminjati v Italijane, razen mladih v šolah, temveč da je treba le do maksimuma zvišati število italijanskih priseljencev z ustanavljanjem močnih industrijskih središč, tako da bo nemška večina postala na Juž-

nem Tirolskem manjšina. Sicer pa je na intervencije avstrijske in nemške vlade odgovarjal, da v Italiji manjšine ne obstajajo niti pravno, ker jih pogodbe ne omenjajo, niti dejansko, ker so številčno nepomembne v morju štiridesetih milijonov Italijanov.

Na drugačno metodo poitalijančevanja Južnega Tirola je gotovo vplivalo več dejavnikov: Nemcem so priznavali pripadnost zgodovinskemu narodu z visoko civilizacijo, zato zanje ni moglo veljati mnenje, da jih bo vsrkala višja italijanska civilizacija. Za seboj so imeli močno nacijo, v Avstriji in v Nemčiji, s tema državama pa Italija ni bila v konfliktu, in kar je najbolj pomembno, Avstrija in Nemčija nista bili za Italijo predmet njenih ekspanzionističnih interesov, kakor je bil Balkan. Italiji je šlo torej zgolj za mejo na Brennerju. To pa seveda ne pomeni, da se fašizem ni nameraval znebiti tudi te nacionalne manjšine. Po sporazumu med Italijo in Nemčijo – os Rim–Berlin – leta 1939 je nemška manjšina dobila pravico do opcije, to je do nemškega državljanstva, in do izselitve. Nemški rajh ji je dodelil zemljo na Koroškem, po okupaciji Jugoslavije tudi na Štajerskem, ki jo je izpraznil z izselitvijo ali internacijo slovenskih družin.

Zadnja leta pred vojno so se tudi odnosi med Italijo in Jugoslavijo za trenutek izboljšali. Marca 1937 sta državi spet sklenili prijateljski sporazum, znan po podpisnikih kot Ciano–Stojadinovićev pakt. Olajševalo ga je dejstvo, da je bil predsednik jugoslovanske vlade Stojadinović odkrito fašistično usmerjen. Vendar tudi ta sporazum, tako kot prejšnji, ne omenja jugoslovanske manjšine v Italiji.

Stojadinović v svojih spominih trdi, da mu je z odločno zahtevo uspelo zagotoviti manjšini nacionalne pravice, jezikovne, šolske in društvene in da je »našim sonarodnjakom, posebno še Slovincem v Julijski krajini, olajšano in zagotovljeno mirno kulturno in nacionalno življenje«. Toda ker je ta dogovor pomenil za Italijo »neprijeten problem«, saj je »dezavuiral vso njeno dotedanjo propagando in prakso«, tako piše Stojadinović, je privolil, da se ne zapiše v sporazumu, pač pa da ga vlada realizira brez širše publicitete. Po njegovih podatkih je Italija obljubo tudi izpolnila, zaradi česar naj bi mu bil posebej hvaležen voditelj slovenske klerikalne

stranke dr. Korošec, ki »se je moral prepričati, da Beograd računa in da je v stanju, da zaščiti naš življel tudi zunaj meja Jugoslavije«. Le študij italijanskih diplomatskih arhivov bi utegnil osvetliti in preveriti te trditve. Dosedanje raziskave položaja jugoslovanske manjšine kažejo, da je pritisk za trenutek popustil, toda nobenega sledu ni o jezikovnih, šolskih ali društvenih pravicah, o katerih je fašistična vlada poročala v Beograd. Ne samo da ni izpolnila obljube, temveč je navzlic veljavnemu sporazumu leta 1941 skupaj z Nemčijo brez vojne napovedi napadla Jugoslavijo in v nasprotju z mednarodnim pravom anektirala ljubljansko provinco in del Dalmacije.

Že v pripravah na vojno je ponovno stopilo v ospredje vprašanje Julijske krajine z vidika njene usposobljenosti za odskočno desko, za napad na Jugoslavijo, in hkrati njene usposobljenosti za zavarovanje hrbta te agresije. Vprašanje je bilo tembolj pereče, ker so rezultati zaupnega ljudskega štetja leta 1936 pokazali, da je bilo po sedemnajstih letih raznarodovanja v deželi še vedno 39,3 % slovensko ali hrvaško govorečih prebivalcev, medtem, ko jih je bilo leta 1921 naštetih le 38,7 %. Obenem so priključitev Avstrije k Nemčiji in Hitlerjeva stališča do nemških manjšin opozarjala Rim na uskadiitev državnih meja z etničnimi mejami.

Decembra 1938 je na to opozarjal Angelo Scocchi v spomenici Mussoliniju: »Applikacija jezikovnega kriterija ... pri nedavnih spremembah češkoslovaških in madžarskih meja ... ustvarja za našo deželo neugoden precedans, ki bi ga (nasprotniki) utegnili v bodočnosti izrabiti proti nam ... Spričo tendenc, ki upoštevajo samo jezikovni kriterij, je treba zelo naglo poskrbeti, da naše politične meje ne bodo opravičljive samo z geografskimi, zgodovinskimi, gospodarskimi in strateškimi koncepti, temveč da jih bo pogojevala tudi jezikovna stvarnost, in to prek intenzivne notranje migracije, usmerjene k radikalni preobrazbi etnične fizionomije večjih centrov ob meji in nato tudi manjših krajev.« Predlagal je tisto, kar so predlagali že njegovi predhodniki: najprej zamenjavo tistih socialnih plasti, ki so lažje premakljive in brez stroškov za državo, to so slovenski in hrvaški rudarji, delavci, obrtniki, dninarji, koloni itd., za kmete pa izselitev iz večjih središč, tako da bi na njihova mesta prišle italijanske kmečke družine, ki naj bi

skupaj z že naseljenimi uradniki, funkcionarji, učitelji in vojaki postali v teh središčih večina ali totalna populacija. Naštel je 10 središč na Južnem Tirolskem in 20 v Julijski krajini od Idrije, Bovca in Trbiža do Devina in Kozine. Ta poitalijančena središča naj bi »razbila kompaktnost slovanskega jezikovnega teritorija« in »opravljala v svoji okolici dvojno funkcijo ... privlačnosti in ekspanzije ... izžarevala bodo jezik, običaje, tradicije, način civilnega, političnega in religioznega življenja in pospešila proces stapljanja ... ras ... Tako bo v bodočnosti (državna) meja tudi razmejitvena črta med rasami.« Predlagal je še desetletni plan splošnega razlaščanja posestev za okrog 200 milijonov lir, razlaščeni kmetje pa naj bi se odselili »kamorkoli, bodisi v tujino ali v naše kolonije«. Med predlogi je tudi ženitev italijanskih vojakov, železničarjev, karabinjerjev, miličnikov itd. s Slovenkami in Hrvatricami. V ta namen je predlagal poslati več tisoč deklet za služkinje v notranjost Italije, zlasti tistih, ki ne znajo italijanščine. Drugorodna dekleta so »v splošnem cenjena zaradi fizične moči, delavnosti, čistoče, redoljubnosti in discipline«, zato jih bodo po mnenju Scocchija njihovi italijanski gospodarji z lahkoto vzgojili za zakon z Italijani.

Ta program je izražal splošne tendence obmejnega fašizma, vendar je vseboval za državo prezahtevne in nerealne rešitve. Leto dni kasneje – decembra 1939 – je Mussolinijev izvedenec za etnična vprašanja Julijske krajine Italo Sauro sintetiziral te zahteve v hitreje in lažje uresničljivem programu, ki ga je 1942. leta razširil tudi na okupirano ljubljansko pokrajino in Dalmacijo. »Sila in pravica sta elementa, na katerih slone prestoli Slovanov, kakor tudi drugih primitivnih ljudstev,« je zapisal v drugi spomenici, »predvsem sila bo morala biti navzoča pri najostrejšem zatiranju – kajti milost pomeni Slovanom šibkost.«

Glede Julijske krajine se je zavedal, da je število Slovencev in Hrvatov previsoko, da bi jih lahko množično izselili, zato je predvidel konkretni ekonomski in politični pritisk in ga v petnajstih točkah formuliral. Med drugim: natančno ugotoviti vse imetje, ki je v rokah Slovanov; ustaviti prodajo nepremičnin in prepričati Slovanom kupovanje zemlje; vso zemljo, ki so jo že zarubili italijanski zavodi, izročiti furlanskim in istrskim

družinam, ki so najbolj usposobljene za poitalijančevanje; preprečiti drugorodcem naseljevanje v mestih; v vseh oblikah odtujevati Slovane od zemlje in vasi; minirati slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij, od bank zahtevati izterjatev kreditov po strožjih, pa čeprav krivičnih, merilih; z odločbami preseliti specializirane delavce in rudarje v Italijo in v kolonije; poslati v vzhodno Afriko, Etiopijo, čim več kmečkih družin in jih tamkaj razpršeno naseliti; ustvariti gosto mrežo konfidentov in nadzora nad sumljivimi, odstraniti tiste, ki so že bili obsojeni, omejiti izdajo potnih listov, preprečiti uporabo slovanskih jezikov pri verskih obredih. V komentarju k posameznim točkam je med drugim zanikal, da bi bila zemlja neplodna in neprivlačna za stalno naselitev italijanskih kolonov in priznal, da so le italijanska davčna politika, nizke cene pridelkov in pomanjkanje tržišča pognali na boben slovanska posestva, kar pa ni treba, da se zgodi tudi italijanskim kmetovalcem; le-ti bodo morali biti še posebej zadovoljni, saj bodo tako prišli iz revščine. Svoj elaborat je sklenil z mislijo, da je treba delovati skrivaj, čeprav se ni treba bati reakcije iz Beograda, ker ima tamkajšnja vlada dovolj notranjih in zunanjih težav. »Sicer pa nam oziranje Rusije po Balkanu ne dopušča odlašanja.«

Iz teh let imamo še druge dokumente s podobnimi programi. Decembra 1942 je vladni komisar Carnoli predvidel agrarno kolonizacijo z vojaškim značajem, torej kmet vojak, po zgledu rimskega »castruma«, z vidika obrambe pred partizanskimi napadi, ki so bili usmerjeni tudi proti italijanskim kolonom.

Kot poseben problem se v vseh dokumentih pojavlja slovenska duhovščina. Še v letih 1939–1940 razberemo iz poročil, da so skoraj v vseh cerkvah na Goriškem pridige, molitve in pesmi v slovenščini, da duhovniki odtegujejo mladino od fašističnih organizacij in da aktivno sodelujejo v ilegalnem nacionalnem odporu, s čimer sproti rušijo delo šole in fašistične vzgoje. Celo otroci italijanskih kolonov, ki skupaj s slovenskimi obiskujejo italijansko šolo, da govorijo s sošolci v slovenščini.

Za ta problem, na katerega je opozarjala že znana brošura videmskega fašističnega

sekretarja Pisentija leta 1925, nikoli niso našli resnejše rešitve. Duhovniki so bili edina plast slovensko-hrvaške inteligence, ki je ni bilo mogoče zatreti po policijskem postopku zaradi zavezništva med cerkvijo in fašizmom. To zavezništvo je po eni strani pospeševalo raznarodovalno politiko, po drugi pa jo je oviralo zaradi konkurenčnosti med režimom in cerkvenimi hierarhijami. Zato so težnje po zamenjavi duhovnikov spremljali tudi zaupni nasveti, naj vlada z denarnimi subvencijami podkupi posameznike, da bi se odrekli svojemu razdiralnemu delu. Iz razprave G. Miccolija je razvidno, da je vlada ta predlog tudi realizirala, čeprav je omahovala, češ da je upornike treba kaznovati in ne nagrajevati.

Že ob primerjavi programov, konceptov, predlogov in pritožb iz različnih obdobji pridemo do poglobitvenega sklepa, in sicer, da dvajsetletna raznarodovalna politika ni dala rezultatov, ni dosegla cilja. To ne pomeni, da režim te politike, programov in predlogov ni uresničeval. Uresničeval jih je na vseh področjih življenja in z vsemi možnimi sredstvi: z zakoni, ukrepi, podtalnim spodbujanjem socialnih in gospodarskih struktur, s policijskim terorjem, fašizacijo dežele, pa tudi z javnimi deli in socialnoskrbstenimi ustanovami, usmerjenimi k pridobivanju konsenza. Posledice so bile neizmerne: od izgube šol in jezikovnih pravic do množičnega obubožanja, proletarizacije in emigracije iz vseh slojev, od več stotin konfiniranih in obsojenih na zapor do sodnih pa tudi ilegalnih usmrtitev. Vendar ambicioznih programov država očitno ni mogla realizirati. Nikoli ni dosegla usklajenega delovanja med centrom in periferijo, pa tudi ne med posameznimi lokalnimi oblastniki, ki so drug drugemu nasprotovali. Po mnenju Apiha ni vložila dovolj sredstev za razvoj šol, vrtcev in socialnih ustanov, za melioracijo zemlje in drugih gospodarskih trdnjav, pa tudi ne dovolj sposobnih vodilnih ljudi, zlasti za fašistične organizacije. Vzgoja mladih se je končala s šolsko obveznostjo, nadaljevala se je v družini in cerkvi, kamor fašistična ideologija nikoli ni prodrla. Menim pa, da je bilo odločilno drugo dejstvo: fašizem je svojo politiko gradil na napačni presoji o manjvrednosti – lahko bi rekli hlapčevstvu – slovanske rase, ki ji je usojeno, da ostane podrejena in da jo višja civilizacija po naravnem procesu vsrka. Nasilje, fizično in duševno, ki je nadomestilo pravico in zakon, je zgrešilo namen in se

sprevrlo le v lastno nasprotje. Rodilo je zaigrizen odpor, aktiven in pasiven, celotne narodne skupnosti, ki so ga fašisti neupravičeno pripisovali le posameznikom, podkupljenim iz Jugoslavije. Niso hoteli videti, da so slovensko-hrvaški izobraženci le glasniki ljudskega hortenja, pa tudi, da med voditelji odpora niso samo učitelji, duhovniki in študenti, marveč tudi kmetje in delavci, ki jih je oblikoval boj za obstanek. Fašizem ni hotel vedeti, da je kultura proces v razvoju naroda, ki ga ni mogoče nasilno ustaviti. Nacionalna in politična zavest prebivalstva se ni samo ohranjela, marveč se je z bojem za obstanek razvijala in utrjevala. Splošno ljudsko razpoloženje je bilo protifašistično,

stopnjevalo se je zlasti v letih pred vojno in nato preraslo v oborožen narodnoosvobodilni boj. Namenoma bom za konec navedla mnenje italijanskega zgodovinarja Carla Schiffrerja: »Rezultate fašistične politike smo videli; vsi tisti člani Balille in organizacij Mladih Italijank, ki jih je fašistična šola s tolikšno skrbjo vzgajala po Krasu in Posočju . . . so planili v nevarno partizansko vojno s tolikšno vztrajnostjo in junaštvom, da skoraj ne vzdrži primerjav, in to gotovo ne po zaslugi 'hujšakaških duhovnikov' (med drugim so bili ti mladinci borci komunističnih brigad), marveč prav zaradi spontanega odpora duševnemu pritisku, ki so ga sovražili še močnejše, kot so sovražili materialno nasilje.«

Viri in literatura

- Archivio Centrale dello Stato, fondi notranjega ministrstva, predsedstva ministrskega sveta, fašistične stranke.
Vojno istorijski institut Beograd, mikrofilmi iz National Archives Washington.
I Documenti diplomatici italiani, Ministero degli affari esteri Roma, settima serie.
Elio Apih, Il fascismo, v Storia regionale contemporanea, Guida alla ricerca, Udine 1979; La politica fascista di snazionalizzazione nella Venezia Giulia, Il Movimento di Liberazione, 1966, št. 82.
Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvanje pod Italijo, Ljubljana 1965.
Renzo de Felice, Mussolini il fascista, Einaudi 1969.
Gerarchia, Rivista politica, Milano, VII/1927, št. 9.
Milica Kacin-Wohinz, Slovenci in Hrvanje pod italijansko zasedbo, Maribor 1972; Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, Koper 1977; Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII/1982.
Bogdan Krizman, Vanjska politika Jugoslavenske države, 1918–1941, Zagreb 1975.
Giovanni Miccoli, Onorificenze, sussidi e patriottismo: un aspetto marginale del rapporto-alleanza tra chiesa e fascismo nella Venezia Giulia, Bollettino, III, 1975, št. 1–2.
Ive Mihovilovič, Talijanska kolonizacija Julijske krajine, Anali Jadranskog instituta, Zagreb 1956.
Andrej Mitrovič, Okosnice politike Kraljevine SHS prema Italiji, 1920–1929, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XX/1981.
Livio Ragusin-Righi, Politica di confine, Trieste 1929.
Teodoro Sala, Programmi di snazionalizzazione del »Fascismo di frontiera« (1938–1939), Bollettino, II/1974, št. 2; L'Italia in guerra e la Venezia Giulia, Bollettino, IV, 1976, št. 2–3.
Carlo Schiffrer, Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista, Trieste X/1963, št. 58.
Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, Buenos Aires 1963.
Lorena Vanello, Colonizzazione e snazionalizzazione nella Venezia Giulia, La Battana, XV/1978, št. 47.

MISKO KRANJEC, TURJAK, SEPTEMBER 1984

dr. Dušan Ludvik

Richard Exner

Na Dunaju podeljujejo vsakih pet let vse-nemško spominsko literarno nagrado Alma-Johanna-Koenig-Preis. Alma Johanna Koenig, književnica židovskega rodu, je bila rojena leta 1882. Med to vojno so jo leta 1942 nacisti odpeljali naznano kam. Njena nadaljnja usoda ni znana, gotovo je shirala in umrla v kaki nacistični ječi ali v kakem uničevalnem taborišču, ne vemo pa ne za datum ne za kraj njene smrti.

Za literarno nagrado Alme Johanne Koenig se je leta 1982, torej ob dvojnem jubileju (stoletnice rojstva, štiridesetletnica deportacije in mogoče tudi smrti), potegovalo kar 455 literarnih stvaritev. Dunajska žirija, sestavljena iz vodilnih književnikov in literarnih kritikov (Christina Busta, Helmut Leitter, Ernst Schönwiese, Oskar Jan Tauschinski, Herbert Zeman), je 13. oktobra 1982 nagrado podelila Richardu Exnerju za pesnitev oz. ciklus osmih pesmi Nach Auschwitz (Po Oświęcimiu).

Richard Exner je rojen 13. maja 1929 v mestecu Niedersachswerfen na južnem Harzu v vzhodni Nemčiji. Preselil se je v ZDA, zdaj je profesor nemške in primerjalne književnosti v Kaliforniji, njegove pesmi pa izhajajo v nemških revijah. Nagrajeni ciklus pesmi je izšel v Exnerjevi pesniški zbirki Mit rauchloser Flamme (Z brezdimnim plamenom) v založbi Schneerkuth (München 1982), in je postal v nemškem svetu široko odmeven. V celoti je ponatisnjen npr. v eni od oktobrskih številk dunajskega časnika Die Presse (1982), svoje mesto pa je dobil tudi že v najnovejši antologiji nemškega pesništva Mein Gedicht ist die Welt (Band I, II, Büchergilde Gutenberg, Frankfurt/M. in Olten, Wien 1982). Exnerjeve verze iz prve in zadnje pesmi ciklusa Nach Auschwitz parafrazira naš pesnik iz avstrijske Koroške Gustav Januš v svojem zahvalnem govoru ob podelitvi evropske Petrarkove nagrade v Avignonu: »... pišem pesmi, čeravno nekateri sodijo, da po Auschwitzu ni več mogoče pesniti. In vendar se pišejo pesmi« (Naši razgledi št. 15, 449).

Ciklus Nach Auschwitz je pretresljiva ob-sodba uničevalnih taborišč prejšnjih in zdajšnjih časov, je glasen protest zoper politični umor in genocid, je kritično vrednote-nje nečloveške in izkoriščevalske sedanosti, v kateri človek še vedno živi pod pritiskom preživete groze in v senci ne šele posmrtni, temveč že prisotne apokalipse. Hkrati pa je tudi resen poziv, naj se vendar že uresniči

*Pošiljam prevod nagrajenega ciklusa pesmi
Richarda Exnerja
z željo,
da bi izšel v vaši reviji,
za kar se vnaprej lepo zahvaljujem.
Po moji presoji ta pesniška uspešnica
z globoko človeško tematiko
ne bi smela manjkati v slovenski prevodni
literaturi.*

bolj humani medčloveški odnosi. Pesnitev je posvečena takrat že mrtvemu uredniku zgoraj imenovane antologije, Wolfgangu Weyrauchu (1907–1980), avtorju pesniške zbirke *Gesang, um nicht zu sterben* (Pojem, da ne umrem), 1956.

* * *

Exner večkrat rabi t. i. stilistične kratice – navaja le geslo in predpostavlja, da se bralcu ob srečanju z njim odpre celovita situacija, globlji smisel. Vsa gesla niso splošno razumljiva, npr.: *bela knjiga* – uradne publikacije Nemške zvezne republike izhajajo v belih platnicah (Weißbuch); – *delo osvobaja* (Arbeit macht frei): cinično geslo na vhodnih vratih nacističnih taborišč; – *morilec*: mišljen je kmerski genocid; – *edenski vrt*: svetopisemski raj, iz katerega je bil Adam z Evo izgnan (Genesis 3,23s.). To mesto je zastrta antiteza – Adamu je delo smisel življenja, delo v kazenskih taboriščih pa je le del uničevalnega načrta; – *od sevanja*: radijskega; – *antropofagi*: ljudožrci; – *Janez na Patmosu* (Janez 1,9s.): evangelist Janez, domnevni avtor »Apokalipse« (Skrivnega razodetja), je bil preganjan na egejski otok Patmos; – *Hieronymus Bosch* (ok. 1462-1516): nizozemski slikar grotesknh in grozljivih prizorov, npr. Vesoljna sodba, Pekel itd.; – *katynski gozd*: na Poljskem – v njem so odkrili množične grobove žrtev druge svetovne vojne; – *do smrti oprhal*: skupinske prhe v nacističnih taboriščih so bile prikriti plinske celice smrti; – *za senčnike svetilk*: v nekaterih taboriščih (npr. v Buchenwaldu) so delali iz ustrojene človeške kože razne uporabne predmete; – *južno od nas*: gledano iz Kalifornije, tj. v Latinski Ameriki; – *los desaparecidos*: izginuli, tj. brez sojenja zahrbtno ubiti nasprotniki latinskoameriških diktatorskih režimov; – *poljubi*: mišljen je Judežev poljub, smisel verza je torej: ki so bili izdani in deportirani; – *iz arhipelov*: aluzija na taborišča, kakršna je opisal Solženicin v »Arhipel Gulag«.

Richard Exner

PO OŚWIĘCIMU

*N*ič več pesmi?

*Kaj pa apologetično
poročilo vlade
(bela knjiga – o jezik,
zlorabljena rahlost
snega!)
ali dolgovezno
zlagáni roman
ali časnik?*

*Tako kot skupni grob,
prihrani pesem
prostor in čas.*

*Pred Oświęcimom,
po Oświęcim
je kar deževalo diktatur
in v rekah in mestih
je kri napolnila struge.*

*Po Oświęcim
ne moremo več
utišati zgodovine.
Delo še zmeraj
osvobaja
in zvečer posluša
še zmeraj Bacha
ali Mozarta,
kdor je čez dan ubijal.*

*Po Oświęcim
– klobuk dol pred tem
stoletjem –
ni prav nič
nemogoče.*

Še pesmi ne.

*I*podbujeni,
 naj se svobodno
 predajo domišljiji,
 so otroci
 iz Kambodže
 – njen najnovejši morilec
 je pred kratkim ugotovil,
 da je tam
 na milijone ljudi
 preveč –
 risali, kako so starše,
 brate, sestre in tujce
 obešali, streljali
 in sežigali.

*Pri tem pa je
 neko dekletce spraševalo,
 kaj je to punčka.*

*Zrak še drhti
 od zaloputnjenih vrat
 edenskega vrtja
 in neki glas,
 ki je Adamu in Evi
 ukazal delati
 (to je bila milost,
 verjemite mi, vaja in
 tolažba za vso izčrpanost),
 se še vedno razlega.*

*D*anes,
 komaj kak dušek
 pred tretjim tisočletjem
 Križa,
 požirata
 prvi in drugi svet,
 kakor pač nanese, tretjega.

*Od sevanja
 bo pomrlo,
 kar ne pogine od lakote.
 Antropofagi:
 o kako vam ta tujka
 prizanaša.*

*Apokalipsa
 (Janez na Patmosu,
 Hieronymus Bosch,
 grozo vzbujaajoči
 bajalci pravljic)*

*se je že zdavnaj
začela.*

*Mi pa živimo
že na tem svetu
njene posamične dele.*

Z

*godaj zjutraj
je sonce,
je roža,
je zemlja odprta.
Seveda pojo kosi
tudi
v katynskem gozdu.*

*Klobuk dol
pred našim stoletjem.
Njegovega napredka
ne moreš prezreti:
strel v tilnik in
možgansko kirurgijo
goji
z vso natančnostjo.
Iztreblja nas,
kot nas rešuje,
spopada se z rakom,
ki ga seje.
Glavo dol
pred našim stoletjem.*

*Pridi,
novo tisočletje
po Oświęcim.*

*Če ne, je bilo vse
zaman.*

D

*a še kar naprej ljubimo,
je čudež.*

Odkar vem za Oświęcim,

*odkar vem za Oświęcim,
me je sram
vsakokrat, ko se objemava.*

*Tvoj vrat se v presledkih zaganja
proti mojim ustnicam,*

*tako kot velike ptice
ubijajo svoj plen.*

*Najini telesi
zadržujeta dih,
spoprijemata se
in nagi obležita,
krčevito sprijeti,
kot bi ju bil nekdo
do smrti oprhal.*

*Dokler še čutim
tvojo kožo,
te ne ustrojijo
za senčnike svetilk.*

*Od same hvaležnosti
planeva iz sna.*

P
rebúdi se!
Ubijajo medtem ko spiva,
južno od nas
(los desaparecidos)
pa vse, ki jih kdo poljubi
(izginule),
že kmalu zatem
mučijo.

Pridi,
preden nam ura
s kiji odbije čas,
preden se
mi izginjajoči
predamo.

Prav zavoljo Oświęcima
ni nič več mogoče
utišati zgodovino.
Nas pa,
nas pa,
pa še kako lahkó.

P
rebúdi se,
dotakni se me,
ne čakaj,
da se časi
spremenijo.

*Nikoli se
ne spremenijo.*

*Ko bodo Ošvićim
in vsi izginuli pozabljeni,
ko bodo le še spomin,
ko bo sprava sklenjena –
ne bomo več živi.*

*J*n kljub vsemu še pesmi!

*Z zavezanim jezikom govorene,
po mučenju spočete.*

*Samo ljudje
izginejo
brez sledu.*

*Pesnike lahko
ubijejo, imena
izbrišejo.
Nekdo, mogoče
up, pa si vžge
črke
v možgane.*

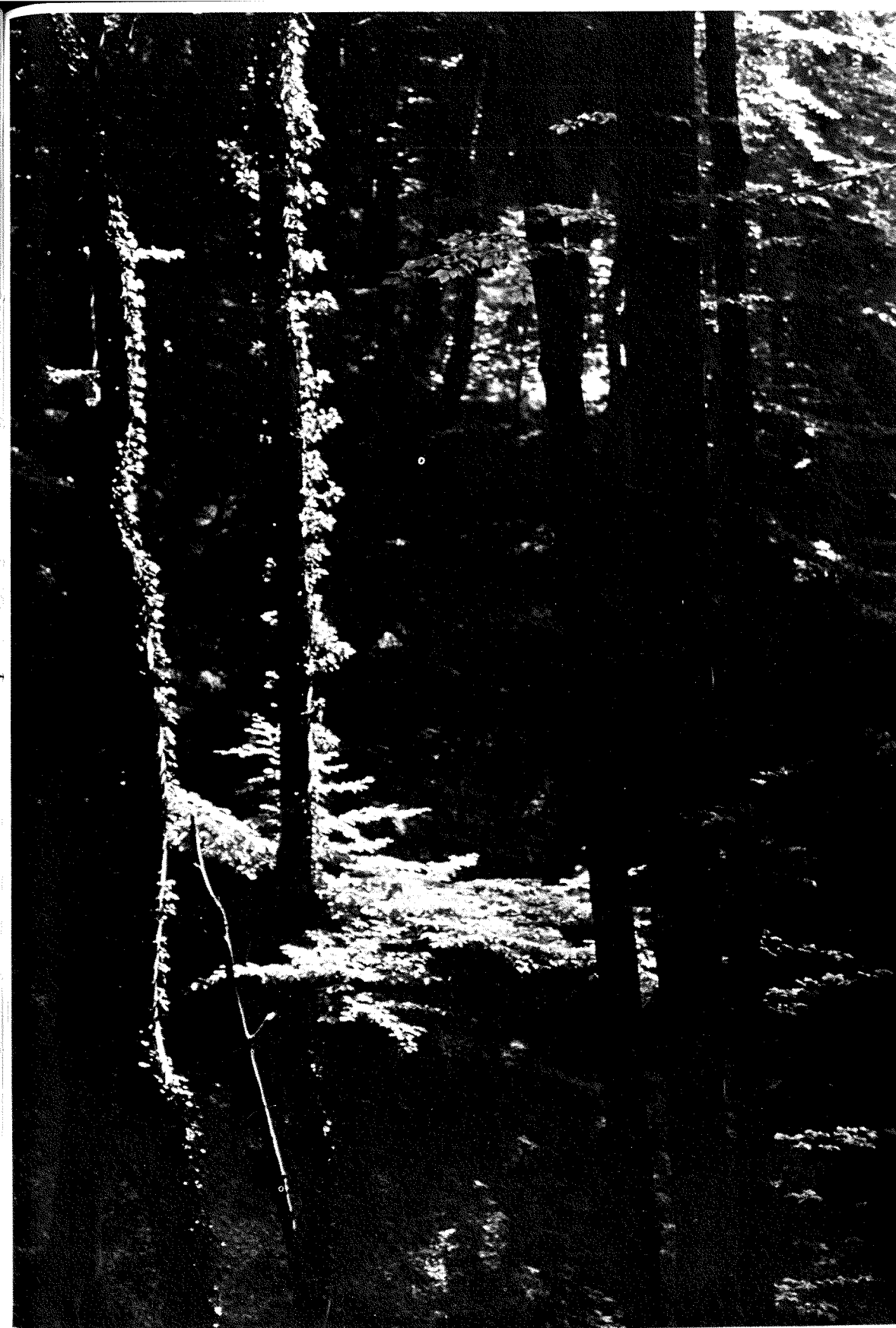
*Bele,
nenatisnjene
spravite
iz arhipelov
čez meje.*

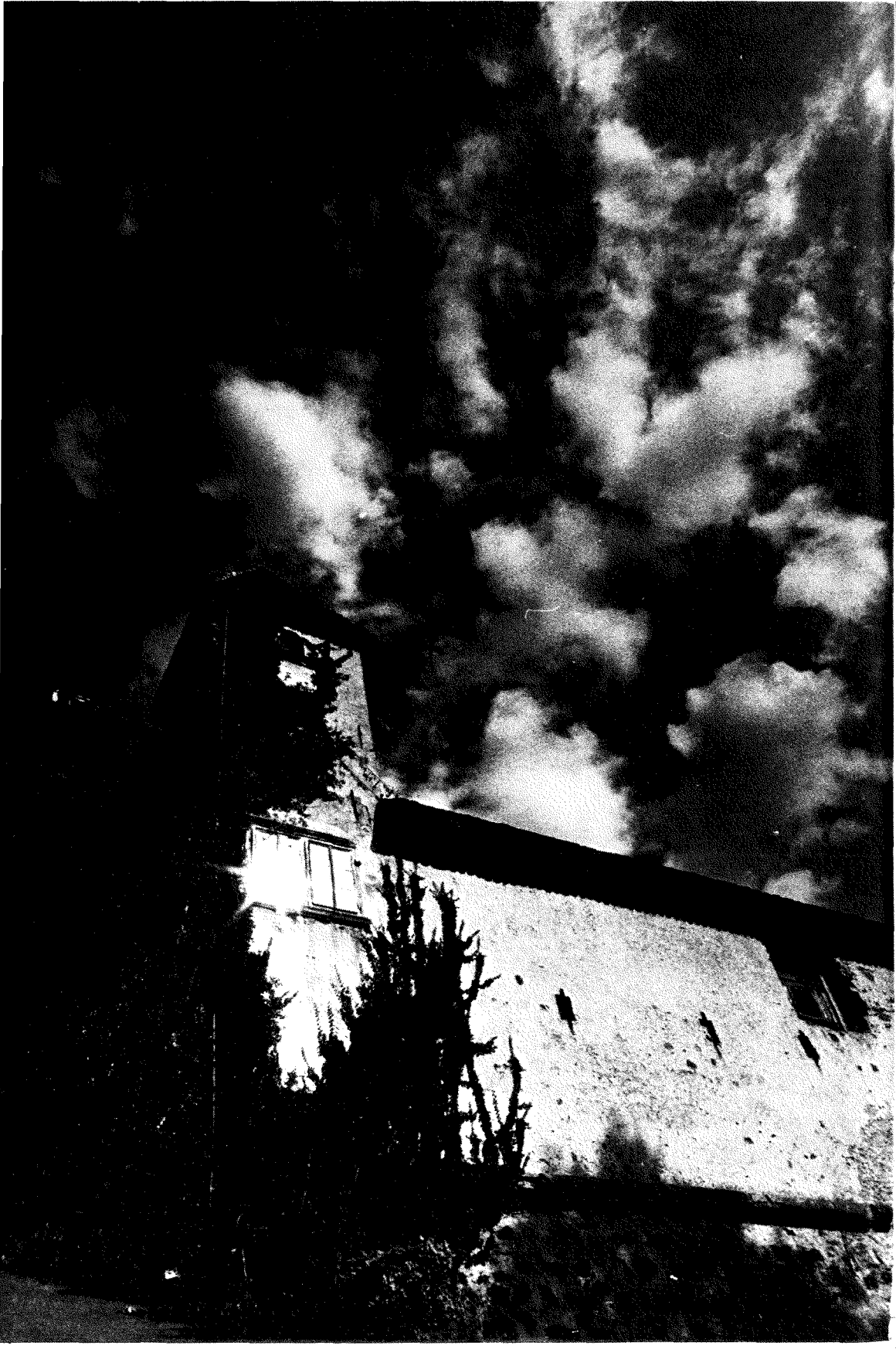
*In zdaj
kričite, na ves glas
in na pamet
jih kričite:*

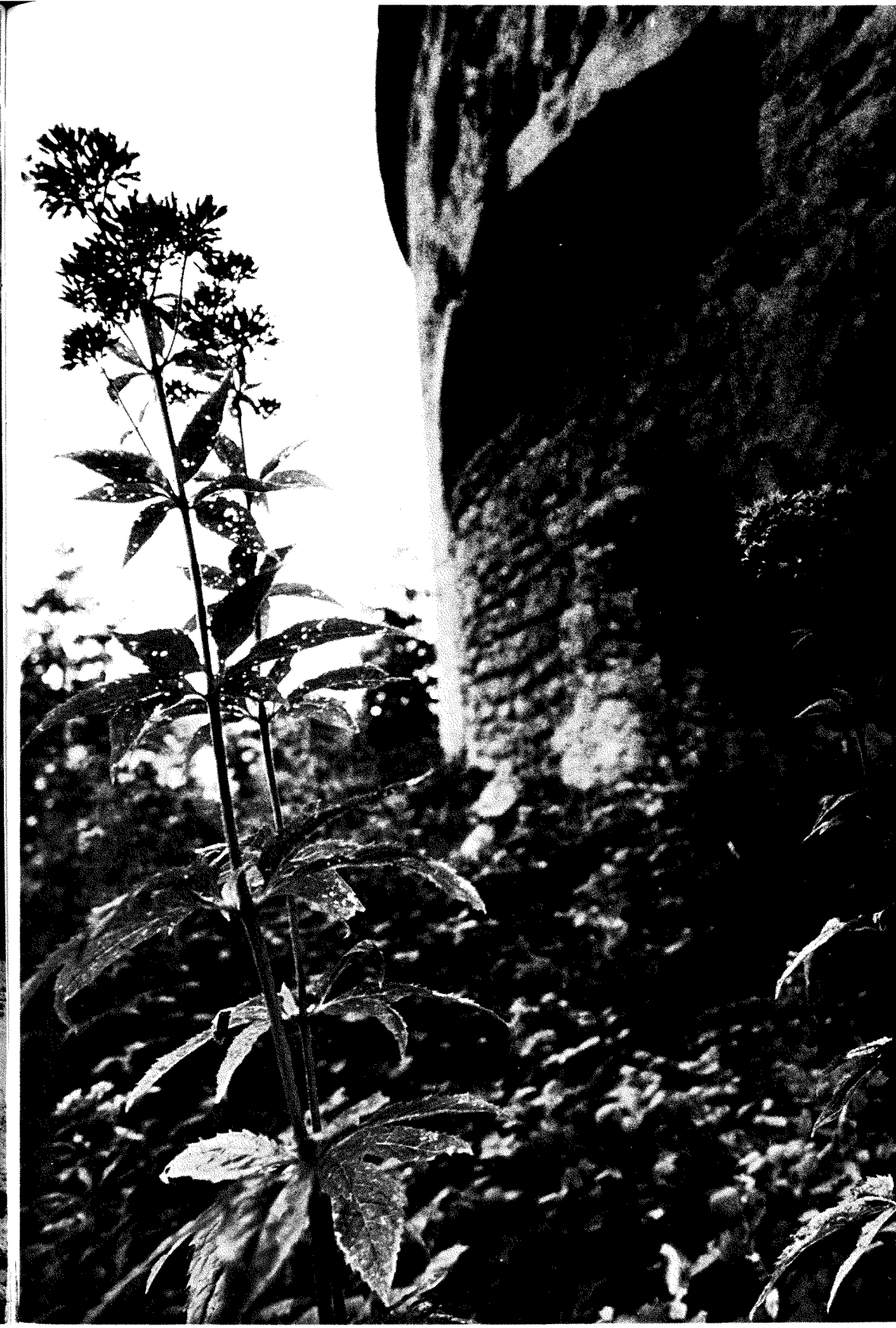
*besede
kot vihar,
kot dim ljudi,
ki so goreli.*

Prevedel Dušan Ludvik

Egito Gonçalves

»Ne vem,
da bi bila kje tako pretresljiva poezija,
vsa obrnjena v prihodnost,
poezija najglobljega upora –
upora,
v katerem človek lahko živi, gleda, ljubi,
spoznava...
in po njej opravlja pesnik svoje najvišje
poslanstvo...«

J. Todrani

UMRL MED ZASLIŠANJEM

O

b treh ponoči sem spal brez sanj.
Moja žena je spala ob meni. Roko
sem bil položil na njeno nogo.

Jesenska luna je svetila po ulicah:
piš viharja je nosil slutnjo zimskih noči.

Ob treh ponoči so malone vsi tovariši
spali. En sam se je vrnil ves truden
z nočnega dela.

To uro plešejo ognji na grobovih.
To uro iščejo pregnanci spanje v tabletah.

Ponoči ob treh je njegova žena še bedela.
Zavita v šal je držala knjigo v roki.
Ni mogla spati, zato je spet prižgala luč.

V dvorani je zasliševanje prestopilo vse meje časa;
ob dveh tisočvatnih lučeh je zmanjkalo zraka.

Ponoči ob treh mu je srce odpovedalo,
komisarja sta zdaj imela pred sabo mrliča
in dva pepelnika, v vsakem po trideset tlečih ogorkov.

POLITIČNA FLUKTUACIJA

*B*oksit ga je pahnil v ječo,
 Jeklo zaslišalo,
 Nafta na smrt obsodila,
 Uran ustrelil.

Boksit, Jeklo, Nafta, Uran
so ustrelili tē, ki so streljali
in sedli na vlak, namenjen v nasprotno smer.

NEKEGA DNE

*N*ekega dne bova sedla na vlak, ljuba moja,
 na vlak proti daljni Floridi,
 kjer znamenja ne bodo več nosila svojih nasprotij,
 kjer najine pesmi ne bodo več vzbujale jeze,
 kjer Nedolžnih ne bodo več premeščali iz zapora v zapor.

Nekega dne, ljuba moja,
bova spala na prostem
visoko v gorah,
v deželi na južnem koncu vseh vlakov,
kjer ni predsednikov ne skupščin
ne civilnih vlad
ne županov ne dekanov ne okrajnih pisarjev, načelnikov
nobenega reda.

Skupaj bova bedela,
tiho – tiho,
kot je brez dvoma sanjal Bog
pred Veliko Zmoto.

KASNEJE

*K*asneje bom pisal
preproste, vedre pesmi,
kasneje, seveda,
bom pisal o pticah.

Kasneje bom pisal
na ladjah, v lagunah,
v srebrni mesečini,
ki bo preplavljala hiše.

Kasneje bom pisal
o davnem otroštvu,
o novi ljubezni
v skrbno izbranih rimah.

A zdaj vas prosim, naj jočem,
ko je povsod še toliko solz.

IMEL SEM MALO LJUBEZNI

*M*alo ljubezni sem nosil
v prgišču svoje roke.

Rad bi ustvaril iz nje
mizo,
vrč,
žvižg, ki bi pregнал
slepe upe.

Razprli so mi prste:
mного besed je padlo na tla
neobljudenih.

GLEDE BOŽIČA PA...

P

*o dobro znani epizodi z betlehemske zvezde
je Herod ukazal svojim rabljem:*

Pomorite otroke!

Pomorite vse majhne otroke!

*O tem je celo izdal dvojezični razglas (hebrejski in latinski)
in dodal, ker se je rad poigraval z reki:*

Bolje preprečiti kot zdraviti!

*Rablji so brž planili na vse strani
in si našli pomočnike
in skupaj z njimi začeli pokol,
zapisan v svetopisemskih zgodbah.*

*Ob tem opraviilu so mnogi skrhali meče.
Za nekaj časa je obsijal orožarje
nasmeh sreče.*

*A Herodu vsa prebrisanost ni pomagala:
Otrok se je rešil, kot je znano.*

.....

*Herod bi danes segel po sodobnem orožju:
radarji, psi-roboti, magnetni vohuni,
letala za napoved vremena...*

*A brez dvoma bi Otrok zdaj znova
rastel v moči in zdravju.*

Herod pa znova ne bi ničesar razumel.

Iz portugalščine prevedla Katja Špur

Stane Kumar

Slikar in risar France Uršič

S Francetom Uršičem sva se poznala bolj zdaleč od leta 1929, ko so ga izključili kot komunista iz sedmega razreda ljubljanske realne gimnazije na Poljanski cesti (razrednik France Koblar). Stanoval je na Rimski cesti 5 in hodil vsako jutro po Vegovi ulici mimo realke, kjer sem bil petošolec. Profesor kemije Maks Prezelj nam je povedal, da je Uršič »zašel na kriva pota« in sedaj riše prav dobre karikature za časopisje. Gledal sem ga s spoštovanjem, četudi sem bil že več let ilustrator dijaškega lista, vendar tako dognanih risb nisem zmozel in jim še danes nisem kos. Kmalu sva se spoznala v realčni kemijski predavalnici, kamor je hodil predavat dr. Henrik Tuma o Beneški Sloveniji. Cenil sem ga ne samo po likovnem delu, ampak tudi po moralnem junaštvu kot bivšega zapornika. Nisem pa vedel, da sem se zbližal s politično šolanim človekom, ki je imel za seboj še danes znameniti Štrajzlov krožek marksistov. Ta edinstvena šola, ki jo je vodil Vlado Kozak-Ladlc, je tesno združevala in vzgajala naše kasnejše najvidnejše politične vrhove. V tem času je Uršič četrto ali celo peto leto zvesto obiskoval to ilegalno vzgajališče rdečih revolucionarjev.

Nasproti poljanske gimnazije je še pred nekaj leti stala dvonadstropna gostilna pri Štrajzlu. Nekoč so vanjo zahajali ljubljanski župan in pisatelj dr. Ivan Tavčar ter znani intelektualci liberalnega duha, kot dr. Alfred Šerko, prof. Ivan Prijatelj, dr. Janez Plečnik in drugi. Po letu 1924 so se nad gostilniškimi prostori začeli zbirati sošolci Vlada Kozaka in mednje je sodil tudi France Uršič. To so bili levo usmerjeni fantje, ki so se zelo zgodaj odločili za skrajno levico. Znani so jim bili dogodki v Rusiji in na Madžarskem, Zaloška cesta, obznana, trboveljski pokol, Orjuna in Mussolinijev fašizem. Študenti drugih šol so širili ta krog, zlasti taki, ki so bili osumljeni za komuniste ali celo preganjani. Za prihodnje revolucionarje je Ladlc novačil bistre, poštene in pogumne fante. Na dvorišču so stanovali povratniki iz Rusije, brata Ferdo in Juš Kozak sta bila bivša frontnika in v gostilni so se zbirali tudi dezertjerji in prekocuhi. Vsi so merili na socialne pravice, mir in pošteno ureditev družbe in države. Iz učiteljskega je prišel v krožek Edo Kardelj, iz gimnazije Boris Kidrič, Maks Stermecki, Tone Tomšič, Ivan Bratko, Franc Kimovec, Ivan Kreft, Jože Slak, Mirko Košir, Boris Zihnerl, inž. Janez Marentič in predvsem njihov »rdeči profesor« dr. Dušan Kermavner.

... znali nismo poudariti in povzdigniti moralne vsebine socializma do take stopnje, da bi postal vsaj soodločilen, intimen faktor pri oblikovanju našega življenjskega okusa.

Duša življenja je kultura, ki mora igrati pomembno vlogo v naši eksistenci.

Josip Vidmar

Imeli so skromno marksistično-leninistično knjižnico, kot ABC komunizma, Konspirator, Manifest, Londona, Cankarja, Kosovela, Krležo, Wolkerja, Jesenina, Bloka, Heineja, Cesarca in likovnike Käthe Kollwitzovo, Georga Grosza, Fransa Masereela, Otta Dixa in Diega Rivero, ki ga je Uršič povečeval in prenašal na transparente in panoje. Delo za revolucijo ga je spodbujalo k uporabi linoleja in lesa (češnja), da je vrezoval parole in trenutno aktualne in uporabne ilustracije ter jih razmnoževal. Nad gostilno so leta 1927 pripravili kar dve sobi kot delavnico. Kardelj je s šablonami pisal parole, figure pa so risali Čargo, Smrekar in Uršič. Transparente bi morali nositi naslednji dan, prvega maja – na praznik delavcev. Spreved je krenil izpred kolodvora proti Kongresnemu trgu, kjer naj bi govoril Sima Marković, ki je s tem namenom pripotoval iz Beograda. Ko se je spreved pomaknil naprej, so komunisti razprli platna in papirje in močno presenetili »socialpatriotske« prireditelje. Policija, socialdemokrati in njihovi simpatizerji so trgali iz rok komunistov napise in slike, ki so kazale pravo stanje proletariata, zahteve po osemurnem delovnem času, po svobodi tiska, po prihodnosti brez vojne – vse to je bilo napisano in ilustrirano na transparentih. V hudem boju je Ivan Kreft izsiljeval ta del iz rok plenilcev, Hinka Smrekarja pa so prijeli in zaprli. Prireditelji so namreč hoteli pripraviti miren prvomajski spreved s sklepnim govorom na Kongresnem trgu, seveda pomirjevalen po svojih merilih, vse pa brez neredov in pod zaščito policije.

Štrajzlovci so se shajali tudi v Delavskem domu na današnjem Novem trgu, kamor so prihajali dijaki raznih šol, vajenci in seveda veterani leve fronte. Tu so prebirali marksistično literaturo, imeli predavanja in razprave ter organizirali razne akcije. Tu se je vodil boj proti Orjuni, ki se je leta 1924 pripravljala za napad na »komunistično trdnjavo« Trbovlje. Neuspeli štrajk rudarjev leto poprej je namreč dal orjunašem veliko potuho. Opogumljeni so se prvič pojavili na šišenskih ulicah v uniformah in v vojaških formacijah. Kasneje so napadli Delavski dom, vendar so bili odbiti po zaslugi odličnih organizatorjev Franja Vulča, ki so ga leta 1926 ubili v Glavnjači, in Franceta Klopčiča, znanega revolucionarja in zgodovinarja. V domu so nastajale tudi prve oborožene proletarske čete.

Če si danes ogledamo letak Zveze delavske mladine Jugoslavije (takratne legalne oblike Skoja) iz leta 1924 in iztrgamo iz njega odlomke nekaterih stavkov, ki so jih uporabljali »štrajzlovci« za parole, vidimo da bi tudi sedaj ogreli mladino. Ustrezale bi najbrže tudi v sodobnem svetu, posvečenem naprednemu osvobodilnemu boju. Isto leto so ta letak uporabili kot »corpus delicti« na procesu v Celju zopet udeležence spopada z Orjuno v Trbovljah. V letaku so poudarjali, da je naloga delavskega razreda osvoboditi človeštvo izpod jarma kapitalizma in imperializma ... buržoazija je razdeljena na stranke, inscenira politične boje, da laže zatira in izkorišča ... njihova nakana je ustvariti prepad med delavci in kmeti ... apel za delavsko republiko Slovenijo ... kmetu zemljo, delavcu tovarne, lenuhu in oderuhu »laufpas« ... svetovno klanje je strgalo maso kapitalizmu in pokazalo reakcionarno vlogo vseh malomeščanskih strank, cerkva, nacionalizma in oportunistov. Iz teh citatov veje zavest mladine, da je moč zgraditi nov svet, ki mora biti bolj človeški, in ustvariti je treba proletariatu lepšo prihodnost. Ustvarjati tak koncept v takratni družbi z močnimi klerikalnimi in nacionalističnimi silnicami je pomenilo ustvariti prelom, ki se je zdel mladim ljudem premagljiv in ustvarljiv. Koliko bistrosti in moči je moral imeti takrat mlad človek, da se je izkopal iz nacionalističnih in religioznih utvar, vse z lastnim opazovanjem in razmišljanjem, s pičlo literaturo in živimi debatami z naprednimi vrstniki. Kdor je tvegajl javno izraziti svoje brezbožništvo in socialistično prepričanje, je brž prišel v nemilost v šoli, pri cerkvi in oblasti.

Ko so Uršiča leta 1928 prijeli, je bilo strankarsko kombinatorstvo na vrhuncu, umorili so Stjepana Radića in čez pol leta je bila oklicana diktatura kralja Aleksandra. Začel se je še ostrejši pregon komunistov in napolnili so zapore po vsej državi.

V času revolucij in protirevolucij, bolečih posledic apsolutizmov, krvavih diktatur, vojn, policijskih hajk, ponižujočih zaslišanj, zasteničenih zaporov in uničevalnih taborišč je bil France Uršič odkrit humanist in levičar. V tem kompleksu mraka s svojim talentom ni mogel uresničiti svojih likovnih načrtov. Črna pika na ljubljanski policiji mu je preprečila, da bi dobil štipendijo ali vsaj občasno podporo banovine ali občine. To, kako je živel v Zagrebu, je postalo legendarno izročilo nam, ki smo mu sledili na tej šoli.

Bila so razdobja, ko si je iz noči v noč izprošal ležišče pri kolegih ali dobrih ljudeh. Ni prenašal beraške cule, ampak oguljeno aktovko in v njej brisačo, milo, zobno ščetko in glavnik. Včasih ga je nahranil kavarnar Tonejc ob Ilici. Na akademiji so bili ves čas njegovega obstoja (1907) premožni le redki slušatelji, predvsem pa so bili to tujci. V našem času smo imeli bogato Slovenko, ki je vsako jutro s svinčnikom in seznamom v roki izterjevala kolege za denarce, ki so si od nje izposojali za papir ali krajec kruha. Stala je poleg vratarja in na vso grlo kričala za prihajajočimi kolegi. Mogoče je bil to asocialni unikum v zgodovini tega uglednega zavoda. Šele v eri Krste Hegedušiča je bila ustanovljena razredna zadruga, ki je pomagala revnim z risarskim materialom. Dostikrat so tudi profesorji priskrbeli priložnostna dela, ki so bila pri nekaterih kolegih odločilna za obstanek. Uršič se je pogosto zatekel v Prehrano, kuhinjo najnižje sorte, kjer so dajali za kosilo skozi vse leto zajemalko fižola in kos kruha, žlice pa so bile privezane k mizi z verižico. Hrana je zaudarjala po loju. To Prehrano je lepo naslikal Marjan Detoni, in to veliko olje je v stalni zbirki Moderne galerije v Zagrebu, naš Lojze Šušmelj pa je narisal motiv iz njenega omizja in risba je bila objavljena v nekem slovenskem časopisu. Ob tej bedi ga je včasih kak dober kolega pogostil z jedmi iz paketa. Sestradini France se je po takem prijetnem večeru stisnil na ležišče in prenočil kar tam, kjer se je ustavil, saj ni imel kam odtavati...

Uršič je bil leta 1929 po opravljenem izpitu sprejet na akademijo. Takrat sta učila risanje v prvem letniku profesorja Joza Kljakovič in Ljubo Babič, v tretjem letniku je stopil v slikarsko šolo profesorja Vladimirja Becića, h grafiki pa je hodil k profesorju Tomislavu Krizmanu. Leto pred njim je bil kipar Frančišek Smerdu, končala pa sta skupaj 1933. Naslednje leto so zapustili akademski študij šc Zoran Mušič, Dore Klemenčič, France Godec in Zoran Didek; leto poprej je končal Maksim Sedej. Vsi so izkusili trdo življenje brezposelnosti, ali lepše povedano »svobodne umetnosti«. Ožja domovina ni marala svobodomiselnih, še manj levičarsko usmerjenih socialnih umetnikov. Morali so si iskati kruha po drugih banovinah, ker so bili odrinjeni iz kulturnih središč, se je marsikomu likovna ustvarjalnost oddaljevala, saj so prišli domov komaj dva- do trikrat na leto, lokalnih razstav pa je bilo

zelo malo, še manj pa likovnih prireditev centralnih društev.

Ko je Uršič že obiskoval akademijo, je preiskava nad ostalimi dvajsetimi komunisti (Kozak, Stermečki, Kidrič, Kardelj in drugi) še trajala. Uršič, ki je bil prej izpuščen, je pisal iz Zagreba po ilegalni poti: »Molčite kot grobovi...«, leto kasneje je bil Kidrič-Kozakov proces v Beogradu na podlagi Zakona o zaščiti države, za Kardelja pa je bil poseben proces in je potem sedel dve leti v Požarevcu z Belokranjcem dr. Mihelčičem. Slaba karakteristika ljubljanske policije o Uršiču je odšla tudi v Zagreb, kjer je bil zaslisan in skoro gotovo pod nadzorstvom, saj so mu odbili vsako prošnjo za štipendijo. V koledarjih Cankarjeve družbe zasledimo od leta 1931 dalje njegove ilustracije, ki so mu prinašale nekaj stotakov na leto. Občasno je kakšen časopis objavil njegove satirične risbe politikov. Že kot dijak, pred aretacijo, sta ga zanimali karikatura in satira, po vojni pa se jima je posvetil z občutkom zadovoljstva. Na akademiji je Uršič sodil med najboljše risarje in slikarje (Babič, Becić) in še po vojni je bilo profesorju Krizmanu žal, da se ni posvetil grafiki.

Po končani akademiji je kot brezposelnejši živel pri starših v Ljubljani. Čeprav je bil ogret za zemljaški program, se v Zagrebu ni mogel vključiti, ker je bil še študent, kasneje pa ne, ker je društvo nosilo naslov Združenje hrvatskih umetnikov. Ko je leta 1934 nastopil službo v Bolu na Braču, so zemljaši živeli še komaj dobro polovico leta, potem jih je razpustila policija.

Leta 1936 ga je Ministrstvo za prosveto v Beogradu premestilo na bežigrajsko gimnazijo v Ljubljano. To je šlo mimo slovenskih lokalnih oblasti (podobna je premestitev Franceta Miheliča iz Kruševca v Ptuj). Leta 1939 je Uršič razstavljal v Jakopičevem paviljonu s klubom Lada, ustanovljenim pred prvo svetovno vojno. Lada, slovenska boginja lepote in ljubezni, poletja in žetve je imela namen družiti slovanske umetnike. Uršič je postavil olje Tihožitje, in kritika ga je ocenila kot dobrega kolorista. Na razstavi so bili še Maksim Gaspari, Saša Šantel, Ivan Vavpotič, Tine Gorjup, Rajko Šubic, Franc Košir, Albert Sirk, Ivan Kos, Bara Remec, Karel Jakob, od kiparjev pa Ivan Zajc, Ivan Sajovic in Edvard Salezin. V Zagrebu je bila leto prej ustanovljena Gruda z zemljaškim programom. Za pristop k njej je pripravil Maksim Sedej risbo kmeta, ki poganja volička, vpre-

ženega v voz z gnojem (še ohranjena), Uršič pa dalmatinskega krošnjarja (izgubljeno). Na povojni razstavi Grude so sodelovali le stalni sodelavci od 1938–1945, in tako smo se nekateri člani Grude srečali z Uršičem na razstavah risb iz zaporov in internacij, ki so bile po 1945. večkrat prirejene po državi. V tej skupini sta bili leta 1980 razstavljeni dve Uršičevi risbi v Jasenovcu na razstavi Slovenski slikarji v koncentracijskih taboriščih.

Vojna je presenetila Uršiča v Ljubljani. Takoj se je vključil v ilegalno delo na Mestnem trgu, za Bežigradom, med kulturniki, pri tehniki, pri socialni pomoči in kjerkoli je bilo treba pomagati revoluciji. Njegovo veliko medvojno delo z arhitektom Vlastom Kopačem je bila zbirka 34 karikatur V Kristusovem imenu, ki je izšla pri okrožni tehniki Komunistične partije Slovenije avgusta 1943 in je pri njej sodeloval in jo uredil. Aretirali so ga leta 1944, preстал je ljubljanske belogardistične zapore in prepeljan je bil v taborišče Dachau; tam je takoj dobil zvezo s Slovenci in ilegalnim delom. Leta 1945 se je po taboriščni in ljubljanski karanteni vrnil domov. Dela na likovnem in pedagoškem področju je seveda čakalo ogromno. Postavljal je temelje društvu, zadrugi, pedagoškemu poklicu, sodeloval je pri raznih časopisih s skromnim podpisom Frur, uredil je razstavo padlih likovnikov in razstavljal na prvi zamejski razstavi 1945 v Trstu in Gorici. Vseh društvenih kolektivnih razstav se je udeleževal s svojimi olji in risbami. Kot karikaturist ima objavljenih tako rekoč nešteto svojih del po vsej državi, predstavil se je na mnogih mednarodnih razstavah karikatur in satire, v Pavlihi je sodeloval od ustanovitve do svoje smrti.

Po osvoboditvi je spočetka poučeval na bivši realki, odkoder so ga povabili za predavatelja na Višjo pedagoško šolo (kasneje akademijo). Daljšo dobo je vodil likovni krožek poštarjev in sodeloval pri likovni žiriji Mladinske knjige. Bil je eden najboljših risarjev med slovenskimi likovniki. Njegove risbe iz Dachaua so slogovno čiste, obtožujoče in brez mistifikacij. Po talentu, risarskem znanju in doživetju so nedvomno enkratne taboriščne stvaritve.

Vse svoje življenje ni podlegal nasilnim modnim smerem, ampak je ostal na trdnih tleh realizma. Bil je skromen in srčno dober človek, do sebe pa kritično zahteven. Do drugih je bil razumevajoč. Učenci, zlasti na Pedagoški akademiji, so pri njem dosti pridobili, saj jim je bil vseskozi kot kolega in sodelavec. Bil je pravi komunist, človek, tovariš in umetnik. Vse svoje likovno delo je podredil svojim političnim pogledom, socialni in revolucionarni etiki. Vse življenje je ostal na strani delavca in kmeta in niso ga zmotili likovni miti evropskih in ameriških »odkritij«. Zato je težko ubiral pot med malomeščansko likovno mentaliteto in se je angažiral v prostranstvu satire. Notranje se je razbremenjeval ob mučnih družbenih in osebnih problemih, ki jih je kot star revolucionar težko prenašal. Po upokojitvi se je pripravljal, da bo uresničil slikarske zamisli, ki jih je bilo vedno več. Žal, ni mu bilo dano izkoristiti tega bogastva. Žal tudi ne morem mimo ugotovitve, da sodi v tisti rod revolucionarjev, zlasti likovniški, ki je dokaj prezrt, potisnjen v stran ali celo pozabljen.

Po smrti Ivana Čarga je bil Uršič najstarejši likovnik komunist.

V kakšnih prelomnih in težkih časih je živel umetnik France Uršič, naj izpriča tale kronologija:

- 1907. rojen v Gorici, oče Anton po poklicu poštar, mati Kristina, trije otroci
- 1913. vpišejo Franceta v goriško slovensko osnovno šolo
- 1914. atentat na nadvojvodo Ferdinanda v Sarajevu in 28. julija se začne prva svetovna vojna
- 1915. Italija napove vojno Avstro-Ogrski, Uršičevi bežijo v Ljubljano in se naselijo v gozdarski hišici Pot turnom (Tivoli)
- 1917. oktobrska revolucija v Rusiji
- 1918. poraz Avstro-Ogrske, intervencijska vojna v Rusiji, umrl Ivan Cankar
- 1919. uboj Liebknechta in Luxemburgove, ustanovitev napredne likovne šole Bauhaus v Weimarju
- 1920. ustanovni kongres Komunistične partije Jugoslavije v Vukovaru, pokol na Zaloški cesti v Ljubljani
- 1921. atentat na policijskega ministra Draškovića v Delnicah, Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, prepoved Komunistične partije Jugoslavije, Versailles
- 1922. v Italiji zmaga fašizem, teror nad levico in Slovenci, izide mapa Roparji Georg Grosza, klub mladih v Ljubljani
- 1923. štrajk v Trbovljah in potem po vseh slovenskih rudnikih (59 dni), aktivnost v ljubljanskem Delavskem domu, Orjuna, Delavski oder (Ferdo Delak)
- 1924. Štrajzlov krožek, napad Orjune v Trbovljah, aretiranih tisoč komunistov, proces v Celju
- 1925. ustanovitev revije Mladina (Srečko Kosovel, Bratko Kreft)
- 1928. atentat na Stjepana Radića, aretacija Strajzlovega krožka (20 komunistov, med njimi France Uršič), izključitev Uršiča s poljanske gimnazije, ustanovitev revije Tank (Ferdo Delak, Avgust Černigoj)

- 1929. januarska diktatura kralja Aleksandra, Cankarjeva družba ustanovi mesečnik Svoboda, Uršič maturiral in sprejet na Akademijo likovnih umetnosti v Zagrebu, ustanovitev skupine Zemlja v Zagrebu (Krstó Hegedušić)
- 1930. harkovski kongres pisateljev v ZSSR
- 1931. japonska zasedba Mandžurije
- 1932. začne izhajati revija Književnost (Bratko Krefť)
- 1933. prihod Hitlerja na oblast, ustanovitev Sodobnosti, Uršič diplomira in kot komunist ne dobi službe na slovenskih tleh, izidejo Podravske motivi (Krstó Hegedušić – Miroslav Krleža, aľront proti kongresu v Harkovu)
- 1934. krvava udušitev socialistične vstaje v Avstriji, Uršič brez posla kot komunist, z Blažem Arničem dobi službo v Bolu na Braču, atentat na kralja Aleksandra
- 1935. policijski razpust Zemlje, vdor fašistične Italije v Etiopijo, ustanovljen Slovenski lik
- 1936. začetek španske državljanske vojne, Uršič premeščen iz Bola na bežigrasko gimnazijo v Ljubljano
- 1938. zasedba Avstrije, ustanovitev slovenske likovne skupine Gruda z zemljaškim programom pod mentorstvom Krste Hegedušića
- 1939. zmaga Franka v Španiji
- 1941. razpad Jugoslavije, Uršič se kot komunist intenzivno vključi v Osvobodilno fronto
- 1943. padeč Stalingrada, Uršič uredi ilegalno zbirko V Kristusovem imenu
- 1944. aretacija, zapori, Dachau
- 1945. vrnitev iz taborišča, aktiven v organizaciji likovnikov in pedagogov
- 1946. sodeluje na prvi razstavi slovenskih likovnikov Društva slovenskih likovnih umetnikov, poučuje na gimnaziji in Višji pedagoški šoli ter tesen sodelavec Pavlihe
- 1979. tragična smrt v Portorožu

Marija Stanonik

Zapis (ob pesmih Evgena Cestnika)

Pesmi so kot otroci. Dokler se jim v zbirkah ali vsaj druge vrste objavah ne odpre pot v svet, popkovina z njimi ni pretrgana. Morda prav zato, ker so se pogosto spočenjale in rojevale sredi ognja in krvi v trdih dneh druge svetovne vojne, je avtorjem slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 še bolj kot sicer do tega, da bi jim utrlj pot v samostojno življenje in se razbremenili odgovornosti zanje. Psihološki razlagi potrebe po izdaji samostojne zbirke se pridružuje sociološka. Čas in okoliščine nastanka pesmi so bile redko tako individualne, da bi mogli v zvezi z njimi govoriti o osebnem ali celó zasebnem izhodišču. Nasprotno. Zato se z izidom take zbirke zavedno ali ne obnovi ali utrdi morda že razrahljana vez med tistimi, ki jih zbirka zajame v svojem sporočilnem loku; bodisi da gre za lokalna razmerja, če ima zbirka pokrajinsko zaledje (npr. Vinko Šumrada, Ulaka, Lojze Žabkar, Brevir moj v travi), ali pa skupinsko razmerje, če gre nemara za enoto, v kateri se je avtor gibal (Ludvik Kukavica, Partizanske pesmi), ali taborišče, v katerem je doživljal bridko usodo z drugimi trpini (Vera Albreht, Erna Muser, Ravensbrüške pesmi).

Zato ni mogoče govoriti le o dolgu zgodovini, kadar gre za željo in poskus izdati tako zbirko, čeprav je gotovo ob njej navzoča tudi ta misel, ki se morda na Slovenskem res še bolj kot kje drugje hrani s prepričanjem, da je to eden najbolj primernih in dostojnih načinov oddolžitve spominu na hudi čas.

Najbolj kočljivo ostaja vprašanje, koliko je prizadevanje za takšno zbirko utemeljeno z estetskimi razlogi.

Zato ni naključje, da je markikateri avtor slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva poskušal še po letu 1945 izdati svojo zbirko pesmi iz medvojne- ga časa. Nekaterim (Ivanu Dodiču, Nadi Carevski, Manku Golarju) se to še ni posrečilo, čeprav bi to enako zaslužili kot tisti, ki so pri tem imeli več sreče.

Med slednjimi je tudi Evgen Cestnik, mizar in zborovodja iz Dragatuša v Beli krajini. Zbirko *Pesmi* so mu založili občinska konferenca ZSMS ter Zvezi kulturnih organizacij Črnomelj in Metlika. Nastala je na podlagi že v vojnem času zasnovane zbirke *Ko so cvetele rože*, z dodatkom nekaj novih. Uredil jih je in jim spremno besedo napisal Viktor Smolej, ki je avtorja pozorno osvetlil že v VII. knjigi Zgodovine slovenskega slovstva. S pripravo tokratne zbirke je galeriji portretov avtorjev slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 dodal novo ime in z njim vključil vanjo še eno pokrajino, ki je bila v tem pogledu morda prikrajšana.

Pregled zbirke kaže, da pretežno večino besedil sestavljajo štirivrstične kitice, približno deset sonetov, ki so tudi uvrščeni vanjo, pa govori o literarni kulturi, ki se je dvignila nad merila folklornega ustvarjanja. Morda se je estetsko hotenje najbolj uresničilo v *Partizanovih sanjah*, v drugi pesmi od *Jesenskih*, *Sreči*, *Zaplazu*, *Mladosti*, *Slovesu od pomladi* in *Poti do konca*.

Nasplošno pa se tudi ob tej zbirki in drugih, ki so izšle pred njo, ponujajo enaki sklepi in pomisleki, ki so bili zapisani že leta 1976, (Borec, 1976, 186–7).

Ko bi ne bil čas »suhih krav«, bi bilo mogoče smiselno priporočiti, da bi katera od založb izdala serijo takih zbirk, saj bi s sistematičnostjo in doslednostjo kriterijev dobile take izdaje čisto drugačno težo in pomen. Tako pa kaže le pozdraviti posluh lokalnih dejavnikov, ki sem in tja omogočijo izid zbirke, tokrat Cestnikove.

Bojan Štih

Tigrova sled

Te knjige kajpada ne bi bilo, če ne bi bilo leta 1918. Zakaj omenjeno leto nepreklicno zaključuje »skupno, enovito in koherentno« srednjeevropsko zgodovino slovenskega naroda. Če upoštevamo italijanski položaj Beneške Slovenije in Rezije po letu 1866, so vse slovenske pokrajine do leta 1918 »združene« v eni državi. Kljub različnosti avstrijske in madžarske državne organizacije vseslovenske pokrajine vendarle živijo pod istim državnopravnim, kulturno-civilizacijskim, družbenoekonomskim in verskim vplivom (katoliškim in protestantskim). Razpad stare avstro-ogrske monarhije ima za Slovence katastrofalno posledico: razdelitev naroda in njegovega ozemlja med (štiri) različne in raznorodne države. Ta razdelitev – rekel bi izjemna v Evropi – je še danes stvarnost in ni videti, da bo ta »razparcelirana« usoda slovenskega naroda sploh kdaj dokončana in zaključena, razen morebiti na dan nepreklicnega izumrtja slovenskega naroda. Leto 1918 zato priključuje v našo preteklost nove oblike upora, nacionalnega odpora in narodnoosvobodilnega boja.

Sardočeva Tigrova sled nam odpira poglede v italianizirano in pofašisteno tržaško-goriško stvarnost Slovencev med leti 1918 in 1945. Omenjena spominška knjiga pripoveduje o močni in tudi pogumni skupini primorskih intelektualcev, kmetov in delavcev, ki so se združili v organizaciji TIGR. Politični cilj te organizacije je bil krepitev odpora primorskega ljudstva proti okupaciji, ki jo je zelo močno oblikoval populacijski značaj fašizma. Sardočeva knjiga so kajpada spomini. O teh spominskih zapisih vemo, koliko so »zgodovina« in koliko tudi niso. Ob spisih Lava Čermelja, dr. Milice Kacin-Wohinz, ob spominih Tume, Babiča, Beltrama, Regenta, ob Klinčevi knjigi Primorska duhovščina pod fašizmom in tako dalje pomeni Sardočeva knjiga dragoceno spominsko in zgodovinsko dopolnilo. Nacionalistična (v pozitivnem smislu te be-

sede), radikalna in tudi levičarska (socialistična in komunistična) mladina Primorske je z organizacijo TIGR izpisala nekaj velikih poglavij našega nacionalnega boja proti italijanski okupaciji. Svoja dejanja je ta mladina odplačala z ječami, s smrtnimi obsodbami, tako na prvem kakor tudi na drugem tržaškem procesu. Ta odpor med osvobodilnim bojem ni bil docela sprejet kot pogumno dejanje, pa tudi ne v prvih dneh osvoboditve, saj je revolucionarna ječarjeva in policajeva roka segla tudi v Sardočevo družino. Dejstvo je, da ob tem dogodku preneha Sardočeva politična dejavnost in nastopi čas popolne odmaknitve in zgolj pasivnega spremljanja dogodkov po letu 1945.

Ocena politične osnove organizacije TIGR je slej ko prej odprt problem v naši novejši politični zgodovini, zlasti v tistem njenem delu, ki zajema čas osvobodilnega boja in pa leta neposredno po njem. Problem »teroristične« narave tega radikalnega gibanja, navezanost nekaterih članov tega gibanja na Anglijo, pa stiki posameznikov iz tega gibanja s predvojnimi beograjskimi vladami, vsi ti problemi še do danes niso niti jasno niti precizno postavljeni. Marsikateri član tega gibanja še vedno čaka na rehabilitacijo, čeprav so člani gibanja TIGR v času hudega črnega terorja s številnimi akcijami budili duha odpora, boja in vztrajanja. Sardočeva knjiga je tako rekoč seznam teh dejanj. Spričo popolnega zloma komunističnega in delavskega gibanja v Julijski Krajini po triumfalnem pohodu črnih srajc na Rim je primorski človek ostal sam. Večina pripadnikov komunističnega in delavskega gibanja je »vstopila« v fašistično stranko, večina funkcionarjev pa je romala v zapore ali v Rusijo ali pa v Jugoslavijo. Na rodni tleh primorskega slovenstva je ostalo le malo ljudi – bojevnikov, ki so zaradi brezupnega položaja videli smisel svojega početja le v »terorističnih napadih« in akcijah: priprava neizvršenega kobariškega aten-

Dorče Sardoč:
TIGROVA SLED,
Založba Lipa,
Koper 1983,
opremil Klavdij Palčič,
strani 310.

Bojan Štih

Boj za obstane

tata na Mussolinija. Prav na ozemlju Julijske Krajine se srečamo in soočamo z aktivisti, ki se po drugi svetovni vojni v številnih evropskih državah pojavljajo v italijanski, nemški, francoski preobleki tako imenovanega rdečega terorja. Vendar biti moramo previdni. Sarđočeva knjiga nas opozarja na to previdnost. Vedeti moramo namreč, da se je primorski odpor oblikoval v razmerah absolutnega državnega, drugonacionalnega in tudi ljudskega terorja, kakršen je značilen za fašistično množično in populistično gibanje. Družbeno, protikulturno in nacionalno nasilje se združijo v eno samo fašistično ofenzivo proti avtohtonemu in v zgodovini izpričanemu in prebujenemu slovenstvu Julijske Krajine. Tu vključujem tudi Trst in zlasti še Gorico, torej dve naši mesti, ki sta vse do leta 1918 imeli jasen, razviden in neizpodbiten *soslovenski značaj*. Tudi v našem historičnem spominu se ocene Tigra še vedno oblikujejo pod vplivom kominternovskih mnenj in stalinistične ideološke analize tako imenovanega terorizma, oblikujejo pa se tudi pod pragmatičnimi vplivi, ki prihajajo iz KP Italije in KP Slovenije. Ti vplivi so kajpada izraz idej, kakršne pozna predvojno delavsko gibanje in v njem Stalinova dogmatika. Sarđočeva knjiga s svojimi informacijami postavlja bralca pred nove misli in nova spoznanja. Priča o času popolne osamelosti primorskih Slovencev, za katere kominterna ni imela posluha, še manj pa je razumela njihove težnje stara velikosrbsko-jugoslovanska monarhija, ki je ves čas po letu 1918 na različne načine paktirala z Italijo. Zato je primorska mladina vzela usodo v svoje roke in postavila svoja pravila boja, odpora in zanikanja »zakonite« fašistične nomenklature.

Sarđoč opisuje čas, ki je dolg pol stoletja. Od konca prejšnjega stoletja pa vse do leta 1945. To je čas, v katerem sta se začeli in končali tako prva kakor tudi druga svetovna vojna. Potem je to čas italijanske okupacije in,

poudarimo z besedo, *italijanskega* fašizma. Potem so tu leta osvobodilnega boja in angloameriška okupacija Julijske Krajine. Prihodnja zgodovina Julijske Krajine bo morala upoštevati Sarđočevo knjigo tako kot vir in tudi kot dokument. Upoštevati bo morala to knjigo, tako kot bo morala proučiti idejne premise dragocenega Pahorjevega Labirinta.

Čedalje bolj vidimo, kako se porajajo nove zgodovinske misli in nova spoznanja zunaj raziskovalnih okvirov zgodovinske vede. Lahko bi rekli, da se nova zgodovinska veda poraja zgolj v opisanih osebnih doživljajih in v prispodobah pisateljske ingenioznosti. Ali smemo zato upati, da se bomo oprli na ta pričevanja na naši poti k resnici, se pravi zunaj okvirov pragmatične instrumentalne in tudi povsem nepolitiške zgodovinske vede? Sarđočeva knjiga nas spodbuja, da bi takoj stopili na to novo in nepreizkušeno, čeprav edino možno pot k resnici.

Božidar Jezernik:
BOJ ZA OBSTANEK,
Založba Borec,
Ljubljana 1983,
opremil Jure Jančič,
strani 320.

Vemo, da posameznik ne more živeti zunaj ene ali druge človeške in ljudske skupnosti. Zavedati pa se moramo, da vsaka človeška skupnost – družba, razred, sloj, šola, tovarna, pisarna, kasarna, stranka, množična manifestacija, bolnica in konec koncev tudi arest in taborišče delujeta na človeka represivno, samokaznovalno in odtujevalno. Najtežje v tej pač ječe in taborišča, v katerih se človekovi nesvobodi pridružujejo še lakota, nasilje, strah. Uničevanje človekove individualnosti, svobode, integritete seveda ni nekaj novega v zgodovini. Začne se to uničevanje z zgodovino, z njenim prvim letom, ki prinesejo v človekovo življenje pojme, kot so oblast, politika, država. Ko je človek nepreklicno prestopil mejo, ki ga loči od neozaveščenosti in nezavedanja, mu je zgodovina podarila državo in z njo skupnosti, v katerih bo doživel svoj zemeljski pekel. Najbolj popoln uničevalni proces v skupinah in skupnostih pa je doživel moderni človek v nemških in italijanskih taboriščih in v sovjetskih gulagih. Tema tedaj, ki je doslej komajda opisana in raziskana.

Jezernikova knjiga *Boj za obstanek* opisuje življenje Slovencev v nekaterih italijanskih koncentracijskih taboriščih. Odpira nam pogled v svet, ki smo ga doslej v spominih slavili le kot odpor, trpljenje ali pa opisovali kot kraj izdajstva in zločina. Ker sem nekaj mesecev preživel v Gonarsu – vse do avgustovske noči leta 1942, ko sem skozi rov zapustil omenjeno taborišče – morebiti smem zapisati, da je Jezernikova knjiga rezultat, ki raste iz velikega in raznovrstnega gradiva in iz številnih pričevanj, je pa obenem tudi rezultat premišljene in argumentirane analize, čeprav ne bo ta ali oni, ki vidi v zgodovini narodnoosvobodilnega boja le svetla, junaška in tudi vzvišena dejanja, s pisanjem in ugotovitvami našega avtorja kdove kako zadovoljen. Toda resnica ali vsaj iskanje resnice mora biti moralna dolžnost, ki je visoko nad banal-

no politično pragmatiko in utilitarnostjo.

Potemtakem je pred nami le ena duhovna in miselna možnost: iskreno, pogumno in odkrito, z znanstveno dokumentacijo in metodo, pisati in govoriti o vsem, kar je bilo in kar se je zgodilo v letih 1941–1945 in še potem. To pa lahko opravimo tembolj korenito in temeljito, ker so nam na voljo številni dokazi in dokumenti, ki izpričujejo in potrjujejo, kako so se subjekti osvobodilnega boja in politične moči v njem že v vojnih letih upirali deformacijam načel o človekovi svobodi in spreminjanju osvobodilnega boja v takšna ali drugačna medčloveška obračunavanja, ki so sicer značilna za revolucionarne družbene spremembe.

Jezernikova knjiga, tako se mi zdi, je dragocen prispevek, ki razjasnjuje marsikatero stvarno okoliščino ali pa dejstvo iz žitja in bitja slovenskih internirancev v severnih italijanskih taboriščih. Ta »etnografska« študija je razdeljena na tale poglavja: taborišča, kategorije internirancev, taboriščni oblastniki, taboriščni red, odrezanost od sveta, samouprava, bivališča, prehrana, noša, sekundarni pridobitni načini, zdravstvene razmere, žrtve taborišč, delo in prosti čas, kultura in izobraževanje, vera, družina, povezovanje in medsebojna pomoč, politična zavest in organizacija, gradivo, viri in literatura. Ti naslovi zajemajo in opredeljujejo poglavitne plati življenja taboriščnikov, pa tudi svet njihovega upanja in trpljenja. *Boj za obstanek* temelji na izpovedih, pričevanjih, spominih, le tu in tam na tako imenovanem znanstvenem gradivu. To, da je Jezernik zbral, pregledal in uredil, sistemiziral tolikšno gradivo, ki je doslej bilo in je tudi še na robu znanstvenega zgodovinskega opisa in pozornosti, je zelo pomembno dejstvo. Koristno tudi. Priča o težki nalogi, ki jo je avtor dobro opravil, čeprav po rojstni letnici ne sodi med populacijo tega ali onega italijanskega taborišča.

Svetu in ljudem v njem ne koristijo ne pred smrtjo in ne po njej nikakršne socialnopolitične in ideološke apologije. Življenje, ki je razpeto med subjektivno nehotenim rojstvom in objektivno nujnostjo smrti, je čas in prostor za različna čustvena stanja, tudi trpljenja, razočaranja, ponižanja in obup. Kdaj pa kdaj za upor in boj. Ko premišljujemo o Dachauu, Auschwitzu, Bergen-Belsnu, Rabu, Gonarsu itd., spoznamo, da so pekel ustvarili ljudje in za ljudi. Jezernikova knjiga pripoveduje o boju za obstanek v tem peklju, o boju, ki je bil poskus preživeti vse hudo in nerazumno. Potemtakem prihaja ta knjiga razmeroma zelo pozno med nas. Njena odlika je v tem, da ni apologetika in tudi ne propaganda, je zrcalo, kar ji je v prid. Bilo bi koristno, če bi tej knjigi sledile tudi druge podobne narave in s podobnimi nameni: o nemških taboriščih, o arestih stare Jugoslavije, o gulagih. Hofmanovi zapiski, Zupanovi, Javorškovi in Zagorskega opisi pa že odpirajo pogled tudi na boj za obstanek v povsem spremenjenih zgodovinskih okoliščinah in ponovno potrjujejo, da je nesvoboden človek, kriv ali nedolžen, večna žrtev nujnosti bivanja v človeških in zgodovinskih skupnostih.

Knjiga Božidarja Jezernika, čeprav morebiti ni mogla obdelati do kraja svoje teme, naj prejme zaradi svojega gradiva pozitivno oceno. Sicer pa je bila deležna tudi javnega priznanja, Kajuhove nagrade.

Jože Dežman
Marko Vidic

Novejša zgodovina v stalnih muzejskih zbirkah na Gorenjskem

*Kadarkoli obiščem katerikoli muzej,
zlasti pa muzej narodnoosvobodilnega boja, si
vedno znova zastavljam vprašanje,
kaj naj tak muzej pravzaprav prikaže oziroma
ali je prikazal tisto, kar bi moral.*

*Vprašujem se,
ali je namen muzeja prikazovati akte, knjige,
fotografije ...*

*čepprav jih absolutno ne izključujem.
Ali je njegov namen prikazovati zgodovino
(v običajnem smislu besede,
ki jo lahko berem v knjigi)?*

*Mislim, da ne. Pač pa je naloga muzeja
prikazovati,
kolikor se le da,
konkretne oblike življenja v tisti dobi.
Ne akti, dnevniki, knjige, grafikoni itd.,
ne večji ali manjši delež posameznih pokrajin,
ne imena toliko in toliko komandantov,
temveč konkretne oblike tedanjega življenja
naj bi predstavili v muzejih
narodnoosvobodilnega boja.*

France Škerl

V prostorih Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani so 26. aprila 1955 odprli svojo prvo stalno zbirko delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Avtorji so pri postavitvi hoteli predočiti strnjen pregled osvobodilnega boja, zato so se odločili za kronološki prikaz narodnoosvobodilnega boja v prepričanju, da je mogoče s tem, če v časovnem zaporedju označijo določene stopnje razvoja, pokazati homogeno celoto, ki bo lahko dojemljiva in bo tako tudi dobro vzgojno delovala. Razstavljenih je bilo 961 predmetov, 758 dokumentov, 517 fotopovečav, 97 raznih ponazoril in 72 umetniških del. Prevladovali so torej predmeti.

V zbirki je bilo tudi nekaj sistematičnih prikazov načina življenja, saj sta bila obleka in orožje partizana prikazana v letu 1941, 1942, v prvi polovici leta 1943, konec leta 1944 in na začetku leta 1945. Zelo domiselno so prikazali partizansko kuhinjo, partizanske tiskarne in še posebno nazorno ciklostilne tehnike, saj so leta 1956 v gozdu nad muzejem postavili 7 rekonstruiranih tiskarn oziroma ciklostilnih tehnik iz vse Slovenije. Prikaz so popestrili s številnimi ponazorili (vzorni so pregledni zemljevidi) in umetniškimi deli.

Takratni muzealci narodnoosvobodilnega boja so sprejeli načelo, naj imajo na razstavi predmeti prvo mesto. Upoštevati je namreč treba obiskovalca, ki si gotovo želi, da bi s čim manjšim trudom dojel vsebino razstavljenega gradiva in spoznal v čim krajšem času dogodke, ki mu jih prikazujemo na razstavi. (»Povsod tam, kjer nam predmeti kljub zadostnemu opisu ne morejo predočevati določenih dogajanj, se moramo opreti na fotokopije dokumentov.«)

Drugo izhodišče, ki so ga pri pripravi stalne zbirke upoštevali je, da muzeji narodnoosvobodilnega boja nimajo dolžnosti ustvarjati predvsem za sedanost, temveč predvsem za prihodnost (za mlade). To potrjuje mnenje Alenke Nedog, da razstavni prostori niso prenatrpani z dokumenti, temveč je vse urejeno po kronološkem zaporedju in so razstavljeni številni muzejski predmeti, makete in fotografije, ki gledalcu mnogo laže ustvarjajo predstavo o narodnoosvobodilnem boju in ga tudi bolj pritegnejo. Vse to je primerno za dopolnitev šolskega pouka na vseh stopnjah šol, seveda za vsako s svojega vidika.

Ob dnevu vstaje leta 1961 so razstavo prenovili. Mile Pavlin jo je takrat ocenil: »V svoji želji, da bi dosegli večjo preglednost razstave, so urejevalci šli nekoliko predaleč. Odstranili so namreč mnogo muzealij in jih nadomestili s krajšimi ali daljšimi teksti. Pri tem jim je bržčas ušlo izpred oči, da je muzej ustanova, ki mora predvsem z očiglednimi sredstvi ponazarjati določeno zgodovinsko razdobje. ... Poleg tega se dozdeva, da ureditev razstave nosi na sebi pečat naglice.« Tako prenovljena zbirka je bila model za nadaljnje postavitve, tudi na Gorenjskem. Mreža muzejev s to tematiko je postajala vse gostejša. V Sloveniji je do leta 1956 nastalo 16 muzejev in muzejskih oddelkov narodne osvoboditve, deset let kasneje pa je bilo že 46 muzejskih ustanov, ki so obravnavale narodnoosvobodilni boj, in sicer osrednji muzej v Ljubljani, 10 pokrajinskih muzejev, 27 krajevnih zbirk, 2 stalni razstavi in 6 muzejskih objektov. Leta 1980 pa je bilo v Sloveniji že 74 takšnih ustanov, vendar to ne pomeni sorazmernega kvalitetnega skoka. Pri tem popisu niso upoštevane nekatere zbirke v šolah in vojašnicah Jugoslovanske ljudske armade.

Tudi pri pregledu takšnih zbirk na Gorenjskem nismo upoštevali vseh krajevnih zbirk, zbirk v šolah in vojašnicah (pa tudi ne zbirke Slovenka v revoluciji v Kranju in sobe, posvečene konstituiranju Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije v Bohinju). Ogledali smo si stalno razstavo v Tehniškem muzeju železarne Jesenice, ki sta jo leta 1959 postavila avtor Slavko Smolej in oblikovalec Miloš Magolič, v muzeju v Kamniku, ki sta jo leta 1964 zasnovala Mira Mihevc in Mirko Stiplovšek, oblikoval pa Lojze Gostiša, v muzeju v Trzinu, ki jo je leta 1970 tako vsebinsko kot oblikovno pripravila Nada Holynski, v Muzeju talcev v Begunjah in Gorenjskem muzeju v Kranju, ki so jo postavili leta 1971 avtorja Mira Mihevc in France Benedik ter oblikovalec Lojze Gostiša, v muzeju Prešernove brigade v Kranju, ki sta jo leta 1975 pripravila France Benedik in Nada Holynski, oblikoval pa Lojze Gostiša, v muzeju Tomaža Godca v Bohinjski Bistrici, ki je tudi delo France Benedika z oblikovalcema Brankom Frančičem in Vlastom Kopačem iz leta 1979 ter v muzeju v Škofji Loki, ki sta jo leta 1983 postavila France Podnar in oblikovalec Božo Podlogar.

Pregledane stalne razstave so nastajale v razponu dobrih dvajsetih let, največ pa so

jih postavili v sedemdesetih letih. Vodilna postavljavca sta bila Mira Mihevc in France Benedik, prvo besedo pri oblikovanju pa je imel Lojze Gostiša.

Opozoriti želimo na nekaj bistvenih prvin zbirk, ki zbuja pozornost. Začnimo s prostori.

Zbirke so vse po vrsti postavljene v stavbah, ki po svoji prvotni namembnosti niso muzejske.

Na Jesenicah je zbirka v sobi, prehodni sobi in na hodniku, v Kamniku v treh sobah in na hodniku, v Trzinu na stopnišču in v treh sobah, v Gorenjskem muzeju v Kranju na hodniku, v štirih sobah in treh medprostorih. Zbirka v Begunjah je postavljena v vhodnem in izhodnem prostoru, na hodniku in v desetih celicah, zbirka v muzeju Prešernove brigade pa v veži in dveh sobah. Zbirka v Bohinjski Bistrici stoji v dveh sobah, zbirka v Škofji Loki pa v veliki dvorani.

Prilaganje prostoru kot objektivni danosti je omejevalo postavljavce razstav. Prostori so do neke mere nedvomno vplivali tudi na ritem postavitve. Tako so na primer v Gorenjskem muzeju v Kranju prostori pogojevali prehod iz kronološke pripovedi v prvih dveh sobah v pripoved o okupatorjevem terorju, partizanskih tiskarnah in zdravstvu v treh medprostorih, ki pa ji spet sledi kronološka pripoved v zadnjih dveh sobah.

Značilnost zbirk je tudi to, da daje pečat večini zbirk oblikovalčevo delo in sicer zaradi neenakomerne raziskanosti prikazane dobe, zaradi neizdelanega pristopa k muzejski postavitvi, pa tudi zaradi tega, ker med muzealci in oblikovalci ni bilo ustvarjalnega dialoga. K temu pa je nedvomno pripomoglo še dejstvo, da so zbirke vse po vrsti nastajale v časovni stiski, vezane na otvoritve ob različnih praznikih.

Preglejmo oblikovalske rešitve.

Na Jesenicah so se odločili za klasične panoje, prekrite s steklom, ki so postavljeni ob zidu, ena vrsta panojev pa je še sredi sobe. Vitrine stojijo pod panoji. V Kamniku je pano valovit lesenitni trak, ki teče ob zidu, pod njim so vitrine. Skupina vitrin stoji še posebej sredi ene od sob, ena vitrina s predmeti pa pokriva polovico stene.

V Trziču je pano ozek trak iz jute, v vsaki sobi pa stojita še ena do dve vitrini. V Gorenjskem muzeju sega kovinska konstrukcija domala od tal do stropa. Panoji na njej tečejo v dveh vrstah. Dvema oziroma štirim velikim panojem sledijo škatlaste konstrukcije, na katere je mogoče pritrditi tri ozke (20 cm) panoje. Vitrine najdemo v medprostorih in na hodniku. V Begunjah so zastekleni panoji na hodniku. Panoji, ki jih obiskovalec odpira kot knjigo, so v hodnem prostoru. Vitrine so v dveh celicah, v ostalih pa so škatlaste konstrukcije, položene na tla. Vsaka je sestavljena iz 16 škatel, katerih pokrovi rabijo kot panoji. V muzeju Prešernove brigade so vbočeni kovinski panoji postavljeni v dveh vrstah in visoki približno dva metra. Sredi obeh sob so namesto vitrin položeni prav tako vzbočeni panoji. Vitrine so ob enem zidu v vsaki sobi. V Bohinjski Bistrici stoji škatlasta konstrukcija, na kateri so večji ali manjši panoji. Vitrin ni, so pa namesto njih položili panoje. V Škofji Loki je oblikovalec v dvorani z deltoidnim tlorisom postavil »pot revolucije«, ob kateri so levo in desno separeji, v njih pa razvrščena posamezna poglavja. Vsi panoji so visoki približno dva metra, pokriti s steklom. Panoji so bodisi tik za steklom ali umaknjeni do pol metra in imajo v tem primeru še funkcijo vitrine. Posebej stoji velika vitrina s predmeti.

Oblikovalske rešitve so prijetne za oko, žal pa krnijo muzejsko razsežnost razstave. Mehanična geometrična razdelitev prostora, primat panoja nad vitrino omejujeta muzealca. S tako odločitvijo mu oblikovalec vsiljuje določene rešitve in ritem postavitve. V geometrijski šabloni je težko opredeliti vsebinske poudarke in s tem, ko je vitrina potisnjena v kot, so tudi predmeti postali manjvredni del zbirk. Značilen primer geometrijske šablone, v katero je uklenil oblikovalec muzealca, so škatlaste konstrukcije v Muzeju talcev v Begunjah. V vsako celico je postavljeno eno poglavje pripovedi in za vsako je oblikovalec določil enako prostora. V vsaki konstrukciji je 15 fotografij in uvodni napis – pa naj poglavje govori o talcih na Gorenjskem ali pa samo o osvoboditvi Begunj. Tudi predmeti, ki so jim določili prostor v dveh celicah, so iztrgani iz pripovedi.

Oblikovalci so posvetili svojo pozornost predvsem panojem, vitrinam. Svetloba je malo izkoriščena kot oblikovalna prvina zbirk. Osvetlitev je raznovrstna. Tako so na

Jesenicah in v Škofji Loki neonske luči nad panoji, v Begunjah so fotografije osvetljene od spodaj. Kar zadeva osvetlitev, je posebnost zbirka v Kamniku. Okna so zastrta z zavesami. Umetna svetloba prihaja od žarnic na stropu in neonskih luči. Obiskovalčevo pozornost pa usmerja še dodatna osvetlitev nekaterih delov razstave z reflektorji. Najskromnejša osvetlitev je v Trziču, z eno samo žarnico v sobi. Neustrezna je osvetlitev v Gorenjskem muzeju v Kranju, vir svetlobe so lestenci sredi sobe in obiskovalcu lastna senca nagaja pri ogledu. Učinek razstave je boljši, če v prostorih ni naravne svetlobe. Ob Kamniku so se tako odločili še na Jesenicah in v Škofji Loki.

Še manj pozornosti kot osvetlitvi pa so oblikovalci posvetili barvam prostorov, čeprav bi tudi ta likovna prvina lahko obogatila zbirke.

Še preden si ogledamo muzealčevo delo pri teh postavitvah, ugotavljamo, da ga vnaprej omejujejo tako prostori kot objektivna danost in rešitve oblikovalcev. Ti določilnici sta negativna izkušnja z dosedanjih postavitvev.

Čas in prostor, v katerih so potekali dogodki, prikazani v zbirkah, sta različna. Na Jesenicah so segli prav v srednji vek, v Kamniku, Trziču in Škofji Loki pred prvo svetovno vojno, po prvi svetovni vojni začnejo v Bohinju, z letom 1929 v Gorenjskem muzeju, z okupacijo pa v muzeju Prešernove brigade in v Begunjah. Konec dogajanja pomenijo manifestacije po zmagi, v Trziču in Škofji Loki so se dotaknili tudi povojnega razvoja. Kot prostor so izbrali Jesenice z okolico, kamniško in škofjeloško okrožje, občino Tržič, Gorenjsko, Bohinj, kaznilnico v Begunjah, manevrski prostor enot narodnoosvobodilne vojske, izseljeniška in koncentracijska taborišča.

Zdaj naštejmo še osnovne vsebinske enote, kot si sledijo v zbirkah.

Jesenice: začetek rudarstva, železarna, življenje delavcev v 19. stoletju, prva stavka, stavke med obema vojnama, prva svetovna vojna, delavska kulturna društva, represivni ukrepi državnih oblasti, napad na Jugoslavijo in okupacija, vstaja, partizanske enote, okupatorjev teror, osvoboditev.

Kamnik: Tito – delavec v Kamniku, partijska konferenca v Vinjah, Neodvisna delavska stranka Jugoslavije (komunistov), Komunistična partija, stavke, delavski zaupniki, delavska kulturna društva, Ljudska fronta, združena opozicija, okupacija, vstaja, kamniški bataljon, okupatorjev teror, Šlandrova brigada, politične organizacije narodnoosvobodilnega gibanja, partizanske tiskarne in zdravstvo, narodni heroji, Tito na Kamniškem, razvijanje revolucionarnih izročil.

Tržič: delavsko gibanje pred prvo svetovno vojno, borci za severno mejo, Neodvisna delavska stranka Jugoslavije (komunistov), Komunistična partija, delavska kulturna društva, društvo kmečkih fantov in deklet, okupacija, vstaja, partizanske enote in politične organizacije narodnoosvobodilne vojske, taborišče Ljubelj, osvoboditev, graditev družbe po vojni.

Gorenjski muzej: šestojanuarska diktatura, preganjanje komunistov, delavska zborovanja, stavke, delavska kulturna društva, društva kmečkih fantov in deklet, ljudska fronta, društvo prijateljev Sovjetske zveze, napredni tisk v Kranju pred vojno, španski borci, okupacija, vstaja, partizanske enote, pomembni boji, nemški pritisk leta 1942, okupatorjev teror, partizanske tiskarne in zdravstvo, kurirji, politične organizacije narodnoosvobodilnega gibanja, ljudska oblast, osvoboditev.

Begunje: zgodovina kaznilnice, okupacija in raznarodovanje, izseljevanje do leta 1942, zaporniki v Begunjah, talci na Gorenjskem, požgane vasi, interniranci, komemoracija v Dragi med vojno, osvoboditev.

Muzej Prešernove brigade: okupacija, vstaja, partizanske enote, okupatorjev teror, ustanovitev in boji Prešernove brigade, partijski, skojevski in oficirski tečaji, partizanski tisk, zdravstvo, organiziran teren.

Bohinjska Bistrica: komunisti med obema vojnama, vstaja in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja, partizanske enote, biografija Tomaža Godca.

Skofja Loka: začetki delavskega gibanja, stavka, snovanje Komunistične partije, razpad Jugoslavije in okupacija, okupacijski sistem, ustanovitev Osvobodilne fronte,

vstaja, Cankarjev bataljon in Dražgoše, partizanske čete, druga grupa odredov, težko leto 1942, Gorenjski odred, razvoj narodnoosvobodilnega gibanja leta 1943, 31. divizija, mobilizacija, Prešernova brigada, okupatorjevo nasilje, kurirske zveze, partizanske delavnice, saniteta, gospodarstvo, življenje med boji, partizansko šolstvo, Osvobodilna fronta, SPZZ, Zveza slovenske mladine, pionirji, Komunistična partija, leto 1944, Škofjeloški odred, gorenjsko vojno področje, zavezniška pomoč, 1945, osvoboditev, po vojni razvoj do leta 1983, Tito med nami.

Na kratko smo obnovili vsebino zbirk in vrstni red pripovedi. Vsi postavljavci razstav so se odločili za prikaz političnega razvoja delavskega gibanja, poleg političnega življenja v narodnoosvobodilnem boju pa odmerjajo več prostora prikazu razvoja in akcij enot narodnoosvobodilne vojske. V tem stereotipnem okviru opažamo v vseh zbirkah podobno pripoved. Šablono, v kateri se sučejo postavljavci razstav, so oblikovali zgodovinarji, ki pišejo o sodobni zgodovini, poleg njih pa v dobršni meri tudi naročniki razstav, se pravi družbenopolitične skupnosti, katerih želje pa oblikujejo in do neke mere tudi osebno barvajo vodilni udeleženci na razstavah prikazanega zgodovinskega dogajanja. Tudi ta šablona neposredno zmanjšuje kakovost teh zbirk. Vojaško in politično življenje nista hvaležen predmet za muzejsko predstavitev. Ker smo muzealci, ki se ukvarjamo s to dobo, skoraj vsi zgodovinarji, je takšna omejenost v zbirkah še bolj izrazita.

Iz zgodovinopisja je bil v zbirke prenešen tudi način pripovedovanja. Zbirke, takšne kot so, so knjige na panojih in v vitrinah. Osnovni nosilec sporočila obiskovalcu so fotografije, kopirani dokumenti in vezna besedila. Brez pregledne razdelitve in razmejitev se vrstijo drobci, ki pripovedujejo o vrsti različnih struktur naenkrat. Na primer: na enem panoju v Tržiču je govor o napadu na postojanko v Kovorju, o delu belogardistov, o mladinski organizaciji Osvobodilne fronte, o volitvah v narodnoosvobodilne odbore, o okrajnem odboru Osvobodilne fronte in o osvoboditvi begunj.

Tako razbita pripoved je nepregledna in obiskovalcu težko razumljiva. Delitev na poglavja je dobro izvedena v zbirki v Kamniku.

Poglavja so smiselno opredeljena, med njimi so jasne razmejitve. V Begunjah je vsaki vsebinski enoti posvečena posebna celica, v muzeju Prešernove brigade so poglavja posamezni boji te enote. Tudi v zbirki v Škofji Loki si poglavja pregledno sledijo.

Tudi kroniko kot običajen način pripovedi v zgodovinopisju so prenesli v zbirke. Strukture, ki jim posvečajo posebno pozornost, so stavkovna gibanja, društva, okupatorjev teror, partizansko zdravstvo in tehnike, posamezne vojaške enote in njihove akcije, politične organizacije narodnoosvobodilnega gibanja.

Za kamniško in škofjeloško zbirko lahko rečemo, da kljub velikemu obsegu nista prenasršeni z dokumenti in fotografijami, da ni ponavljanj, da imata merila za razdelitev snovi na poglavja. V kamniški zbirki so si postavili merila tudi pri predstavitvi vodilnih osebnosti – odločili so se za komandirje, komandante in politkomisarje vojaških enot, sekretarje okrožnega komiteja Komunistične partije in narodne heroje. V zbirki v Škofji Loki osvežujoče delujejo številni predmeti in vrsta dejavnosti, ki jim je posvetil pozornost avtor razstave. Le tu je Komunistična partija predstavljena v posebnem poglavju. Med drugimi pa je treba omeniti uspelo predstavitev osvobajanja ujetnikov iz zaporov v Škofji Loki, prikaz vsakdanjega življenja med boji...

V drugih zbirkah je prizadevanje za prečiščeno in pretehtano informacijo premalo. Prevečkrat se dogaja, da dosegljivi viri določajo vsebino pripovedi. Kako naj si drugače razlagamo, da je partizanskim tiskarnam in zdravstvu posvečeno neprimerno več pozornosti kot delu političnih organizacij, da pri vojaških enotah spremljamo le borce na pohodu, položaju, vidimo vrsto skupinskih fotografij, ničesar pa ne zvemo o oskrbovanju enot, bivališčih, medsebojnih odnosih... Zavzemamo se za večji delež strukturne pripovedi v zbirkah, seveda pa naj bodo obravnavane bistvene strukture, njihov razvoj in vloga v zgodovinskih procesih.

Zastavili smo si vprašanje, ali si povprečni obiskovalec, ki sam ni bil udeleženec dogajanja, lahko ogleda te zbirke?

Za primer vzemimo drugo sobo v zbirki v Gorenjskem muzeju. V njej so poglavja: tri-

deseta leta, okupacija, poziv Komunistične partije, prvoborci, upor. Da so to posamezna poglavja, lahko obiskovalec razbere z drobne napisa na nosilni konstrukciji tik pod stropom (ali ni malo verjetno, da ga bo opazil?). V tej sobi so 51 malih fotografij, 12 velikih, 134 portretov, 68 kopiranih dokumentov, en zemljevid, ena organizacijska shema in trije teksti – skupaj torej 270 enot, kakih 70 strani teksta in 200 komaj vidnih podnapisov.

Ali je tako količino gradiva mogoče pregledati, si ustvariti ob ogledu svoje mnenje o vsebini? Mirno lahko rečemo, da ne.

Zbirke niso namenjene obiskovalcu, ki bi rad dobil zanimivo, jedrnatno sporočilo. O nespoštovanju takega obiskovalca priča vrsta prvin, ki jih vidimo na razstavah: množica dokumentov, podvajanje fotografij, več dokumentov o enem dogodku, dolgi teksti. Na primer: v Kamniku so podnapisi pod posameznimi poglavji dolgi nekaj vrstic. Napisani so z velikimi svetlimi črkami na temni podlagi in obiskovalec jih dojame v kratkem času. V muzeju Tomaža Godca pa so za vezne tekste uporabili kar cele strani iz kataloga. Kdo jih bo bral? Tudi dolge vrste dokumentov ne zanimajo obiskovalcev. Tako so v muzeju Prešernove brigade pri postavljanju dokumentov na panoje pri daljšem poročilu zamenjali vrstni red strani. Zanimivo je, da obiskovalci tega ne opazijo, kar jasno pove, da razstavljenih dokumentov ne berejo in da ti brez haska zasedajo prostor.

Več je primerov, ko nemški dokumenti niso prevedeni. Ob tem samo pomislimo, koliko otrok v osnovni šoli zna nemško?

Podnapisi pod fotografijami so pogosto pomanjkljivi. Pri vrsti portretov sta napisana samo ime in priimek človeka, brez navedbe, zakaj sodi v zbirko. Tako beremo podnapis: »Tovariš Dolenc, sekretar celice zalednih enot Prešernove brigade«, ko pa gledamo na fotografijo, vidimo na njej tri borce.

Da lahko nenatančno oblikovanje sporočila spravi tako muzejskega delavca kot obiskovalca v nerodni položaj, nam priča primer iz Begunj. Tamkajšnji Muzej talcev obiskuje tudi veliko število tujcev. Običajno se sprehodijo skozenj. Ko pa si je eden od njih temeljito ogledal razglase o streljanju talcev,

se je ustavil ob temle besedilu na plakatu (navajamo slovenski prevod originala): »Komunistični morilski tolovaji so zopet zagrešili strahopetne napade na slovensko prebivalstvo Gorenjske. Petnajstletno, v Kranju stanujočo JEREB FRANČIŠKO je v večernih urah v bližini Kranja napadlo in posililo več oboroženih in preoblečenih tolovajev. Ko so zadostili svoji pohoti, so tolovaji dekletce mučili, nato pa umorili in vrgli v Savo. Tudi njenega spremljevalca so trpinčili, težko ranili in vrgli v Savo.«

Tujcu ta dokument ni govoril o zločinu okupatorja, ampak je dejal, da za tak zločin smrtna kazen ni prehuda. Sklep je tujec oblikoval po svoji pameti, saj v zbirki ni pojasnila o delu okupatorskega »sodstva«. Toda ali ni tudi mlad človek, čigar starši niso doživeli vojnega časa in ki omahuje včasih med protislovnimi gledanji na preteklost, ob ogledu zbirk v dvomih, saj ne dobi odgovorov na mnoga zanj bistvena vprašanja in po ogledu zbirke nič bolj ne razume takratnega življenja kot pred njim.

Za vse obravnavane postavitve je značilno, da so zgodovinske razstave. V primerjavi z razstavami, pri katerih je predmet težišče prikaza, ima predmet na zgodovinski razstavi funkcijo zgodovinskega vira. Oglejmo si, kakšno funkcijo ima v naših zbirkah. Zavedati se moramo, da predmeti pričajo o zgodovinskem razvoju, ne morejo pa ga pojasniti. Zgodovinski predmeti so zato bistveni, toda ne edini elementi razstave. Razumljivi in pričevalni postanejo le, če jih dopolnimo s pisanimi viri, slikovnim gradivom, zemljevidi, preglednicami, maketami, rekonstrukcijami, besedili (razlagami), ki »dajejo besedo« predmetom, vzpostavljajo vezi z zgodovinskim razvojem in razlagajo pot od konkretnega k splošnemu.

Vse predmete v omenjenih zbirkah bi lahko razdelili na štiri skupine:

1. predmete, vezane na udeležence narodnoosvobodilnega boja;
2. predmete, vezane na okupatorja;
3. predmete, vezane na zapornike, izgnance, taboriščnike;
4. predmete, vezane na povojno obdobje.

V vseh zbirkah, razen v Begunjah, imamo predmete iz prve skupine. V Trziču so

razstavljeni orodje tehnike Kokrškega odreda in njeni izdelki, zobna vrtalka partizanskega dentista, partizanska uniforma, svinčnik, partizanski denar, žlica, torbica, značka, pila iz partizanske orožarne, ročna bomba – izdelek orožarne Kokrškega odreda, torbica za šaržerje, karbidovka, več primerkov partizanskih časopisov in brošur. Vsi ti predmeti dopolnjujejo fotografsko in arhivsko gradivo na panojih.

Zbirka narodnoosvobodilnega boja v Gorenjskem muzeju ima izmed osmih prostorov le tri opremljene z muzealijami. V sobi, ki je posvečena partizanskim tehnikam, so na treh posebnih panojih pod steklom razstavljeni izvodi 60 brošur, časopisov in radijskih poročil. V prostoru je še vitrina z radijskim aparatom, dvema pisalnima strojema in tremi šapirografi. V naslednji sobi, ki je posvečena partizanski saniteti, je približno 70 predmetov iz partizanskih bolnic in ambulant. Na hodniku pred vhodom v razstavne prostore je zbirka partizanskega trofejnega orožja različnega izvora in tipov. Tudi v zbirki o brigadi France Prešeren v kranjski kasarni je dosti trofejnega orožja, pa tudi precej predmetov, ki so povezani z delovanjem te brigade (starešinski čini, uniforme, predmeti, zaplenjeni na Turjaku, terenske karte komandnega kadra, spričevala iz različnih vojaških in bolničarskih šol). V vitrinah je precej partizanskih časopisov in brošur, katerih vsebina je povezana z delovanjem brigade, in dnevnik, ki ga je pisal borec te brigade.

Najbolj urejen videz dajeta zbirki na gradu Zaprice v Kamniku in na gradu v Škofji Loki. Na Zapricah so vsi predmeti dobro dokumentirani in vezani na območje medvojne kamniškega okrožja. Nekaj predmetov je iz leta 1941, kar je v naših muzejih redkost (plezalke, ki jih je za sabotažne akcije uporabljala mengeška sabotažna skupina, veriga, s katero so Nemci vlačili padle borce Radomeljske čete po boju na Golčaju oktobra 1941...). Ostali predmeti so podobni muzealijam drugih zbirk, le da so tu točno dokumentirani in vezani na določeno osebo oziroma dogodek. Predmeti smiselno dopolnjujejo vsebino posameznih panojev. V Škofji Loki so prav tako muzealije iz začetka narodnoosvobodilnega boja (trosilni listki, predmeti v zvezi z dražgoško bitko, partizanska oprema iz leta 1942, predmeti iz bitke v

Rovtu). Z muzealijami so dobro prikazane kurirske zveze, saniteta, partizansko šolstvo. Poleg tega je odmerjen poseben prostor, kjer so na etnografski način razstavljeni predmeti iz druge svetovne vojne.

V zbirki na Jesenicah je poleg že standardnih predmetov več muzealij, ki so vezane na posamezna taborišča, v katerih so dalj časa bivali partizani. Nekaj predmetov ponazarja zavezniško pomoč.

V drugo skupino smo uvrstili predmete, vezane na okupatorja. V tržiškem muzeju nam predmeti poleg fotografij v posebni vitrini zelo plastično prikažejo namen okupatorja že v prvih dneh okupacije. Taki predmeti so: nemško berilo za 1. razred osnovne šole, kronika nemške glavne šole v Trziču, štempiljka, zastavica, značka, osebna izkaznica, hišna številka, vojaška bluza. V obeh kranjskih zbirkah nimamo predmetov, ki bi jih lahko uvrstili v drugo ali tretjo skupino.

V Kamniku je dosti predmetov okupatorjeve vojske, ki so vsi opredeljeni časovno in prostorsko (avtomatsko orožje, lisice, busola, stenski časopis o požigu Gradišča in vasi Koreno). Z muzealijami je pregledno ponazorjen vojaški in okupacijski sistem na Jesenicah. Poleg vojaške opreme so razstavljeni: uradni list, seznam spremenjenih imen slovenskih krajev, osebne izkaznice, delovne knjižice, propagandni brošuri, živilske karte. Okupator je najbolje prikazan s predmeti v Loškem muzeju. Prikazana sta nemška vojska (oznake raznih vojaških služb, vojaška oprema) in okupacijski sistem (objava uradno dovoljenih prehodov na nemško-italijanski meji, prepustnice, denar, rojstni listi, boni, nemške knjige – pesmarice, vodnik po Gorenjski, stenski časopis, hišne številke).

Vse muzealije v Muzeju talcev v Begunjah spadajo v drugo in tretjo skupino. Ohranjen je inventar 10 celic, ki ga dopolnjujejo mučilni pripomočki in orožje gestapovcev. Razstavljeni so razni izdelki obsojencev iz Begunj in iz taborišč po Evropi, v katere so odpeljali begunjske zapornike.

Dosti je predmetov iz tretje skupine. V Trzišču jih je precej iz ljubeljskega taborišča, in tudi od drugod (pesmarice partizan-

skih pesmi, volneni šali iz Dachaua, pas – izdelek iz taborišča v Padovi, dnevnik iz Begunj).

V Kamniku imajo predmete z Raba, Flossenbürga, Mauthausna. Najbolj različno gradivo imajo na Jesenicah (predmeti izgnancev, taboriščnikov – žica, pepel, pošta, izdelki taboriščnikov, dachauski kruh).

Podobne predmete razstavljajo tudi v Škofji Loki.

Čeprav je nekaj predmetov spravljanih po depojih omenjenih muzejev, nekaj pa jih še hranijo udeleženci narodnoosvobodilnega boja in zasebni zbiralci, jih je ogromno propadlo.

Obravnavani čas se lahko prikaže tudi drugače, ne le z originalnimi predmeti, kajti pretrgati je treba z dokaj tradicionalnimi nazori, da neko obdobje najboljše ponazorimo z originali. V zbirkah je samo ena rekonstrukcija – v Kamniku (rekonstrukcija zastave, ki sta jo v imenu Izvršnega odbora Osvobodilne fronte in Centralnega komiteja KP Slovenije izročila Kamniškemu bataljonu Boris Kidrič in Edvard Kocbek septembra 1941). Tudi maketa je samo ena – v Trziču.

V zbirki v Kamniku je več zemljevidov (stavke, nemško-italijanska meja, partizanske bolnišnice, premiki enot), ki zgoščeno in pregledno predočajo podatke. V zbirki o Prešernovi brigadi so zanimivi posnetki krajev bojov iz zraka. Vanje so vrisani manevri enot. Večja pozornost je posvečena zemljevidom v Škofji Loki, kjer pomembnejše etape v zgodovini narodnoosvobodilnega boja na Loškem ponazarjajo pregledne karte. Sicer pa so zemljevidi in ostala ponazorila redki, nerodno izdelani, običajno premajhni.

Le v Begunjah dobi obiskovalec katalog v več jezikih. Katalog, ki je bil izdelan ob otvoritvi muzeja Tomaža Godca, je že pošel.

Prostor za predavanja je bil le na Jesenicah. Avdio-vizualnih sredstev v muzejih ne uporabljajo, le v Begunjah spremlja obiskovalca posnetek besedil iz poslovnih pisem talcev.

S temi razmišljanji ne podcenjujemo dela in sredstev, ki so bila vložena v zbirke. Tega dela postavljenci zbirk zaradi pogostih časovnih stisk, vrste interesov še živečih udeležencev dogodkov in družbenopolitičnih skupnosti niso mogli vedno do konca opraviti.

Pri vseh zbirkah pogrešamo pedagoško obravnavo snovi. Na začetku zbirke bi morali biti relief območja, saj bi tako že na prvi pogled videli prednosti terena (gorati, gozd-nati predeli) oziroma nevarnosti, ki so prežale na borce oziroma aktiviste, na primer gosto prepredenost s komunikacijami in njihovo pomembnost za okupatorja zaradi strateške lege. Na posebnem zemljevidu bi prikazali tudi gospodarski ustroj območja, saj je bistveno določal odnos okupatorja do Gorenjske.

To bi bila prednostna naloga muzejskega raziskovanja zgodovine. Rezultat tako usmerjenega raziskovanja bi bila muzejska zbirka, v kateri bi predvsem z muzealijami pokazali življenje v vsej njegovi pestrosti. Zato moramo v naše zbirke ponovno zajeti makete bivališč, predmete, ki govorijo o vsakdanjem načinu življenja, privlačna ponazori-

la – kasetno televizijo, film, diapozitive. Zavezujemo se tudi za to, da bi del pripovedi prevzela umetniška dela. Obiskovalca bi pritegnili in mu olajšali ogled, če bi pripravili kataloge, prospekte, plakate, spominke ..., seveda ob hkratnem spodbujanju muzejskega pedagoškega dela.

Nove rešitve bomo težko našli sami zgodovinarji. Nujno bi bilo sodelovanje z drugimi družboslovnimi vedami.

Oblikovalski formalizem, šablonsko obravnavanje predmeta postavitve in konvencionalna opremljenost zbirk prej odvrčajo kot privabljajo obiskovalce. Naša osnovna naloga je še vedno, da zbirke uredimo tako, da bodo namenjene sleherniku. Za uresničitev tega cilja lahko storimo marsikaj:

- zmanjšamo podrejenost vsebine zbirk prostorom in oblikovalskim ureditvam;
- vsebino zbirk obogatimo, razširimo;
- uvrstimo v zbirke več predmetov, umetniških del, zemljevidov, ponazoril vseh vrst;
- pripravimo kataloge, plakate, vodnike in drugo propagandno gradivo;
- razvijamo muzejsko teorijo.

Literatura

France Škerl, *Muzeju narodnoosvobodilnega boja v spominsko knjigo*, Naši razgledi, 31. avgust 1957.

M. M., *Reubliški muzej narodne osvoboditve – močno vzgojno sredstvo*, Borec 1955, št. 6.

Milan Brezovar, *Sole in muzeji*, Ljubljana, 1960.

Partizanske tiskarne v Ljubljani, Borec 1956, št. 8–9.

Milan Bevc, *O nekaterih problemih v muzejih narodnoosvobodilne borbe v LR Sloveniji*, Muzeji, 1956–1957, št. 11–12, Zagreb.

Mile Pavlin, *Ob prenovljenem muzeju v Ljubljani*, Borec 1961, št. 10.

Ivan Kržnar, *Nekaj misli o muzejih revolucije*, Borec 1966, št. 2.

Alenka Nedog, *Premalo izkoriščene možnosti*, Borec 1957, št. 12.

Muzeji in galerije v Sloveniji, Ljubljana, 1980.

Branko Reisp, *Pririsanje zgodovinskih razstav*, Kronika 1966, št. 2.

Jasna Horvat, *Muzejska predstavitev zgodovine*, Argo 1979–1980, Ljubljana, 1981.

Hanka Stular, *Razstava Umetnost alpskih Ilirov in Venetov v Narodnem muzeju v Ljubljani (Muzeološki zapis)*, Argo 1, št. 2, Ljubljana, 1962.

Boža Škoberne

Je
zdaj
to
zgodovinska
resnica?

Ko sem članek Fašistična sodna burka z ljudmi iz Koprivišča oddala reviji *Borec* (objavljen je bil v 4. številki 1983), sem pisala nekaterim ljudem, predvsem nekdanjim članom organizacije TIGR, ali morda kaj vedo o tem dogodku in ali vedo, kako bi bili z njim povezani Viktor Hvala in Stanislav Kamenšček (po obtožbi fašistov) ter Danilo Zelen in Franc Fortunat (kot je o tem pisal Srečko Šorli v TV-15).

Naj poskušam povzeti sporočila iz pisem, po vrsti, kot sem jih dobivala.

Jože Vadnjal iz Ilirske Bistrice, je odgovoril, da o tem dogodku ne ve nič in prav tako tudi ne, da bi na financarja streljal kdo izmed naštetih. Zapisal pa je nekaj zanimivosti o organizaciji TIGR in bilo bi škoda, če jih ne bi posredovali bralcem *Borca*. Takole piše:

»Organizacija TIGR je bila ilegalna, strogo konspirativna organizacija, urejena po trojkah. Žal se njeni člani niso vedno ravnali po tem. Zaradi tega je leta 1930 prišlo do katastrofe; le tam, kjer je bila konspiracija dobra, ni prišlo do aretacij. Zato sem vedel samo to, da je bil financar ubit, nisem pa smel niti nisem hotel vedeti, kdo je to storil, zakaj nevarnost, da v zaporih policija izsili priznanje, je bila nenehno navzoča. Če pa česa ne veš, tega tudi priznati ne moreš. Fašistična policija je namreč uporabljala metodo množičnih aretacij. Ne samo ob ubojih, ampak tudi ob manj pomembnih zadevah, na primer za slovensko petje. To je bil zelo učinkovit sistem, saj so z grožnjami in mučenjem odkrili marsikaj, česar sicer ne bi. Poleg tega jim je to pomagalo pri raznarodovalni politiki. Saj veste, da so naši ljudje množično bežali v Jugoslavijo in v mnoge druge države. To pa so fašisti tudi hoteli.

Kamenščka in Hvale nisem poznal, verjetno sta se bala, da ju kot člana Tigra ne bi odkrila italijanska policija. Leta 1930 je namreč zbežalo čez mejo na stotine tigrovcev iz strahu, da so bili odkriti ali da še bodo.

Z Zelenom in Fortunatom sem imel stalne stike, vendar nobeden ni omenil tega uboja. Moram pa reči, da mi tega tudi ne bi omenila. Pripomnim naj še, da TIGR ni nikdar napadal poštenih Italijanov. Njegova tarča so bili ova-duhi, ne samo italijanski, ampak tudi slovenski, tisti, ki so izdajali svoje ljudstvo in fizično napadali naše. Če je bil ta financar sovražnik naših ljudi ali izdajalec, potem je zelo verjetno, da ga je ubil član organizacije TIGR, in sicer po nalogu organizacije. Kdo je to storil, ne boste nikdar zvedeli, morda le iz arhivov po-

Se k

Fašistični sodni burki z ljudmi iz Koprivišča

sebnega sodišča v Rimu, ki je zbral zaradi navivnosti naših ljudi precej točne podatke.« Tako Jože Vadnjal iz Ilirske Bistrice.

Tone Rutar iz Nove Gorice, rojen v Čadrgu na Tolminskem, kot nekdanji član tigrovske organizacije že dolga leta zbira podatke o njenem delovanju. Takole mi je pisal:

»Ko se je to pripetilo v Koprivšču, sem bil v zaporu. Najprej naj povem, da so fašisti, to pa niso bili samo črnosrajčniki, izkoristili vsako priložnost, da so udarili po naših ljudeh. Bili so med karabinjerji, učitelji, uradniki pravi satani, ki so na vse mogoče načine zatirali naše ljudi. K nam na Primorsko je prišlo najslabše iz vse Italije. O ljudeh, po katerih me sprašujete, pa tole: Stanko Kamensček je sodeloval na mojem območju na Tolminskem, zlasti med Ročinjem, kjer je bil doma, in Gorico. Pobegnil je spomladi 1930, ko so mnoge, tudi mene, zaprli. Prihajal je iz Jugoslavije oborožen skupaj s tovariši. Prinašali so protifašistično literaturo. Viktorja Hvale ne poznam. Nikoli nisem slišal nič o njem. V zaporu v Fossani sem bil skupaj s Poldetom Lipičarjem, ki je bil zaradi uboja financarja obsojen na 20 let ječe, in z Markom Močnikom, obsojenim na 30 let. Vendar se o tem nismo pogovarjali, tako o dogodku v Koprivšču nisem vedel nič do konca vojne. Po vojni (iz zapora sem se vrnil l. 1935, iz internacije pa l. 1943) mi je brat Jakob omenil, da sta Danilo Zelen in Franc Fortunat ubila financarja. To mi je povedal tudi Albert Rejec, in sicer takole: 'Ko sta prečkala čepovansko dolino, se jima je zdelo, da ju zasledujejo, in ko sta čez Banjško planoto prišla do Kala, se je spet pojavil avto, kot bi ju zasledoval. Ustrelila sta vanj.'«

Nato Tone Rutar nadaljuje pripoved Antona Konca, kot jo je zapisal leta 1973 v Volčah: »Anton Konc, mlekár iz Volč, prijatelj Fortunata, ki je bil tudi iz Volč, je mlekaril v Benečiji med Prapenco in Bregom. Fortunat je pred svojim begom v Jugoslavijo prihajal k njemu in mu prinašal protifašistični tisk. Ob fašističnih volitvah l. 1929 mu je prinesel dosti letakov. Konc jih je raztrosil po beneških vaseh. Tudi po begu v Jugoslavijo, 10. aprila 1930, je Fortunat še prihajal h Koncu. Tistega dne, ko se je v Koprivšču dogodilo, kar se je dogodilo, sta prišla k njemu Fortunat in še neki mladenič. Koncu sta pripovedovala o svojem doživljanju v Koprivšču, ne da bi vedela, kaj se je zgodilo. Bila sta skrita nad cesto, ko se je pripeljal avto, v katerem so veselo peli Giovenezzo. Ustrelila sta nekajkrat in petje je utihnilo. Nista vedela, kakšne so bile posledice. Šla sta

naprej, in ko sta prišla do Avč, ju je na progi ustavil obhodni železničar – preglednik proge. Utišala sta ga z naperjenima pištolama. Potem sta prekoračila Sočo po železniškem mostu v Ajbi in nadaljevala pot čez Lig in Srednje k Antonu Koncu. Bila sta utrujena od dolge poti in lačna. Konc jima je skuhal polento. Skril ju je v senik in jima priskrbel hrano. Bili so v temi, ko se je zaslišalo ropotanje motorja. Fortunat in mladenič sta dala Koncu pištolo in se pripravila na spopad. Pričakovala sta zasledovalce. Avto pa je peljal naprej do Trinkov, kjer se je cesta končala. Konc je nato odpeljal Fortunata in spremljevalca v senik in jima tja ves teden nosil vse potrebno. Zjutraj je po Fortunatovem naročilu odšel v Trinke, kjer mu je gostilničarka povedala, da je kmet iz Trinkov ponoči skrivaj vozil tropine za kuhanje žganja. Po vrnitvi iz Trinkov je Konc šel v Tolmin, da bi poizvedel, ali po Tolminu kaj govorijo o napadu v Kalu in kakšno je tam ozračje. Vrnil se je, še preden se je začelo delo v mlekarni. V Tolminu ni zvedel nič posebnega in ni slišal nobenih vznemirljivih novic. Zato sta fanta ves teden brezskrbno počivala v seniku. Kaže, da Fortunat ni povedal Koncu, kdo je mladenič, ki je bil z njim. To je bil Danilo Zelen. Dejstvo pa je, da nista vedela, da se je zgodila takšna nesreča.« Tako je Tone Rutar l. 1973 zapisal Končevo pripoved.

In še odgovor doktorja Dorčeta Sarđoča iz Gorice (na drugem tržaskem procesu je bil obsojen na smrt, potem pa pomiloščen). Tako piše:

»Hotel bi vas najprej opozoriti, da nisem najprimernejša oseba za informacije v zadevi, pa tudi od tragičnega dogodka je minilo več kot pol stoletja in čas neizprosno briše iz spomina, kar ni bistveno. O dogodku v Kalu nad Kanalom sem bral v konfinaciji na Liparih. Takoj po vrnitvi v Gorico sem se udeležil sestanka na Jesenicah z voditelji emigracije. Informacije prihajajo torej iz prve roke. Edino druga verzija (Zelen in Fortunat, op. B. Š.) je prava. Pozabljene, bolj obrobne potankosti mi je še včeraj obnovil Tone Rutar, ki sem ga obiskal zaradi tega. Ljubosumnost, Hvala in Kamensček so služili samo zato, da bi spravili ljudi iz ječe. Rad bi dodal, da dogodek s hudimi posledicami ni bil preračunan. Šlo je kratko malo za pomoto v težki situaciji, v napetem ozračju medvojne dobe, ki ga je treba obravnavati brez kritike. Resnica je tudi, da so na vseh možnih ravneh, na obeh straneh meje, veliko storili za to, da bi se posledice te pomote odpravile, da bi nedolžni ljudje prišli iz ječe. Potankosti pa se ne spominjam več.«

Odgovora Toneta Rutarja in Dorčeta Sar-doča potrjujeta in dopolnjujeta sporočilo že pokojnega Srečka Sorlija v TV-15, z dne 17. februarja 1977, ki mi ga je v pismu, z dne 3. novembra 1980, ponovil: »Res je, kar sem zapisal v TV-15, da sta to storila Franc Fortunat in Danilo Zelen, oba dolgoletna aktivna člana protifašistične organizacije TIGR. Prvi je bil doma iz Volč pri Tolminu, drugi pa iz Senožeč pri Divači. Točno je, kar sem napisal, saj sem bil naj-ožji sodelavec te organizacije več let že doma v Tolminu in po pobegu spomladi 1930 v Ju-goslavijo tudi tu v emigraciji.«

Naj vse to dopolnim še s podatkom, do ka-terega je prišla poklicna kolegica Lida Turk s tržaškega radia, za katerega je, kot sem že ome-nila, pripravila o koprivškem dogodku daljšo reportažo. V nekem pismu mi je sporočila: »Moram vam povedati, da sem v Trstu govorila z neko osebo, ki je srečala Fortunata še isto noč, ko je prišlo do dogodka, ki nas zanima. Ta oseba pa ne želi biti imenovana.« To v pismu, z dne 22. februarja 1984. V pismu, z dne 20. marca 1984, pa: »... človek, ki ni hotel biti imenovan, je Stanislav Konc iz Volč. Zdaj lah-ko povem njegovo ime, saj je umrl 16. mar-ča...« In kot je Lida Turk objavila v svoji re-portaži, je Stanko Konc pripovedoval, da sta ga tisto noč poiskala Danilo Zelen in Franc Fortunat ter mu povedala o doživetju na tej poti in celo dala poduhati cev strelnega orožja, češ da še smrdi po smodniku...

Vendar nekateri, ki so Danilo Zelena po-znali ali celo delali z njim, tej trditvi oporekajo oziroma dvomijo o njej. Just Godnič iz Kranja, rojen v Komnu, ki je vso svojo mladost preži-vel kot aktiven in celo vodilni član organiza-cije TIGR, je najprej odločno zatrdil, da Dani-lo Zelen zanesljivo ni streljal. Naj ponovim njegove besede: »Danilo Zelen brez potrebe ni streljal. Pet let sem živel z njim.« Potem pa se je zamislil in dodal: »Ampak če je bil poleg For-tunat, ta je bil odličen strelec in tega tudi zmo-žen... Vendar Zelen ni streljal... in če je bil Zelen zraven, tudi Fortunat ni storil tega...«

Ob branju knjige Delo, spomini, srečanja doktorja Jože Vilfana mi je prišlo na misel, da bi mi ob tem iskanju morda lahko kaj svetoval. Ljubeznivo je ustregel moji prošnji za pogo-vor. Čeprav se je v tridesetih letih še kot mlad študent vpletel v politično delo, se je kot Trža-čan živo zanimal za dogajanje na Primorskem, še posebej seveda v Trstu. Tako mu je ostal ne-jasno v spominu tudi dogodek v Koprivišču. Svetoval mi je, naj se obrnem na Jožka Žiber-no, ki je v tistih letih urejal časnik Istro, glasilo emigrantov iz Istre in Primorske.

Jožko Žiberna se je prijazno odzval moji že-lji in mi sporočil, da je prišel v soursedništvo Istre, in sicer za slovenski del, šele po letniku 1931/32, potem pa nadaljeval: »Sicer sem ves čas sledil dogajanjem na Primorskem, vendar bi se podrobnosti danes ne mogel več spomni-ti. Morda bi vam kaj služilo naslednje: dvo-mim namreč, da bi bil pri likvidaciji ali kar je že bilo, udeležen Zelen. Razen če je bil tisti fi-nanciar kak izrazit sovražnik in nasprotnik Slovencev, ki ga je bilo treba odstraniti. K te-mu se nagibam zaradi domneve o umoru iz ljubosumja. Zelen je bil, kolikor vem in koli-kor sem imel stike z njim, angažiran, da se tako izrazim, z veliko pomembnejšimi zadevami.«

Tako je med mojim iskanjem gradiva o do-godku v Koprivišču stopila v ospredje oseb-nost Danila Zelena. Kdo je bil Danilo Zelen? Vendar še prej iz Spominov Ivana Regenta na kratko o organizaciji TIGR. O njej pravi na strani 187:

»Že leta 1928 sem se nekajkrat sestal s tova-rišem Albertom Rejcem, enim od operativnih voditeljev narodnega gibanja TIGR. (Kratica TIGR je sestavljena iz začetnih črk: Trst, Istra, Gorica, Reka). Oba sva bila prepričana, da je mogoče sodelovanje med komunistično parti-jo in organizacijo TIGR.« Nato nadaljuje, da je organizacija TIGR nastala na Primorskem iz protesta proti politiki, ki so jo tam, v Trstu in Istri vodili narodnjaki, liberalci in klerikalci: »V organizaciji TIGR so se zbrali pogumni, po-šteni mladi slovenski narodno zavedni ljudje, ki so si zadali nalogo, da se bodo bojevali proti italijanskemu fašizmu za pravice Slovencev in Hrvatov. V boju proti fašizmu so uporabljali vsa mogoča sredstva, predvsem atentate na fa-šistične ustanove. Nekatere naše partijske or-ganizacije na Primorskem so že od začetka so-delovale s pripadniki TIGR.«

O Danilu Zelenu pa iz knjige Aleša Bebler-ja Čez drn in strn (str. 32):

»Ko so se v Parizu pojavili primorski be-gunci (menda leta 1929/30, op. B. Š.) – Ivan Regent, Danilo Zelen, Ferdo Delak, Tone Uk-mar, Engelbert Vrabec (iz Komna), Ljubo Be-ka (iz Sežane), sem upal, da bom lahko z njimi delal.

Danilo Zelen je bil vodja Tigra in je prav te-daj v Parizu vodil in zaključil pogajanja o so-delovanju njegove organizacije s slovenskimi komunisti, člani KP Italije v tedanji Julijski krajini. Ivan Regent pa je bil, to smo vedeli vsi, glavni zaupnik Centralnega komiteja KP Itali-je za Julijsko krajino.«

Alojz Zidar piše v članku Resnica o Tigru v Primorskih novicah o Danilu Zelenu, doma

iz Senožeč, študentu strojne fakultete v Ljubljani, da je »bil človek, kakršnega redko srečaš v življenju – poln patriotizma, ponosa in samozvesti. Opozoril je vsakogar, da ga čaka trdo politično delo in da se bliža vojna. Zelen si ni delal utvar, vedel je, da vsaka revolucija ali vojna pobere najboljše.« – Iz istega vira naj navedem še, da je bil Danilo Zelen omenjen na prvem in drugem tržaškem procesu in da ga je italijanska policija imela za najnevarnejšega sovražnika fašistične Italije. – Doktor Lavo Čermelj je v knjigi *Ob tržaškem procesu 1941* zapisal, da so fašisti Danila Zelena »imeli za zlega duha, ki je stal za vsemi prestopki, za katere so obtoževali aretirance v Trstu«. V isti knjigi tudi zveemo, da se je Danilo Zelen ob zloumu stare Jugoslavije skrival v neki koči na Mali gori pri Ribnici skupaj z učiteljem Antonom Majnikom iz Volč in Ferdinandom Kravranjo-Skalarjem iz Čezsoče. Vendar je nekdo skrivališče izdal Italijanom. Ko so jih napadli, si je Zelen v tem neenakem boju sam vzel življenje, da ne bi prišel živ sovražniku v roke. Dr. Lavo Čermelj pravi, da je »tako Zelen padel kot prva žrtev v boju z okupatorjem na slovenskem ozemlju«. V isti knjigi tudi zveemo, da Zelena ni iskala samo italijanska policija, temveč skupaj z njo že od junija 1940 tudi nemška (o tem več v knjigi dr. Toneta Ferenc: *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*, op. B. Š).

Preden se vrnem k dogodku v Koprivšču, še besedo, dve o Francu Fortunatu in Stanislavu Kamenščku. Iz daljšega prispevka Toneta Rutarja, objavljenega v Tolminskem zborniku 1975, povzemam, da so Franca Fortunata l. 1926 izključili iz tolminskega učiteljskega in da je skupaj s Tonetom Majnikom in Volčah vodil tajno celico društva TIGR. V njej je Fortunat »odločno prevladoval s svojo drznostjo in veliko prizadevnostjo«. O Fortunatovih drznih junaštvih je menda ohranjenih veliko zgodb.

O Stanislavu Kamenščku sem poskušala kaj zvedeti kar v njegovi rojstni vasi v Ročinju. Nekaj podatkov o njem je zbral Zvonko Dugar, ki je po svojem pokojnem očetu v sorodu s prav tako že pokojnim Kamenščkom. Stanko Kamenšček se je rodil l. 1908 v Ročinju in je bil kot študent član Tigra. Ker so fašisti čedalje bolj iskali člane te organizacije in jih tudi preganjali, je Kamenšček, tako piše Dugar, iz bojazni pred aretacijo, tako kot še veliko drugih, pobegnil v Jugoslavijo. Menda je bilo to leta 1930. Zato so se fašisti znesli nad njegovo družino, posebno še nad bratom Severinom, ki so ga zaprli in obsodili na sedem let zapor. Po

prestanem zaporu je tudi Severin pobegnil v Jugoslavijo, za njim pa še mlajši brat Anton. Dugar opisuje tudi Stankovo življenje pilota pred vojno in med njo, ko se je pridružil narodnoosvobodilnem boju, ter njegovo življenje po vojni, ki ga je del preživel v Kaliforniji, kjer je tudi umrl za posledicami prometne nesreče. Te kratke podatke Zvonka Dugarja naj dopolnim samo še z nekaj besedami iz že omenjenega članka Toneta Rutarja, in sicer, da je Stanislav Kamenšček že pred letom 1930 organiziral močno tajno celico Tigra v Ročinju in da je bil gverilec, kasneje pa tudi španski borec.

O Viktorju Hvali, ki so ga fašistične oblasti ob kopriviškem dogodku skupaj s Kamenščkom in hkrati z domačini obtožile »atenata in upora proti državi« (v odsotnosti seveda, saj ju niso dobili), pa nisem mogla dobiti posebnih podatkov. Nihče izmed tistih, ki sem jih povprašala o njem, ne pozna nobenega Hvale z imenom Viktor. Iz obtožnice 13 Koprivičanov pa je razvidno, da je bil rojen v kraju Grgar – Bate. Oba, Viktor Hvala in Stanislav Kamenšček, sta bila omenjena tudi na procesu v Rimu 22. in 23. februarja 1930, in sicer kot glavna obtožena, vendar ju je sodišče iz procesa izločilo, ker sta bila »obtožena v kontumaciu«.

Dogodek v Koprivšču je, če sklepam po nekaterih odgovorih, ki sem jih dobila na svoja vprašanja, z vsemi posledicami povzročil obžalovanje in zaskrbljenost tudi med primorskimi emigranti v Jugoslaviji oziroma predvsem v Sloveniji, med njimi pa so bili tudi člani organizacije TIGR. Kot sem omenila že v zapisu v aprilski številki Borca (1983), so mi nekateri takratni obtoženci povedali, da so nekaj slišali o nekem pismu, ki naj bi prišlo iz Jugoslavije in naj bi italijanski policiji poskušali pojasniti, da so obtožili nedolžne. Kdo je pismo pisal in od kod? Tudi to je bilo eno izmed mojih vprašanj.

V enem izmed pisem mi Tone Rutar piše:

»Kar se tiče intervencij in tega, kakšne so bile in od koga, res nič ne vem. Srečko Sorli iz Tolmina, eden izmed najbolj aktivnih trgovcev, ki je srečno ušel aretaciji 18. marca 1930 in je posledje živel in delal na Jesenicah 50 let, vse do smrti, je nekoč omenil, da je nekdo pisal na kvesturo o nedolžnosti aretiranih. Baje, je rekel Sorli, je bil to Tone Batagelj, obmejni komisar na Jesenicah. Več ve o tem Sardoč, vendar ne vem, ali so mu znani točni podatki. Intervenirali so mnogi...«

Spet v drugem pismu piše, da doktor Dorč Sardoč ne ve točno, kako so intervenirali. Intervenirala sta menda Albert Rejec in dr. Lavo

Čermelj, in sicer s pomočjo goriškega škofa dr. Sedeja, ki je bil takrat še na škofiji v Gorici. Dr. Sedej se je menda obrnil na Vatikan, da bi posredoval. Ta intervencija (tako Tone Rutar in dr. Sardoč) se je menda sklicevala na to, da se ti ljudje iz Koprivišča niso nikoli vmešavali v politiko ali sploh delali v kaki organizaciji.

Ob iskanju podatkov o dogodku v Koprivišču in o organizaciji TIGR sem prišla tudi do Toneta Laharnarja, sedaj upokojenega namestnika republiškega javnega tožilca. V času, ko se je pripetil omenjeni dogodek, je bil v Ljubljani, kamor je s Tolminkeskega pobegnil pred fašistično aretacijo. Spominja se dogodka in posledic, zlasti pa tega, da so v Ljubljani na sestankih društev primorskih emigrantov – na primer na sejah Primorskega akademskega starešinstva – govorili o po nedolžnem zaprtih in razmišljali, kako bi jim pomagali priti na svobodo.

Vsi poskusi, domačih ljudi in drugih, da bi po krivem obtožene in po nedolžnem obsojene rešili, so bili zaman. Obsojeni so bili vsi skupaj na 330 let ječe in približno tretjino teh let so tudi odsedeli.

Kakšna je bila njihova nadaljnja pot? Predvsem, kaj je bilo z njimi med narodnoosvobodilnim bojem? O tem mi je dal nekaj podatkov Ivan Jug, ki je poskušal raziskati življenje svojih sotrpinov. Tako piše:

»Leopold Lango, Leopold Suligoj, Anton Lipičar in jaz smo bili v partizanih. Rudolf Pregelj je bil v italijanskem odporniškem gibanju. Ob nekem zavezniškem bombardiranju kaznilnice Civitavecchia je iz nje pobegnil in se pridružil italijanskim partizanom ter se z njimi boril do konca vojne. Valentin Lipičar je s svojim bratom doma čevljaril za partizane. O Primoževih tudi vem, da so sodelovali po svojih močeh z narodnoosvobodilno vojsko...«

Kar pet od trinajstih se je torej pridružilo partizanom, precej drugih pa je z njimi sodelovalo. Težko pa je po toliko letih in samo s pomočjo pisem dobiti o vseh natančne podatke.

Tudi ob tem članku (Je zdaj to zgodovinska resnica?) se mi je zgodilo podobno kot ob prvem. Ko je besedilo že nekaj časa čakalo v uredništvu Borca na objavo, sem dobila nov podatek, ki potrjuje Sorlijevo, Rutarjevo in Sardočevo pričevanje o tem, kdo je streljal na financarja. Na tržaškem radiu se je kopriviškega dogodka lotila tamkajšnja sodelovka Lida Turk (nedavno je izšla tudi knjiga Sardočevih spominov Tigrova sled, ki jo je uredila Lida Turk po oddajah na tem radiu). Ob iskanju gradiva za kopriviško tragedijo je v Demokra-

ciji (izdali so jo v Trstu in Gorici leta 1971 – ob trideseti obletnici Zelenove smrti – naletela na članek oziroma prepis (ali pa izvornik), v katerem je opisano, kako je tistega usodnega večera prišlo do streljanja, ki je bilo za Kopriviščane tako pogubno. Članek naj bi napisal Albert Rejec. Prosila me je, naj njegovo vdovo Tatjano Rejec, ki živi v Ljubljani, povprašam, ali kaj ve o članku. Poiskala sem jo in jo vprašala, ali je njen pokojni mož Albert Rejec, novinar in publicist, pred vojno eden od voditeljev Tigra, napisal članek, v katerem naj bi osvetlil uboj finančnega stražnika leta 1930 v Koprivišču. Naj prepišem njen odgovor:

»Da. Rejec je članek napisal v Inštitutu za narodnostna vprašanja, napisal ga je za Trst, jaz, ki sem takrat tudi delala tam, pa sem ga natisnila. (Tedaj še ni bila Rejčeva žena, op. B. S.). Na inštitutu sem bila zaposlena od leta 1949 do 1956, torej je to moralo biti v prvi polovici petdesetih let. V njem je jasno zapisal, da so bili dogodki v zvezi s smrtjo finančnega stražnika v Koprivišču novembra 1930 delo Tigra, konkretno Danila Zelena in še nekoga, ki se ga pa danes ne spominjam več. Vem, da ni bil to ne Tone Černač, ki je bil njegov najpogostejši spremljevalec v tistem času, in ne Just Godnič, ki je prišel v vodstvo Tigra malo kasneje. Morda je bil Fortunat ali pa Tone Majnik. V tistem članku je bil spremljevalec imenovan. Rejec je v tem članku tudi omenil, da je treba z zgodovinsko resnico na dan, saj so Italijani za ta dogodek dolžili domačine iz Kala in okolice in se nad njimi kruto maščevali. Tudi tega se spominjam, da je bil Rejec zadovoljen, da bo po toliko letih le prišla na dan zgodovinska resnica. Name je članek napravil globok vtis, zato sem si ga tako dobro zapomnila. Poznala sem Čermeljevo knjigo Life and Death Struggle iz leta 1936, kjer je vse to opisal, in krute posledice, ki jih je fašistični policijski aparat izvajal nad nedolžnim prebivalstvom. Čermelj je v svoji knjigi ugibal o povzročiteljih, izključujoč pri tem domačine.

Rejec, Zelen in Černač so leta 1930 tvorili organizacijsko bazo Tigra v Ljubljani, seveda v globoki ilegali – Rejec je bil odgovoren za politiko Tigra, Zelen za operativo in Černač je bil kurir. Zato je moj mož tako dobro poznal dejanski potek dogodkov, čeprav ni bil zraven, in zato mu je bilo veliko do tega, da bi prišla resnica na dan.«

Zakaj in kako je prišlo do tega dogodka?

»Vsa stvar se je dogajala v napetem ozračju, dobra dva meseca potem, ko so Italijani na Bazovici ustrelili člane njihove organizacije,

tovariše in prijatelje, s katerimi so tesno sodelovali. Danilo je bil ves napet in razdražen, on in njegov tovariš sta bila prepričana – kot mi je povedal mož – da so jima Italijani za petami, da ju zasledujejo. O tem sta sklepala, ko je ponovno peljal mimo njiju avtomobil s finančnimi stražniki in morda še iz kakih drugih znamenj, ki pa jih ne poznam. Od italijansko-jugoslovanske meje so ju ločili hribi in doline, tako da ne bi bila mogla kratko malo ubežati nazaj v Jugoslavijo, še preden bi Italijani poostriili nadzor nad mejo.

Vodilo Tigr, ki pa se je izkristaliziralo šele po izkušnjah, je bilo: po terenu se gibati skrajno previdno, zunaj poznati, ponoči; izogibati se konfrontacijam, če je le mogoče; streljati le v skrajnem primeru, v samoobrambi; ča pa vidiš, da moraš uporabiti orožje, ga uporabi brez obotavljanja. Ne vem, da bi bil kdaj pozneje Zelen izgubil živce in zato streljal, kot se je zgodilo v tem primeru. Bilo mu je tedaj 22 let, če se ne motim. Bil je v drugem letu organiziranega ilegalnega dela in pred njim je bilo še 11 let nešteti ilegalnih pohodov po Primorski.

Sta se z Albertom Rejcem kasneje, ko je postal Tajjanin mož, še kdaj o tem pogovarjala? Tako odgovarja Tajjana Rejec:

»Veliko sva hodila po Primorski in tudi skozi Kal, bilo je to v drugi polovici šestdesetih let. Ko sva tam pešočila, sva se pogovarjala o vsem tem in mož mi je pokazal, kje približno je Danilo streljal na stražnike.

Ta dogodek, na katerega so Italijani tako kruto reagirali, je zanesljivo pripomogel k temu, da so tigrovcu še previdneje hodili po Primorski in se tako izognili streljanju.

Tako Tajjana Rejec o dogodku v Koprivišču. Njeno pripovedovanje sem zapisala v celoti, čeprav se morda s tem nekatere podrobnosti

ponavljajo. Vendar njena pripoved potrjuje podatke drugih in osvetljuje ozračje tedanjega časa, še posebej med primorskimi Slovenci in zlasti med borci za osvoboditev Primorske izpod fašizma.

Po nedolžnem obsojena trinajsterica ni doživela javne rehabilitacije, nobene uradne potrditve o krivični obsodbi. Dobili tudi niso odškodnine za izgubljena leta.

Primorski dnevnik je 11. oktobra 1953 objavil članek z nadnaslovom Za revizijo fašističnega procesa proti nedolžnim obsojencem iz Koprivišča in z naslovom 330 let zapora nedolžnim, čeprav je sodna oblast vedela za njihovo nedolžnost ter s podnaslovom: Z mučenjem so jih hoteli prisiliti, da bi priznali umor, ki ga niso izvršili. – Zahtevamo razveljavljenje vseh obsodb proti Slovincem po posebnem fašističnem sodišču.

Članek obširno opisuje dogajanje in se končuje z zahtevo, da oblasti »s posebnim aktom razveljavijo vse obsodbe posebnega sodišča za zaščito države, ki so bile naložene Slovincem v Julijski krajini zaradi njihovega komunističnega, protifašističnega ali nacionalnega prepričanja, kot so takoj po vojni s posebnim aktom razveljavile vse obsodbe posebne sodišča, ki so se nanašale na pod fašizmom obsojene italijanske antifašiste. Zakaj že takrat niso tudi Slovincem razveljavili fašističnih obsodb, ampak morajo sedaj posamično zahtevati revizijo? Ali ni morda to dokaz diskriminacijskega ravnanja oblasti s slovensko manjšino v Italiji?« S tako zahtevo in s takim vprašanjem se končuje ta članek.

Nisem pa zasledila, da bi kasneje še kdo sprožil zahtevo po rehabilitaciji teh ljudi ali, konec koncev, vsaj po simbolični povrnitvi silne škode, ki so jo pretrpeli. Menim, da tega ni storil nihče, kot tudi ni nihče javno objavil, kaj se je tisto noč v resnici zgodilo.

Opomba

V svoji reportaži sem uporabljala obliko Koprivišče. Ivan Jug me je opozoril, da je to ime nastalo po poitalijančevanju krajevnih imen, staro, prvotno ime za kraj pa je Koprivšče (traba omahuje med edninsko in množinsko obliko). Po vojni so poskušali tudi uradno spet uveljaviti Koprivšče, toda zaman. Tako na tabli pred vstopom v vas piše Koprivišče. Ko sem se hotela prepričati o prvotnem imenu, sem v približno 100 let stari »zemljiškoposestni poli« res našla ime Koprivšče. Torej so v stari avstrogrški monarhiji »uradniki« spoštovali izvirnost krajevnega imena, ki se v domačem vsakdanjem govoru spremeni v Koprūšče, še raje pa spričo akanja v Kaprūšče.

dr. *Bogo Grafenauer*

O »aktualnih vprašanjih s področja zgodovinopisja«

Odmev na:
Ivan Križnar, *O aktualnih vprašanjih
s področja
zgodovinopisja,*
Borec 2/1984

Prijatelju Ivanu Križnarju sem že takoj po izidu njegovega referata januarja letos v 2. številki letošnjega letnika *Borca* (str. 66–71) napovedal nekaj popravkov, pa se je stvar zavlekla doslej predvsem zaradi tega, ker sem čakal na izid svojega že skoraj dve leti starega referata *Vprašanja sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja kot znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji*. Pripravil sem ga za 21. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Celju 29. septembra 1982, pa je od začetka 1983 čakal na objavo obenem z izidom 3. številke *Zgodovinskega časopisa* 36, 1982, do letošnjega poletja (gl. str. 183–196). Na ta referat sem se ves čas pred zapisom svojih opomb želel sklicevati v opozorilo, da je kriza našega zgodovinopisja bistveno težja in globlje utemeljena in zakriviljena, kot se zdi po vendarle dosti »obrobnih«, to je za opazovalca le po naključnih, najbolj vidnih pojavnih oblikah predvsem sodobne zgodovine (zlasti NOB). V svojem referatu sem namreč pokazal temelje te krize v stvareh, ki jih je, žal, mnogo težje spreminjati, kot bi se jih dalo zgolj z ravnanjem zgodovinarjev in usmerjenostjo njihovega dela, če bi šlo pri krizi res vsaj predvsem za taka vprašanja. Gre pa v resnici za boj proti »historicizmu« v petdesetih letih in naprej (ko je bila odpravljena ekonomska zgodovina na ekonomski fakulteti, danes pa Cveta Mlakarjeva kliče po njej, gl. *Anthropos* 1983, št. III–IV, str. 61), za skoraj desetletje (1960–1968) trajajoče – in tudi danes samo delno odpravljeno – omejeno seminarsko delo iz starejše slovenske zgodovine na filozofski fakulteti (z odpravo učenja za to delo potrebnih jezikov) in bistveno poslabšanje pogojev za študij zgodovine ter tudi vrste drugih kulturoloških strok, ki nas povezujejo s koreninami nastajanja slovenskega naroda in njegovega kulturnega življenja kar do prejšnjega stoletja, s praktično tako rekoč popolno odpravo učenja latinščine v naših srednjih šolah (torej do prejšnjega stoletja mednarodnega jezika humanističnih in le kako stoletje poprej tudi matematično prirodoslovnih znanosti) in končno za bistveno okrnjenje znanja zgodovine (obče in domače) pri velikem delu mladine – drugi je užival to že do tlej le v skromnih dozah – s štiri leta staro šolsko reformo. Gre pač za izrinjenje zgodovine s položaja osrednjega predmeta družboslovnega izobraževanja, ki ga upravičeno uživa v večini šolskih sistemov po svetu v splošnoizobraževalnih srednjih šolah. Pri nas ne več – gotovo v imenu kake ideologije in kakega »gledanja« na zgodovino do 1941.

To so temeljna sporočila mojega celjskega referata (če bi bil objavljen pred poldrugim letom, bi mogel strezniti marsikatero razpravljajenje o zgodovini v šoli in v znanosti); sporočila pa niso pomembna le za starejšo zgodovino, marveč tudi za obravnavanje sodobne zgodovine: omejevanje šole in dela skoraj samo na sodobno zgodovino namreč zgodovinarja preveč približuje publicistu in mu s historično globinsko izobrazbo in dimenzijo razumevanja odvzame tudi sposobnost za problemsko globinsko razumevanje sodobnega sveta. Tožba nad močno razširjenim izgubljanjem proučevanja sodobne zgodovine v faktografiji je upravičena, toda v resnici je posledica družbene kulturne politike, katere poglobitve korake sem omenil. Prevelika zaljubljenost le v svoje slavne dni in misel, da se vse poprejšnje lahko potisne čim bolj v kot, je pač pokazala svoje rezultate, ki jih danes obžalujemo, pa še vedno ne priznamo njihovih resničnih korenin. Kaj šele, da bi kaj na tem področju spremenili!

Obenem je to moje poglobitveno opozorilo ob diskusiji, na katero opozarja Križnarjev uvodni referat in na kateri je moralo biti povedano še marsikaj zelo čudnega in podprto z majhnim védenjem o zgodovini in našem zgodovinopisju – če sta vsaj približno ustrezala tej razpravi neposredno poročilo po njej v Delu, 17. januarja 1984, in uvodnik Vlada Slambergerja v naslednji sobotni prilogi Dela, 21. januarja 1984. Oba v resnici nista vznemirila samo Petra Vodopivca (Nova revija 22/23, 1984, 2629-2632), pa tudi odgovor Ivana Križnarja (Nova revija 24-25, 1984, 2880-2881) in objava njegovega uvodnega referata in sklepnih »stališč, sklepov in usmeritev« v reviji Borec ne odpravlja dvomov, kaj vse je bilo rečeno na račun zgodovinopisja v razpravi med uvodnim referatom in sprejetjem končnih sklepov. Posebej velja to sedaj, ko imamo v knjigi *Historija i suvremenost* (izdano v sodelovanju s ČGP Delo!), 1984, objavljenih črno na belem precej zelo podobnih stvari, ki pričajo o nepoznavanju tega, kar se dogaja z zgodovino pri nas, žal ne samo v Sloveniji!

K samemu Križnarjevemu uvodnemu poročilu pa želim podati le dva popravka, od katerih je prvi manj pomemben, drugi pa kar bistven, ker je povezan z vprašanji, ki sem jih načel že zgoraj. Križnar ima prav, ko opozarja na pamfletski način pisanja treh odbornikov Zveze društev slovenskih protikomunističnih društev v Mohorjevem koledarju (za prestopno leto 1984, 138–153) in ko to pisanje uporablja v dokaz, kako potrebna je znanstvena obja-

va dokumentov o »narodnem izdajstvu« in »sodelovanju z okupatorjem« tega dela politične emigracije, pa je ta predlog (ki na predhodnem »delovnem sestanku izvršnih sekretarjev in predsednikov komisij pri Centralnem komiteju ZK Slovenije ni dobil podpore«!) v sklepih predsedstva Centralnega komiteja ZK Slovenije tudi tokrat dobil »potni list« samo za čudno dolgoročno pripravo. Za razumevanje potreb zgodovinskega dela in proučevanja zgodovine narodnoosvobodilnega boja je to vsekakor značilna poteza! Križnar pa pri tem svojem utemeljenem zapisu ni postopal prav, da ni povedal, za katero Mohorjevo družbo in njen koledar gre pri tem – z naslovom »Mohorjev koledar« pa je naravnost v zmoti. Ta naslov ima namreč le koledar Mohorjeve družbe v Celju, v katerem pa tega članka seveda ni. Pač pa ga je najti v knjigi *Koledar 1984 Družbe sv. Mohorja v Celovcu* (poleg navedenih dveh je na Slovenskem še tretja Mohorjeva družba v stari Gorici!).

Drugi popravek pa je osebnega značaja. Ko Križnar omenja resnične »žgoče kadrovske probleme pedagoško znanstvene enote za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani«, ker »prihaja do zamenjave generacije, ne da bi bili prej dovolj usposobljeni pedagoški in raziskovalni kadri (zakaj ne preprosto: mlajši zgodovinarji? op. B. G.), ki jih bodo nadomestili«, razlaga to tudi z »muhavostjo« nekaterih profesorjev, ki »so se upokojili, češ da jim presegajo neprestane formalne reelekcije« (str. 71). Na vprašanje po telefonu mi je odgovoril, da je pri tem mislil tudi name, češ da sem se v pogovoru z njim res pritoževal nad načinom reelekcij.

Križnarjeve trditve so potrebne popravka kar v več pogledih. Res sem mu nekdanj, pred približno desetimi leti, govoril o problematičnosti reelekcij (o tem sem sicer nekaj tudi javno zapisal v knjigi *Petdeset let slovenske Univerze v Ljubljani*, Ljubljana 1969, str. 166, in zapisanega nimam vzroka v čemerkoli spremenjati, ker še danes drži), toda moje kritično stališče do reelekcij se je nanašalo vendarle samo na razširjenje reelekcijskega postopka na »naziv« (docent, izredni, redni profesor), ne pa z omejitvijo samo na »mesto«, kot je bilo to prej; ker je »naziv« pri vsakem pravilno opravljenem postopku volitve univerzitetnega učitelja rezultat poprej opravljenega kandidatovega dela, je možnost odvzema naziva v nasprotju z našimi ustavnimi določbami, da so »na podlagi dela pridobljene pravice neodtujljive«. V tem pogledu si je najin razgovor vsekakor napčno vtisnil v spomin.

Sicer se glede nadležnosti reelekcij sam res ne bi mogel pritožiti. Po februarju 1956, ko sem bil izvoljen za rednega profesorja, je bilo razpisano moje delovno mesto šele marca 1980 (7 let potem, ko je bila uveljavljena reelekcija tudi za redne profesorje, in sicer na vsakih 7 let); to je bilo šele nekaj let po najinem razgovoru s Križnarjem. Na razpis sem se tudi odzval (6. aprila 1980), vendar z naslednjo omejitvijo svoje prošnje: »Ko vlagam to svojo prijavo glede na razumljivo načelo vse naše povojne zakonodaje o visokem šolstvu (od zveznega splošnega zakona o univerzah iz l. 1954 naprej), da je mogoče razpisati 'mesto' oz. 'delovne naloge in opravila' kateregakoli visokošolskega učitelja, pa izrecno izjavljam, da s tem ne prošim za vnovično priznanje svojega sedanjega naziva, ker bi s tem postalo časovno omejeno. Po izrecni formulaciji predloga ob izvolitvi za rednega profesorja sem dobil ta naziv – po tedaj veljavni zakonodaji brez časovne omejitve – glede na moje od imenovanja za izrednega profesorja opravljeno 'znanstveno delo', njegovo 'tehtnost in pomen za napredek zgodovinske znanosti in obseg'. Po določbah Ustave SFRJ (čl. 159) in Ustave SRS (čl. 201) so 'na podlagi dela pridobljene pravice neodtujljive' in 'zakoni ne morejo imeti učinka za nazaj' (SFRJ čl. 211, SRS čl. 261). ... Fakultetnemu vodstvu je znano, da sem ob glasovanju za statut FF ustno in pismeno odrekel svoje soglasje prav v zvezi s tem vprašanjem glede členov, ki so v nasprotju z načeli republiške in zvezne ustave.«

Ne vem, ali se je vlekla reelekcija skoraj tri leta tudi zaradi te pravne zagate, pred katero sem postavil fakultetne organe, vsekakor pa je res, da se je poročilo komisije za izdelavo strokovnega poročila omejilo v smislu moje prošnje na sodbo, da »ne more biti nikakega dvoma o tem, da akad. redni prof. dr. B Grafenauer ustreza vsem pogojem, da opravlja dalje funkcijo rednega profesorja za zgodovino Slovencev« (8. junija 1982), da pa se fakultetni svet na moje omejitve prošnje ni oziral, marveč je sprejel »sklep: dr. Bogo Grafenauer se ponovno izvoli za pet let v naziv redni profesor za zgodovino Slovencev« (29. decembra 1982; poslano na moj naslov 12. januarja 1983), za kar sploh nisem prosil in sem fakulteti celo odrekel pravico odločanja v tem pogledu. Toda zaradi dolgotrajnosti postopka (ne vem, koliko časa je preteklo do imenovanja strokovne komisije in koliko ni pri zamudi sodelovala tudi ona z zamudo pri izdelavi strokovnega poročila!) sem bil od 1. septembra

1982 že v pokoju, tako da je bil fakultetni svet resnično v nerazrešljivem položaju: ugoditev prošnji v smislu njenih formulacij je namreč s tem postala že nesmiselna. Pravni spor, ki bi mogel glede veljavnosti mojega »naziva« nastati čez pet let, je bil sicer kmalu odstranjen s sklepom fakultetnega sveta (22. junija 1983) in z univerzitetnim soglasjem (9. januarja 1984) o podelitvi dosmrtnega »naziva« »zaslužni profesor«, toda že brez tega vse povedano kaže, da vsaj v mojem primeru Križnarjev očitek ni utemeljen.

Vzrok za upokožitev, ki me je osvobodila vseh mogočih sej, sestankov in zborov in zlasti sodelovanja pri – po mojem trdnem prepričanju – neprimernem načinu »usmerjanja« študija na fakultetah in ki mi je omogočila, da sam odločam o količini nujnega sodelovanja z oddelkom za zgodovino, je torej očitno drugje (seveda sem imel po 41 letih dela do njega vso pravico, čeprav se je to zgodilo res 4 leta pred mojim sedemdesetim letom, ki je obvezno za upokožitev). Vzrokov se je sčasoma nabralo kar več. Od odprave obveznega učenja latinščine in nemščine v okviru študija zgodovine kot glavnega predmeta (uvedeno je bilo 1950 zaradi bistvene omejitve obeh jezikov v srednji šoli z reformami po 1945) leta 1960 (na predlog prof. Mikuža) je seminar za starejšo slovensko zgodovino močno spremenil svoj značaj, saj so le redki študenti na njem še mogli v resnici sodelovati. Do 1968, ko se je v novi enopredmetni študijski skupini zgodovine stara obveznost glede obeh jezikov obnovila (celo v povečanem obsegu) vsaj za skromno število študentov te skupine, je bilo več dobrih študentov, ki jih je privlačila zgodovina starejših obdobj, pa so se prav zaradi neznanja jezikov, v katerih so napisani viri (zlasti latinščine), pri svojem znanstvenem delu usmerili v zgodovino 19. in 20. stoletja. Bistveno zmanjšanje obsega seminarskega dela na oddelku z reformo 1977, ki naj bi skrajšala čas študija, je pri zgodovini obdobja fevdalizma do 18. stoletja bistveno zmanjšalo število interesentov za seminar, v katerem bi bilo treba analizirati vire v latinskem ali nemškem jeziku, v katerih je napisana velika večina virov za zgodovino Slovencev v tistem času (v nemščini pa tudi še za kasnejši!). Ves študij se je v primerjavi s tistim, ki je bil uveljavljen ob mojem prihodu na fakulteto, močno spremenil v smislu prehoda od lastnega študentskega dela (zlasti s seminarskimi obveznostmi) k učenju (tudi to je prikazano v navedenem celjskem referatu).

Vse to je pomenilo seveda tudi težave pri iskanju naslednika za predmet. Najprej je bila tu skoraj desetletna bistvena omejitev možnosti zaradi odprave učenja jezikov in spremembe značaja seminarja, prav ko sem dosegel 44 let. Potem mi je utekel študent, ki sem z njim hodil skozi srednjeveške vire in zgodovinsko literaturo v individualnih konsultacijah na način, ki je običajen na tretji stopnji, prav z mislijo na pouk starejše zgodovine Slovencev na fakulteti, po diplomu pred štirimi leti v arheologijo in na ugodnejše delovno mesto na inštitutu (zdaj je pred doktoratom iz zgodovine). Drugega, nekoliko starejšega, ki je še eden izmed naših vidnih medievistov, pač ni mogoče potegniti iz Maribora. Tretja možnost s študentom, ki je diplomiral letos in že pokazal svoje izredne sposobnosti in prav takšno delavnost, pa v dveh letih do mojega sedemdesetega leta pač ne bo še dozorela in je bolje, da mu bom pomagal spet individualno, kar v svojem sedanjem položaju še lažje opravljam, kot bi mu ob vseh smiselnih in nesmiselnih nalogah ob polni zaposlitvi. Tako si za zdaj fakulteta mora pomagati delno s provizoriji, ki pa so posledica vsega, o čemer sem že govoril in zaradi česar je bilo že nekaj časa jasno, da se bo nekemu »interregnumu« nemogoče izogniti. Čakati z upokojitvijo pa bi bilo smiselno le, če bi to moglo preprečiti tak neprijeten položaj.

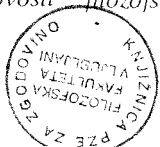
Pa dodajte k temu še drugo popolno spremembo fakultet in univerze z odpravo njunega tradicionalnega samoupravljanja v zadnjih petnajstih letih: najprej je bila odpravljena univerzitetna skupščina, kjer je ob različnih reformah prišlo do različnih odprtih in pogumnih razprav, zoper katere nihče ni mogel pametno zagovarjati zahtevanih sprememb ali odločitev. Temu je sledila odprava fakultetnih pedagoško-znanstvenih svetov, ki so po vsej povojni zakonodaji o visokem šolstvu do 1973 imeli pravico odločati o vseh znanstvenih in pedagoških vprašanjih (tudi pravico, da brez njihovega kvalificiranega mnenja ni bilo mogoče postaviti na fakulteto nobene učne moči), medtem ko današnji fakultetni sveti za marsikaj, o čemer odločajo, po svoji sestavi preprosto niso kvalificirani, zato pa so pri svojem sklepanju odvisni bodisi od različnih fakultetnih komisij ali pa od zunaj naročenih mnenj. K temu je treba dodati še sedanje tako imenovano uvajanje »usmerjenega« izobraževanja po natančno enakih prijemih in predpisih, ki veljajo za srednje šole. Študij na fakultetah je bil vendar vselej »usmerjen« v določene poklice, tako da že uporaba tega imena kot novosti

kaže nerazumevanje za bistvo reforme visokošolskega študija, za katero gre danes. Preureditev šolstva oz. srednješolskih programov v resnici zahteva na fakultetah (zlasti pri smereh za srednješolske profesorje) preureditev programov, a to vendar ni nikaka nova »usmerjenost« študija! Sploh ima govorjenje o tem smisel samo, če stoji za tem namen ukleniti fakultetno »samoupravljanje« še v nove spone zunanjega odločanja o delu na fakultetah!

Zoper to sem ob svoji zahvali za podelitev naslova zaslužni profesor poudaril, da je odvisna uspešna reforma visokošolskega študija v današnjih razmerah predvsem od dveh stvari. Bolj poudarjen pomen dela študentov od vsega začetka študija bo mogoč le, če bodo prinesli iz srednje šole za to potrebno splošno in temeljno izobrazbo – za to pa je potreben tudi bistveno večji posluš za zahteve fakultet glede tozadevnih potreb. In na drugi strani ostaja dejstvo, da je pglavina teža reforme naložena visokošolskim učiteljem. Dolžnosti morajo imeti svoje odnose tudi v pravicah, kajti le tako bo mogoče zagotoviti uresničenje potrebnega. Samo od zunaj »naloženih« nalog nihče ne izpolnjuje enako učinkovito kot tiste, ki jih je sam sooblikoval. Brez sprememb v tem smislu bo geslo o reformi ostalo prav tako neizvedljivo kot brez nujno potrebnih sprememb v organizaciji srednjega šolstva. Toda pri obojem se za zdaj še nič ne premika – vse teče po ustaljenih kolesnicah z očitki fakultetam, da zaostajajo v svojih nalogah pri predlogih, o katerih bodo od zunaj odločali o »usmerjanju« v vseh mogočih pogledih.

Prijatelj Križnar, mar niso ti razlogi dovolj tehtni – posebej za človeka, ki si je šestnajst let kot predsednik fakultetne študijske komisije pošteno prizadeval kvalitetno razreševati študijska vprašanja na dovolj komplicirani filozofski fakulteti – da se umakne z upokojitvijo pred stvarmi, s katerimi se po svojem globokem prepričanju ne strinja?

Na videz sem pri svojem popravku zašel stran od Vašega referata. Toda v resnici se prav pri tem, kar sem povedal, odloča na zelo širokih ravninah prav o tem, o čemer ste govorili in kar je zajeto tudi v sklepih sestanka, na katerem ste govorili: položaj znanosti se ne da spreminjati na koščke, na primer le pri obravnavanju stanja sodobne zgodovine. Zgodovina je celota, njen položaj pa povezan s tisoč vezmi z vprašanji, na katera sem moral opozoriti ob Vašem kratkem odstavku o vprašanjih današnjega položaja oddelka za zgodovino na filozofski fakulteti.

NOVEMBER 1984

borec

11

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Širadjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mrg. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Matjana Šömen

CENA

Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev – posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2200 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12 ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

SPOMINSKA PROZA

<i>dr. France Avčin</i>	Tudi sabotaža (Zapoznel spomin na veliki teden 1941)	638
-------------------------	---	-----

SPOMINSKA PROZA

<i>Rudi Mačus</i>	Pobeg	648
-------------------	-------	-----

OBRAZ

<i>dr. Stefan Sobar</i>	Spomini belokranjskega zdravnika	655
-------------------------	----------------------------------	-----

SPREMLJAMO

<i>Mitja Ribičič</i>	Glasba – humana dobrina	681
	Skojevska	682
	Na oknu	683
	V mraku gozda	683
	Kukavica	683
	Koroška	684

OCENJUJEMO

<i>Nada Gaborovič</i>	Tostran in onstran (Matej Bor: Jonko in druge novele)	687
	Človek v usodnih situacijah (Janez Vipotnik: Oj ta mlinar)	688
	Odtujena oseba (Janez J. Švajncar: Dež na Silvestrovo)	690
	Otroštvo v vojni (Pavle Zidar: Okupacija Javornika)	692

NA NAŠ NASLOV

<i>dr. Ignacij Voje</i>	Stanje študija zgodovine na jugoslovanskih univerzah	694
-------------------------	--	-----

dr. France Avčin

Tudi sabotaža

Zapoznel spomin na veliki teden 1941

*France Avčin je nameraval napisati
spomine na narodnoosvobodilni boj.
Žal je pred nami samo fragment iz njegovih
spominov,
saj sta ga bolezen in smrt ustavili pri delu.
Gotovo bi bili ti spomini,
tako kot njegova Kjer tišina šepeta,
velika pesem našega narodnoosvobodilnega
boja.
Ko smo njegovi tovariši pregledovali gradivo,
ki ga je zapustil,
smo našli pod listi popisanega papirja tudi tale
zapis iz del pisatelja Toneta Svetine:
»Svet bo drugačen, kadar bodo ljudje spet
ljubili hrabrost in zopet spoštovali čast.«
To je bil moto dela in življenja
dr. Franceta Avčina.*

(Nace Voljč)

»Wenn wir unser grosses Deutsches Reich gründer wollen, müssen wir die slawischen Völker VERNICHTEN«.

»Wer erinnert sich heute noch an die Ausrottung der Armenier in der Türkei?
(Adolf Hitler, avgust 1939)

Zvedel sem takoj, ko je doslej najgenialnejši velezločinec vseh časov gornjo obsodbo vseh nas Slovanov izrekel:

»Če hočemo osnovati naš veliki nemški rajh, nemško cesarstvo, moramo vse slovanске narode UNICITI«.

In kot vnaprejšnje machiavellijevsko navodilo, da »namen posvečuje sredstva«:

»Le kdo danes še pomni iztrebljenje Armencev v Turčiji?«

Tako: ne samo da bodo pomorili vse Slované od Jadrana do Urala, še razrezali nas bodo na kosce, kot je nemški zaveznik, krvavi turški sultan Abdul Hamid, v letih 1895/96 mirno pustil poklati kakega pol milijona Armencev – enega najstarejših kulturnih narodov vzhodnega sveta; v letih 1915/16, med prvo svetovno vojno, pa so mu sledili sicer napredni mladoturki¹ in ob pomoči Kurdiv pobili še milijon Armencev na prav orientalsko zverinski način; celi griči odsekanih rok, nog, izvlečenih črevesij, odrezanih moških spolovil in ženskih prsi, uhlev in nosov, iztaknjenih oči. Krdela lačnih nikogaršnjih turških psov, so se mesece pasla na človeški mrhovini po vseh armenskih bivališčih. In vzrok: ne morda prirojeno sovraštvo islama do vsega krščanskega, le gola zavist malo sposobnega, primitivnega Turčina do visoko sposobnega, razgledanega, izobraženega, v tem absolutno premočnega »staroselca« Armenca – in, tako mimogrede, seveda njegovega premoženja.

To in tako usodo je nam »podljudem« tedaj namenil stvaritelj čiste arijske rase »nadljudi«, der »Übermensch«. Nam malim Slovencem kot prvim, z intelektualci na čelu, seveda, saj je poleg starega »Drang nach Osten« – pritiska proti Vzhodu – gojil tudi stari germanski sen o deutsche »Brücke zur Adria«, o nemškem mostu na Jadran, kod drugod kot čez mrtvo telo slovenskega narodiča, te nadležne poldrugotisočletne zagozde med Germani in Romani.

Zapomnil sem si, kot eden izmed mladih slovenskih razumnikov – ti bi bili prvi na vr-

stil! – ta »Wenn wir...« norega avstrijskega pleskarja za vselej, kot da mi je bilo z razbežnim železom vžgano znamenje na čelu. Zasedovalo me je vedno in povsod, v tem znamenju sem videl vse grozljive politične obrate v takratni res gnili Jugoslaviji. Bila je vse prej kot monolitni blok proti zahrbtnim nameram osi Berlin–Rim, blok, ki so si ga tako želeli – edino njihovo upanje! – naši primorski Slovenci, prebežniki izpod laškega fašizma v »demokratsko Jugoslavijo«, in njihovi enkratni tigrovcji tam onstran. Večina v ta »Wenn wir...« sploh ni verjela, jaz pa sem dobil in na dušek prebral Hitlerjev Mein Kampf, pa sem vedel in mu trdno verjel kljub paktu o nenapadanju med kljukastim križem in srpom s kladivom. Tisti »Wenn wir...« je postal in ostal alfa in omega mojega življenja za vselej, tudi dandanes še. Začetek njegovega uresničevanja pa sem doživel na nenavaden način, in sicer v našem prvem delavskem centru Trbovlje, ki naj bi ga ščitil s protiletalsko baterijo pred sovražnim letalstvom z Retij pod okriljem skromne Svete Katarine, priprošnjice mladih. Da bi se razumeli, moram poseči za več kot pol stoletja nazaj, v čase, ko sem se jaz še likal. Izučilo me je dokončno. Takole je bilo.

Prvi šok je naša dijaška nekritična jugoslovanska domoljubnost doživela že v drugi šoli. V časopisju je bila objavljena drobna vest:

»Iz učne uprave

Belgrad, 27. sept. m. Izšla je naredba osrednje učne oblasti na predlog prosvetne oblasti v Sloveniji, da se ima na srednjih šolah v dravski banovini odstraniti iz slovenske čitanke za 2. razred uvodno berilo Ivana Cankarja 'O domovini'. Berilo se ima odstraniti tako, da se dotična stran izreže.«

Ko nam je zlati profesor slovenščine dr. Jože Lovrenčič, ta »trentarski študent« iz Kreda pri Kobaridu, to prebral, je zavedni Sočan, imel solze v očeh, videli smo mu – tihi kot miš – skozi debela očala. In jaz tudi, ko je oče, naprednjak, kmečki, trd Kraševac iz Trnja pod Vrhom pri Sveti Trojici nad Pivko, v vojni komandant šturmbataljona Bošnjakov v Tirolah, z rdečim fesom na glavi – vselej kadar je bil besen! – preklinjal vele-

srbsko čaršijo in njene slovenske podrepnike, po madžarsko – ko je prečudovito pesnikovo pesem v prozi o slovenski domovini z britvijo rezal iz moje čitanke. S Cankarjem iz enajste šole pod mostom na Vrhniki sta bila namreč lep čas skupaj tolkla revščino v podstrešni sobici na Mestnem trgu, ko se je učil za zemljemerca, pa ga je ta genocid dvojno pekel.

Tisti dragoceni list sva skrbno nalepila v moj spominski album, na prvo stran. Vojno je preстал pa ga še dandanes hranim, svojo svetinjo. Primer, kako občutljivo mlado dušo zastrupiš za vselej...

Medtem se je bila že začela strupena vojna med slovenskimi političnimi strankami, priključenimi zdaj tej, zdaj oni struji velesrbske čaršije. Občutili smo jo tudi na poljanski realni gimnaziji, sicer imenitni šoli. In celo v razredu, bolj ali manj pod vplivom »prosvetljenih« staršev. Vsega je bilo: eden je ob procesijah nosil metrsko svečo v roki, oviti z rožnim vencem, in zraven na glas žebral »manibus iunctis, oculis demiesis«. Drugi je v torbi med knjigami vlačil v šolo težko madžarsko pištolo »trommer«. Tretji se je navduševal za jehovski mir božji. V glavnem pa smo se le razumeli: mladost pač, mladost! Najmanj vidni so bili komunisti: dolgi Tone Tomšič v zadnji klopi pa Boris Ziherl ob njem.

V bližnjih razredih pa vsa iskra plejada Kraigherjev in Boris Kidrič. In najjasnejši med njimi: Aleksij Baebler. (Iz švicarskega Baeblerja se je prelevil v slovenskega Beblerja šele pozneje.) Svojih misljenj nismo izdajali, čeprav smo za »komunarje« vedeli, da zahajajo čez cesto v dvoriščno sobico gostilne Pri Štrajzlu, kjer je vladal Ladle, najmlajši bratov Kozakov literatov.

Komunisti so mi bili močno všeč, zavoljo svoje požrtvovalnosti, pripravljenosti na vsakršne žrtve, ki so jih razmere pod kruto vladno kralja Aleksandra tudi kmalu začele terjati od njih. Politične vzgoje nam – vsaj med vrsticami – namreč ni manjkalo. Za klerikalno je skrbel katehet iz sosednjega jezuitskega samostana pri Sv. Jožefu; za napredno profesor zgodovine Bučar, oster in osoren človek, a izvrsten pripovednik. On nam je razložil nazadnjaštvo svete inkvizicije, sežiganje naprednih znanstvenikov, zlasti astronomov (»eppur si muove«), na koncu

¹ Viteški Turek, ta »edini gentleman Orienta«, je izjavil nemški grof Helmut von Moltke...

pa z rokama v žepih in s pogledom na cesto pribili po latinsko: »Si cum Jesu itis – non com jesuitis! Si cum jesuitis – non cum Jesu itis.«²

In dobri profesor nemščine Sušnik tisto Göthejevo:

»Politisch 'Lied – ein garstig' Lied!« »Politična pesem – grda je pesem!«

Iz Amerike pa sem od strica dobil še Leninov zagrenjeni rek:

»Kdor si nočeš mazati rok, ne ukvarjaj se s politiko!«

Zlasti ob teh »voltafaccia« sem občutil zadovoljstvo, da v življenju nikdar nisem izvešal kake svoje zastave, kajti vse se prerade obračajo po vetru. Tako pa sem vselej vsakomur lahko pogledal v oči in – če je zaslužil – pljunil v obraz. Živel sem teže, a lepše.

Tako tudi nikdar nisem verjel v svetopi-semska spreobrnjenja. Zato so zame »konvertiti« ali navadni špekulativni ali pa – po predhodnem »nihil obstat« – emisarji svoje prejšnje veroizpovedi v novi preobleki.

Tako sem imel politike in politik kmalu dokončno dovolj, pa sem se po mali maturi obrnil k silam Narave: postal sem skavt, se vpisal v Sokola, Narodni dom, v težkoatletsko sekcijo Ilirije (dvigovanje uteži), poleti pa sem začel hoditi na kmete za očetom zemljemercem in lovцем. Močno sem se okrepil. Tako mi je bila poznejša partizanščina fizično le daljši skavtski pohod, medtem ko so drugi crkavali od izmučenosti in izstradanosti. Moje čudovito dirkalno kolo »legnano«, kupljeno z inštruiranjem prelenih in bebastih bogatih ljubljanskih »boljših« sinčkov in hčerkic, mi je pokazalo in odprlo vso čudovito Cankarjevo Domovino. Postal sem jeklen. In kljub temu izvrsten dijak, saj mladega časa nisem izgubljal z igrami, ponočevanjem, sestankovanjem. Zanimivo pa je, da sem pri skavtih srečal kar po vrsti vse mlade komuniste, prijatelje iz šole. In enako pozneje v partizanih, kot prostovoljec. Imeli smo notranji instinkt za to, kaj je prav in kaj ne na vseh področjih življenja. Zlasti skavtska šola Sivega volka (Pavel Kunaver) mi je ostala za vselej v dobrem spominu.

Potem je končno prišla matura – zrelostni izpit. Njena tortura me še danes kdaj pa kdaj tlači kot mora v snu. Da nisem bil pozabil, kaj pomeni »pons sublitius« iz Cezarja v tretji šoli, bi bil končal maturo z odliko. Če

si uspešno končal vseh osem razredov, čemu še muka mature?³

Pozneje, ko sem bil inšpektor na maturah v Kamniku, Idriji in Novem mestu, sem najprej potišal preostre profesorje(ice), pomiril dijakke, poenostavil namerno zapletene matematične naloge in od klopi do klopi opozarjal na očitne napake. Še danes dobivam zahvale ljudi na uglednih položajih, da sem jih takrat rešil propada.

Po srečnem poletju 1929 pa univerza! Moja vroča želja študirati gozdarstvo je propadla; za študij v Zagrebu ni bilo denarja. Tako sem se odločil za poklic, s katerim bi mogel kamorkoli po svetu: za elektrotehniko. Danes mi ni žal, kajti spoznal sem vedo o elektriki, fluidu, ki preveva vse živo v vesolju.

Študij na tej in drugih fakultetah je bil terminsko neizprosno: da si le malo popustil, že nisi več mogel dohiteti zamujenega, izpadel si, postal ponavljalec, celo stara bajta. Na »lahkih« fakultetah je bil študij prava igrača.

Že v drugem semestru smo se začeli zavedati, da jo od vseh nas različno izobraženih najslabše vozijo v tehniki realci, najbolje pa – čisti humanisti, s Škofovimi zavodi v Šentvidu (danes kasarna) na čelu. V štiridesetih letih svoje profesorske prakse sem praviloma ugotavljal isto...

Poleg osnovnih predmetov iz vse tedanje elektrofizike z elektrotehniko smo morali požreti in prebaviti še polovico strojništva, zlasti pogonske stroje, iz vsega pa izdelovati vrhunske tuširane in obarvane konstrukcijske risbe. Pomagali smo si z naključnimi študijskimi skupinami pa z manjšimi eskapadami v naravo po zdravje, moč in voljo.

Neko nedeljo sem ostal sam. Jutranji gorenjski vlak sem prehodil po dolgem, išoč kako družbo. Začuda sem ločeno srečal večino mladih »komunarjev« s Poljan. Šele Aleksij mi je povedal, da gredo na lemenatarske travnike v Martuljek »pogovarjat se«... Boljšega mesta si ne bi bili mogli izbrati, ojoj! Vedel sem, kako jih vse stranke povsod lovijo in preganjajo. Pa sem predlagal, naj vsi skupaj res izstopimo v Martuljku, vendar na desno stran, nato pa hajdi za menoj v levo pri samotnemu Belemu potoku.

Šel sem po vlaku in vse obvestil. Rečeno – storjeno.

Ob slapovih pa sem jim pravil: Imel sem v Ameriki strica Avgusta, ki se je bil tja rešil pred avstrijsko mobilizacijo leta 1914 in tako ušel vojni. Pristal je v Hemingwajeve domocilu Oak Parku I 11 poleg Chicaga in s svojim izjemnim znanjem jezikov postal bančni uradnik. Bil je strasten protikomunist, in da bi me obvaroval, mi je na neki meni še danes neznani način pošiljal v francoščini podatke o Marxovih stališčih, da smo južni Slovani »evropsko smetišče«. In Hemingwajevo – imenoval ga je Ernest – krilatico: »Vsaka revolucija je lepa, dokler se mora boriti, potem pa se vsaka izrodi.« (Pozneje sem našel podobno v Ernestovi lovski knjižici *The Green Hills of Africa*.) Tako sem zvedel tudi za grozljive pregone kulakov, pogoje in likvidacije malih kmetov, intelektualcev, streljanje najvišjih šolanih vojaških kadrov v Sovjetski zvezi itd. To sem jim pravil, a brez učinka: »Že ne gre drugače, tovariša Lenin in Stalin že vesta...«

V Sovjetski zvezi si še danes niso opomogli od krvave diktature shizofrenega Jeklenega, ne gospodarsko ne politično. Navsezadnje nam je koroške Slovence prodal za umazani poldrugi milijonček zelenih dolarjev. In ustanovitelj marksizma sam: levo usmerjeni velenemški nacionalisti! Hvala.

Pri vsaki vedi, veščini sem vedno hotel poznati tudi njenega vedeža, da sem jo spoznaval tudi v odsevu njegove osebnosti. Znanost pa mi je bila in ostaja samo in samo tisti, kjer velja $2 \times 2 = 4 + 0,000$ (s ponavljanjem).

Dandanes pa beremo za znanost tudi definicije, kot $2 \times 2 = 4$, a samo, če okoliščine to dopuščajo. Le kako more biti »znanost« npr. politična zgodovina, saj jo pišejo vselje le zmagovalci (glej npr. VKPb!).

Zapustil sem družbo in odšel po strminah na bajna Slemena visoko nad Mojstrano, kamor me je že dolgo mikalo najti pame-

ten dostop. Zvečer nisem na kolodvoru opazil nikogar od mojih »komunarjev« ...

Stric Gustl pa je raje umrl osamljen, izmozgan in izropan v Oak Parku, kot da bi se z menoj ali mojim bratom vrnil 1957, na svoj Kras k nečaku, kjer bi s svojo dolarsko penzijo med komunisti bajno živel. Bil je pač – kot jaz – trmast Kraševcevec. Saj pravijo: »Gada spustit, Kraševca ubit.« Iz svoje kože pač ne moremo.

In prišla je diploma, zame sijajna. A potem? Kam? Na bednostni fond v najboljšem primeru, če se ne prodaš trenutno vodilni stranki. Usmilil pa se me je – do vojaščine – moj sijajni profesor strojništva, Novomeščan Feliks Lobe. Vzel me je, elektrikarja, za nič manj kot svojega osebnega asistenta. Bil je namreč tehnični direktor Žabkarjevih strojnih tovarn in livarn. Pozneje je postal zaslužni akademik, obvladal pa je dobesedno cel ducat obrti, od kamnoseštva do čevljarstva. Česa vsega me ni naučil! Pa čeprav sem mu moral vmes po solato in voziti s kolesom njegove žene čelistke instrument po Ljubljani. Čez sedem let vse prav pride. Meni je prišlo strojniško znanje v prid še po pol stoletja, in sicer v balistiki, eni mojih prvih ljubezni.

»On revient toujours à ses premiers amours!«⁴

Potem je prišla vojaščina v srbski vojski z napol turškim poveljevalnim jezikom. Sarajevo! K sreči vsaj protiletalska artilerija, v kaki pehoti bi bil poginil. A tudi tako tiste mesece ne štejem v svoje življenje, za toliko sem mlajši. Nekaterim je bilo vseeno, »pravili su se Tošu«, in so dobro vozili. Mene pa je moralno uničeval načrtno zaničljiv postopek podoficirjev z nami, ki smo bili povečini inženirji, spremljan s strašnim preklinjanjem, »čirilicom, pravoslavnim jezikom, s punomasnim rečima«. Res zanimalo me je le dvoje: balistika in konji, jahanje. Ko sem iz balistike »sua sponte« o Škodinem komandnem računarju T 3 napisal celo razpravo – kako pravzaprav deluje, ni vedel povedati

² Še globokoumni izrek nesrečnega sorojaka s Krasa Srečka Kosovela: »Religija mora biti akonfesionalna in apolitična.«

³ Še polni tesnobnih maturantskih občutkov smo po neki študentski ženski zvezi zvedeli, kako smrtno se boje mature dekleta na mestnem liceju. In zmenili smo se za majhno zaroto: brž, ko bodo matematične naloge objavljene, jih »zveza« s fračo izstrelila na določeno mesto, hitri sel s kolesom pa v elektro seminar. Najboljši piše rešitev na tablo, vrsta pomočnikov prepisuje s kopirnim papirjem. Potem pa sel nazaj in vse skupaj na dogovorjeno mesto, pod dekleške hlačke in v razred. Ostalo jim je še najmanj dve uri časa, da so prepisale. Za plačilo in naturo še nismo bili zares »naturi«, denarja kolegialno nismo marali, zato so nas povabile in pogostile kot svoje pesalce na maturantskem plesu. Živela mladost tako ali tako.

⁴ Vračamo se vselej k svojim prvim ljubeznim.

nobeden od inštruktorjev – in ko sem na osedlanem konju v popolni uniformi za stavo dvignil težno stoji, me je opazil celo stari komandant – »pukovnik«. Za nagrado mi je dal v prostem času na razpolago svojega čudovitega in preveč spočitega madžarskega konja. Z »madžarom« sva tako prejezdila vso lepo sarajevsko okolico: Trebević, Pale, Jahorino, Igman, celo Bjelašnico. Konj in pisma mlade napredne slovenske učiteljice, ki so jo klerikalci spravili v sobico nad prašičjo stajo v najbolj suhi Suhi krajini, so mi moralno pomagali skozi to dresuro v domoljubje pod množično prisego kralju.

O T 3 pa sem moral – dijak – govoriti z inštruktorjem, kar pa mi je prineslo zgolj ljubosumlje in neprijetnosti. Komandant mi je bil naročil, naj jim stvar razložim »prosto ko pasulj, kako bi shvatio čak i konjički oficir...«. Kot bomo še videli, pa mi je prav poznavanje T 3 prineslo nesluteno korist.

Ko sem bil ponovno doma, sem končno dobil mesto, in sicer na na novo ustanovljenem banovinskem inštitutu za novotvorbe pod (privatnim) docentom dr. Cholewo. Rakov inštitut mi je kmalu postal najvišja univerza življenja. Spoznal sem živalsko vrsto H. S. – homo sapiens (človek pametni) – tudi z biološke, življenjske plati in se zavedal, kako obupno krhki smo pravzaprav pred obličjem Narave.

Vrgel sem se namreč v nov študij: medicinsko-biološko-fizikalen. Angleško sem k sreči takrat že bral, nemško in francosko pa obvladoval bolje kot materinščino, ker sem se ju bil res učil. Poleg upravljanja visokona-petostnih aparatov sem imel posla z doziranjem ionizirajočih sevanj (rentgen, radiom), prekleto odgovorno dolžnostjo pred zdravniki. Kot »corpus alienum« v medicini sem sklenil, da doštudiram še to, in sicer kar ob delu na inštitutu. Žal je prišlo drugače.

Vedno gosteje so nas protiletalce klicali na orožne vaje, v Kragujevac, Kraljevo, Zagreb in Prevlako v Boki Kotorski. Tam smo resnično streljali s topovi na leteče cilje: dolge vreče privezane daleč zadaj na rep kakega počasnega starega francoskega letala iz prve svetovne vojne (Potez). Čaršija je z njim osrečevala našo vojsko po ključu kraljeviča Marka »pola sebi, pola Šarcu daje«. Zadevali smo zlahka. Potem pa so začeli prihajati mobilizacijski pozivi, brž ko je po Evropi zasm-

rdelo po vojni. Že ko sem se znašel nad Trbovljami na Retjah pri Sveti Katarini, zaščitnici mladine. Nič še ni bilo, a pred mojimi očmi je vse bolj in bolj gorel Hitlerjev dokončni »Wenn wir...«

Druga baterija v našem sklopu je bila postavljena na rob višavja nad sotesko Save, na Zeleni travi nad Zagorjem in Trbovljami. Sklopu je poveljeval resni ljubljanski rezervni kapetan bančnik Peter Klinar, moji bateriji pa zagorski rudniški inženir kapetan Mastnak, z mislijo in telesom bolj v svojem ljubem premogovniku kot pri topovih. Tako sem bil »ta glavni« na terenu jaz, mali, samó podporočnik. Pomagal mi je preudarni narednik Turnšek. Tudi pod zemljo mu ne oprostim, da mi je prikril svojo jasno hčerko Ireno. Ko je pristala v tajništvu moje fakultete, je bilo – žal – že prepozno... In tako krasno bi bila lahko štiriročno igrala na moj koncertni klavir. Skupni komandant je bil uradnik Trboveljske (premogokopne družbe). Viden ni bil tako rekoč nikoli, kontroliral pa nas je kdaj pa kdaj po rudniškem telefonu. Imel je zlate naočnike in vselej je bil nahoden – le to mi je ostalo v spominu o njem.

Bil pa je še en oficir, poročnik Berlizg, brez pravega položaja, pač pa iz ene od hrastniških gosposkih nemškutarskih družin. Bil je zelo molčeč, mogoče zato, ker je slovensko govoril nekam čudno. Prekrstil sem ga v Herr Pfiff (pisk, žvižg, brlizg). Rad je posedal po obronkih in venomer kaj risal v svojo zemljepisno karto. Petokolonaš! Jasno mi je bilo takoj. A kaj sem mogel?

Vojaki so bili povečini rudarji, starejši, zgarani in jim je bila plačana mobilizacija dobrodošel počitek.

Nehumano bi bilo zahtevati, naj tudi noči prebijejo v šotorih poleg topov, ko jih ponoči tako in tako ne bi mogli uporabljati. Zaklonišča pred bombami in mitraljezom pa so vojaki izkopali res mojstrsko. Tako je, kdor je hotel, pod noč lahko skočil domov, ob prvem svitu pa nazaj s puško ob nogi. Niti eden ni zamudil. Prinašali pa so s seboj povrtnino in zelenjavo za naš skupni kotel.

Ta je bil kaj klavrn. Proučil sem »tablico sledovanja« in uvidel, da so sicer kar zadovoljive. Kje potem ostaja razlika? Vzel sem intendanta, pa vozi v grofovsko Celje. Tam

sem v naši intendaturi naredil majhno revolucijo, bil navzoč pri tehtanju mesa itd. Odtelej je bila naša juha z mesom slastna, tako polna, da ne pomnim boljše. Tatovi torej med trgovci. Prav tako je nekeje zapisano v marksizmu: »Trgovina je legalizirana kraja« ...

Iz šol sem vedel in zato pričakoval, da se bom srečal s trboveljskimi komunisti. Vendar duha Čebin še ni bilo na površje. A opazoval sem skupino, ki je stalno sedela skupaj in nekaj razpravljala z markantnim možakom s sivimi, gladko počesanimi lasmi in s tako prodornim pogledom sivih oči, da sem ga imenoval kar Sivi.⁵

Mobilizacije so se ponavljale vse pogostejše, pa na Inštitutu za rak niso bili zadovoljni, premalo sem naredil. V pomoč sem si kupil motocikel, pa sem pot med Trbovljami in Ljubljano lahko opravil v polddugi uri in včasih »vmes« skočil na inštitut. Bil je čudo konstrukcije, ta nemški motor TWN (Triumph Werke Nürnberg), dvotakten in dvovaljen, fazno premaknjen s samostojnim mazanjem (ne z mešanico). Dalje v celoti zaščiten pred vplivi od zunaj. Imel je ježasti cilindar za čim boljše hlajenje. Moč 12 KM pri zgolj 250 cm³, torej kar 48 km/liter! Z njim sem se mogel voziti po poteh, stezah, travi in še marsikje. Še zaščitni okvir iz jeklenih cevi sem mu dodal za zaščito nog, pa sem bil kralj na terenu. Iz Retij sem obredel vse okoliško hribovje, bil na Lisci, bil na Kumu. Proti Ljubljani in nazaj sem povezal vso progo od Doba do Zagorja, vseskozi po višavju med Savsko in Moravsko dolino. Za varen umik, če bi res prišlo tisto Hitlerjevo »Wenn wie ...« Moj »sahara« bi me rešil suženjstva.

Napravil sem si tudi majhen sestavljivi radio na slušalke. Razstavljen je šel ves v škaflo za cigare. S pravilno anteno sem ujel vse od Londona do Moskve – in prekletega Berlina ...

Pištol nam niso dali, tudi daljnogledov ne. Prinesel sem si očetovega s tirolske fronte pa moj mali, v treh sekundah razstavljeni

»flobert« (22 l. r.) browning automatic na 10 ognjev z merilnim daljnogledom. Iz sobice, kjer sem delal za inštitut, sem po vrtnem drevju pobral nič koliko šoj, teh lepih, a sila škodljivih, čeprav po svoje simpatičnih ptic vranjega rodu. Pečene ali v rižoti so bile prava poslastica ...

Tako je čas tekel svojo pot, jaz pa sem niha od Ljubljane do Retij in nazaj. Od strica je prišlo sporočilo o aviaciji v španski državljanski vojni. Hitlerjeva in Mussolinijeva letala so dosegala hitrosti, dosti večje od tistih, ki jih je zmogel naš T 3. Torej bi vsa Jugoslavija streljala nanje samo daleč za rep ... Ogledal sem si stvar natančneje na plombranem instrumentu in uvidel, da bi bila prava igrača predelati njegov hitrostni graf na hitrosti tja do Mach 1 (zvočno, nekaj več kot 1000 km/h), dosti več, kot je takrat zmogla katerokoli propellersko letalo. Na tehniško fakulteto k tabli ter za risalno mizo, in naslednjega dne sem bil nazaj z vzorcem, originalom in nekaj kopijami. Komandirja sta bila navdušena pa sta me poslala v Zagreb na našo nadrejeno komando.

Šel sem z vlakom, v civilu, s priporočilnim pismom in službenim potnim nalogom. Sprejel me je nekakšen major, ves v zlatih našivih. Gledal je, bral in molčal. Nazadnje je izustil: »Ostavite vi to nama. Ako nešto vredi, dobite medalju!« O tem, da bi jaz sam in samo proti potnini v kratkem preuredil vse komandne računarje T 3 vseh topniških baterij v Sloveniji, ni hotel govoriti. Pa sem odšel. A originala mu nisem pustil.

Popoldne vračajoči se delavci v vlaku so na veliko premlevali vojne možnosti osi Rim–Berlin–Tokio, pa o redu, zaslužkih, varnosti tam v nacističnih nebesih. Malo pred Dobovo je vstal star tih možakar in izmed vrat z nasmeškom pribil: »Sve lepo, ali nešto vi ne znate: angleška funta ima težko dupe!« Vstal in izstopil. Ostali so ostali nekam polit. Kakšna slepota!

Potem je pa prišlo zopet, telegrafsko to pot: Takoj na Retje! Ker sem imel vse pri-

⁵ Tako nam je na primer nekdanji orjunaš s fromerico iz gimnazije v Znanstvenem inštitutu pri Slovenskem narodnem osvobodilnem svetu solil pamet, da naše mozganje o prihodnjih mejah nima smisla, saj bodo vse to med seboj složno uredile partije pa tako tudi narodnostnih vprašanj ne bo več ... Kot inštruktor za orožarstvo v oficirski šoli Glavnega štaba NOV in PO Slovenije sem ga dobil na glavo za komisarja. Bil je velik plašljivec, pa so mu rekli BB, beri »bataljon bejže«. Ker kot inženir nisem hotel delati nekih antimagnetnih min po njegovi pravniški pameti, je zahteval zame nič manj kot – likvidacijo. Dva pametna inženirja (Guzelj in Kovac) sta me izmazala. Načrt moje mine pa je angleški polkovnik Moore odnesel s seboj v Severno Afriko in zanj dobil generalski čin. Meni pa bi dali kroglo v tilnik. In take naj bi spoštoval, tako kot sveta Cerkev: »Bolje en sam grešnik, ki se spokori, kot tisoč pravičnikov!« Muchas gracias! Če že moram s sveta, potem raje s svojo glavo kot s tujo.

pravljeno, sva bila z nemškim TWN na Retjah res takoj! To pot so se stvari kazale drugačne, resnejše. Vlada Cvetković-Maćek-knez Pavle je podpisala naš pristop k trojnemu paktu. To je sodu končno le izbilo dno. Zapostavljeni generali so vlado vrgli, proglasili kraljička za polnoletnega, narod pa je potem demonstriral z »bolje rat nego pakt«.

Ob tem je Hitler spoznal nemilo resničnost prej ali slej veljavnega starega nemškega reka »Bei Gott und in Jugoslawien ist alles möglich« – pri Bogu in v Jugoslaviji je vse mogoče – in odredil takojšnji splošni naskok na vezolomneže z vseh strani, sam pravi s svojo »ubovito« aviacijo.

Prišel sem dan poprej. Moja prva pot je bila k T 3. Z mešanimi občutki sem odprl zaboj in mrzlo mi je steklo po vojaški »kičmi« – nič niso naredili, prekleti saboterji. Sedaj nisem več čakal višjih odobritev: potrgal sem plombe na vijakih pokrova in v pol ure je bil naš T 3 sposoben meriti na najhitrejša letala. Na motor in na Zeleno travo, napraviti isto. Tako sta bili »uči rata« le naši dve bateriji v vesoljni Jugoslaviji – razen kakih mornariških morda – sposobni stopiti v boj zares. Sovražni piloti pa so seveda bili vsi poučeni, da se jim naših topov ni bati, vse da bo šlo za njimi, le strojnica naj se čuvajo in le-te dovolj visoko nad njimi. Tako smo »u Trbolih« dočakali svoj konec.

Prišel je že naslednjega dne, 6. aprila. Moj mali radio je neprestano javljal: Nemci bombardirajo rajon beograjskega letališča in mesto. Mi se hrabro upiramo zločinu brez vojne napovedi.

Sveta Katarina je slabotno pozvanjala k cvetni nedelji. Kot mlado devico so jo bili strli na kolesu, ker se kristjanka ni hotela vdati poganskemu mogotcu in je raje izbrala mučniško smrt. Nomen – omen!

Bili smo v najstrožji pripravljenosti okrog naših štirih topov na »mendevinah«. Tako, po turško, smo še iz vojaških šol imenovali leseno ogrodje, ki so nanj navpik montirali kar stare poljske topove za protiletalske. Kje so čudoviti, brzi, okretni, visoko zmogljivi Škodovi?? Nedvomno ščitijo predvsem čaršijo, če imajo svoj T 3 sploh preurejen po moje? Prekletstvo!

A nič se ni zgodilo, kajti zavila nas je dobrohotna volhka megla. Trajala je kar štiri dni. Medtem so prihajale iz etra vse bolj grozljive vesti: povsod razkroj, razpad, begunci, vlada s Petrčkom vred pobegnila nekam na jug, komande ni več. Nam je prvo izginil Herr Pfiff. Celi polki se vračajo s severne meje, brez svojih oficirjev. Tako hrvaški iz Bjelovara že pod Paveličevo ustaško zastavo. Izpod: slušalk mi je kapljala mrzel znoj. Kje je sedaj naša »nepobeživa armija«, nato »nacionalna savešt« – v nekaj dneh je vse k vrugu. Prokleta vojna, to »legalizirano ubijanje ljudi«. Moje sovraštvo do vsega vojnega in vojaškega, razen narodnoobrambnega, se mi je potenciralo do obupa. In od nikoder kakih navodil, hrabritev, pametne besede. Res, samo Sveta Katarina, mučenica, nam je še ostala s svojo varno meglo.

A vojaki so vedeli po svojih zvezah, to se je videlo. Sivi se je živahno nasmihal. Z inženirjem, ki sem mu vse sproti pravil, sva raje molčala. Kaj nam pomaga, če se vsa še svobodna Evropa navdušuje nad jugoslovanskim junaštvom, razen Moskve, ki je – molčala. Pakt Molotov–Ribbentrop, beri Stalin–Hitler? Pozneje sem bral, da takrat nihče ni smel niti žugneti proti fašizmu, takoj je izginil. In da je Stalin nemške protifašiste, ki jim je uspelo pobegniti k njemu, pošiljal nazaj pod sekiro hitlerjevskim rabljem... No, za vsako rit neke palice raste. In je tudi zrasla.

Potem pa je prišel veliki četrtek, 10. aprila. Nad Savo se je megla začuda razpotegnila. Iz dimnika trboveljske centrale nas je zajemal smrad po žveplu, iz cementarne pa beli prah – blagor civilizacije, ki je že tedaj daleč naokrog uničevala rastlinje. V megleni razpoki nad nami je sijala slepeča svetloba. In daljni grom motorjev iz nje. Kaj je? Brž smo zvedeli, še prehitro.

Brneč zamolkel pok, zatem pa štiri krvave rože na žarečem nebu. Zelena trava strelišja, a na kaj. Moj lovski daljnogled je povedal: po zraku se pelje, visoko nad Savo, prav proti nam debel brencelj, čmrlj, okrog njega pa opletata dva komarja. »Uzbuna!« Vse k topovom, vse k instrumentom, takoj bodo tu. Sam sem se pogнал k T 3, ugledal, izmeril brzino, daljinomerec je sproti javljal oddaljenost. V hipu sem razbral tempiranje, polni in – ko je prišel pravi trenutek: »Pali!«

»Merdevine« so zaškripale, čez čas zamolkli poki, krvave rože nad Savo. Še prekratki! Mirno lete naprej. Drugi plotun! Že mnogo bolje. A še so mirni kljukasti križi. V tretje gre rado, si mislim, tempiram dve granati namerno malo daleč. Ogenj!

Tedaj pa se je v skupini nekaj zgodilo, motorji so zarjuli, debeli hudič je ostro krenil v desno nad gozdovi Kuma, drobna brenclja sta se pognala v vibast ples, vsak nadaljnji strel odveč. Mogoče se je katerega le kaj prijel. Vsaj ne bodo več verjeli, da vsa naša protiletalska artilerija ni zmožna enega samega pravilno pomerjenega strela.

Izginili so iz vida. Zato pa so nad Zidanim mostom rjoveče štuke bombardirale »sa obrušavanjem« železniško progo, kakšen nesrečen vlak nemara. Pozneje sem bral, da je tisti čas nižje v Savski dolini zasilno pristalo neko transportno letalo, v njem pa je bil dragoceni sinček enega od Hitlerjevih vrhovnih sokrvnikov. Žandarji da so jih prijeli, a kmalu predali – Nemcem! Mogoče. Da bi le bilo res, še bolj bi pobožal svojo »abako«.

Potem pa vse tiho je bilo. In naša zaščitnica nas je zopet ovila z varno meglo.

Cel dan sem poslušal. Groza, pozivi k razhodu, pa k premirju, od vlade pa nič in nič Vdirajo Madžari, Bolgari, Romuni, vsi hudiči, le Lahov še ni. Hoteli so menda iz Albanije, pa so slabo naleteli: na Grke!

Potem le telefon iz doline: pospravite orožje, vse zavarujte, nepoškodovano bo treba izročiti Nemcem v Celju!?? In razidite se mirno!

Res? Zopet sabotaža? Peta kolona? A bilo je že močno res. Nekaj vojakov je že izginilo. Razkroj! Preostali so stopili v polkrog okrog naju z inženirjem. Vedeli so, da je njihov. Povedal jim je nekaj svojih mirnih besed v slovo. Jaz sem dodal samo Hitlerjev »Wenn wir ...« in pa Prešernovo pribito »največ sveta otrokom sliši slave« – potem pa »levo krug«, adijo in jutri vsi v varne jaške. A k meni je še stopil Sivi s svojimi: »Samo nekaj nam povejte, gospod podporočnik! Proti komu se pa mi pravzaprav borimo?« Za hip mi je vzelo sapo, a hitro sem se ovedel in odvrnil: »Proti Hitlerju menda!« On pa hladno: »Kaj pa Stalin?« A tako, v hipu mi je marsikaj postalo jasno. Pogledal sem ga v oči in mirno rekel: »Za to pa počakajte še nekaj mesecev!« Ponudil sem roko, zgrabil jo je in

po rudarsko stisnil, rekoč: »No, če vam bo kdaj šlo narobe, kar k nam knapom pridite!« Obrnili so se in odšli, vsak s svojo mavzerico na rami. Če bi le hoteli, mirno bi naju bili lahko postrelili. A kazno je bilo, da sem tudi jaz postal eden njihovih.

Eden pa se je obrnil in vrnil, podnarednik Ivan Lisac. Vedel sem, da je »njuškalo kraljevac«. »Pa menda ne bomo topov pustili kar takole Nemcem?« »Še na misel mi ne pride. Ivan, brž snemiva zatvarača.« Medtem ko je on to počel, sem jaz poiskal težko sekiro in z ušesom raztolkel glavo dragoce-nega komandnega računarja T 3. Potem pa vsak v eno roko po en topovski zaklep pa na rob planote nad rudnikom, kjer je sijala vrsta grozljivih vzporednih rež v zemlji, posledica spodkopavanja. Zmetala sva jih vanje »auf nimmerwiedersehen« – da se ne bi nikoli več videli. Do danes so jih skrivne moči zemlje zatrdno že razkrojile v atome.

Tudi Ivan Lisac je izginil. Njegovo ime sem si dobro zapomnil, kajti pozneje me je prav on rešil pogube. Nekega večera me je poiskal: »Izginite takoj, najpozneje jutraj vas odpeljejo!« Izginil sem, on pa je izginil v Grčaricah, žali bože. Bil je pokonci mož. Svoje vere.

Z inženirjem sva se iz vojaka prelevila v civilista. Še tisto bore prtljage v nahrbtniku, potem pa oba na mojo močno nemško »saharo«, čez rob planote in proti »Trbolinu« v somraku. Vozil sem tiho, brez vžiga, motor le kot zavora. Šele tik pred glavno cesto sem vžgal, da sva na zagorsko stran kar preskočila. Potem pa po tisti ozki, obupno strmi poti pod Zeleno travo čez v Zagorje.

Tam je žena nakrmila mene, inženir pa motor. Še stisk rok, moški objem in že sem tiho odpeljal v breg, tja proti Sentlambertu. V gluho noč velikega petka vseh Jugoslovancev. »La commedia é finita«. Kar sedaj pride, pa bo tragedija, da nikoli tega. Mar ni bil nedavno dejal Himmler svojim opričnikom: »Kadar potone kaka država, priplava vse njeno govno takoj na površje. Napravite si iz njega svojo najzvestejšo policijo!« Zatem pa še Hitlerjev, kot jekleni: »Wenn wir ...«

Kaj moremo, kaj zmoremo proti temu, če nečemo pod klavčev nož kot čreda ovac? Samo eno bo obveljalo: boj! Besedičenja, diplomacije firer ne pozna. In prav ima: »Boj ne bije svetlo oružje, nego srce u junaka«.

Proč s srcem, veljalo in obveljalo bo le eno novo:

»Boj ne bije svijetlo oružje, nego mozaik u junaka.«

Samo pamet, večja od nemške, bo obveljala, se obdržala. K sreči vsak diktator prej ali slej zagreši nekaj, kar ga pokoplje. Hitlerja bo dejstvo, da vselej gleda in računa le po zemljevidih, nikdar pa ne po globusu, po zemeljski krogli. In ne pozna Prešerna, da ne ve, kako »največ sveta otrokom sliši Slave«.

Tako sem kot omamljen mozgal, se tolazil v obupu, medtem ko me je močni stroj igranje nesel v breg, pa zopet dol in nazaj gor. Karte nisem potreboval, vse sem vedel na pamet. Sedaj se mi je obrestovalo moje raziskovanje možnih smeri umika iz revirjev.

Sveta Gora, Vače, k Savi in čeznjo, a ne pomnim več, kje in kod. Pa v Besnico, iz nje čez sedlo v Sostro, že v ljubljanski kotlini in že o prvem svitu. Večino časa sem bil porabil za prisluškovanje motorjem in opazovanje reflektorjev. Le pri Vačah sem srečal trop ljudi v vojaških cunjah. Razbežali so se, a nazadnje smo se le zmenili, kje da so že Nemci. Vedeli so toliko kot jaz.

V prvem svitu naprej, kot veter skozi vase pod Golovcem pri Dobrunjah, čez Hradeckega cesto, dalje okrog kasarne čez Kodeljevo pa čez Grad k Svetemu Florjanu – igrača za »saharo«. Tam sem opazoval, kaj se dogaja na Šentjakobskem mostu. Nič, le pešci. Smuknil sem čezenj, levo do gradaškega mostu, ob Gradaščici, pod Plečnikovo piramido skozi Rimski zid, za Lobetovo Strojno pa čez kupe premoga od zadaj na domače dvorišče ob Rimski. Uspelo! Rešen! Za zdaj, seveda.

V veži sem najprej razdrl zvesti motor. Srce in kolesa sem poskril na več mestih, okostje pa pod streho. Ne dam ga, nikomur, tak skelet okupatorjem ne bi koristil. In res je prestal in Lahe in Švabe...

Bil sem doma, srečno »demobiliziran«. Vsa Ljubljana pa ni vedela, kaj bo, kdo pride, Nemci ali Italijani. Skočil sem na kolo pa k »Štrajzlu«, vsaj Ladlc bo vedel kaj več. A v dvoriščni sobici nikogar, pač pa v gostilniški nekaj pijancev. Med kričanjem in pričkanjem je nekdo treščil po mizi in zarjul: »A, kaj, dvest 'let smo ga pa le sral'?!« In res smo ga, da zdaj ne vidimo čez.

Popoldne beganje po cesti, kriki, klici. Gređo! Kdo?

Z očetom sva stopila na balkon. Res so prihajali, kar na Rimsko cesto – Via Romana je imela prednost. Potem ko so bili junaki v enem samem naskoku zavzeli nezavzeto trdnjavo Vic, so se lepo peljali na majhnih zlojlivih bicikelčkih zeleni vojaki s šopi vihrajočega perja na čeladah, majhno puškico z bajonetkom čez ramo. »Bersaglieri« je stisnil med zobmi oče, priljubljeni poveljnik šturmbataljona Bošnjakov iz Tirol. »Kaj, ti fliskovci nam bodo zdaj komandirali? Iz tega pa že ne bo nič!« In je rumeno čiknil skozi zobe, pa v stanovanje po svoj rdeči bosanski fes, kot vselej, kadar je bil besen. Bil je tudi njegov veliki petek primorskega Kraševca. Kaj šele jeklenih tigrovcev po Primorskem, Benečiji, Posočju? Bolje, da nisem videl v njihova srca. Propadlo jim je poslednje upanje.

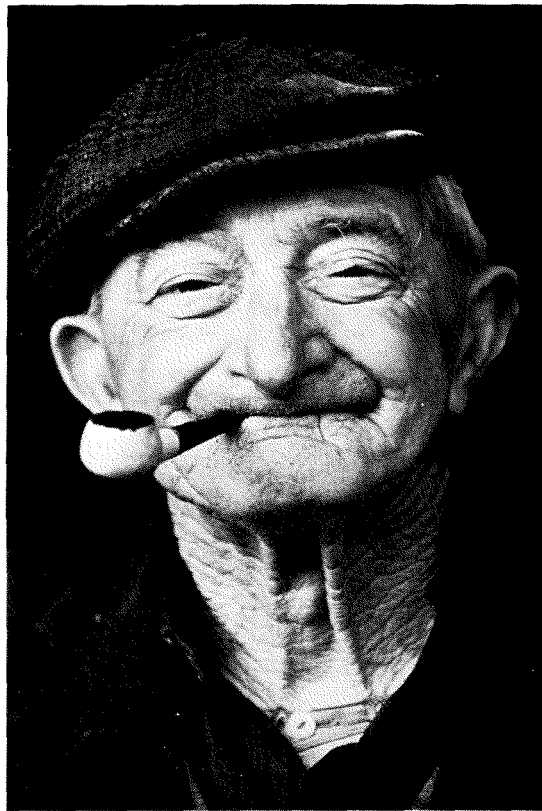
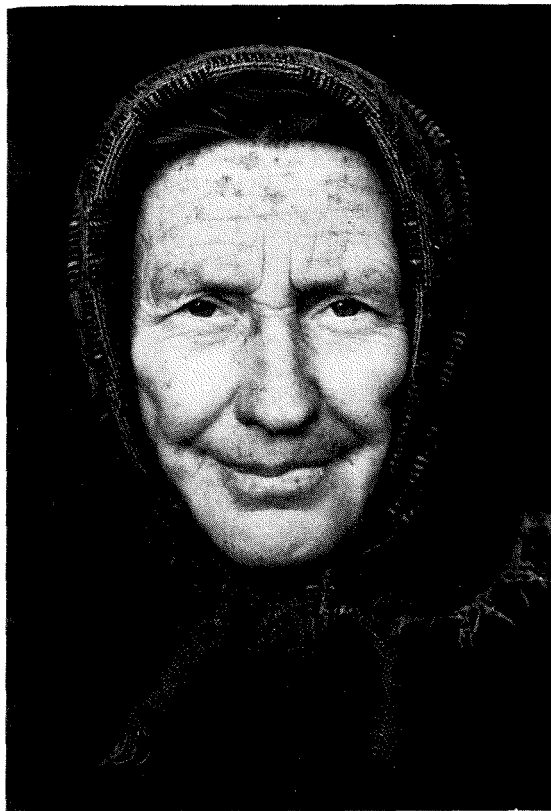
Kako so se uveljavili Lahi, vemo vsi: v desnici pomarančo, v levici za hrbtom bodalo, oboje z blagoslovom Vatikana. S (tato) C(atholico) di V(aticano) = Se Christo Vedesse – če bi Kristus to videl, to vedel.

Dne 22. junija je ljubljanski ostanek Slovenskega planinskega društva priredil izlet na najvišji vrh ljubljanske province, na goteniški Snežnik. Težko smo ga našli. Ko pa smo se skozi njegove gozdove spustili v dolino, nas je v Gotenici čakalo posebno preseenečenje.

Vsa kočevarska vas pokonci, vse v slovesnih rjavih uniformah s črnimi škornji, kljukastimi križi iz smrečja po pročeljih, nikjer pa kakega navdušenja. Kaj je, smo pobarali. In zvedeli po kočevsko spakedrano: »Wir marschieren auf Moskau.«

Končno, kar odleglo mi je. Sedaj bo tudi iz Osvobodilne fronte prišlo rdeče povelje: upor na vsej črti, naša edina možna rešitev. Kajti če zmaga firer, bo ponemčil vso Evropo, Laha brnil v morje in vanj namočil svoj škorenj. Za nas pa bo prišel s svojim uničujočim »Wenn wir...«

Tisti trenutek sem si želel samo eno: gledati v obraz vojaku Sivemu na Retjah nad revirji. Bi sedaj končno vedel, proti komu se mi borimo? In kaj bi po »Endliegu« za nas vse, tudi za njega pomenil firerjev: »Wenn wir...«

MIŠKO KRANJEC, PREKMURCI (Z RAZSTAVE V MILANU), OKTOBER 1984

Rudi Mačus

Pobeg

V Ljubljani je takrat že bil italijanski okupator, na Štajerskem pa nemški, vendar ti ste dni meje še niso bile zaprte, in ker nena doma nisem imel več ne službe ne denarja, sem se namenil obiskat starše, ki jih že dlje časa nisem videl – takrat so živeli nekje v okolici Ptuja. Nisem šel toliko zaradi gmotnih potreb, temveč bolj zato, da bi videl, kako je z njimi. Malo sem seveda pomišljal, ker je bilo povsod že vse narobe.

Vendar sem se le odločil in nekega popoldneva – bil je veliki petek – sedel na potniški vlak za Maribor. Z njim sem se že velikokrat peljal: iz Ljubljane v Maribor in nazaj. Vlak je bil poln, v Zidanem mostu pa se je napolnil še bolj. Trumoma so prihajali novi potniki s hrvaške strani, mlajši fantje, ki so se vračali iz razbite jugoslovanske vojske. Povečini so bili v civilnih oblekah.

Ker so bili kupeji prepolni, smo v gručah stali na hodniku in gledali skozi okno, kako leti slovenska pokrajina mimo nas. Še bolj kot prej smo čutili, da je slovenska.

Med potniki sem videl dosti znanih obrazov. Pozneje, ko sem se prerinil na drugi konec vagona, sem celo srečal svoja sorodnika, Jožeta¹ in Ota², ki sta se tudi vračala iz vojske, šla sta domov. Kakor v nekakšni vsiljeni naglici smo se pogovarjali o dogodkih zadnjih dni.

»Po vsem svetu so zdaj nemiri in vse človeštvo trpi,« je med drugim dejal Jože, kakor da hoče tolažiti sebe in naju. Njegov brat Oto je stvar zaobrnil in nekoliko resignirano zahteval: »Najlepša j-e-e mladost,« kar pa sva hote preslišala, saj so bile pred nami zdaj drugačne stvari.

Pred Celjem se je začel vlak počasi ustavljati. Na peronu pred postajo je bilo polno oboroženih nemških vojakov v zelenih uniformah. Eden izmed njih je po nekašnem megafonu dal zapoved, ki se je slišala po vsej postaji: »Alle Männer austreten.«

Nepričakovano in neprijetno, kakor strela z jasnega. Vojaki so stopali v vagone in začeli izganjati vse moške iz kupejev, hodnikov, stranišč. Ženske so zavreščale, ko so se morale ločiti od svojih fantov.

Prebedasta vojna zvijača! Morali smo izstopiti s torbami in vso prtljago. Tudi na peronu in ob vseh izhodih so stali vojaki, oboroženi in v čeladah. Ni se bilo mogoče izmuzniti.

Na trgu pred postajnim poslopjem so nas postrojili v četverorede in nas gnali v kassarno na Tržaški cesti. Ustavili smo se na

prostranem kasarniškem dvorišču, posutem s peskom, obdanem s pustimi objekti in z visoko zidano ograjo. Tu nas je bilo kakih petsto ali več, namenjeni smo bili domov ali kam drugam. Pred nami so stali surovi nemški junckerji in kadeti, dosti hujši od tistih iz Krleževega Hrvatskega boga Marsa. Čakali smo, se prestopali, dan se je že nagibal proti večeru, tam za strehami pa je bila svoboda...

Nato so nas spet postrojili.

In potem komanda: »Volksdeutsche austreten.«

Spogledali smo se in prvi hip sem pomislil, kaj če bi izstopil. Takoj pa sem se spomnil, da bi se znanci začudili: »Glej ga, saj to je naš človek.« Precej jih je izstopilo, tako smo se kar malo začudili, češ, koliko jih je naenkrat. Potem so nas stlačili v velike kasarniške prostore, po deset do šestnajst v sobo.

Drugo jutro so nas po nekakšnem zajtrku zgnali na cesto in nas stlačili v vojaške kamione, ki so nas odpeljali nekam proti severu – Slovenj Gradec, Dravograd. Vožnja se je vlekla, da smo zmedeno ugibali, ali smo že v Tirolah ali kaj. Pa smo bili šele nekje na južni Koroški. Vsak kamion so spremljali štirje vojaki na motorjih. Nato smo se nekje ob travniku ustavili, da bi opravili potrebo, vojak z motorja pa je komandiral: »Wer die Flucht versucht wird sofort erschossen.« Občutili smo, kakor da smo brez krivde krivi, ko so nas na lepem hoteli napraviti za vojne ujetnike.

Proti večeru smo prispeli v Velikovec in se ustavili v taborišču z mnogimi barakami, omejenimi z bodečo žico. To je bila pusta podoba v malem, potlej pa je bila taka po vsej Evropi in velika.

Na obzorju so se videli temni obrisi hribov v večernem nebu, ki je začelo temneti.

Zvečer smo polegli po železnih posteljah s slamaricami. Blizu mene je ležal Oto, ki je gledal v mračno nebo zunaj. Glasovi po sobi so polagoma potihnili in bilo je, kakor da bi na vse pritiskalo vsiljeno ujetništvo. Z nekaterimi smo se že jeli postrani gledati, kakor da bi si hoteli očitati, da sem jaz ali ti kriv tega »pržona«.

Bilo je že docela temno, mnogi so na videz spali, čulo se je težko dihanje, hropenje. Oto, ki je bedel na postelji tik mene, je kar naravnost začel: »Kako bi pobegnil odtod?« Zadel je točno mojo misel in še marsikoga v

baraki. Ker je bilo v prostoru že tiho, je šepetaje nadaljeval: »Tam v Gradcu imam teto, Scheller se imenuje, pri njej bi se lahko skril, stanuje pa v ulici Hofmannstrasse 27, pritličje desno, v četrtem okraju. Ta podatek sem si nekajkrat ponovil in si ga zapomnil. Potem sem že skoraj zaspal in se nenadoma zbudil s trzanjem: da, nekaj bo treba ukreniti. Moj sosed je bržčas mislil isto in se obrnil k meni. Odgovoril sem mu: »Da, ko bo prva ugodna priložnost, te bom sunil v komolec in pobegnem.«

Misel je glodala dalje v meni, potem pa je prišel globok temen spanec brez sanj.

Drugo jutro je bilo zunaj lepo vreme, sijalo je sonce in hribi, znani od minulega večera, so se v jutranji svetlobi zdeli prijaznejši in bližji. Začeli smo vstajati, hodili smo se umivat, si ogledovat bližnjo okolico s sosednjimi barakami. Na dvorišču pred našim oknom je nemški oficir delal red med ljudmi. Naivno sem ga nagovoril, češ, kaj je zdaj to, saj smo vendar civilisti, in zakaj ravnaajo z nami kot z nekakšnimi vojnimi ujetniki. To sem mu povedal po nemško. Nerodno se je nasmehnil, kakor vojak, ki izvršuje višjo komando in je ne razume docela, in šel cinično mimo mene, kot da to ni njegova stvar.

Po zajtrku so nas spet postrojili in v četrveroredih smo odšli peš po makadamski cesti proti severu. Kam? Tega nam niso povedali. Prejšnji dan so nas peljali vsaj na kamionih, zdaj nas ženejo peš. Verjetno do naslednjega zbirališča. Z Jožetom in Otonom smo se postavili v isto vrsto, da bi bili bolj skupaj. Hodil sem po skrajni levi, tik ob meni je bil Oto, potem pa Jože. Po štiriurni hoji smo se ustavili pri nekem zaselku na majhni vzpetini levo od ceste.

Bilo je manjše naselje z nekaj hišami, vmes vrtovi, ograje, zadaj polja in travniki. Nekateri domačini so nas zvedavo gledali. Vojaki, ki so nas spremljali, so posedli v polkrogu in na hitro pojedli nekaj kruha in salame. Menda so položili predaleč od sebe puške in prtljago, in že jih je njihov vodja (kaplar) surovo ozmerjal: »Vi niste vojaki, vi ste govno.« Čežje z njimi tako govori, kako bo šele z nami. Zopet smo se postavili v vrsto in šli s počasnim korakom dalje. Spotoma sem se spomnil na življenjepis nekega zapornika, ki je pobegnil iz sibirskega taborišča in jo urezal po tisti neskončni pokrajini do Taškenta. Da, takrat so bili drugačni časi,

¹ dr. Jože Potrč

² Otmar Potrč

ni bilo take tehnike kot danes. Obenem pa sem se tudi spomnil, da nas sploh še niso zapisali po imenih, Nemci, ki so tako pedantni! Tudi to mi je dajalo nekaj poguma.

Prišli smo do smrekovega gozda, na obeh straneh ceste so bila gosta in visoka debela, smreke in jelke, blagodejni hlad je vel od tam. Bil sem na zunanji levi strani vrste in sem pogledal nazaj, kjer je kakih dvajset metrov za mano nemški vojak spremljal sprevoz in zaspano gledal v nebo, nekam v prazno. Ne smem izgubiti niti trenutka.

Z desnico sem sunil Oto dvakrat v komolec in stopil iz vrste v gozd, kakor da grem na potrebo. Vojak zadaj je še zmerom gledal kdove kam in ni nič opazil. Čez nekaj sekund bi lahko prišel za mano tudi Oto. Pa tudi v sprevozu kakor da ni nihče nič opazil. Postavil sem se za drugo ali tretjo debelo smreko in si odpel hlače, da se zares počijem. Kako, da ni nikogar za mano? Kaj ni res nihče videl? Ostal sem še nekaj časa za drevesom in gledal dolgo pomikajočo se kolono ljudi, med katerimi sem še zmerom spoznal kak obraz. Enakomerno so hodili še kakih pet minut mimo mene. Trenutek prej sem bil še z njimi, zdaj sem zunaj te vrste, v hipu je vse drugače, toda Oto ni in ga menda, žal, ne bo. Ostal sem sam. Šel sem globlje v gozd, da bi bil dlje od ceste, ki je bila zdaj prazna, brez ljudi in brez vozil. Potem sem se obrnil in šel nazaj po gozdu, dokler nisem prišel do travnika, se ustavil in pogledal nazaj. Jetniškega sprevoza ni bilo več videti, cesta se je izgubljala v ovinku. Zakoračil sem po travniku in redkejšem gozdu proti zaselku, kjer smo prej južinali. Krog in krog mene samota, nad mano visoko nebo. Nisem vedel, kje bom zvečer spal.

Približal sem se hišam in stopil k prvi ali drugi, kjer me je s praga gledal gospodar, menda isti kot prej. Na hišnih vratih sem prebral ime: Beltram. Saj tega sem poznal, pri Beltramu sem stanoval še kot študent v Ljubljani, toda Beltramov je dosti.

»Mar ste vi Beltram?« sem ga nagovoril, kakor da ga poznam. Odgovoril mi je po slovensko: »Da, jaz sem.«

»Mar imate vi brata v Ljubljani, v Rožni dolini, tam sem nekoč stanoval.«

Prikimal mi je in me nezaupljivo opazoval. Kakšno naključje, sem hotel reči, toda on je najbrž videl tisto kolono jetnikov pred kako uro in mi je ostro odvrnil: »Vi ste najbrž vojni ubežnik, in tudi če bi bili moj brat,

bi vas takega ne sprejel pod svojo streho.« Kakor da si je premislil, je nato dejal z drugačnim glasom in pokazal za tri hiše nazaj. »Tam pri kovaču poskusite, če vas on sprejme.« Obrnil se je in odšel v hišo. Jaz pa sem stopil k tistemu kovaču.

Na razitem dvorišču pred kovačijo je pravkar nekaj koval in me sprva ni niti opazil. Nato sem mu rekel, da me je sosed Beltram poslal k njemu. Kovač, mlad človek, Slovenec, me je zvedavo pogledal, me nekako presodil in me ni nezaupljivo spraševal, odkod in kam. Vendar mu nisem povsem zapal. Da bi ga pomiril, sem mu rekel, da sem v vojni vihri pomotoma zašel v te kraje in da sem namenjen prek Gradca v Maribor. Nisem mu povedal, da so me Nemci prisilno pripeljali v te kraje. Ne vem, ali mi je verjel, toda videti je bilo, da mu je pomembnejše njegovo delo okrog kovačije, kakor da bi me podrobneje spraševal. Pomagal sem mu celo držati železo nad ognjem, in ko se je zmračilo, sva se zmenila, da bom prespal pri njemu. Kazalo je, da živi sam. V prostoru poleg kovačije mi je ponudil nekakšno ležišče in tudi sam legel na podobno ležišče zraven mene. Vedel sem, da bo začel govoriti, in tudi to, kaj približno bo povedal. Dolgo v noč je govoril o silni nemški vojski, predvsem pa o nemških bojnih letalih štukah, ki se s strahotnim truščem spustijo prav nizko, skoraj do hiš. Nisem mu oporekal, pustil sem ga, da se nagovori, čeprav me je srce bolelo, ko sem ga poslušal. Drugo jutro mi je povedal, da gre okrog poldne avtobus iz Celovca proti Gradcu. Podrobneje pa da lahko zvem doli v gostilni na koncu zaselka.

Posedel sem še malo pri njem, kakor da se še oblačim, in gledal skozi okno tja na cesto, po kateri smo prejšnji dan hodili. Nemci so zopet peljali – kakor nas – novo kolono »vojnih ujetnikov«, v civilu seveda, v isto smer, nekam proti severu. Videl sem zopet znane obraze med njimi, tudi svojega bivšega profesorja iz realke, dobričino, ki ni nikoli nikomur skrivil lasu. Hodil je nekoliko bolj sklonjeno kakor takrat v šoli, ko se je ves izgubljal v dimu pri kemičnih poskusih. Za njim je hodil sošolec, zdaj gradbeni inženir, ki je prav tako utrujeno vlekel noge za sabo, bil je veder fant z dobrimi, toplimi očmi. Za njim so šli še drugi znani obrazi. Kakor v filmu ali kalejdoskopu sem gledal, kako so kake četrte ure hodili mimo mene ponižani in razžaljeni slovenski ljudje v prisilno nemško ujetništvo...

Poslovil sem se od kovača in odšel do gostilne. V njej je sedela neka Mariborčanka, ki sem jo poznal z ulice. Bila je v kotu sobe z dvema moškima in me radovedno gledala, kakor da se od nekod pozna. Zato sem negotovo pristopil in jo po nemško vprašal, kdaj odpelje avtobus proti Celovcu. Takoj mi je uslužno odgovorila: »Tadva gospoda se bosta pravkar odpeljala s svojim avtom do Celovca in vas lahko vzameta s sabo.« Za njima je nekaj zašušljala in videti je bilo, kakor da so med sabo opravili neki posel. Nekje v podzavesti sem čutil, kakor da sta tajna agenta (se pravi gestapovca, a takrat sem komaj vedel, kaj je to). Spreletel me je srh, toda nazaj zdaj ni bilo več mogoče. Na njeno priporočilo sta me prostodušno, ne da bi me legitimirala, pripeljala v Celovec do avtobusne postaje in se še celo vljudno poslovlila ob mene ter mi dala navodila za nadaljnjo pot. Ko sem čakal na avtobus, sem zopet zadihal iz polnih pljuč in gledal ljudi in hiše okrog sebe. Tiste dni so bili Nemci in posebno folksdojčerji nekako slovesno ginjeni in so celo mislili, da smo vsi srečni, če smo v njihovem rajhu, zato so bili celo uslužni. Nekako tako sem si razlagal to svojo srečo ali uspešnost. Dobil sem prostor v avtobusu, ki je odpeljal točno ob uri. Poln potnikov je po serpentinah vozil po srednještajerskih zelenih hribih proti vzhodu. Pokrajina me je spominjala na Slovenske gorice. Spotoma smo srečevali dolge kolone vojakov z orožjem in topovi, ki so se počasi pomikale proti vzhodu. Obrnil sem se raje na drugo stran in gledal zelene smrekove gozdove. Sive kolone smo pustili zadaj.

Nekje na sredi poti, vrh hriba ob gostilni, so vojaški policisti ustavili avtobus in zahtevali, naj vsi potniki izstopijo in pokažejo osebne izkaznice (Ausweis). Zopet trenutki nemira, toda v vsesplošni gneči sem se izmuznil pri zadnjih vratih in šel hitro okoli avtobusa ter se pomešal med tiste sopotnike, ki so jih že pregledali. Ko sem zopet sedel na svoj sedež, sem bil kot soliden državljani. Bil sem na varnem za šipo in gledal, kako se policisti, potem ko so opravili svojo službo, vračajo v hišo ob cesti.

Malo pred mrakom smo prispeli v Gradec. Pomislil sem, da bo tu šlo laže, ker je to veliko mesto z veliko ljudmi. Poiskal sem tramvaj, ki pelje na naslov, ki mi ga je dal Oto. Da, Oto. Kdo ve, kje so, morda so jih spet pritirali v kako drugo taborišče, še bolj v notranjost Nemčije. V tramvaju je bilo pol-

no ljudi. Stal sem blizu izhoda. Iz množice se je prerinil do mene neki priložnostni znanec iz Maribora, napol sem ga že pozabil. Kurtl so mu pravili, toda takrat je govoril slovensko in za dekleti je hodil, štel smo ga za babjeka in že takrat mi ni bil preveč pogodu. Zdaj pa se je zrepencil pred mano, kakor da je zrasel iz tal. Bil je lepo oblečen, na zavihku je nosil kulturbundovski znak, imel je gladko polizano črno pričesko in nad usti tenke brčice. Vse to sem opazil, ko se mi je bližal in mi začel samozadovoljno pripovedovati, da je bil na nekem tečaju za prešolanje (Umschulung), v očeh pa sem mu bral grožnjo: zdaj sem te dobil. Potem me je natančneje pogledal in grozeče ugotovil, da sem najbrž vojni ubežnik. Zavrtal je vame z vprašanjem, jaz pa sem zanikal in na srečo je prav tedaj bila postaja: takoj sem izstopil. Počakal sem naslednji tramvaj in se kmalu pripeljal v predmestje, ki sem ga iskal. Ulice so bile skoraj prazne, na obeh straneh strnjeno pozidane, z dvo- in trinadstropnimi hišami, ponekod z zelenico ali pa z vrtičkom spredaj. Na tablici ob hišnih vratih so bila imena stanovalcev. V mraku, ki se je že spuščal, je že bilo teže prebrati imena. Težka lesena hišna vrata so bila že zaklenjena in jel sem se spraševati, kaj neki iščem tu! Mar bi bil šel raje v Maribor. Toda zdaj se je mrak že gostil, in sem pozvonil enkrat, dvakrat. Okno v visokem pritličju nad mojo glavo se je odprlo in ženski glas je vprašal po nemško: »Kdo ste in kaj bi radi?«

Zdaj se mi je zdelo še bolj neprimerno, da ob tem večernem in vrhu tega še vojnem času motim ljudi.

»Otov prijatelj in sorodnik sem,« sem dvakrat ali trikrat ponovil, »naročil mi je, naj vas pozdravim. Morda se bo o priliki sam javil.«

Čutil sem, da bi dosti raje videla Ota kot mene, tujca, ki je prišel od kdo ve kod. Moral sem ji še enkrat potrditi najino znanstvo, nato je šele rekla: »Počakajte, da vam odprem vrata.«

Ženska srednjih let, resna v obraz, se je pojavila ob odprtih vratih in me nezaupljivo merila, a me vendarle previdno povabila v kuhinjo. Kakor da kaj tvega, mi je ponudila stol ob mizi. Ko sem ji potem povedal nekaj več o Otovi ženi in drugih je postala bolj zaupljiva. Da, saj je hodila skoraj vsako leto k njim na počitnice. A vprašanje, kaj iščem tod, je bilo še zmerom zapisano v njenih očeh. Moral sem z drugačno besedo na dan

in sem ji na kratko razložil – pa ne tega, da sem pobegnil iz vojnega ujetništva, kar bi jo lahko osupnilo. Poudaril sem, da so nas Nemci v vlaku zvito zajeli in nas hoteli napraviti za vojne ujetnike, jaz pa da sem se temu umaknil – to je vse. Tedaj je tudi ona izbruhnila, in mislim da precej odkrito, češ, kaj je ta prekleti Hitler napravil iz Avstrije: živilske karte, nenehni alarmi, stalne hišne preiskave, zapori... in da je tudi njen mož mobiliziran in da je nekje na Dunaju, ona pa sama. Kar poslušal sem jo, zakaj godilo mi je slišati iz ust folksdočerice takšne besede. Dolgo sva se pogovarjala in že malo pozno v noč mi je ponudila ležišče v dnevni sobi. Potem se je slišalo, kako je krepko zaklenila vrata svoje sobe. Ogledoval sem se po dnevni sobi. Bleščeče se pohištvo je pomirjajoče vplivalo name; skozi pol zastarte zavese se je zunaj svetlikalo nebo.

Drugo jutro me je spremila do tramvaja in mi dala veliko naročil za svoje sorodnike.

Poslovil sem se in se odpeljal proti Mariboru. Ker sem se pripeljal vanj s severne strani (dotlej sem bil vaju prihajati z juga), se mi je zdel še bolj drugačen. Na peronu je bilo na zidu obvestilo (Bekanntmachung), da je tu zdaj nemška država, da se morajo vsi prebivalci podrediti nemškemu zakonu in da bodo kaznovani tudi tisti, ki bi kazali že pasiven odpor: prav to pa sem počel takrat jaz in še mnogi drugi. Kolikor sem mogel videti, so bili tudi vsi folksdočerji vsaj zaprepadeni, zakaj v zraku se je že čutil teror, vse je bilo kakor na glavo postavljeno. Že v vlaku je neka ženska med skupino ljudi zavpila: »Ali se peljemo proti Mariboru ali od Maribora proč?« Kakor da je izgubila najosnovnejšo orientacijo zaradi pritiska, ki ga je bilo čutiti v zraku.

Sel sem previdno po mestu, ki mi je bilo dotlej dobro znano, zdaj pa skoraj tuje. Na desni breg Drave sem moral po lesenem nizkem zasilnem mostu, kajti glavni je bil porušen. V veliki hiši na trgu, v kateri je bilo nekdanj pokojninsko zavarovanje, sem pri znanjih poiskal sobo. Pri njih sem stanoval že pred leti. Gostitelja, mož in žena, po rodu Primorca, sta mi dala lepo sobo z razgledom na trg in na Dravo, na porušeni most in na mesto na oni strani. Bila sta vznemirjena in sta rada slišala od mene, da to ne bo moglo dolgo trajati, a kot da sta mi le napol verjela. Že čez kake tri ali štiri dni so ponoči prišli nemški vojaki in razbijali po vratih. Nemški vojaški policisti so surovo premetali vse sta-

novanje in zahtevali, da ga v pol ure zapustimo. Na hitrico sva se z gospodarjem dogovorila, da lahko dobim sobo pri njegovi znanki v predmestju. Policisti so prebrskali tudi mojo sobo, in ker zame niso imeli naložba za izgon, so me nadržli s tistim njihovim: »Schauen sie dass sie weiter kommen.« Spodaj v stranskem prehodu je že čakal kamion, iz katerega je bilo slišati glasove. Seveda, tudi te peljejo nekam. V stanovanju sem potem ostal še nekaj dni.

Naslednjega dne sem šel previdno po mestu, da bi si ogledal predel ob mestnem parku. Že v naslednji ulici sem začutil prediren in preiskujoč pogled nekega mariborskega gestapovca, in ko sem se ozrl, se je ozrl tudi on. Takoj sem zavil v stransko ulico in se pomešal med ljudi. Srhljivo, da ti nekdo skuša gledati pod kožo. Šel sem po ulici mimo velikega poslopja, kamor smo hodili v šolo. V parku pred šolo smo pred nekaj leti zgradili pravoslavno cerkev Lazarico. Bil sem projektant, moja prva gradbeniška praksa. Zdaj je bila porušena, komaj nekaj dni po okupaciji, tam je bil zdaj prazen prostor. V Rauschningovi knjigi, ki smo jo brali že prej, piše, da se je Hitler s ponosom tolkel po prsih, češ da so oni barbari. To sem tu videl de facto. Odšel sem na drugi konec mesta, h gradbenemu podjetju, pri katerem sem že pred leti nekaj časa delal. Šef me je, ne da bi ga veliko pregovarjal, sprejel v službo, tudi zato, ker ni imel zadosti osebja. Celot slovensko je govoril z mano, kakor da me hoče tolažiti.

Še isto popoldne sem sedel na lokalni vlak, da bi obiskal starše v Janežovcih, v majhni hiši poleg domačega mлина na potoku Rogoznica. Kot upokojenca sta živela na deželi. Našel sem ju doma, oba sta se mi zde la nekam odsotna in kakor da me sprašujeta: kam zdaj? Svetoval sem jima, naj se nekam skrijeta, morda v kako sobo v Mariboru, kjer bi bila dosti bolj neznana kakor pa tu na deželi. Pa sta se izgovorila, kam naj z vsemi predmeti itd. K vragu z vsemi predmeti!

Ko sem se drugo jutro poslavljajal od njiju (ne za vedno, ker smo se po vojni še videli živi in zdravi), sta mi dala s seboj kos svinjskega mesa iz kible... da ne bom lačen, sta rekla.

Že čez nekaj dni sem na ulici srečal znanke, ki mi je previdno zaupala, naj grem naslednji dan v meljsko kasarno, kjer bom lahko videl svoja starša, ki ju bodo odgnali ne-

kam na jug, in da je na zbirališču v Melju veliko ljudi, obsojenih na izgon. Drugo jutro sem šel tja in zares našel med mnogimi tudi svoja starša, ki sta se ravno pripravljala, da vstopita v živinski vagon. Poleg raznih zavitkov sta imela s seboj tudi dva triletna otroka. Z njima je bila tudi sestra. Otroka sta bila Jožetova, tistega Jožeta, s katerim sva se pred dnevi skupaj z Otom namenila pobegniti. Komajda sem svojce pozdravil, so nas nemški vojaki grobo ločili. Vlak pa je že spuščal paro za odhod. Odpeljali so ju in ostal sem sam ...

Naslednje dni sem zvedel, da bo prišel v kratkem v Maribor Hitler in da bo stopil na

državni most kot zmagovalec. S svojega okna sem videl prav tisto mesto, kamor naj bi bil prišel, tam onstran Drave ob veliki kavarini. Večkrat sem pogledoval tja, podzvestno, in v tistih temnih nočeh mi ni ostalo drugega, kakor da sem razmišljal, podobno kot Razkolnikov, da bi z zločinom pomagal človeštvu. Poiskal sem nekega znanca, ki bi me bil lahko pripeljal do dobre zveze, da bi dobil orožje, ljudi in podobno, toda zavrnil me je, češ da bi potlej Nemci pobili polovico slovenskega naroda. Morda, morda pa tudi ne.

Še danes mi je žal, da se iz abstraktne misli takrat ni rodilo otipljivo dejanje ...

dr. Štefan Šobar

Spomini belokranjskega zdravnika

Začenjamo novo rubriko: OBRAZ.

*Naša želja ob tem je,
da bi z njo prispevali k poglobitvi in razširitvi
poznavanja bližnje preteklosti
tudi na ravni vsakdanjika,
ki je doslej zaradi pomembnosti
in usodnosti velikih dogodkov ostajal
kar nekoliko prezrt.*

*Vemo,
da zdravniški poklic ni bil
in ni zgolj poklic,
ampak bolj poslanstvo,
in da odstira
njegovim izvrševalcem
pogled tudi v tiste kotičke
človeškega dejanja in nehanja,
ki ostajajo za večino drugih zastrti.*

*Spomini belokranjskega partizanskega
zdravnika to dovolj
nazorno in zanimivo potrjujejo.*

*V njih nam avtor osebno prizadeto
in prepričljivo predstavlja resnico,
da vojna vihra niso bili samo vojaški spopadi,
ki so od časa do časa bolj ali manj
intenzivno vdirali v življenje ljudi,
ampak je njihov vsakdanjik
najbolj neposredno oblikovala
tudi pri takšnih vprašanjih,
kot sta zdravje in
zdravljenje civilnega prebivalstva med vojno.*

Zdravstvo v Beli krajini pred letom 1941:
Bela krajina je bila na naloge, ki so jo čakale med vojno, zdravstveno slabo pripravljena. Bila je gospodarsko in higiensko zaostala. Na vsem območju so se nenehno ponavljale manjše epidemije tifusa, med otroki pa davica in oslovski kašelj, vendar redkeje. Precej ljudi je imelo tuberkulozo in med odraslimi niso bile neznane tudi spolne bolezni. V okolici neke vasi smo imeli manjšo epidemijo luesa. Pri sistematskem odvzemu krvi prebivalcev v starosti od petnajst do šestdeset let je bilo od desetih osem pozitivnih izvidov preiskave krvi po Wassermannu. Ušivosti in garjavosti pa ni bilo.

Pitno vodo so večinoma zajemali iz odprtih kapnic, le Črnomelj, Metlika in deloma Semič so jo dobivati iz lokalnih vodovodov. V vaseh ob Kolpi, Lahinji in Doblčanji so zajemali vodo iz bližnjih rek. Stranišča in gnojnice so bili večidel odprti. Ob tekočih vodah se je gnojnica iztekala vanje. Nekatere domačije so bile celo brez stranišča.

Prehrana prebivalstva je bila skromna in pičla. Higienski zavod dravske banovine je v letih 1937–1939 izdelal študijo o prehrani. Prvotno sta bili za to določeni vasi Rodine in Lahinja. Slednjo so pozneje baje zamenjali z Jelševnikom. Mislím, da je bila študija tudi objavljena, razen če tega ni preprečila vojna.

Ljudje so neradi klicali zdravnika na dom – celo tisti, ki so imeli pravico do brezplačne zdravniške pomoči. Bali so se namreč, da bodo nadležni. Tako me je nekoč neki mož poklical zaradi luščenja posteljice šele tretji dan po porodu. Razlog sem sam ugotovil. Sramoval se je svoje revščine, saj mu je žena ležala na goli slami, pokriti z nekaj cunjami.

Zdravnik se je v Beli krajini pri svojem delu srečeval z bedo na vsakem koraku.

Zdravstvena služba za približno 27 tisoč prebivalcev je bila organizirana takole: službo je vodil okrajni zdravnik okraja Črnomelj, teren pa je bil razdeljen na tri zdravstvene občine: Črnomelj, Metlika in Stari trg ob Kolpi. Okrajni zdravnik je bil dr. Boris Malerič in je opravljal hkrati tudi honorarno službo zdravnika zdravstvene občine Stari trg, železničarskega zdravnika, zdravnika Bratovske skladišnice ter imel še privatno prakso. Zdravnik zdravstvene občine Črnomelj je bil dr. Štefan Šobar, ki je bil še zdravnik socialnega zavarovanja. Tudi on je imel privatno prakso. Zdravnik zdravstvene občine Metlika je bil dr. Gustav Omahen, ki je vo-

dil še protituberkulozni dispanzer, bil zdravnik socialnega zavarovanja delavcev ter imel še privatno in zobozdravniško prakso. Poleg dr. Omahna je v Metliki delal še privatni zdravnik dr. Alojz Mihelčič. V Črnomlju je živel upokojeni dr. Josip Malerič, ki je izjemoma pogledal kakega bolnika. Za zobozdravstvo sta v Črnomlju skrbela dentista Amalija Anderluh in Milan Perhavec. V ordinacijo dr. Maleriča je občasno prihajal tudi dr. Tavčar iz Ljubljane.

Poleg protituberkuloznega dispanzerja sta bila v Črnomlju in Metliki tudi rudimentarna zdravstvena doma, ki so ju vodile medicinske sestre. Preglede siromašnih občanov je zdravnik opravljal občasno. V Črnomlju je delala medicinska sestra Anica Burger. Vsaka občina je imela tudi diplomirano babico, na katero so se večkrat obračali za pomoč tudi drugi ljudje, ne samo nosečnice. Zdravniki smo obiskovali bolnike na domu večidel s konjskim prevozom, le izjemoma z lokalnimi taksiji. Bolniškega zdravljenja potrebne bolnike smo napotevali v bolnišnice v Novem mestu in Ljubljani, na posebno bolnikovo željo pa tudi v Karlovac. Nepremične bolnike smo prevažali s taksijem, druge z vlakom. S taksiji smo evakuirali tudi bolnike z nalezljivimi boleznimi. Na specialistične konziliarne preglede smo napotevali bolnike v specialistične ordinacije v Ljubljani. Kužni material smo pošiljali na preglede v bakteriološke laboratorije v Novem mestu, nekatere tudi v Ljubljano. V boju proti nalezljivim boleznim nam je pomagal Higijenski zavod v Ljubljani, cepiva pa smo dobivali iz Škole narodnog zdravlja v Zagrebu.

Na zahtevo sodišča je moral vsak zdravnik opraviti sodno ekspertizo, ki je zaobsegala tudi obdukcije v razpadajočih mrtvašnicah z neprimernim instrumentarijem. To je bilo delo, ki si ga noben terenski zdravnik ni želel.

Vsa zdravstvena propaganda kot tudi zdravstvenoprosvetno delo in delo protituberkulozne lige je bilo odvisno od zdravnika. Za pomoč in sodelovanje so ga prosila tudi razna športna društva, ki jim je ni bilo mogoče odreči. Zato je bil vpliv zdravnika na okolico, še posebno, če je imel pravilne odnose z ljudmi, zelo velik.

S sanitetnim materialom smo bili slabo založeni. V Črnomlju in Metliki sta bili krajevni lekarni, ki nista imeli večjih zalog, kar pa tudi ni bilo potrebno. Priročne zaloge za-

vojnega materiala sta imela še oba aktivna zdravnik in nekaj malega zdravstvena doma. Od diagnostičnih pripomočkov je imel dr. Boris Malerič mikroskop, dr. Štefan Šobar pa rentgenski aparat.

* * *

Posledice okupacije na zdravstveno službo: Italijanska okupacija je delo zdravnika ne terenu zelo otežila. Za gibanje izven območja garnizona je bilo potrebno posebno dovoljenje, ki so ga izdajali krajevni karabinjerji. Na izdajo dovoljenja smo čakali po cele dopoldneve. Ne spominjam se točno, ali ga je bilo treba obnavljati vsak teden ali mesec. Ker je ta odredba veljala za vse prebivalce, so se le-ti še teže odločali za iskanje zdravniške pomoči.

Edino prevozno sredstvo je bila konjska vprega (taksisti namreč niso dobili bencina), tako da evakuacija bolnikov z nalezljivimi boleznimi ni bila več možna. Vsi zdravniki se tudi niso odzivali klicu bolnikov, ki so stanovali zunaj območja garnizona, ki ga je okupator zavaroval z bunkerji in bodečo žico. Nekateri niso hodili na teren zaradi bolezni, drugi zaradi osebne varnosti. Pri vstopu in izstopu so stražarji vsakogar temeljito pregledali, tako tudi mene in ne le moje zdravniške torbe. Nove naloge smo zdravniki dobili, ko so nam zaupali izdajanje posebnih odobritev za dopolnilne nakaznice za sladkor za bolnike. Vse to je od zdravnika zahtevalo, da je prevzel nase več odgovornosti in da je moral samostojneje ukrepati, saj pomoči ni bilo od nikoder.

* * *

Kadrovske in organizacijske spremembe med okupacijo: Prvi dan vojne med Nemčijo in ZSSR se je umaknil v ilegalo privatni zdravnik v Metliki dr. Alojz Mihelčič, ki se je s tem izognil aretaciji, a je ostal v okolici Bele krajine. Z Bleda se je umaknil v Metliko dr. Josip de Gleria. Konec poletja ali jeseni 1941 je prišel v Črnomelj privatni zdravnik in zobozdravnik dr. Václav Pišot.

Dr. Josipa de Glerio so Italijani že poleti 1942 obtožili sodelovanja s partizani in ga zaprli. Zaradi sodelovanja z Osvobodilno fronto so v začetku novembra zaprli tudi Ančko Burger, medicinsko sestro v zdravstvenem domu. Tovarišica Burgerjeva se je na zaslišanjih odlično vedla in čeprav je veliko ve-

dela, saj je pobirala tudi del prispevkov za Osvobodilno fronto, ni izdala nikogar.

Konec poletja ali v začetku jeseni so se dež zdravstvene občine Stari trg ob Kolpi prenesli v Vinico. Za zdravnika je bil imenovan dr. Tone Ravnikar, ki se je z družino vrnil iz izgnanstva v Srbiji. Konec pomladi ali v začetku poletja 1943 so Italijani izkoristili bolehnost dr. Borisa Maleriča in ga upokojili. Morda ga je to rešilo tudi česa hujšega. Po vsem Črnomlju je bil znan njegov pozdrav, namesto »vinceremo« – »vince žremo«. Mesto okrajnega zdravnika je zasedel nov zdravnik, ki je prišel iz Ljubljane: dr. Gligorije Apostolov Hadži, aktivni zdravnik bivše jugoslovanske vojske.

* * *

Stiki z okupatorskimi oblastmi: Prvo srečanje z Italijani sem imel takoj po prihodu njihove prve patrulje v Črnomelj. Oficir je pripeljal na pregled vojaka, ki si je zlomil podlahtnico. Imobiliziral sem mu podlaket. Z oficirjem sva se nekako sporazumela. Njegov oče je bil z otoka Krka.

Po prihodu v Črnomelj so Italijani razmestili oficirski kader po privatnih hišah. Tako so mi zasedli sobo, ki je nisem uporabljal za bivanje, čakalnico za bolnike sem moral premestiti na hodnik, vanjo pa so namestili še drugega oficirja. Vsak oficir je imel pri sebi svojega vojaka. Z oficirjema nisem imel posebnih stikov. Eden od njiju je večkrat izrazil nezadovoljstvo nad položajem, v katerem se je znašel. Odkritejši je bil njegov vojak, ki nam je povedal, da so v neki vojašnici vojaki pometali skozi okna fašiste, ki so stanovali nad njimi. Od takrat si niso več upali nameščati vojakov in fašistov v istih zgradbah. Konec jeseni 1941 ali v začetku 1942 so Italijani zožili garnizonsko območje. Hiša, v kateri sem stanoval, je ostala zunaj bloka in tako sem se rešil stanovalcev Italijanov.

Na karabinjersko postajo sem moral vsak mesec, morda tudi vsak teden, da so mi podaljšali dovolilnico za gibanje po terenu. Karabinjerji so mi enkrat temeljito pregledali in preiskali stanovanje, dvakrat me je obiskal tudi civilni detektiv. Prvič me je prišel zasliševati zaradi mlajše sestre, ki je odšla k partizanom, drugič je vzel rjuho. Zaradi sestre me je že dan prej poklical okrajni civilni komisar. Čeprav sem vedel, za kaj gre, sem se delal nevednega. Detektivu Kljukcu, kot smo ga imenovali zaradi nosu, pa sem

rekel: »Povedal mi je gospod komisar.« S tem sem ga razorožil. S Kljukcem sem imel še eno srečanje. Na policiji so zasliševali Marijo Einsiedler, ženo taksista Franca, ker se je njen brat odzval mobilizaciji spomladi 1942 in z drugimi črnomeljskimi fanti odšel v gozdove. Simulirala je srčni napad. Ko sem sprevidel položaj, sem izjavil, da bi lahko vsako nadaljnje vznemirjanje imelo hude posledice za njeno življenje. Izpustili so jo.

Več stikov sem imel tudi z okrajnim komisarjem dr. inž. Emiliom Cassanegom. Dva ali tri mesece po prihodu v Črnomelj me je poklical po kurirju, naj takoj pridem na okraj. Ko sem prišel, me je nadrl, zakaj se mu nisem prišel predstaviti. Odgovoril sem, da se mi kot zdravniku to ni zdelo pomembno. Odvrnil je, da sem tudi predsednik belokranjskega športnega kluba. Ko sem mu povedal, da kluba ni več, je rekel, da ga nihče ni razpustil in da moramo delo nadaljevati. Ni se pa zanimal za delo protituberkulozne lige, katere predsednik sem tudi bil. Sploh smo imeli zaradi športnega kluba dosti neprijetnosti. Zdi se, da so hoteli tako dobiti evidenco in nadzor nad mladino, s katero bi pozneje razpolagali. Na okraj so klicali tudi tajnika kluba Mirana Germana. Z obema se je pogovarjal komisar, toda nikdar nisva bila klicana hkrati. Poskušali so naju izigrati.

Zelo neprijetno je bilo zasliševanje pri komisarju Cassanegu julija ali avgusta 1942. Zanimalo ga je, ali vem, da je moja mlajša sestra odšla v gozdove. Odgovoril sem mu, da v razmerah, v kakršnih živimo, ne morem imeti z domom nikakršnega stika in da mi torej ni nič znano. Odslovil me je z ne ravno obetajočimi opomini. Naslednji dan me je obiskal Kljukec. Le kaj bi bilo, če bi komisarju odgovoril drugače?

Večkrat me je klical tudi civilni komisar. Hotel je vedeti, ali res zdravim partizane. Nekoč sem mu odgovoril: »Kot zdravnik zdravim vse, ki so pomoči potrebni. Po boleznih pa ne prepoznam, kdo je partizan in kdo ni.« Nato mi je naročil, naj prijavljam vse sumljive bolnike ter kdaj in kje sem jih zdravil. Na nekem drugem zasliševanju pa sem mu rekel: »Sem edini zdravnik v Beli krajini, ki hodi na teren (dr. Boris Malerič se je zaradi bolezni redko odzival). Lahko se skrijem na varno in rešen bom vseh sumničenj in zasliševanj. Ne pozabite pa, da je teren poln tifusa.« Odvrnil mi je, da moram še naprej hoditi na teren. Bal se je tifusa. Najbolj značilno pa je bilo najino zadnje sreča-

nje konec pomladi ali v začetku poletja 1943, preden so se začeli vračati prvi interniranci. Sporočil mi je, da se iz internacije vračajo nekatere družine. Če me bodo prosili za kakšno pomoč ali za dodatne karte, mi je za bičal, jim jih ne smem izdati, češ da so banditi. Ko sem ga vprašal, ali velja to tudi za otroke, mi je odgovoril: »Tudi zanje.« Odšel sem s sklepom, da tudi tega naročila ne bom izpolnil, in ga nisem. Na mojo srečo je civilni komisar v kratkem odšel iz Črnomlja. Njegovo novo službeno mesto je bilo Kočevje. Tam je dočakal kapitulacijo, bil ujet in obsojen.

Se enega srečanja se spominjam. Nekega dopoldneva so me nujno poklicali v črnomaljski zdravstveni dom, kamor je prišla skupina fašistov, med katerimi sem poznal samo črnomaljskega komisarja. Prišli in odšli so brez besede. Pozneje sem zvedel, da je bil v oklepem vlaku Grazioli.

Po odhodu komisarja Cassanege je njegovo mesto zasedel dotedanji policijski komisar. Z njim nisem imel stikov in tudi ostrina je popustila. Kadar so me poklicali k okrajnemu komisarju, je bilo vedno navzoč tolmač, pri obravnavanju zdravstvene problematike pa tudi okrajni zdravnik dr. Boris Malerič. Sprva je bil tolmač dr. Albin Sedej, okrajni veterinar, pozneje večinoma administrativni uradnik Berdon. Oba pa sta kot tolmača poskušala omiliti nepravilne odgovore zaslišanih. Imel sem vtis, da je komisar malo razumel slovenščino. Pri ostrejših pogovorih je pričel odgovarjati in rohneti prej, kot mu je tolmač prevedel.

Zdravstvena poročila za okraj sem oddajal okrajnemu zdravniku, o posebnih dogodkih pa tolmaču Berdonu, ki jih je sprejemal s tem večjim zadovoljstvom, čim bolj neugodna so bila za upravo. Na okraju, tako vsaj je bilo videti, italijanski komisar razen svoje tajnice ni imel človeka, na katerega bi se lahko oprl. Zelo originalen je bil okrajni kurir Biček. Vsakič, ko je prišel k meni, sem po njegovem ravnanju sklepal, kaj in kako naj ukrepam. Svoje delo je opravljal izredno počasi, za vsako pot je porabil dvakrat več časa, kot bi ga lahko.

Nekoč, ko sem bil na terenu na poti od Črnomlja do Tribuč, sem padel v italijansko zasedo. Sneli so me z voza in odpeljali v bližnji gozd, tam so temeljito preiskali mene in mojo zdravniško torbo. Posebno so jih zanimali obveze in povoji. Po deset- do petnajstminutnem pregledu so me izpustili. Z voz-

nikom sva nadaljevala pot. Mislim, da sem bil namenjen k tifusnim bolnikom.

Spomladi 1943 sem dobil nalog italijanske policije, naj grem z voznikom, ki mi ga bodo poslali. Voznik me je skozi Gradac in Griblje peljal proti Adlešičem. Pred Adlešiči sva zavila k razpadajočemu gradu Pobrežje, kjer je bila italijanska obmejna posadka. Nikdar prej in ne pozneje nisem videl take zanemarjenosti – čeprav so bili vojaki namješčeni nad Kolpo, so bili umazani, garjavi in ušivi. O tem obisku in o stanju v garnizonu sem poročal okrajnemu komiteju Osvobodilne fronte.

Omenil sem že, da so me pri vsakem prehodu mimo bunkerja temeljito preiskali. Zadnji dan italijanske oblasti v Črnomlju sem zopet moral skozi bunker proti Stražnemu vrhu – to je bila najkrajša pot do osvobodjenega ozemlja. Kontrola na tem prehodu je bila zelo natančna, tokrat pa mi je pot odprl komandir bloka in rekel: »Nobenega vprašanja več, kam greste in po kaj. Vi kar pojdite.« Zdelo se mi je, da je zadovoljen zaradi konca. Kljub takemu razpoloženju večine vojaštva pa so še prejšnji večer množično zapirali Črnomaljšce, ki so se vračali s partizanskega mitinga v Maverlenu.

Nekako od jeseni 1942 so poleg italijanskih vojakov stražili prehode tudi belogardisti. Njihovo ravnanje z ljudmi je bilo še slabše. A o tem pozneje.

* * *

Povezanost z organiziranim delom Osvobodilne fronte: Poleti 1941 mi je Tone Malerič povedal, da bo iz Črnomlja odšla prva skupina partizanov in se lotila akcij. Ponudil sem mu, da se ob morebitni potrebi lahko obrnejo name. Nato me je še povprašal, ali bi prispeval kako liro za nekaj čevljev, ki bi jih izdelali za borce v njihovi čevljarški delavnici. Dal sem mu prispevek. Pozneje sem nagovoril še ravnatelja meščanske šole Karola Štrbenka, da je dal prispevek.

Skoraj sočasno sem bil povabljen na sestanek Osvobodilne fronte, ki je bil v meščanski šoli. Udeležili so se ga skoraj vsi profesorji, zato je bodla v oči odsotnost učitelja petja Jožeta Štrbenca, organista. Na sestanku je bil tudi sekretar okrožnega komiteja Tine Zeleznik-Tone Sušteršič. Ne spominjam se, ali me je povabil prof. Jože Kos ali medicinska sestra Anica Burger, ki sem ji po uvedbi prispevka za Osvobodilno fronto za

vsak mesec dajal tristo lir. Po njeni aretaciji sem prispevek plačeval Vojku Skrtu, ki je služboval na okraju. Sestankov v meščanski šoli se je udeleževal tudi Branko Pantič. Značilno za to skupino je bilo, da se nihče iz nje ni štel za predstavnika kake skupine, vsak le za Črnomaljšca – pripadnika Osvobodilne fronte.

V meščanski šoli je bilo na podstrešju skrivališče ilegalne literature, ki so jo raznašali kurirji. Za razpečevanje te literature sta skrbeli ženi prof. Kosa in prof. Vrtačnika. Po mojem mnenju je bilo za črnomaljsko Osvobodilno fronto značilno, da so se vanjo vključili predvsem nameščenci in obrtniki, medtem ko so bili drugi neposredno povezani z odbori zunaj Črnomlja. V glavnem smo se vsi poznali in vedeli, kaj kdo misli in s kom simpatizira.

Italijani so v meščanski šoli uredili vojaško bolnišnico. Dovolili so ostati le strankam, ki so tam stanovale.

Naloge, ki sem jih dobival kot organizirani član Osvobodilne fronte, so prihajale od različnih strani in po različnih kurirjih. Mislim, da mi je prvo nalogo dal prof. Jože Kos. V Črnomlju se je večkrat ustavljal neki ilegalni terenski delavec iz Ljubljane. Najbrž je bil študent. Kos me je prosil, da bi prenočil pri meni. Sprejel sem ga pod streho. Dogovorila sva se, da se bova ob morebitni nezaheleni kontroli izgovarjala, da je bil pri meni na pregledu zaradi sumljivega pokašljevanja in da ga je prehitela policijska ura. Zapomnil sem si le to, da je imel ne le zvezo s črnomaljsko organizacijo Osvobodilne fronte, temveč je hodil še v Gradac k učitelju Matku Ljubiču in v Metliko k takrat še »velikemu simpatizerju Osvobodilne fronte« kaplanu Wolbanku, pozneje belogardističnemu kuratu na Suhorju. Da nekdo prenočuje pri nas, je hitro opazil italijanski vojak »antifašist« in me je vprašal, kdo je. Povedal sem mu zgodnico o pljučnem bolniku, študenta pa opozoril, da ga je vojak opazil. Zahvalil se je za prenočišče in ni več prišel. Leta 1943 mi je prof. Kos povedal, da je bil ujet.

Konec oktobra 1941 je bila na Smuku nad Semičem ustanovljena Belokranjska četa. Partizani iz Bele krajine so se združili, da bi odšli v Posavje, od koder so Nemci začeli izseljevati Slovence. Zaradi neprevidnega ravnanja z orožjem je bil ranjen v stopalo Ivan Bukovec iz Kota pri Semiču. Krogla se mu je zaustavila med stopalnimi kostmi. Prilpeljal se je v mojo ordinacijo in me prosil, da

mu odstranim kroglo. Videl sem jo, odstraniti pa je z instrumenti, ki sem jih imel na razpolago, nisem mogel, ker je bila vkleščena med kosti. Pri posegu mi je pomagala žena Vera, rojena Kušljan. Okoliščine so bile zelo neugodne. Samo poldrugi meter od vrat v ordinacijo so bila vrata v sobo, v kateri je stanoval italijanski oficir z vojakom »antifašistom«. Ivana Bukovca sem naročil na kontrolni pregled po petih dneh. Prišel je šele čez deset dni. Zadržala ga je katastrofa Belokranjske čete, njemu pa je ta nesreča najbrž rešila življenje. Rana se je dobro zdravila in se je že opiral na nogo.

Spomladi 1942 me je terenska organizacija Osvobodilne fronte iz okoliša Kota pri Semiču prosila, da bi vodil sanitetni tečaj za bolničarje pri krajevni vaški zaščiti. Prošnjo mi je posredovala mlajša sestra po nalogu krajevnega odbora. Dogovorili smo se, da bo prvo predavanje v hiši gostilničarja Alojza Bukovca, tik ob semiškem kolodvoru. Z ženo sva z vlakom odšla do Semiča. Gostilničar me je napotil v svoje stanovanje v prvem nadstropju, kjer me je že čakala skupina deklet in žena. Med njimi so bile: moja mlajša sestra Milka, Milka Štukelj iz Gorenjcev, žena železničarja Starihe s semiške postaje in še tri, štiri druga dekleta. Žena je ostala zunaj na straži. Moj prihod je opazilo nekaj fašistov, ki so stali pred gostilno. Spoznali so me po zdravniški torbi. Gostilničar jim je povedal, da sem prišel k njegovemu očetu, ki se je začasno preselil k njemu. Tečaj smo zaradi varnosti preselili v črnomaljski zdravstveni dom. Tam mi je pomagala Anica Burger, na katero sem se popolnoma zanesel. Tako je bilo tudi bolje, saj smo imeli na razpolago več materiala, poleg tega so ga tečajnice lahko tudi nekaj odnesle s seboj ali pa so ga nabavile na recept v lekarni Vranovič. Vendar smo imeli le še dve vaji ali tri, potem pa tečajnic ni bilo več, saj jih je prestrašil dogodek z mojo sestro. Ko je nesla material, so jo na vlaku odkrili. Izgovorila se je, da nese obveze za bolnega očeta, in na postaji izstopila. Toda vodja patrolje si je premislil in zavpil vojakom, naj jo zadrže. Ni jih čakala. Tako je ušla aretaciji. Naslednji dan je odšla v najbližjo partizansko enoto na Kleču pod Planino.

Kmalu po tem dogodku, konec maja ali v začetku junija 1942, sem dobil prek železničarske organizacije Osvobodilne fronte poziv – mislim, da me je obvestil tovariš Luštrek, naj se nemudoma odpravim v Semič,

kjer me je na postaji čakala zveza. Šel naj bi v partizansko taborišče, kjer bi dal zdravniško pomoč ujetim italijanskim vojakom, ranjenim med napadom na vodovodno črpaliko, ki je z vodo oskrbovala železniško postajo Rožni dol-Pribišje, to je geografsko najvišje ležečo postajo med Novim mestom in Črnomljem. S črnomaljske postaje naj bi se do Semiča peljal z lokomotivo. Vzel sem torej torbo in šel. Na postaji je že čakala lokomotiva. Toda ko sem vstopil, sta se ob lokomotivi nenadoma znašla dva fašista in tudi onadva vstopila. Spet me je izdala zdravniška torba. Začela sta siliti vame z vprašanji, kam sem namenjen. Odvrnil sem jima, da grem k bolnemu kmetu, potem pa obmolnil, da se ne bi zapletel. Nisem ju hotel več razumeti. Tako je bilo pogovora konec. Na postaji v Semiču me je čakal Ivan Bukovec. Povedal mi je, da morava v partizansko taborišče na Kleču nad Semičem. Če me bo kdo vprašal, kje sem bil, naj se izgovorim na Bukovčevega bolnega očeta. Šla sva po stezi, ki vodi mimo Bukovčeve domačije proti Kleču, in se tako ognila poti prek Gabra in Vrčic. Pa tudi bliže je bilo. Ivan Bukovec je kljub krogli v stopalu odlično hodil. Med potjo sva srečala skupino italijanskih vojakov, ki jih je partizanska patrulja peljala na višjo komando. Opazil sem, da je imel eden, morda tudi dva, obvezano podlaket. Pomagali so si sami. Nismo se ustavljali. Z Bukovcem sva nadaljevala pot v taborišče. Tam sem obvezal stegno borcu Rudolfu Jermanu, ki si ga je prestrelil, ker je nerodno ravnal z nabito pištolo. Fanta sem dobro poznal. Bil je čevljarški pomočnik pri Alojzu Fabjanu v Črnomlju in me je večkrat obiskal v ordinaciji. Sploh sem tam srečal veliko znancev iz Črnomlja in okolice. Med borci je bila tudi sestra Milka. Nekateri so mi naročili, naj pozdravim njihove domače v Črnomlju. Povedali so mi, da so imeli prejšnji dan nesrečo in da jim je pobegnil aretirani cigan Avguštin Hudorovec-Jure. Pozneje, med roško ofenzivo, je hodil preoblečen v italijanskega vojaka in v črnomaljski okolici odredjal, kate-re domačije je treba požgati. Sestri sem naročil, kako naj Jermana prevezuje – šlo je samo za prestrel mehkih delov – in s spremljevalcem sva se poslovila.

Do Bukovčevih sva prišla hitro. Od tam dalje me je z vozom peljala Ivanova in Alojzova sestra Olga. Mudilo se je že, zakaj policijska ura se je hitro bližala in morala bi še dvakrat prečkati dobro zastraženo železniš-

ko progo. Tovarišica Olga je morala nazaj, jaz pa mimo bunkerjev v Črnomelj. Spotoma mi je pravila, da je pripravljena deliti s partizani vsako skorjico kruha in pomagati z vsem, s čimer bo le mogla. Poslovila sva se malo pred drugim prehodom čez progo. Stražarji so me pustili mimo bunkerja, ne da bi posebej sitnarili. Tudi moja voznica se je srečno vrnila. Ne spominjam se, da bi me bili tisto leto še klicali zaradi zdravniške pomoči. Med obiski po terenu sem se večkrat srečal s partizanskimi patruljami, zato sem vedno imel s seboj več injekcij. Pa tudi cigarete sem nosil s seboj, čeprav sem nekadilec. Razdelil sem jih mladim fantom borcem. Ob nobenem srečanju s partizani, najsi bo z znanimi ali neznanimi, nisem imel težav, ko sem hodil po terenu in obiskoval bolnike.

Konec pomladi ali v začetku poletja 1943 sem dobil po nekem kurirju poziv terenskega odbora, naj grem v Dobliče, kjer se je pojavil tifus. Z ženo sva se peš odpravila v vas, oddaljeno od Črnomlja štiri do pet kilometrov. Bolnik je bil mlad fant, blizu dvajsetih let. Ukrenil sem vse potrebno. Vendar infekcijske bolezni nisem prijavil, ker sem sumil, da je fant iz enote in je prišel domov, da bi se pozdravil. Poznejši obiski niso bili več potrebni. Da sem ravnal pravilno, sem se prepričal šele po vojni, ko mi je general Lokovšek povedal, da mi je med potjo poslal na zdravljenje nekega borca.

Poleti 1943 se je pri meni oglasila moja stara bolnica Strmčeva s prošnjo, naj čimprej pridem na njen dom. Pri njej da leži bolan brat, ki ga je prinesla partizanska patrulja z naročilom, naj se za zdravniško pomoč obrne name. Hiša Strmčevih je stala ob cesti Črnomelj-Svibnik, nekaj sto metrov od italijansko-belogardističnega bunkerja. Popoldne sva se z ženo odpravila k bolniku. Strmčeva naju je pričakala pred hišo. Čez cesto je bila njiva, polna žanjic. Milo me je prosila, naj stopim v hišo in pogledam, kaj je narobe z njenim srcem. Govorila je tako glasno, da so jo lahko slišale žanjice na njivi. Stopil sem v hišo, žena pa je ostala na straži. Gospodinja me je odpeljala v sobo, ki je bila zaklenjena, da njene hčerke, ki še niso obiskovale šole, ne bi videle bolnega strica partizana. Bolnika sem obiskal večkrat, toda stanje se mu ni izboljšalo. Mimo hiše so podnevi hodile italijanske in še nevarnejše belogardistične patrulje, ki bi prav lahko opazile moje pogoste obiske, zato smo po terencih prosili partizane, naj ga odpeljejo. Kmalu je prišla

partizanska patrolja in bolnika spravila v partizansko bolnišnico na Rogu. Pozneje mi je Strmčeva povedala, da je imela že vse pripravljeno, če bi brat umrl. Pokopala bi ga ponoči na vrtu hiše, v kateri je stanovala. Seveda bi za vso stvar vedela samo ona in njen mož pa midva z ženo. Pokop bi opravili brez krste.

* * *

Oskrbovanje s sanitetnim materialom: Na terenu so bile možnosti za nabavo sanitetnega materiala skromne. Zaloge smo imeli zdravniki in v zdravstvenem domu, pri oskrbi pa je dobro sodelovala tudi krajevna lekarna. Z magistrom Spirom Vranovičem sem se dogovoril, da bom vse recepte, ki jih prinesejo kurirji, prepisal in tako nekako legaliziral njihovo izdajo. Vseh kurirjev, ki so prihajali, se ne spominjam. Večkrat se je oglasil pismonoša Jože Bohte za družino Jakovčič iz Cerkvišča, ki se je umaknila pred internacijo v okoliški gozd. Pa Ivčeva iz Pake in svak generala Jermana iz Rodin, železniški delavec, največ materiala pa je znosila poštna uradnica Nežka Bukovec, sestra Ivana, Alojza in Olge Bukovec. Nosila ga je iz moje ordinacije in iz lekarne. Pri prehodu čez blok ji je večkrat pomagala moja žena z otroškim vozičkom, na katerem je sedel najin mlajši sin. Tudi v Crnomlju so se otroški vozički izkazali za pripravno in koristno vozilo. V njem je moja žena peljala lovsko moško obleko za inž. Brinarja, ki se je umaknil ob aretaciji pomočnika Kržišnika in medicinske sestre Anice Burger. Oba sta bila v službi kot namesčenca okrajnega komisariata, Burgerjeva je delala v zdravstvenem domu. Pozneje sta bila v Ljubljani obsojena kot sodelavca Osvobodilne fronte. Nobeden od njiju ni na sodišču nikogar izdal, čeprav sta kot člana mestnega odbora Osvobodilne fronte dobro poznala organizacijo in sodelavce v Crnomlju. Tudi Burgerjeva je znosila precej sanitetnega materiala.

Založenost s sanitetnim materialom je bila slaba. Lekarna je izgubila baze, iz katerih se je oskrbovala – zagrebške popolnoma, ljubljanske pa so dostavljale nezadostne količine materiala. Zato je lekarnar večkrat prosil italijanske oficirje in zdravnike, da so mu ob vrnitvi z dopusta v Italiji prinesli material. Tako se je dogajalo, da je sanitetni material takoj, ko ga je prinesel italijanski oficir, romal k partizanom.

Povezanost s terenom mi je celo omogočila, da sem na prošnjo iz Žumberka posodil ginekološki instrumentarij. Pri tem je posredovala znanka iz Gradaca, hčerka gostilničarke Dim. Instrumentarij sem dobil nazaj v nekaj dneh. Pri predpisovanju receptov sem odklonil samo en recept. Ponj je prišla neka ženska, ki se je čudno vedla že, ko je vstopila v ordinacijo. Prosila je za recept za bolnega otroka moje sestre, ki se je z družino umaknila pred internacijo. Dan pred prihodom te ženske sem se sestal s sestro v Naklem pri Jermanovih, starih že omenjenega generala. Tam je bila z vso družino in vsi so bili zdravi. Žensko sem odslovil brez recepta. Da sem ravnal pravilno, mi je pozneje potrdila sestra, saj ženske sploh ni poznala. Ob italijanski kapitulaciji so organi naše varnosti ob prevzemu karabinjerskega gradiva in kontroli našli prijavo zoper mene, češ da predpisujem zdravila za ilegalce.

* * *

Delo v sodnih zaporih: Črnomaljske sodne zapore so uporabljali tudi Italijani. Zapornike so stražili karabinjerji in domača paznika Martin Kotar in Matija Vajs. Oba sta bila simpatizerja Osvobodilne fronte. Kadar sta klicala zdravnika v zapor, sta največkrat mene. Zdi se mi, da sem prvega zaprtega Črnomaljšca zdravil avgusta 1941. To je bil lesni manipulant Marko Tomljanovič. Nič resnejšega ni bilo. Na kratko sva se pogovorila o položaju na terenu. V zapor je prišel zaradi tega, ker je pred Kočevarji podvomil o zmagi sil osi. V Ljubljani ga je italijansko vojaško sodišče obsodilo na leto dni zapor. Prestal jih je, mislim, da v Kopru in v Bellunu. Po vrnitvi iz zapora je zopet delal za Osvobodilno fronto.

Prve dni septembra 1941 so po napadu na fašistično oskrbovalno patroljo pri Cerkvišču množično aretirali kmete iz vseh okoliških vasi. Strpali so jih v zapore in na dvorišče. Postopek je bil demonstrativno zastrašujoč. Od izčrpanosti so ljudje padali v nezavest. Za prehrano take množice ljudi bi bila potrebna vojaška kuhinja. Pomagati nisem mogel veliko. Premišljeval sem, kaj naj kot zdravnik storim za ljudi. Nisem videl drugega izhoda, kot da grem na okrajni komisariat in kot zdravnik napišem protest proti tako nehumanemu ravnanju. Tolmač, mislim, da je bil Bordon, je rade volje sprejel moj protest. Tako je bil okrajni komisar o tem vsaj

obvešččen. Pozneje so precej zapornikov odpeljali na divizijsko sodišče v Novem mestu, kjer so jih spoznali za nedolžne in jih izpustili. Zvedeli smo tudi, da so za to dejanje obdolžili nekoga iz Adlešičev, moža poštarice, ki po rodu ni bil iz Adlešičev. Karabinjerji so ga imeli zaprtega v kleti in so ga menda hudo trpinčili. Mene niso klicali k njemu.

Konec 1941 ali v začetku 1942 so me spet klicali v sodne zapore. Nič posebnega ni bilo. V zaporu sem naletel na dobra znanca Antona Maleriča-Tonka in frizerja Slavka Satoška in se na kratko pogovoril z njima. Paznikom sem naročil, kako naj zdravijo bolne, in odšel. Videl sem, da sta Satošek in Malerič imela z drugimi zaporniki zelo dobre odnose in da sta jih morala držati pokonci. Po tem obisku sem se srečal s sekretarjem občinskega odbora Osvobodilne fronte. Po naročilu okrožnega sekretarja me je vprašal, ali sem pripravljen nesti v zapor neko tekočino, ki naj bi povzročila umetne garje. Privolil sem. Po nekaj dneh so me ponovno klicali v zapor. Dva sta bila že vsa v garjah. Odredil sem takojšnjo hospitalizacijo v upanju, da ju bodo premestili v novomeško bolnišnico, od koder bi lahko poskušala pobegniti. Toda premestili so ju v vojaško bolnišnico in od tam v ljubljanske zapore.

Spominjam se še ene zapornice, h kateri so me klicali. Nič posebnega ni bilo. Pripeljali so jo iz okolice Trebnjega ali Mokronoga. Prosila me je, naj obvestim njene sorodnike, Vardijanove, po domače Žužkove, da je v zaporu. Domov grede, sem to storil. V sodnih zaporih je nekdo naredil samomor, drugi pa ga je poskušal narediti. Kaže, da so karabinjerji preprečili paznikoma, da bi me poklicala. Verjetno je prišel italijanski vojaški zdravnik. Tistega, ki je poskušal narediti samomor, so, tako so pravili, zdravili v črnomaljski vojaški bolnišnici.

Konec pomladi ali v začetku poletja 1943 je prišel k meni mlad fant iz okolice Vinice. Povedal mi je, da je mladinski aktivist. Mislim, da je bil doma iz vasi Golek ali pa Drnovec. Italijani so ga prijeli in pripeljali v Črnomelj na delo na cesti. Posil me je, naj mu kako pomagam. Pripravljen je bil iti celo na operacijo, samo da bi se rešil. Dogovorila sva se za znake kroničnega vnetja slepiča. Z napotnico, ki sem mu jo dal, se je odpeljal v novomeško bolnišnico. Poslal sem ga na bolezenski dopust domov. Dobil je prepustnico in se ni več vrnil na delo na cesti.

* * *

Obdukcijske sodne ekspertize: Od junija 1941 sem bil po odloku črnomaljskega sodišča imenovan za sodnega izvedenca pri štirih obdukcijah. Prijavili so jih karabinjerji. Prvi sta bili obdukciji dveh italijanskih ovaduhov, ki ju je likvidirala partizanska patrulja, druga dva pa je likvidirala fašistična policija. Ljudje so govorili, da je zadnjo eksekucijo vodil Kljukec.

Najprej je bila obdukcija gostilničarja, nacista Schnutteja, z Brezozice. Poznal sem ga. Mislim, da so se njegovi predniki pisali Šutej. Sodno komisijo je spremljalo nekaj manjših kamionov italijanskega spremstva: karabinjerji, pomešani z vojaki. Na čelu kolone je vozil naš šofer – taksist Einsiedler. Pot nas je vodila prek Miklarjev. Naš avto je vozil hitreje od spremstva. Kolono je na motorju spremljal karabinjer Pikec. Kakor hitro smo se oddaljili od nje, je pridirkal za nami in nas zaustavil. Takrat niti pomislili nismo, da smo njihova zaščita. Smejali smo se v avtomobilu, češ, kako je Italijane strah. Ko smo prišli do gostilne, nam je Schuttejeva služkinja opisala ves dogodek. H gostilni sta se s kolesom pripeljala dva moška, starejši je bil manjši, mlajši pa večji. Naročila sta pol litra vina. Postregel jima je gostilničar. Ko sta popila vino, je mlajši ostal v gostilni, starejši pa je stopil ven. Čez nekaj trenutkov je zavpil: »Izpij in plačaj!« Mlajši je izpil, stopil k točilni mizi, kjer je stal gostilničar, in prosil za račun. Takoj nato je potegnil pištolo in ustrelil gostilničarja. Na točilno mizo je položil listek z napisom: »Smrt izdajalcem slovenskega naroda!« Nato sta se oba odpeljala proti Miklarjem. Karabinjerji so zahtevali, da moram na vsak način najti obe krogli. Pri obdukciji je italijanska straža bila bolj pozorna na okolico kot na moje delo. Pritiskali so name, naj čimprej končam, kajti dan se je že nagibal k večeru. Odgovoril sem, da ne najdem krogel, čeprav sem obe že imel v žepu. Tako smo obdukcijo končali brez zelenege uspeha. Ne spominjam se, ali smo se vračali v koloni, kakor smo prišli. Vendar se mi zdi, da ne in da je naše spremstvo odšlo prej.

Na prvem sestanku Osvobodilne fronte, ki je bil v meščanski šoli v Črnomlju, sem poročal o tem dogodku.

Druga obdukcija je bila v Starem trgu. Na poti proti Tanči gori je bil likvidiran starejši kmet Mihelič iz okolice Starega trga. Vedno je zahajal k Italijanom. Fašisti so ga

oblekli v srajco s fašističnimi oznakami. Tako oblečen je hodil ne samo po Starem trgu, ampak je prihajal tudi v Črnomelj. Na splošno so ga šteli za nevarnega izdajalca. Likvidator ga je počakal na vzpetini, ki pelje od Starega trga strmo proti Tanči gori. Komisija je našla Miheliča sredi klanca, ob truplu pa je bilo razstresenih več neuporabljenih nabojev. Obdukcija je bila gola formalnost. Sodna komisija je tu že potovala sama, brez spremstva, a tudi s konjsko vprego.

Obdukcija trupel dveh kmetov iz okolice Sinjega vrha je bila najbolj kočljiva. Prva prijava je bila poslana na sodišče, da so našli na cesti med Sinjim vrhom in Vinico dva mrtveca in da so storilci neznani. Kmalu so prijavo spremenili, da je njihova patrulja na begu ustrelila dva aretiranca, kmeta Franca Špeharja, mislim, da iz Daljnih njiv, in Mukavca iz Špeharjev. Komisija se je zopet odpravila na pot proti Vinici in dalje proti Sinjemu vrhu. Blizu odcepa ceste proti Damljam sta nad cesto, na poseki, ki jo je obdajal zelo gost mlad gozd, drug ob drugem ležala mrliča. Odpeljali smo ju na Vinico in lotil sem se obdukcije. Pri obeh sem opazil tik nad zapestjem sledove lisic, ki so jima bile snete šele po smrti. Trupli sta bili prerešeta. Vstrelne in izstrelne rane so bile na sprednji in hrbtini strani, imela sta prestreljene nadlahti in podlahti. Vse to sem vnesel v zapisnik za italijanske oblasti. Pri obdukciji sem našel več krogel dumdumk z razlitim svincem, ki tkivo posebno trgajo. Krogle je spravil sodnik, a jih je verjetno moral oddati. S to ekspertizo so bile sodne preiskave končane. Zaradi vedno močnejšega in odločnejšega osvobodilnega gibanja je bilo namreč ponovno uvedeno vojno stanje na vsem območju, ki so ga zasedli Italijani.

* * *

Ustanovitev bele garde in odnos do nje: Kdaj in kje so se začeli sestanki za ustanovitev bele garde v Črnomlju, ne vem. Dopuščam možnost, da so bili pri dekanu. Po priporočanju prof. Milana Vrtačnika je njega in prof. Jožeta Kosa povabil k beli gardi učitelj petja na meščanski šoli in organist Jože Štrbenc. Seveda sta ob povabilu obnemela, saj sta bila organizirana in organizatorja Osvobodilne fronte v Črnomlju. Ko so konec junija 1942 odpeljali vse moške učitelje v internacijo, je ostal na šoli edino Štrbenc. Da so organizatorji bele garde imeli težave,

se vidi iz njihovega poročila o vstopanju Črnomalčev v njihove vrste, ki so ga poslali višjemu forumu. Vsaj tri četrtine prijavljenih jih je že bilo organiziranih v Osvobodilni fronti. Organizatorji bele garde so ob kapitulaciji Italije odšli po zaščito v Ljubljano. Dobro pa se spominjam, da je po koncu roške ofenzive 1942. okrajni komisariat sklical sestanek v prostorih prosvetnega društva. Rečeno je bilo, da gre za pomembno obvestilo, zato je prišlo veliko ljudi. Govoril je komisar. Poudaril je, da se morajo Slovenci sami bojevati proti komunistom in da jim bodo pri tem pomagali. Ne spominjam se, da bi ga bil kdo od navzočih podprl. Vsem se je zdelo govorjenje kot klic na pomoč. Ostal pa je klic brez odmeva. Zato mislim, da Črnomelj ni bil samo prvo mesto prestolnica svobodne Slovenije, ampak je bil eden od krajev, v katerih je bila organizirana bela garda, tudi najmanj belogardističen.

V mojo ordinacijo je prišel tudi prvi belogardist, kmet iz Sentjerneja, nasilno mobiliziran. Prosil me je, naj mu pomagam, da bi se rešil tega zla. Star je bil od petintrideset do štirideset let. Imel je težave z želodcem. Napisal sem mu potrdilo, da ima rano na želodcu. Nič manj kot njemu sem tudi sebi želel, da bi se srečno končalo. Nisem ga več videl.

Kmalu potem, ko so ustanovili belo gardo, so se začele sitnosti. Tako me je nekega dne na poti iz Črnomlja proti Svibniku na blogu zaustavil beli stražar, ki je bil dodeljen italijanski straži. Po temeljitem pregledu mi je zabranil pot. Obrnil sem se k italijanskim stražarjem, jim pokazal dovoljenje njihovih oblasti in jih vprašal, ali njihove oblasti ne izdajajo več veljavnih dovoljenj. Italijanski stražar je skomizgnil z rameni, češ, kaj me to briga, in ostal sem v Črnomlju. Takoj sem odšel na okrajni komisariat, kjer je tolmač Berdon hitel prevajati moj protest. Želel sem zvedeti, katera oblast je prava, ali morada ni več italijanska. Obisk na komisariatu je zalegel. Poslej so me vedno pustili čez blok. Komandant bele garde v Črnomlju je bil Jarnovič. Po italijanski kapitulaciji so ga zasliševali pri sodišču belokranjskega vojaškega področja. Sodnik ga je vprašal, zakaj mi je prepovedal hoditi na teren. Odgovoril je, da me je tako hotel zaščititi pred sumničenjem Italijanov, da zdravim partizane.

Spomladi 1943 sem spet imel težave pri prehodu mimo bunkerja. V Semič sem šel cepit otroke proti kozam, toda beli stražar

mi ni dovolil vstopiti v Semič. To se mi je zdelo smešno, zato sem se obrnil k italijanskemu stražarju z izzivalnim vprašanjem: »Kdo je tu komendant? Imam dovoljenje vaših oblasti, ali ga lahko on ovrže?« Zaleglo je in otroci so bili cepljeni. Bal sem se, da bodo težave pri izhodu, a je šlo gladko. Istega leta konec pomladi sem dobil poziv, naj nujno pridem v Dobliče. Z menoj je šla tudi žena. Ko sva se vračala, so naju ustavili pri bunkerju med Loko in vasjo Kočevje in temeljito pregledali. Prvič sva se srečala z belogardistično policistko. Ženo je poklicala v bunker in jo slekla. Sneti si je morala menstruatsko obijezo in policistka jo je, krvavo, preiskala. Ženo je to zelo pretreslo in je prišla iz bunkerja vsa prepadena. Komaj sem jo pomiril. Od poti in šikan sva bila precej utrujena. Med potjo sva se okrepčala v gostišču Jaklič, ki ga je upravljala Bičkova žena. Misli la sva, da bova tam imela mir, a sva bila v zmoti. Navadno sva sedla v drugo sobo, ki običajno ni bila zasedena. Stopila sva torej proti vratom sobe, in ko sem jih že odpiral, mi je natakaraica Tončka Kohanič, dekle, ki sem jo videl prvič, odkar je prišla iz internacije, rekla: »Pri nas je pa danes tako oblačno.« Nisem razumel opozorila, a tudi če bi ga, je že bilo prepozno. Preden je do konca izgovorila stavek, so bila vrata odprta – za edino zasedeno miso so sedeli dva ali trije belogardisti v družbi dveh Črnomaljšev, priseljenih med vojno. Videl sem, da je civilistoma postalo še bolj nerodno kot meni, saj sta imela oba univerzitetno diplomlo. Odpravila sta se in za njima so odšli tudi drugi. V gostilni se je zvedrilo. Ni mi bilo žal, da sva vstopila. Bil je pester dan: obisk bolnega partizana, »slačenje« v bunkerju in srečanje z belogardisti v gostilni.

Kmalu potem sem moral na obisk k bolni ženski. Z ženo sva se s konjsko vprego odpravila na Krasince. Nazaj grede naju je na trgu sredi Gradaca pričakala belogardistična patrolja, za njo pa sem opazil nekaj dobrih znancev iz ordinacije. Verjetno jih je zaustavila patrolja. Pregledali so naju. Našli seveda niso ničesar, ker tudi ničesar nisva imela. Žena jih je vprašala, ali naj razlomi hleb koruznega kruha, ki sva ga dobila na domu bolnice. Vodja patrolje je ves besen zaradi neuspeha odbil njeno pripravljenost in naju pustil nadaljevati pot proti Črnomlju. Doma me je že čakalo opozorilo, naj se pri obiskih bolnikov varujem, ker so se prejšnji večer belogardisti pogovarjali, da me

morajo ujeti – seveda z dokazom.

Naslednji dan je prišel k meni Jože Švajger, žagar iz Loke pri Črnomlju, da bi obiskal bolno partizanko na Stražnem vrhu ali Maverlenu. Odgovoril sem mu: »Da ji belogardiste pripeljem.« Vendar sem mu dal navodila. Pozneje nisem več slišal o njej. To je bilo edinikrat, da sem odklonil obisk pri bolnem borcu, zakaj s svojim obiskom bi lahko spraval v nevarnost tudi partizanko.

Skoraj hkrati je začela bela garda širiti po Črnomlju pamfletne letake. Med Črnomaljci ni bilo odziva. Zgrazali so se nad brutalnostjo vsebine in se še bolj odvrčali od nje. Tudi med Italijani niso vžgali, saj so bili ti le kak mesec ali dva pred kapitulacijo.

Ker za belo gardo razen peščice ni bilo prostovoljcev, so se lotili mobilizacije. Izkoriščali so pobožnost in tradicionalno navado prebivalstva, ki je ob nedeljah hodilo k maši v farno cerkev. Pred cerkvijo so zaustavili moške in jih odpeljali v kako gostilno, ki so jo prej izpraznili. Tam so jim dali na izbiro dvoje: pristopno izjavo ali internacijo. Seveda je ob takih metodah pobožnosti bilo vse manj. Sam se spominjam takih dogodkov. Neko nedeljo sem moral iz Črnomlja proti Talčemu vrhu k bolniku. Nedaleč od Črnomlja sem srečal Goršeta z Zajčjega vrha. Povedal sem mu, da beli mobilizirajo. Takoj si je premislil in rekel: »Ne grem v Črnomelj.« V Tuševem dolu so beli ubili aretiranca, ker ni hotel z njimi. Na Zastavi sta živela in oskrbkovala posestvo nekega Metličana Kukarjeva. Mož je bil upokojenec. Stara sta bila čez sedemdeset let. Ženo so tako pretepli, da so ji nalomili rebra. Tudi njo sem zdravil.

Komandanti bele garde v Črnomlju so bili: Jarnovič, nekdo s psevdonimom Cigo in Frenk Verderber, doma s Snejčjega vrha. Bil je študent montanistike in edini domačin. Odšel je od doma v Črnomelj. Delal je v rudniku Kanižarica. Najbolj brutalen je bil Cigo. Po padcu Turjaka je bil baje zajet in obsojen. Slišal sem, da sta Jarnovič in Verderber končala kot partizana. Posebno zadnji se je menda odlikoval kot borec in je tudi padel.

Ob italijanski kapitulaciji so se beli deloma razbežali, deloma pa so se pridružili italijanski koloni. Z njimi so odšli tudi glavni voditelji. Vseh se ne spominjam. Le dekana Bitnerja in njegovega organista ter še nekaj drugih, ki so se vrnili z Nemci.

Ker belogardisti v Črnomlju niso dobili gostilniškega propagandista, so nastavili na

okraju referenta za socialno zavarovanje – prej so prihajali referenti iz Novega mesta. Redno so se oglašali v moji ordinaciji, saj je bilo dosti problemov, medtem ko se ta kljub enoletnemu bivanju ni nikdar oglasil. Pridno pa je hodil po gostilnah, popival in grozil. Družbe je dobil le malo. Mislim, da se je pisal Luzar in da je bil doma nekje iz okolice Novega mesta.

* * *

Solidarnost med ljudmi: Ljudje so bili izredno solidarni in so si med seboj pomagali. Udeleževali so se solidarnostnih akcij. Prva taka akcija je bila že junija 1941. Organiziral jo je Rdeči križ kot pomoč nižjim oficirjem vojnim ujetnikom; bili so sami Slovenci, ki so jih Italijani peljali proti Ljubljani. Transport se je za nekaj časa ustavil v Črnomlju. Tu jim je bila organizirana prehrana. Nabralo se je toliko hrane, da ujetniki niso zapustili Črnomlja lačni, kot so prišli. Neki oficir Jugoslovanske ljudske armade mi je po vojni pravil, kako srečni in hvaležni so bili Črnomalcem. Na poti čez Hrvaško so jih ustaši samo zmerjali in jim niso dovolili niti tega, da bi na postajah pili vodo. Vsi Črnomalci, ki so sodelovali v tej akciji, se niso izmikali sodelovanju in podpori Osvobodilne fronte. To je bil nekakšen preizkus za pozneje. In ko so karabinjerji pozapri primorske Slovence, emigrante, ali pripravljali njihov morebitni sodni pregon, so se pri njih vrstili obiski in po potrebi so jim organizirali tudi hrano. Tako niso imeli občutka zapuščenosti.

Jeseni 1941 se je nekaj družin iz Posavja umaknilo v Belo krajino, med njimi tudi družina iz Cateža, ki je odšla v Gradac. Šoolobvezna otroka Anico in Jožeta je bilo treba v Črnomlju oskrbeti in jima omogočiti nadaljnje šolanje. Anico je prevzela trgovka Ahačič-Brusova, Jože pa je ostal pri meni, dokler se družina v Gradacu ni znašla. Ne spominjam se, ali je ostal nekaj mesecev ali do konca šolskega leta. Ko so mojo starejšo sestro Mico, ki je bila učiteljica v Dubici, zaprli ustaši, smo dobili obvestilo. Neznani kurir je pripeljal njenega sina v Črnomelj in odnesel njenemu odvetniku nekaj denarja. Pozneje je bila oproščena. Padla je v peti ofenzivi na Kozari. Tudi ko so izropali moj rojstni dom v začetku 1941, so bili domači deležni vsestranske pomoči bližnjih sosedov in nekaterih črnomaljskih trgovcev. Izropala ga je italijanska vojska, ki je nekaj dni stanovala

v hiši in čakala, da ujame še tiste partizane Belokranjske čete, ki so se rešili. Domači so takrat zapustili dom.

Pletilštvo Franc Tajner je pred popisom zalog dalo odboru Osvobodilne fronte na razpolago svoje zaloge pletenin.

Nekaj dni preden so poslali prve Črnomalce v internacijo, se je na mojem dvorišču pojavila čudno oblečena ženska. Prepoznal sem Kato Jankovič, samohranilko več otrok. Na vprašanje, kaj želi, mi je povedala, da pomaga reševati blago občinskemu tajniku Lojzetu Šetini, ki mu zaradi odhoda sina k partizanom grozi internacija. Naročil ji je, da gre lahko samo čez moje dvorišče. Ljudi, ki so jih Italijani pognali v internacijo, so nastanili v vojaško barako na Majerju. S prehrano je bilo slabo. V Črnomlju je stekla akcija pomoči. Odziv je bil množičen. Pred barakami so stali Črnomalci z lonci hrane. Ba je so jih Italijani fotografirali in slike poslali v svoje časopise, češ, kako hvaležni Belokranjci gostijo njihove vojake, ki jih varujejo pred napadi band. Z ljudmi, ki so jih gnali v internacijo, so ravnali zelo surovo. Priznavašali niso ne materam z majhnimi otroki ne nosečnicam. S Svibnika so odpeljali dve družini Planinc, v eni je bila tudi mati petih otrok, če jih ni imela celo več. Bila je v pozni nosečnosti. Rodila je v internaciji in prinesla otročička domov. Videl sem ga, ko je bil star kakih devet mesecev. Otrok je bil telesno izredno nerazvit, a umsko je bil videti v redu. Vprašal sem jo, kako se ji je posrečilo rešiti otroka. Odgovorila mi je: »Hranila sem ga, a je namesto mleka večkrat pritekla kri. Bolelo je, otroka pa sem le pripeljala domov.« Spoštovanja vredna mati.

Ko so ujeli učitelja Bregarja iz Maverlena, ki se je umaknil pred internacijo v ilegalo, je njegovega otroka odpeljala v Ljubljano k bližnjim sorodnikom Marije Korže. Učiteljica Avreljia Turnšek pa je mojega sina poslala domov in me prosila, naj ga ne pošiljam več v šolo. Pripravljala je otroke na sprejem italijanskega komisarja. Otroci so morali naštevati, kaj so Italijani dobrega naredili. Naštevati so: gradijo ceste, popravljajo hiše. Ko je učiteljica vprašala: »Otroci, ali ve še kdo od vas kaj povedati?« je moj starejši sin dvignil roko in rekel: »Ljudi pobijajo in hiše požigajo.« Z mano je na teren večkrat šel tudi sin, ki je bil leta 1942 star pet let. Nakoč ko sva šla mimo požgane hiše, me je vprašal, kdo jo je požgal in kam so šli ljudje. Odgovoril sem mu: »Požgali so jo Italijani, nekaj lju-

di so odpeljali, nekaj pobili.« Učiteljica je prišla k meni, bila sva skoraj sosedu. Rekla mi je, da jih zaradi sinovih izjav v šoli lahko dobiva po glavi, jaz, ker ga učim tako, ona, ker ga ni prijavila. Pripominjam, da je njen mož vsak dan poslušal radio London. Bilo je konec šolanja mojega starejšega sina. Dobro, da je bil še mlad in da je bilo do italijanske kapitulacije le še nekaj mesecev. Ko sem se srečal s sestro in njeno družino pri Jermanovih v Naklem, sem bil tako nepreviden, da sem se s svakom pogovarjal kar pred hišo. Mimo je prišel kmet Planinc, eden od bratov Planincev, ki se je pred kratkim vrnil iz internacije, in opozoril mojo ženo, da je tudi tukaj treba biti previden. Že naslednji dan sem v ordinacijo dobil obisk. Da sem odklonil izdajo recepta, sem že zapisal. Res, italijanska policija je bila pri meni vedno dan prekasna.

V roški ofenzivi je gorelo povsod okrog Črnomlja: na Maverlenu, Stražnem vrhu, Rodinah, gorele so kočevske vasi, do temeljev je bila požgana vas Svibnik, niti kilometer proč od Črnomlja. Zvedeli smo za mučenje in streljanje kmetov v Zapudju, slišali za streljanje v Vojni vasi, kjer so fašisti izvrševali eksekucije nad ujetniki in drugimi. Balzam za Črnomelj je bila velika partizanska zmaga pri Kvasici. Tu je v boju s hrvaško brigado popadala oskrbovalna kolona s približno sto vojaki in uničenih je bilo več njihovih kamionov. Za pokop vojakov so Italijani v Loki pri Črnomlju zasegli njivo in si postavili vojaško pokopališče. Na rednem pokopališču v Vojni vasi ni bilo prostora. Zopet so mobilizirali Črnomeljce, da so se udeležili pogreba. Pozneje svojih vojakov niso več pokopavali javno. Kakor je spomladanska terenska mobilizacija osvežila bojne enote, tako je ta veličastna zmaga zbrisala vse rane v srcih Črnomeljcev, ki jih je prizadejala roška ofenziva.

Pozneje so Italijani še enkrat zbrali svojo vojsko, in sicer v okolici Kanizarice. Vsi smo pričakovali, da se bodo ponovili dogodki iz roške ofenzive. Okrog Kanizarice pa so se zadržali le nekaj dni in nato odšli.

Zdaj pa še o športnem klubu Bela krajina. Tvorila ga je skupina fantov, ki so iz veselja do nogometa sami skrbeli za igrišče. Najprej so zravnali zemljišče v Kaplanici, ko pa je občinski odbor zaradi zidave meščanske šole ta prostor športnemu klubu vzel, so ponovno zavihali rokave in si zgradili novo igrišče v Loki na Majerju. Ni čudno, da so se

ti fantje pod okupacijo med prvimi odzvali in odšli v partizane. Odbor sam je na italijanske pozive sklical zadnjo sejo, ki so se je udeležili le še štirje člani, in sicer: Stefan Šobar, predsednik, Miran German, eden od Fabjanovih fantov in še eden, ki se ga ne spominjam. Seja je bila v gostilni Mihe Kolbezna. S seboj smo imeli dopise, ki jih je pošiljal Coni. Brez besed, ki bi zagovarjale naš obstoj, smo se zedinili, da med okupacijo ne bomo delovali. Med sejo so prišli v gostilno karabinjerji. Pokazali smo jim dopise Conija, ki je bil prepričan, da imajo v Črnomlju tako »dobro« mladino. Pozneje se nismo več sestajali, saj so vsi fantje že odšli k partizanom. Civilni komisar naju je s tajnikom večkrat klical. Klub se ni več bojeval na športnem igrišču, marveč na bojišču.

Omembe vreden je tudi dogodek, ki ga je doživel in opisal kmet in gostilničar Jože Pečavar iz Stranske vasi. Nekega jutra je šel s konji proti Semiču. Pred križiščem s cesto, ki pelje od Semiča proti Metliki, je videl civiliste, ki so nekaj kopali. Stražili so jih Italijani. Iz skupine je zaslišal ženski glas, ki je zavpil: »Mi smo iz okolice Mokronoga, če nas bo kdo iskal, povejte, da je tukaj naš grob.« (O točnosti kraja nisem prepričan, op. p.).

Omenil sem že epidemijo tifusa, ki se je širila v trikotniku Adlešiči, Griblje in Tribuče. Hodil sem na obiske, predpisoval zdravila, prepovedoval obiske in sprejemanje obiskov. S temi ukrepi se nam je posrečilo upočasniti širjenje tifusa, nismo pa ga mogli zatreti. Namesto cepiva proti tifusu nam je higienski zavod iz Ljubljane poslal cepivo, ki je popolnoma odpovedalo. Epidemiolog je prišel iz Ljubljane šele poleti 1943. Prišel je k meni, se zanimal za stanje, a na ogroženi teren ni šel. Verjetno ni imel prepustnice. Po terenu so me vozili različni vozniki. Najbolj se spominjam Jakoba Šterka. Večkrat so me ustavile partizanske patrulje. Če sem imel v torbi kaj materiala, sem jim ga dal, včasih me je kateri prosil tudi za zdravniški nasvet ali pregled. Tako smo se zadržali tudi po deset minut. Ko smo krenili dalje, se je voznik obrnil in rekel: »Nič nisem videl.« Tak je bil tudi mesarski vajenec pri mesarju in gostilničarju Klepcu; dostikrat me je peljal na teren. Mislil sem, da ne ve za moje delovanje, pa je dobro vedel. Pred letom ali dvema sva se srečala na trgu v Ljubljani, a sem ga spoznal šele, ko mi je povedal, kdo je; in takrat mi je pojasnil, da je vedel za moje sodelovanje.

Najbrž ni bilo Črnomaljšica, ki tega ne bi vedel, zato jih tudi ne navajam vseh, bili smo solidarni.

Hudo se je običajno nakopičilo hkrati. Tako je bilo tudi oktobra in v začetku novembra 1941: aretirali so mojo starejšo sestro, učiteljico v Dubici, ženinine starše so iz Brežic preselili v Nemčijo, zdravil sem ranjenega partizana Bukovca, razbili so Belokranjsko četo na Gornjih Lazah. Del čete, ki je prenočeval pri sosedovih, so obkolili in uničili, drugi del, ki je prenočeval na mojem rojstnem domu, se je rešil. Italijani so se za nekaj dni naselili v moji rojstni hiši in domačijo dodobra izpraznili. Domači so se umaknili. Sodišče me je, kot sem že prej opisal, določilo za sodnega obducenta kmetov Špeharja in Mukavca, ki ju je likvidirala Ovrha.

Ko sem bil pri otrocih zakoncev Jančar (bili so pri materini sestri v Kloštru pri Gradacu), mož je bil že v ilegali, žena Mica pa v Črnomlju pri Korenovih, me je Mica opozorila, naj bom previden, češ da mi od okupacijskih oblasti grozi nevarnost.

Partizanski borci so se izogibali akcij, s katerimi bi ogrozili civilno prebivalstvo. Vem za tale primer: iz otroških let sem se spomnil za slabo in občutljivo točko železniskega predora med postajama Uršna sela in Rožni dol. Nad vasjo Doljne Laze je dolina, katere dno se je pri vrtnanju predora pogreznilo. To sem ob neki priložnosti omenil Tonetu Maleriču. Sabotažna skupina je dobila nalogo, naj poskuša prebiti dno doline in s tem poškodovati progo na popolnoma nezavarovanem delu. Mimogrede se je ustavila na mojem rojstnem domu. Domače so Italijani določili za talce, če bi se kje v bližini kaj zgodilo ali če bi prišlo do napada. Ko so to povedali vodji akcije, se je ta z novico vrnil v svojo komando in pozneje akcije niso več poskušali izvesti.

Na komisarjevo zahtevo, da moram prijaviti zdravljenje borcev, sem poleg omenjene prijave o postopku z zaporniki, ki je bila napravljena pred komisarjevim naročilom, oddal še dve prijavi, in sicer: italijanska artilerija je med obstreljevanjem gozdov in hribov ubila kmetu, ki je oral, vprežno živino, njega pa huje ranila, da sem moral na Osojnik, vas med Jugorjem in Semičem. Druga je bila prijava o tem, da sem dal zdravniško pomoč ženski, stari kakšnih sedemdeset let (Kukarjevi), ki ji je patrolja belih med grobim zasliševanjem polomila rebra. Prevajal je tolmač Berdon.

Se en primer požrtvovalnosti belokranjskega kmeta, o kateri mi je pripovedoval dr. Lojze Mihelčič. V vasi Črešnjavec ali pa Kravavški vrh se je enkrat le s težavo rešil. Zavlekel se je v seno na nekem seniku. Lastnik je vedel za to. Ni ga izdal. Tudi italijanska patrolja ga ni odkrila. Kljub temu so gospodarja odpeljali, ga hudo pretepli in izpustili. Kar nekaj časa je minilo, da sta se zopet srečala. Zdravniku je bilo srečanje neprijetno, skoraj je imel občutek krivde, da je bil ta človek tepen. Kmet mu je rekel: »Bolje, da so mene aretirali in pretepli. Če bi dobili vas, ne bi bili več med živimi!«

Kot si ljudje v hudih trenutkih poskušajo lajšati življenje s humorjem, tako so si ga tudi Belokranjci. Neki kmet je stanoval v Črmošnjicah – to je kotlina, ki je bila osvobojena že 1942 – Italijani pa so vdrli v njegovo zidanico z vinogradom na semiški gori. Ko je kmet videl razbita vrata in napol izpraznjeno zidanico, je ostanek vina odpeljal na dom. Italijani so to opazili, pa mu je eden rekel: »Vi peljete vino banditom!« Lastnik je odgovoril: »Pri nas ni banditov, so sami pošteni ljudje.« Pokazal je na razbita vrata in dodal: »Tu so bili banditi.« Čez nekaj mesecev so mu zidanico požgali. Ko je prišel do pogorišča, se je zjokal. Bil je starejši možakar in se je menda enemu od vojakov zasmilil, pa ga je poskušal tolažiti: »Po vojni vam bo duce novo postavil.« Ta ga je začudeno pogledal in rekel: »Je duce zidar?«

Tako smo v Črnomlju pričakali 8. september 1943 – kapitulacijo Italije. Črnomaljšci so se partizanskega mitinga na Maverlenu udeležili v velikem številu. Ko so se proti večeru vračali, jih je na bloku čakalo presenečenje. Aretirali so jih. Kazalo je, da se bodo ponovili septembrski dogodki iz leta 1941, ko so množično zapirali kmete iz okolice Adlešičev, Cerkvišč, Tribuč. Ni se še dobro znočilo, ko so vse aretirane izpustili. Razglašena je bila kapitulacija Italije. Nastalo je nepopisno veselje. Mislim, da so imeli tudi italijanski oficirji kar precej dela, preden so umirili veselo streljanje svojih vojakov.

Drugi dan so se Italijani začeli pripravljati na odhod. Z njimi so odšli belogardisti, nekaj jih je tudi dezertiralo in se skrivaj skušalo rešiti.

Okrožni odbor Osvobodilne fronte se je preselil v Črnomelj, občinske uprave pa so prevzeli občinski odbori. Vsi ljudje so se nekako sprostili in prosto zadihali.

Nekaj doživljavaev Črnomaljecev ob vdorih sovražnika: Med oktobrskim vdorom 1943 je bilo med Črnomaljci nekaj žrtev. Tako je nemški motorist z mitraljezom na cesti pokončal mesarja Julija Skubica, upravitelja osnovne šole Jožeta Štrublja in nekega Romuna, ki se je kot šofer zadrževal pri taksistu Einslerju. Vsi trije so bili civilisti, neoboroženi in so se naključno znašli na cesti, po kateri je pripeljal motorist. Zaradi varnosti pred bombardiranjem se je nekaj črnomaljskih družin umaknilo v lastne zidanice ali pa v prazne zidanice znancev. Ko pa so po terenu začele krožiti nemške patrulje, je postalo bivanje v zidanicah nevarno, zato so se družine z otroki začele vračati. Če se je katera izmed njih srečala z nemško patruljo ali padla v zasedo, se je znašla pod rafali, ki so bili izstreljeni prek njihovih glav, pa tudi če so bile v skupini samo starejše ženske z otroki.

Bela krajina je jeseni 1944 doživela še vdor belogardistov, ki so jih podpirali Nemci. Izveden je bil iz dveh oporišč: Kočevja in Novega mesta. Iz prvega oporišča so prodrli do Črnomlja in ga izpraznjenega zavzeli. Požgali so meščansko šolo in se pod pritiskom naših enot, ki so jim presekale umik proti Kočevju, poskušali hitro umakniti. Med umikom so bili uničeni. Nič bolje je ni odnesla kolona, ki se je poskušala prebiti iz Novega mesta čez Uršna sela in Priblišje v Semiču. Tudi ta je imela v svoji sestavi belogardiste. V vasi Pribiše so jih s pobočja in grebena nad vasjo napadli partizani. Domačini so pripovedovali, da so belogardisti, ko so opazili partizane, začeli govoriti: »Po nas je!« Poskušali so se rešiti z umikom proti Dolnjim Lazam in Uršnim selom.

Za to ofenzivo je bilo značilno umikanje večine prebivalstva, koder je šla ofenziva prek osvobodjenega ozemlja. Živino so vodili s seboj, nekateri so prašiče poklali in jih poskrili, da jih ne bi dobili sovražniki. Ob tem vdoru mi je komanda belokranjskega vojnega področja zaupala enakuacijo ambulanate. Umaknili smo se proti Gorjancem. Toda že naslednji dan smo se vrnili v Črnomelj. Ambulanto komande mesta Črnomelj in depdikulacijsko postajo sem dobil nepoškodovano, prav tako je bila nepoškodovana ambulanta radiotelegrafskega tečaja pri oficirski šoli glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Kolikor se spominjam, je ostala nepoškodov-

vana tudi civilna bolnišnica v Kanižarici. To je bil zadnji večji vdor sovražnika v osvobodjeno Belo krajino. Domačini so pripovedovali še o neki belogardistični patrulji, ki je konec aprila ali v začetku maja izkoristila prerazporeditev naših enot, se privlekla do cestnega križišča na Gabru nad Semičem, a se takoj umaknila nazaj.

Bela krajina je preživela tudi več zračnih napadov. Bombardirani so bili Črnomelj, Dragatuš in letališče na Krasincu. Človeške žrtve so bile v Črnomlju in Dragatušu. Pred žetvijo 1944 je prišel neki kmet (morda je bila tudi kmetica) z opečenim stopalom iz okolice vasi Krupa, Praprot, Stranska vas pri Semiču. Zvedel sem, da je letalo štorklja metalo po njivah zelene lističe, iz katerih se je, potem ko so se dotaknili tal, začelo kaditi. Z bosonogo je stopil na tak listič, močno ga je zapeklo in napravil se mu je mehur na podplatu. Bili so zažigalni lističi, s katerimi so poskušali uničiti žetev, a se jim ni posrečilo.

Naloge zdravstva ob kapitulaciji Italije: Najpomembnejša naloga je bila likvidirati žarišče tifusa, ki je razsajal v trikotniku Adlešiči–Griblje–Tribuče že od 1941 in zoper katerega smo se brez cepiva brezuspešno borili. Prebivalstvo je bilo treba zaščititi pred novimi nalezljivimi boleznimi, ki so mu grozile iz drugih predelov. Bolnike, potrebne zdravljenja v bolnišnici, je bilo treba odpeljati v bolnišnice, kar pa zaradi porušenih cest in železnic v Beli krajini ni bilo preprosto, zdravstveno osebje pa razdeliti za civilne in vojaške potrebe. Vojaško zdravstvo je moralo pregledati veliko novih vojaških obveznikov, ki so bili še do nedavna v internaciji in je bilo njihovo zdravstveno stanje prizadeto. Diagnostičnih pripomočkov, razen enega rentgenskega aparata, na terenu ni bilo.

Dr. Gustav Omahen se je iz Metlike z okupatorjevo vojsko umaknil v Ljubljano. V vojaške enote so odšli: dr. Tone Ravnikar iz Vinice, dr. Vaclav Pišot iz Črnomlja in dr. Mirko Črnič mlajši, ki je malo pred kapitulacijo prišel k sorodnikom v Metliko. Zdravniki, ki smo ostali v Črnomlju, smo si razdelili naloge po dogovoru, in sicer: dr. Boris Malerič je kot rezervni oficir bivše jugoslovanske vojske prevzel dolžnost sanitetnega referenta pri komandi belokranjskega vojnega področja, dr. Stefan Šobar je postal sanitetni referent belokranjskega okrožja, dr. Gligorije Hadži Apostolov prve dni ni dobil naloge, tretji ali četrti dan osvoboditve pa so

mu zaupali organiziranje civilne bolnišnice v Kanizarici. Medicinska sestra Minka Božič je bila dodeljena okrožju.

Zoper tifus smo dobili na okrožju cepivo, ki je ostalo od italijanske vojske. Poslal ga je sanitetni oddelek glavnega štaba NOV in PO Slovenije, ki je v tej fazi enako skrbel za delo vojaškega in civilnega zdravstva. Cepljenje smo zaupali medicinski sestri, terenske gospodarske komisije pa naj bi jo oskrbele s hrano. Minka Božič se je na terenu izkazala kot zelo požrtvovalna in iznajdljiva delavka. Dolgo zaželena akcija je stekla. Mislim, da je bilo to eno največjih plačil ljudstvu za vse tegobe in surovosti, ki jih je doživljalo med okupacijo. Bil sem presrečen, nič več osamljen v boju proti tifusu. Dobili smo uspešnega pomočnika: pravo cepivo.

Nekaj dni po kapitulaciji Italije je prišel k meni dr. Bogdan Breclj s predlogom, naj ustanovimo bolnišnico za civilno prebivalstvo. Spomnil sem se na opuščeno Možinovo gostilno v Kanizarici. Šla sva si jo ogledat. Bil je zadovoljen. Poklical sem dr. Gligorija Hadžija Apostolova in mu naložil organiziranje bolnišnice. Gospodarska komisija pri okrožju je poskrbela za opremo. Bolniškega osebja je bilo kmalu dovolj. Bilo pa je neusposobljeno. Spominjam se samo dveh sester, Katice Koren, poznejše žene veleposlanika, in vdove po sodniku Picku. Zdravniku je pomagal medicinec Peter Žiža. V takšni približni sestavi je bolnišnica dočakala oktobrsko ofenzivo, ki je prekinila njeno delo. Kot mi je znano, v ofenzivi ni imela žrtev, ker so se osebje in bolniki razbežali, nepremičnih bolnikov pa ni bilo. Zdravnik je dezertiral in odšel v Ljubljano. Takoj po ofenzivi je prišel v bolnišnico dr. Pavle Urankar, ki je do tedaj delal v bolnišnici Karlovac. V Belo krajino se je vrnil iz enot tudi dr. Tone Ravnikar. V bolnišnici je delal še dr. Mirko Černič starejši, leta 1944 pa je prišel dr. Tone Cizelj. Vsi ti so veliko prispevali k izboljšanju strokovnega dela. V bolnišnici so poskušali rešiti življenje tudi slavnemu partizanskemu komandantu Francu Rozmanu-Stanetu. Tam je bila dana kirurška pomoč komandantu avstrijskega bataljona, ki ga je poskušal likvidirati vrinjeni gestapovec. Atentator si je sodil sam. Bolnišnica je delala do kapitulacije Nemčije.

Na okrožju smo pripravljali tudi pravilnik o izvajanju sanitetne službe na terenu. To delo sem moral prekiniti, ker sem zamenjal funkcijo z dr. Borisom Maleričem.

Kljub bolezni je pričel delati na komandi vojnega področja z veliko vnemo, vendar je bilo delo za njegovo zdravstveno stanje prezahtevno in prenaporno.

* * *

Gestapo in njegovi agenti: Kot drugim krajem tudi Beli krajini ni bilo prizanešeno s posegi gestapa. Že ob kapitulaciji stare Jugoslavije so se v bližnjih kočevskih vaseh in tudi v Črnomlju pojavile hitlerjanske zastave. V Črnomlju so bile obešene na dveh ali treh hišah. Pozneje, z razvojem Osvobodilne fronte, pronacizma med domačini ni bilo več opaziti. Drugače je bilo v Metliki, kjer se je nekemu agentu posrečilo vriniti se v Osvobodilno fronto. Razkrinkan je bil šele, ko so naši borci pri cerkljanskem letališču našli mrtvega gestapovca in v njegovem žepu seznam gestapovskih zaupnikov. Tako je bil odkrit gestapovski zaupnik – Metličan, ki ima na vesti aretacijo privrženecv Osvobodilne fronte (notarja Antona Jakopiča in inž. Klemenčiča). Pri hišni preiskavi je bila odkrita tajna radijska oddajna postaja.

Nemške oktobrske ofenzive 1943 se je udeležil tudi gestapo s svojimi agenti. Nekaj dni preden se je začela, se je v Črnomlju na komandi področja javil nemški vojak. Izjavil je, da je protihitlerjanec in da se želi bojevati proti hitlerjanski armadi. Po ofenzivi so Črnomalci izjavljali, da se je po prihodu Nemcev takoj vključil v njihove formacije (pri uvodnem zaslišanju na komandi belokranjskega vojnega področja sem bil tolmač).

Nekaj dni po vdoru nemške vojske je prišel znani brežiški gestapovec Gustl Pajdaš in zahteval od moje žene, da mu pove, kje sem. Rekel je: »Če ga naša vojska najde pri partizanih, bo mrtev.« Seveda me niso našli, ker sem ofenzivo preživel z oficirsko šolo glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Naslednji dan se je oglasil v moji ordinaciji zdravnik, ki so ga mobilizirali v ljubljanski bolnišnici in pripeljali s seboj, da bi ordiniral v moji ordinaciji. Zeni je izjavil, da bo začel tukaj delati kot zdravnik. Vendar ni pričakal naslednjega dne v Črnomlju. Zaradi pritiska partizanskih enot se je moral skupaj z Nemci umakniti in pustiti Beli krajini svobodo. Za represalije na srečo ni bilo časa.

Zadnji primer gestapovskega posega v Belo krajino je bil atentat v avstrijskem bataljonu. Kakšen fanatičen nacist je bil vrinjen gestapovec, se vidi po tem, da je po aten-

tatu na komandanta storil samomor. Vedel je, da se mu iz vasi Tribuče, kjer je izvedel atentat, ne bo posrečilo vrniti v nemško postojanko. Njegova žrtev je ostala živa, vendar hud invalid.

Da bi odkrili čim več partizanskih ustanov, so Nemci ob svojem vdoru v Belo krajino oktobra 1943 izrabili tudi raztrgance. Neki raztrganec je prišel tudi na Gorenje Lazze in spraševal po partizanih, kje so in kam so se umaknili. Najbolj ga je zanimala najbližja pot na Uršna sela, to je v vas ob cesti, ki so jo nadzorovali Nemci. Rekel je, da se jih ne boji. Izdal se je, da mu je pot znana. Na vprašanje, zakaj potem vprašuje po njej, ni odgovoril. Zgodbo o njem mi je povedala sestra Lojzka Košir, ki še danes živi na Gorenjih Lazah.

* * *

Delo na komandi belokranjskega vojnega področja: Sanitetni referent je moral sodelovati s komando belokranjskega vojnega področja pri reševanju zdravstvene problematike na terenu, za katerega je bila komanda odgovorna. Komandi so bile podrejene komande mest s sedeži: Črnomelj, Metlika, Stari trg ob Kolpi in Vinica. Vsaki komandi mest je bil dodeljen bolničar, ki je bil hkrati njen sanitetni referent. Po imenu se spominjam samo dveh: Staze Črnič pri komandi mesta Metlika in Toneta Tavčarja pri komandi mesta Črnomelj. Bolničarji so bili opremljeni z le malo povoji in ne vedno s topolmerom.

Zdravniške preglede sem opravljal v zasebni ordinaciji. V pomoč mi je bila žena, ki je poleg previjanja skrbela tudi za administracijo. Čistilka ordinacije in perica je bila moja gospodinjska pomočnica Terezija Teraž. Na preglede so prihajali ne le pripadniki enot komande belokranjskega vojnega področja, ampak tudi drugi bolniki, tako partizani kot civilisti. Na dan je bilo pregledanih do sto bolnih. V tistem času se je pojavila nova patologija poškodb, posebno z bombami. Ob umiku je italijanska vojska pustila za seboj veliko različnega streliva. Ob cesti, po kateri so se umikali, so nastavljali bombe. Nekateri neprevidneži so z njimi igrali nogomet. Tako je že prvi dan po kapitulaciji Italije prišel v ordinacijo fant, star kakšnih dvajset let, ki mu je mina odtrgala pol stopala. Ležala je na cesti, pa jo je iz prezira brcnil. Drugi si je okrog pasu navezal ofenzivne

bombe, nekje vzel puško ter začel z njo pridno mahati in vaditi, dokler ni odtrgal bombe in mu je za petami eksplodirala. Imel je srečo, da je bil obut v škornje in da je bila bomba ofenzivna. Raztrgala mu je škornje in ga malo ranila po mečih. Najhuje sta se poškodovala pastirčka na paši. Obema je bomba raztrgala trebušno steno. Prišlo je do popolne eventeracije (izstopa črevesja). Nobenemu nisem mogel pomagati. Prišlo je še več poškodovancev. Ordinacija je bila večkrat krvava. Ob kapitulaciji stare Jugoslavije ni bilo toliko žalostnih primerov. Na železniški postaji Črnomelj je obstal vojaški oskrbovalni vlak. Poleg hrane je prevažal tudi strelivo. Medtem ko so se nekateri okoristili z oljem, sladkorjem in podobnim, si je neka starejša gospa nabrala samo oficirskih konzerv in jih veselo nesla z železniške postaje proti Črnomlju. Med potjo je srečala znanca, ki je pri njej kupoval cigarete, in se pobahala pred njim, kakšno vrednost da je našla. Znanec si je ogledal konzerve in ji povedal, da se jim po vojaško reče bomba. Prebledela je in odložila vojni plen v bližnji jarek ob cesti. Mislim, da sta bila vzrok za poškodbe ob italijanski kapitulaciji evforično razpoloženje ljudi in zlonamernost umikajočega se okupatorja.

Kot sanitetni referent področja sem vsak mesec obiskoval komande mest. Tam sem v navzočnosti četnega bolničarja opravil higienski pregled čete in preglede bolnikov, ki jih niso mogli pripeljati v Črnomelj. Pregledani so bili vsi prostori, v katerih so prebivali vojaki ali njihovi starešine. Kljub temu v tistem času še ne moremo govoriti o izvajanju sistematskih higienskih ukrepov, ki so bili uvedeni šele po nemški oktobrski ofenzivi. Obiske sem v začetku opravljal peš, pozneje mi je bila dodeljena konjska vprega – z voznikom Rojčkom Švajgerjem. Poleg področnih enot sem od oktobra skrbel še za zdravniške preglede v oficirski šoli pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije. Nastanjena je bila ob železniški postaji v gostilni Bukovec. Tja sem potoval s kurirji, ki so s konjsko vprego vozili pošto. Prav med pregledom v tej šoli me je dohitela nemška ofenziva. S šolo sem prebil mesec dni. V drugi polovici novembra sem se vrnil v Črnomelj, h komandi belokranjskega vojnega področja.

* * *

Zdravniške komisije: Zelo odgovorna in težavna naloga je bila biti zdravnik zdravniš-

ke komisije za pregled vojaških obveznikov. Delali smo brez pravilnika za ugotavljanje sposobnosti in brez izkušenj. Kot zdravnik, ki pregleduje obveznike, si moral gledati na potrebe enot in paziti, da ne bi pošiljal v enote bolnih obveznikov in jih s tem odtegoval od dela, ki bi ga koristno opravljali na terenu, ter s tem povzročal političnih problemov. Mislim, da je vodstvo našlo najugodnejšo rešitev za to: zdravniki v teh komisijah smo se menjavali. S tem je bila deloma odpravljena pomanjkljivost specialističnih pregledov, ki jih izvajajo sodobne armade. Tako je lahko drug zdravnik popravil »napake«, ki jih je zdravnik pred njim nehote spregledal, in ugotavljanje sposobnosti je postalo enotnejše. Pred komisijo belokranjskega vojnega področja so prihajali v letu 1943 obvezniki iz Bele krajine, v drugi polovici 1944 in leta 1945 pa obvezniki z Dolenjske, Primorske in Štajerske. Razumljivo, da jih je bilo iz slednjih dveh pokrajin sorazmerno malo, saj so pregledje že opravili tamkajšnji zdravniki. Tako je imel zdravnik deloma tudi vpogled v razpoloženje in odnos prebivalstva do gibanja. Po mojem so bili najbolj navdušeni borci fantje, ki so prišli s Primorske.

Na pregled pri komisiji so se večkrat javljali tudi bolniki, ki so dobili bolezenski dopust v svojih enotah in so ga izkoristili na domu ali pri prijateljih v Beli krajini. Če so se ob koncu dopusta še čutili bolne, so se priglasili na pregled pri zdravniški komisiji področja. Komisija jih je pregledala in dopust po potrebi podaljšala ali pa jih je razporedila v službo v zaledju, ni pa o tem obvestila njihove matične enote. Zgodilo se je, da je enota imela borca na seznamu, vendar ga v njej ni bilo. V enotah je zaradi tega nastalo razburjenje in upravičeno so protestirale.

Tudi simulanti so že prihajali. Najpogostejše so bile samopoškodbe z navezanjem čebule ali hrena na meča. Toda zdravniki se na take rane na podkolenku nismo ozirali. Spominjam se obveznika, ki je prišel v štirinajstih dneh dvakrat na pregled zaradi trdovratnega vnetja veznic. Pri drugem pregledu sem si zapisal njegov naslov in se ob prvi priložnosti ustavil na njegovem domu. Oči so bile popolnoma zdrave. Naročil sem ga na pregled in poslal v enoto. Mislim, da je bila to najboljša rešitev, saj se ga v konspirativno bolnišnico nisem upal napotiti, v civilni bolnišnici v Kanižarici pa bi bil slabo izoliran.

Delo zdravnika v teh komisijah je bilo silno neprijetno. Med odhodom enot na terenu me je nekoč na cesti ustavil starejši mož. Rekel je: »Povedal sem vam, da je sin, ki ste ga usposobili, bolan. Zdaj je pa padel.« Seveda ni imela smrt z njegovo boleznijo nobene zveze, oče pa jo je vseeno videl.

V komisijah so se menjavali tile zdravniki: dr. Marjan Ahčin, dr. Marjan Južnič, dr. Boris Malerič, dr. Božena Ravnikar, dr. Stefan Sobar. Največ pregledov sta opravila zdravnik belokranjskega vojnega področja.

* * *

Higienska služba na terenu: Zaradi občutljivosti terena, na katerem smo bili, in zaradi njegovega vojaško strateškega pomena smo posvečali zelo veliko skrb tudi higieni zaščiti vojske in civilnega prebivalstva. Nadaljevali smo cepljenje civilnega prebivalstva. Ko je bilo porabljeno trofejno cepivo, smo prek sanitetnega oddelka glavnega štaba NOV in PO Slovenije dobivali cepivo od zavveznikov. Uspelo nam je preprečiti večje epidemije trebušnih nalezljivih bolezni, ki so bile pogoste na tem območju. Cepljenja so bila vse do kapitulacije Nemčije. Cepili so deloma zdravniki, večkrat tudi sposobnejši bolničarji po zdravniškem navodilu. Tako je slušatelj radiotelegrafskega tečaja oficirske šole cepil njihov sanitetni referent Janko Kostnapfel, veliko cepljenj pa je opravila tudi moja žena.

Posebno smo pazili, da se ne bi zanesle na že tako ogroženi teren nove nalezljive bolezni, ki so se že širile v nakterih delih bojujoče se Jugoslavije. Nujna je bila zaščita pred pegavcem in njegovimi »posredniki« – ušmi. Boj proti ušivosti je bil izredno težaven. Manjkalo je najosnovnejših pripomočkov za osnovno osebno higieno. Poleg omenjenih pomanjkljivosti je izvajanje higienskih ukrepov pogosto preprečevala vojaškotaktična situacija. Borci so bili brez dvojnega osebnege perila, tako da ga ni bilo mogoče redno prekuhavati. Ni bilo mila. Ni bilo glavnikov. Uši so se širile tudi med civilnim prebivalstvom, med katerim jih prej ni bilo. Bila je to posledica novih okoliščin in novega načina življenja na terenu. Civilno prebivalstvo je stanovalo skupaj s pripadniki partizanskih enot, saj je bila v vsaki vasi nameščena kakšna redna ali pomožna partizanska enota. Tudi med civilnim prebivalstvom je manjkalo pomožnih higienskih sredstev.

Položaj na terenu in skrb za ljudi sta vplivala na odločitev sanitetnih delavcev pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije, da bodo na svojem terenu ustanovili enote za razuševanje, tako imenovane depedikulacijske postaje. Pod vodstvom dr. Milana Peruška je bil najprej organiziran tečaj za higienike, ki so se usposobili ne le za uničevanje uši, temveč tudi za diagnosticiranje in zdravljenje garjavosti. Tako smo na teh postajah lahko zdravili tudi garje, ki so se začele širiti med pripadniki partizanskih enot.

Konec 1943 smo dobili štiri ekipe za depedikulacijo. Od dr. Peruška sem dobil navodila za njihovo razmestitev in delo. Namestili smo jih na krajih, kjer smo pričakovali največ prihodov na osvobodeno ozemlje. Prihod z novomeške strani je varovala ekipa na Jugorju. Nameščena je bila pri gostilni Badovinac. Vodil jo je Janez Žontar. Prehod prek Kolpe pri Vinici je varovala higienska ekipa, ki je bila ob Kolpi v vasi Učakovci. To ekipo je vodil Kodrič. Higienska ekipa je bila tudi ob Kolpi pri Starem trgu v vasi Preslesje. Pozneje smo to ekipo premestili v Stari trg. Četrta higienska ekipa je bila v vasi Snečji vrh pri Črnomlju. V začetku 1944 smo jo premestili v Črnomelj, ker so bili tam še ostanki italijanskega vojaškega kopališča. To je bila veliko ugodnejša lokacija tudi zaradi gibanja prehodnih obiskovalcev v Črnomlju. Pri množičnih depedikulacijah je ta tudi prevzela glavno breme. Vodil jo je Franc Regina. Ekipe so imele po tri do štiri partizanske kotle za razuševanje. Razpolagale so tudi z zdravili proti garjavosti. Imele so pribor za striženje in britje.

Partizanski kotel za razuševanje je bil navaden bencinski sod z izbitim pokrovom, ob straneh je bil obložen z lesenimi letvami, petnajst centimetrov nad dnom je bilo leseno dno z navrtanimi luknjami. Pokrit je bil z lesenim pokrovom. Med leseno in pločevinasto dno smo natočili vodo in kuhali. V predelu kotla, ki je bil obložen z lesom, smo namestili predmete, ki so bili potrebni razuševanja. Kotel smo pokrili z lesenim pokrovom. Tako so bili vsi predmeti pod vročo paro. Seveda kotel ni smel biti preveč poln, saj potem para ne bi prišla do vsakega koticčka in za vsak rob obleke. Kotle smo delali sami po navodilu dr. Peruška. Izdelavo smo pozneje modificirali tako, da smo na vrhu ob oboju pustili 1 do 1,5 cm širok rob, na katerega smo položili lesen pokrov in s tem dosegli boljše tesnjenje. Kovinske pokrove je

izrezoval Janko Papež, z lesom pa je oblagal kotle in izdeloval lesene pokrove eden od mizarjev, Klemenc ali Pezdirc. S takimi kotli za razuševanje so bile opremljene tudi operativne enote. Izdelovale so jih iste delavnice.

Ekipe za razuševanje so bile dodeljene tudi drugim vojnim področjem. Spominjam se, da je delala ena na območju Dolenjskih Toplic (Rigelj), kakor je pač dopuščala vojna situacija, druga pa na Osilnici ob Kolpi. To je vodil Jože Novak. Pod njegovim vodstvom in vodstvom Janeza Žontarja sta si ekipi poleg omenjene opreme izdelali nekakšne tuše iz bencinskih sodov in s tem omogočile obiskovalcem, da so se lahko tudi okopali, in ne samo umili.

Potem ko so ekipe dobile prevozna sredstva, so lahko odšle s kotli na teren, kar je zahtevala večja koncentracija vojaštva.

Pozneje so namestili še dve ekipi ob prehodih čez Kolpo, in sicer v Adlešičih (Purga) in v Gribljah.

Ker se je zaradi vojaških potreb civilno prebivalstvo vedno bolj mešalo z različnimi pomožnimi vojaškimi enotami, je bila ustanovljena še ena terenska higienska ekipa, katere člani so hodili po terenu in izvajali razne sanacijske ukrepe. To ekipo je vodil higienik, dodeljena pa sta mu bila tudi mizar in zidar ali soboslikar. Ekipa je bila usposobljena tudi za manjša popravila na hišah, ki so že pričele propadati. Poznala se jim je večletna odsotnost moških rok in večja obrabljenost zaradi prenapolnjenosti.

Velika pomanjkljivost dezinfekcije v partizanskih kotlih je bila, da so bile obleke zelo pomečkane. Zato se je veliko ljudi temu po možnosti izognilo.

Poleti 1944 je bila izvedena reorganizacija zaledja, tako da vojno področje ni bilo več vezano na glavni štab NOV in PO Slovenije, ampak je bilo podrejeno komandi zaledja 7. korpusa. Tam je za sanitetno službo skrbel dr. Marjan Morelj. Po pogovoru z njim je bila organizirana gradbena ekipa pod vodstvom Jožeta Novaka in začeli smo graditi suho komoro. Dr. Morelj in Novak sta bila prej v Liki ali pa Bosni in sta tamkajšnje izkušnje uporabila pri gradnji prve suhe komore v Sloveniji. Tako smo v italijanskem kopališču v Črnomlju, ki smo ga že uporabljali za dezinfekcijsko postajo, pričeli graditi suho komoro.

Velikost komore je bila: 2,50 do 3 m × 2,50 do 3 m. V enem kotu je bilo grelno

telo v obliki štedilnika, ki je imel na gornjem delu montirana razna kovinska telesa za povečanje toplotnega izžarevanja. V okencu v zidu komore je bila steklena posodica s parafinom, ki je kazal temperaturo. Parafin je moral biti tekoč, da je temperatura uničila uši. Vendar se na ta kazalec nismo zanesli, zato so higieniki pri vsakem ogrevanju nabrali v oblekah dve do tri uši, jih zavili in dali med obleko. Po končanem procesu so uspešnost uničenja presojali po teh ušeh. Vsi smo čakali, kako se bo obnesla prva peka uši, kot smo imenovali to metodo. Za delo v komorah so bili higieniki na novo opremljeni z zaščitnimi kombinezoni, ki so bili sešiti iz zavezniških padal.

Po prvih poskusih smo bili nad peko razočarani. Kmalu potem, ko je ogenj v štedilniku ugasnil, so po tleh začele gomazeti uši, ki so odrevenele od vročine popadale na tla. Tam je bilo zaradi fizikalne lastnosti toplega zraka, da se dviga pod strop, hladnejše. Del uši na tleh si je po ohlادitvi opomogel. Strah me je postalo, da bomo zaradi nepopolnega uničenja uši vnesli na območje Slovenije pegavec. Napisal sem poročilo, v katerem sem navedel svoje pomisleke in predlagal, naj se v suhi komori premesti kurišče pod tla komore, tako da bo mesto, kamor bi morebiti padle omamljene uši, najbolj vroč del komore. Če to ne bi bilo izvedljivo, potem je bolje vrniti se k staremu, uspešnejšemu načinu: razuševanju v partizanskih kotlih. Strah me je bilo tudi za osebe, ki bi delalo v takih neučinkovitih komorah, saj bi se skoraj zanesljivo inficirali s pegavcem. Enaki poročili sem, da ne bi izgubljali časa, poslal hkrati saniteti 7. korpusa in sanitetnemu oddelku glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Od slednjega so nam hitro poslali pomoč in strokovnjaka. Prišel je major inž. Mlakar. Lotili smo se popravila komore po načrtu, ki ga je napravil inženir. Premestil je kurišče pod tla komore in likvidiral štedilnik v kotu. Nad kuriščem je namestil pločevinaste plošče, ki jih je dobil od uničenih železniških vagonov. Kurišče samo je razdelil v dve etaži in s tem dosegel, da je ogenj lahko ševal naravno pod pod ali pa v dimnik skozi spodnjo etažo ter tako omogočil ohlajevanje tal v komori že, ko ogenj še ni bil pogašen. Tla v komori iz železnih plošč smo posipali z ugaski premoga. Higienike smo opremili z natikači z lesenimi podplati. Ponovno smo zakurili, sedaj s popolnim uspehom. Uši, ki so padle iz oblek, so se na tleh scvrle.

Tako smo dobili suho komoro, v kateri smo lahko razuševali brez nevarnosti, da bodo uši na tleh ponovno oživele, volnene obleke se niso krčile, kot bi se v parnih kotlih, in tudi tako hudo pomečkane niso bile. Grozila pa je nova nevarnost, da bi obleke ob nepazljivem ravnanju padle z obešalnikov na razbeljena tla in zgorele. (To se je enkrat tudi zgodilo, a za to napako sem zvedel šele po vojni.)

Zmogljivost se je precej povečala. Mislim, da smo v črnomaljski komori lahko hkrati razušili obleko petindvajsetih borcev. Ti so se lahko, medtem ko so se njihove obleke razuševale v komori, okopali. V komori obleke niso smele biti preveč nagnetene, saj bi s tem bilo onemogočeno kroženje vročega zraka in bi se njena učinkovitost zmanjšala.

Major inž. Mlakar je poskusil pomagati še s posebnim kovinskim toplomerom, za karerega je napravil načrt in sam nadzoroval tudi njegovo izdelavo v delavnicah v Starih žagah. Vendar pa je bil zaradi pomanjkanja primerne materiala uspeh le delen. Toplomeri so se hitro kvarili. (Primerek takega toplomera sem izročil Muzeju ljudske revolucije Slovenije ob njegovi ustanovitvi, ki hrani tudi skice suhe komore, stare in nove, prirejene po načrtih inž. Mlakarja.)

Razuševanje sprva ni bilo strog postopek. Pozneje šele smo ga zaostriili. Komore smo opremili s štampljkami in vsakdo, ki je bil razušen, je dobil listek z napisom RAZUŠEN. S tem potrdilom se je svobodno gibal po terenu. Za prehodne goste so bile postavljene posebne kuhinje in nihče ni dobil hrane, če ni prinesel tega potrdila. Kje drugeje pa naj bi dobili hrano? Če je komu le uspelo, da se je izmaknil, so ga higieniki prijavili. Tako so prijavili tudi visokega člana sanitetnega oddelka, ki je preizkušal pozornost higienskih kontrolorjev. Slabše je obnesla druga skupina pod vodstvom Moše Pijadeja, ki je skozi Stari trg ob Kolpi potovala na letališče pri Krasincu. V Starem trgu je obšla razuševalno postajo in nadaljevala pot brez postanka v Črnomelj. Budni higieniki so po telefonu obvestili sanitetni odsek področja. Stopil sem h komisarju Ferdu in mu poročal o dogodku. Povedal mi je, da potujejo z letalom v vrhovni štab. Strah me je bilo, da ne bi zaradi naše napake okužili članov vrhovnega štaba, zato sem na to opozoril komisarja. Izdal je nalog komandi mesta Črnomelj, naj pošče člane skupine in jih pripelje na

razušitev. Hkrati je izdal letališču nalog, naj jim ne dovoli vstopa v letalo brez potrdila o razušitvi. Seveda so privolili, da jih razušijo v črnomaljski dezinsekcijski postaji. S takimi ukrepi smo Slovenijo obvarovali pred pegavcem.

Poleg tega, da smo uničevali uši, smo se morali ukvarjati tudi s propagando za to dejavnost. Ob poteh, posebno na križiščih, smo postavili deščice z napisi: Brez uši ni pegavca. Samo uši prenaša pegavec. Brez uši – brez pegavca.

* * *

Ambulantne ustanove za ležeče bolnike: Prvo ambulantno ustanovo, ki je bila v oskrbi zdravnika področja, si je uredil radiotelegrafski tečaj oficirske šole glavnega štaba NOV in PO Slovenije, ki ga je vodil major Adamič. V posebni sobi je namestil nekaj postelj, jih primerno opremil in bolni gojenci so imeli čist in izoliran prostor za ležanje.

Omenil sem že, da so bili vsi zdravniški pregledi v moji zasebni ordinaciji. Sredi leta 1944 smo ambulantno v dogovoru s komando mesta Črnomelj premestili na glavni trg Črnomlja v izpraznjeno Geltarjevo hišo.

Tam smo dobili prostor še za ležeče bolnike, kuhinjo in prostore za ambulantne preglede. V Geltarjevi hiši smo ostali do konca vojne. Umaknili smo se le pred vdorom bele garde v Črnomelj oktobra 1944, in sicer proti Lokvici pri Metliki. Po enem dnevu smo se z ambulantno vrnili v Črnomelj. V pritličju so bili prostori z ležečimi bolniki. Imeli smo deset do dvanajst postelj. Zraven so bile kuhinja in sanitarije. V prvem nadstropju smo opravljali preglede ambulantnih bolnikov. Glavni bolničar je bil Štangel, doma iz Trbovelj. Bil je rudniški bolničar. Med bolničarkami smo imeli dve Rusinji, izredno požrtvovalni delavki, ki sta prišli iz koncentracijskega taborišča. Pregledi ležečih bolnikov so bili enkrat na dan, po potrebi tudi dvakrat. Čeprav je bila to ambulanta komande mesta Črnomelj, so v njej ležali tudi bolniki iz drugih enot. Spominjam se, da je bil med febrilnimi bolniki starejši Srb, ki se mu je posrečilo uiti iz koncentracijskega taborišča in je pripešal do Črnomlja. Pozneje je pot nadaljeval. Ni mi znano, ali je prišel na cilj. Od krajevne gospodarske komisije smo dobivali mleko. Bolnike smo lahko hranili tudi dietično.

Druga socialno-zdravstvena ustanova, ki je bila v bivšem črnomaljskem dijaškem do-

mu ob meščanski šoli, je bila tako imenovano okrevališče, namenjeno onemoglim borcem. Imela je svojo intendanturo in kuhinjo. Vodila jo je komisarka, zdravniško kontrolo pa sem opravljaj jaz. Okrevališče je bilo ustanovljeno po nemški oktobrski ofenzivi 1943. Prvi oskrbovanec je bil tovariš Goli. Umaknil se je iz Ljubljane pred aretacijo. Kljub hudi srčni hibi se je pridružil operativni enoti. Napoti so ga hitro izčrpali. Javil se je za pomoč pri terenskem delu, oskrbo pa je imel v okrevališču. Spominjam se tudi komandanta avstrijskega bataljona, ki je bil na daljšem okrevanju po atentatu. Prvo kirurško operativno pomoč je dobil v civilni bolnišnici Kanižarica. Poročil se je s komisarko.

* * *

Zdravniška oskrba drugih enot: Na terenu belokranjskega vojnega področja se je mudilo tudi veliko enot, ki so bile samostojne in so deloma pripadale glavnemu štabu NOV in PO Slovenije ali pa 7. korpusu. Tako sem kot zdravnik večkrat obiskal podoficirsko šolo VDV v Gradacu. Na terenu se je organiziralo vedno več delovnih enot, zato so odprli samostojno ambulantno pod vodstvom dr. Vekoslava Valentinciča. Ambulanta je bila v hiši in ordinaciji dr. Václava Pišota, nasproti farne cerkve. Mislim, da je nekaj časa v tej ambulanti pomagal tudi medicinec Bojan Acceto. Posebna pozornost je bila posvečena enotam, ki so jih sestavljale tuje narodnosti. Na Sinjem vrhu je bila neka italijanska enota. Nekajkrat sem jo obiskal, a italijanščino sem le deloma razumel in sem se težko sporazumeval, zato je bil kasneje za te obiske določen dr. Valentincič. Ne vem, ali je bila enota pozneje premeščena na Suhor. V vasi Tribuče je bil avstrijski bataljon. Redno sem ga obiskoval. V Semiču, mislim da nasproti bivše gostilne Sepahar (Matiček), je bilo zbirališče zavezniških pilotov. Tam so čakali na nadaljnji transport. Večkrat so me klicali. Niso bili huje poškodovani. Navadno so bili odlično razpoloženi.

Pri pristajanju na letališču pri Krasincu se je ponesrečil zavezniški major. Zlomil si je nadlaket v zgornji tretjini. Pripravil sem škarje, da bi mu prerezal rokav po šivu. Odkimal je. Sleklet sem mu srajco in bil je zadovoljen, da je rokav ostal cel. Tedaj sem videl, da tudi zavezniki varčujejo pri malenkostih. Mislil sem, za kakšne potratneže nas bo štel.

Ruska misija me je nekega dne prosila, naj obiščem na Kvasici pri Dragovanji vasi njihovega padalca, ki se je poškodoval pri pretrdem pristanku. Spremljal me je njihov oficir. Poškodovanec je bil v hiši gostilne Zvab, star je bil blizu trideset let in po njegovi fiziognomiji sem sodil, da je Mediteranec. Moj spremljevalec me je prosil, naj ga dobro pregledam, ker zaradi nadaljnje poti in zvez na njej ne more ostati tukaj. Bila je lažja distorzija v členu. Mislim, da je v nekaj dneh nadaljeval pot. Niso me več klicali.

Področno zdravstvo je moralo skrbeti tudi za neke vrste prehodne ambulante za bolnike in ranjence, ki so potovali čez njegovo ozemlje v konspirativne bolnišnice ali na letališče zaradi evakuacije v Italijo. Ko so premetili letališče z Notranjske v Belo krajino, se je neka neprijavljena skupina mudila dalj časa v Črnomlju. Namestili so jih v telovadnico meščanske šole in prve dni so imeli zaradi njih težave z oskrbo.

* * *

V prvi polovici 1945. leta: Bil je to čas, ko se je število potnikov prek Bele krajine zelo povečalo. Prihajali so prebivalci Gorskega Kotarja in s čabranskega okoliša ter deloma iz Notranjske zaradi evakuacije v zaledje prek letališča na Krasincu. Vsi potniki, ki niso bili iz ožjega okoliša, so bili pred vkrcanjem na letalo iz previdnosti depedikulirani. Tako obilnemu delu pri razuševanju samo s partizanskimi kotli ne bi bili kos. Tedaj se nam je bogato obrestoval trud pri usposabljanju suhih komor, še posebno delo inž. Mlakarja.

Uveden je bil tudi nov način uničevanja uši, in sicer kemičen, s praškom DDT, ki smo ga dobivali od zaveznikov. Vendar ta način v zaledju ni pomenil toliko kot v operativnih enotah. Prejele so ga vse naše depedikulacijske postaje. Za zapraševanja so bile opremljene s posebnimi brizgalkami. Ta način so uporabljali le pri individualnem uničevanju uši, za skupinsko depedikulacijo pa smo še vedno uporabljali suhe komore. Ta način je bil po našem mnenju hitrejši in učinkovitejši. Pri zapraševanju oblek higienik ni bil nikdar popolnoma prepričan, da je zaprašil vsa mesta, kjer se je skrivala golazen. Zopet je tudi grozila nevarnost, da delo ne bi bilo temeljito opravljeno, tako kot v nepravilno grajenih suhih komorah, pri katerih graditelj ni računal na fizikalno lastnost toplega zraka.

Evakuirancem so se pridružili tudi Črnomaljški oziroma prebivalci, ki so med vojno tu dobili nov dom. Odšla je tudi moja družina, ki se ji je pridružil štirinajstletni begunček Branko Vrstovšek. V začetku vojne so njegovi starši z otrokoma odšli iz Brežic v Zasavje, najverjetneje v Zagorje, in se tako umaknili preselitvi v Nemčijo. Fantek se je tam pridružil pionirski organizaciji in postal eden najaktivnejših. Gestapo je postal pozoren nanj in mu začel slediti. Pravčasno so ga opozorili na nevarnost in umaknil se je na osvobojeno ozemlje. Nekaj časa je bil kurir v neki zaledni enoti, jeseni 1944 pa je prišel k nam in nas prosil, da bi pri nas pričakal konec vojne. Povedal nam je svojo zgodbo. Poznali smo njegovo družino in sprejeli smo ga medse. Do evakuacije je obiskoval gimnazijo v Črnomlju. Tako je moja žena odšla v Dalmacijo s tremi otroki. Branko je bil že zrel fant in ji je bil večkrat v pomoč. Po vrnitvi junija 1945 je odšel k staršem.

Pri evakuirancih iz Bele krajine nismo opravljali depedikulacije, pač pa je bila opravljena po prihodu v Dalmacijo.

V drugi polovici aprila 1945 sem od komande belokranjskega vojnega področja dobil ukaz, naj v ambulante ne sprejemam več nepremičnih bolnikov, če take imamo, pa naj jih evakuiramo v bolnišnico. Med 20. in 27. aprilom 1945 smo krenili na pot proti Ljubljani. S seboj smo vzeli dragocenejšo stvar. Za prevoz rentgenskega aparata sem dobil na razpolago mobilizirano kmečko vozilo. Da se rentgen ne bi pokvaril, smo ga dobro zavili v slamo. Pot proti Ljubljani je šla namesto proti severozahodu proti jugu, proti Vinici. Mislim, da se je že tam ločila od nas komanda mesta Črnomelj in se vrnila v Črnomelj. Odpeljali so tudi voz z rentgenom. Glavnina je nadaljevala pot proti Vrbovskemu in se za nekaj dni ustavila v krajih Vrboško-Senjsko. Potem je šla pot prek Srpskih Moravic do Skrada, kjer smo prenočili in ostali dan ali dva. Od tam smo krenili proti Brodu čez Kolpo in se ustavili v naselju Vas ob Kolpi. Tam smo ostali nekaj dni. Zamenjali smo vso ožjo komando področja in se iz belokranjskega vojnega področja preimenovali v ljubljansko. Izvedeli smo, da je cilj našega potovanja Ljubljana. Vest je razveselila vse pripadnike enote. Čeprav so bili v pomožni četi starejši borci, kar je bilo mlajših, pa so bili invalidni, nenadoma med njimi ni bilo več utrujenosti. Pot smo nadaljevali prek Osilnice, Čabra, Prezida, Starega

trga pri Ložu, Cerknice, Rakeka, Logatca in Vrhnike. V Ljubljano smo prišli 9. maja 1945. Nastanili smo se v vojašnici na Taboru. V njej sva z dr. Vekoslavom Valentinčičem opravila registracijo ljubljanskih zdravnikov in medicincev. Na podlagi te registracije jih je potem razdelila posebna komisija.

Sanitetna formacija ljubljanskega vojnega področja je bila precej okrepljena. Nisem bil več sanitetni referent področja. Postali smo oddelek (odsek), ki je bil sestavljen približno takole: načelnik je bil dr. Štefan Šobar, priimka politkomisarja se ne spominjam, intendant je bil Tomšič, personalni referent Janko Kostnapfel, šef pisarne Avguštin Štefanič, šef gradbene ekipe Vinko Menart, po poklicu gradbeni tehnik, šef odseka za evakuacijo dr. Miha Zemva, šef odseka za higieno dr. Vilko Rupnik, vodja tečaja za higienike Janez Žontar, imeli smo še šefa prometne službe in tri pisarje.

V komando področja so sodile komande mesta s približno dislokacijo: Radovljica, Kranj, Kamnik, Logatec, Grosuplje, Kočevje, Novo mesto in Črnomelj. Komanda mesta Ljubljane je bila samostojna.

Vsaka komanda mesta je imela samostojnega sanitetnega referenta, ki je bil obenem tudi zdravnik enote in je vodil njeno ambulanto. Ambulanti je bil priključen stacionarij za ležeče bolnike. Težje bolnike so evakuirali v vojaško bolnišnico v Ljubljani. Za oskrbo s sanitetnim materialom je skrbel na zahtevo enot referent za medicinsko oskrbo, ki je delal v sanitetnem oddelku področja. Sanitetnemu referentu je bilo dodeljenih v pomoč nekaj bolničarjev in higienik, ki je vodil delo na dezinfekcijski postaji.

Za gradnjo dezinfekcijskih postaj je skrbela področna gradbena ekipa, ki jo je vodil član sanitetnega oddelka Menart. Gradil jih je izredno hitro. Na vprašanje, kako mu to uspe, mi je smeje se odgovoril: »Če sem jih zmozel zgraditi v Beli krajini brez materiala, kako jih ne bi zdaj, ko me z materialom oskrbuje železarna Jesenice.«

Sanitetni referenti po komandah mest so bili (navedeno približno): v Radovljici dr. Janez Gantar, v Grosuplju dr. Zlatko Marin, v Novem mestu dr. Jože Pavlin, v Logatcu dr. Milan Mal in v Črnomlju dr. Jamšek (za Kranj in Kamnik ne vem natančno).

V samostojni komandi mesta Ljubljana je sanitetno službo vodil dr. Vekoslav Valentinčič.

Ker je primanjkovalo kadrov, je bil pod vodstvom Janeza Žontarja organiziran tečaj za higienike. Za predavatelje so mu bili dodeljeni v pomoč zdravniki. To je bila dodatna naloga poleg redne. Učni prostori so bili v gostišču v Malenškovi ulici, v današnjem klubu vojnih invalidov. Tečajniki so odhajali tudi na dezinfekcijske postaje pri štabu za repatriacijo internirancev. To je bila samostojna ustanova, v kateri je za zdravstvo skrbela dr. Damjana Bebler, poročena Breclj.

Štab za repatriacijo internirancev je imel zbirne baze. Vračajoči se interniranci so v njih dobili vso zdravstveno pomoč, šli prek dezinfekcijskih postaj in ostali po nekaj dni v karanteni. Navajam nekaj teh zbirnih baz: Gozd Martuljek, Bled, Kamnik. V ta namen so zasedli počitniške domove in hotele, izjemoma tudi večje prazne zgradbe.

In kakšno je bilo v prvi polovici 1945. leta oskrbovanje z zdravili?

Prve mesece po osvoboditvi v Črnomlju smo se z zdravili oskrbovali iz krajevne lekarne Špiro Vranković, vendar so zdravila kmalu posla. Organizirana je bila lekarna belokranjskega vojnega področja, ki jo je v Črnomlju vodila študentka farmacije Nada Prebilič. Lekarna je bila v Strugarjevi hiši, v prostoru, kjer je bila prej trafika. Zdravila je prejela iz skladišča Bober. Tam so delali: magister farmacije Dušan Vodeb, Dalibor Vranković, študent farmacije, in drugi.

Hitro je pričelo primanjkovati materiala za obvezovanje. Na pomoč je priskočila organizacija AFŽ. Ženske so pričele tkati obveze iz lanenega prediva, široke šest in deset centimetrov. (Vzorci sem izročil Muzeju ljudske revolucije Slovenije.) Tkanje je vodila tovarišica Vrlinič iz Bojanovcev. Pozneje so začeli izdelovati trikotne obveze, rute in prve povoje, sterilizirali pa so jih v pletilstvu Tajner v Črnomlju. Od zdravil sem najbolj pogrešal insulin in se tudi najbolj bal, da ga bo zmanjkalo. V oskrbi sem imel dva mlada bolnika, in sicer šoloobveznega fanta Vrščaja in nekaj nad dvajset let staro dekle, ki je prišla s kulturniško skupino iz Ljubljane. S pomočjo lekarniške službe sem ju zmozel obdržati pri življenju. Kar smo potrebovali za imobilizacijo, smo dobili iz ortopedske delavnice, ki je delala nekje v Rodinah. Mislim, da jo je vodil tovariš Pezdevšek. Sanitetna skladišča, ortopedska delavnica in milarna niso spadale v naše delovno področje. Milarno je vodil tovariš Bulc.

V začetku 1945 smo dobili tudi bolničarske torbe. Imeli so jih bolničarji komande mesta in četni bolničarji. Kaj je bilo v njih, se ne spominjam.

Razen omenjenega se ne spominjam, da bi bilo večje pomanjkanje sanitetnega materiala. Tudi serum proti tifusu smo redno dobivali in cepili tako vojake kot civilno prebivalstvo.

Morda še to: pod nadzor sanitete področja je v začetku spadala tudi saniteta vojnih ujetnikov. Ujetniki iz nemške vojske so imeli svoje taborišče v Šentvidu nad Ljubljano in bolnišnico v Škofji Loki, medtem ko so imeli pripadniki italijanske fašistične milice taborišče v Borovnici. Nemci so imeli veliko zdravnikov, italijanski fašisti pa so bili brez zdravstvenega kadra. V prvem taborišču ni bilo higienskozdravstvenih problemov, v taborišču v Borovnici pa so bile razmere obupne. V dogovoru s komando smo premestili tja nekaj nemških zdravnikov. Po tednu dni sem ponovno kontroliral higiensko stanje v taborišču. Nemški zdravniki so me milo prosili, naj jih premestimo kamorkoli, le da jih ne pustimo pri ljudeh, ki nimajo nikakršnega smisla za red. Kakšni so bili poznejši ukrepi v zvezi s tem, ne vem, ker sem konec julija odšel iz komande ljubljanskega vojnega področja.

V zvezi z ujetniki naj navedem še dogodek, ki se mi je pripetil ob kontroli v nemškem taborišču v Šentvidu. Na hodniku me je neki višji oficir ali general prosil za kratek pogovor. Radovedno sem čakal, kaj mi bo povedal. Pa se je pritožil nad preskrbo v taborišču. Zavrnil sem ga, da so oni vdrli na naše ozemlje, ne mi na njihovo. Ujeti so bili na naši zemlji, kjer so štiri leta požigali in morili. Prizanašali niso ne živim bitjem ne gradbenim objektom. In kako naj bo preskr-

ba v takih razmerah zadovoljiva. Odgovoril mi je »razumem« in odšel.

V drugi polovici julija 1945 je bila sestava ljubljanskega vojnega področja spremenjena in odšel sem na drugo delovno mesto.

* * *

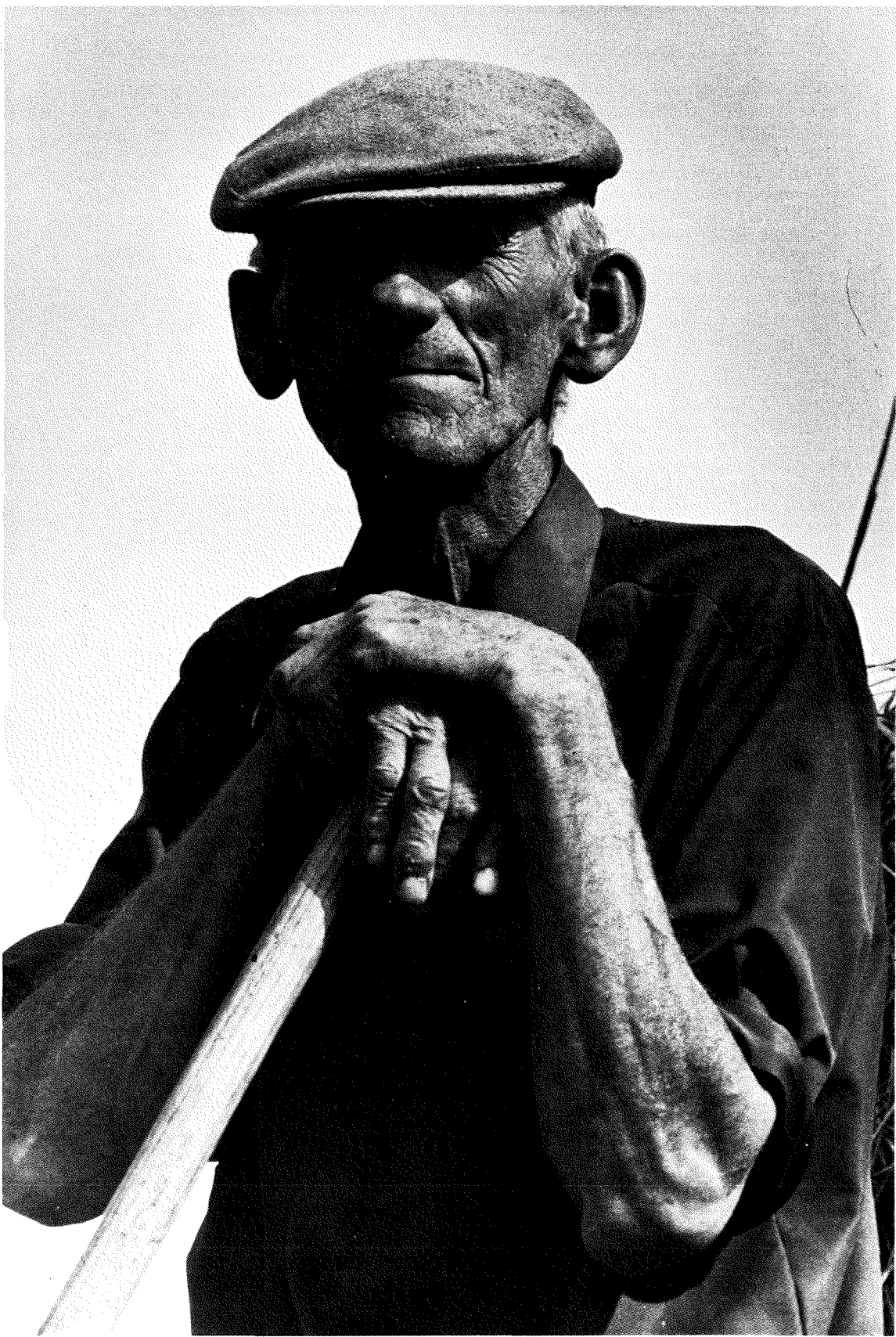
Glede na razširjenost narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji je imel vsak terenski zdravnik možnost pomagati. Izjema so bili le zdravniki, ki so se zaradi osebne varnosti omejili na delo v kraju, ki ga je okupator čvrsto držal v svojih rokah, in si niso šteli za zdravniško dolžnost pomagati prebivalstvu, ki je živelo zunaj sovražnikovih postojank, pa čeprav je iskalo zdravniško pomoč.

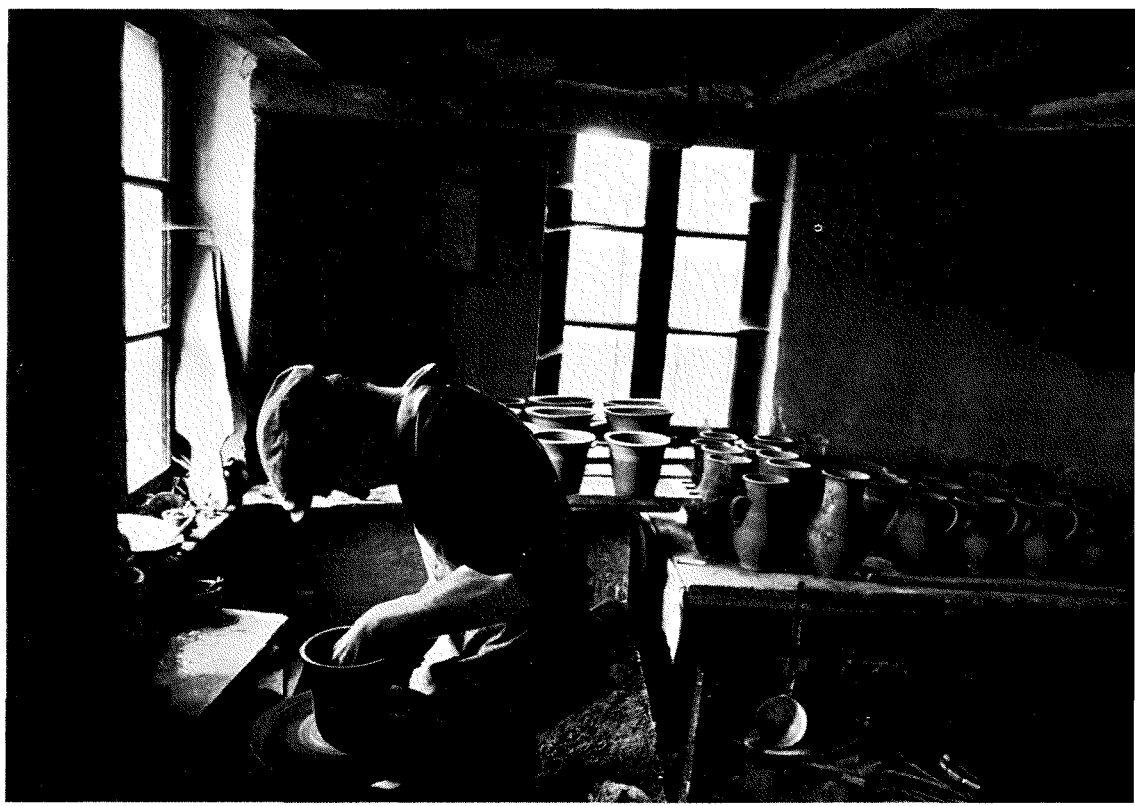
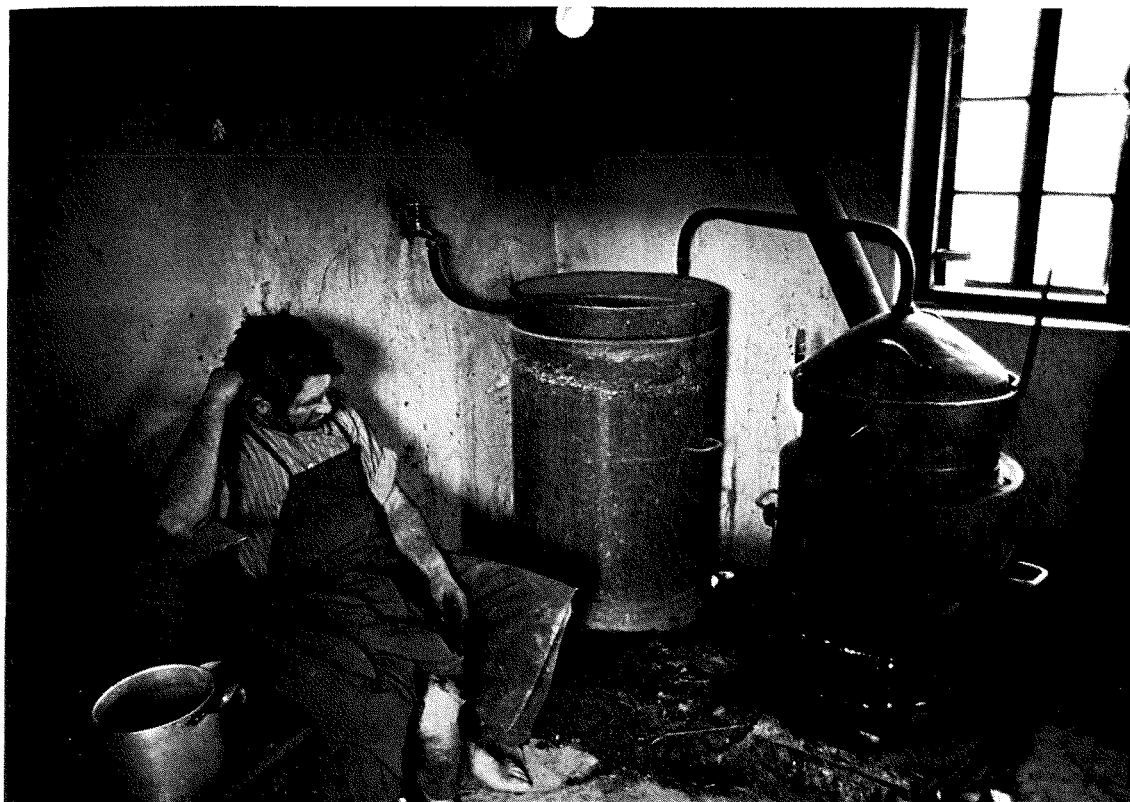
Tako mi je zdaj že pokojni dr. Janko Lovšin povedal, da je dajal zdravniško pomoč partizanom v okolici Celja, dokler se ni iz Štor umaknil v Ribnico. Dr. Franjo Smerdu je iz Cerknice, kjer je bil terenski zdravnik, hodil na Pokojišče. Za kritje je imel obisk neke starejše bolnice. S polkovnikom dr. Kostjo Bizjakom sem se pogovarjal leta 1963. Spominjal se je, da so peljali bolnega partizana iz okolice Domžal v Domžale, kjer ga je sprejel na zdravljenje dr. Drago Pintar. Bolnik je ležal pri nekem mehaniku v Domžalah. V pogovoru mi je dr. Drago Pintar to potrdil in povedal za še eno tako intervencijo. Dr. Zlatko Voglar pa mi je povedal, kako so v mariborski bolnišnici pomagali pri begu ujetemu partizanu, kurirju komandanta Ivana Kovačiča-Efenke.

Bili so tudi žalostni primeri, ko je, recimo, prišel zdravnik s kolaboracionistično kolono in se vselil v ordinacijo, iz katere je policija (gestapo) prej odpeljala zdravnika. Podobno se je zgodilo med oktobrsko ofenzivo 1943 z mojo ordinacijo.

Opomba:

Skico suhe komore, prirejene po načrtih inž. Mlakarja, ki pomeni enega večjih uspehov slovenskega partizanskega zdravstva, in faksimile belogardističnega pamfleta iz leta 1943 bomo – zaradi tehničnih ovir – objavili v decembrski številki.

Mitja Ribičič

Glasba – humana dobrina

Na morem si predstavljati življenja brez glasbe, tako kot si ne morem predstavljati narave brez barv ali brez gibanja. Sicer pa sem nekje prebral, da je tudi glasba neke vrste gibanje. In ko razmišljam o njej, se mi zdi, da se giblje človek v skrajnostih – svet brez glasbe, tišina, ga približa smrti, prevelik hrup, ki moti, ga približa grozotam, trušču, vojnām, atomski kataklizmi, skratka, svet absolutne tišine in svet strahotnega hrupa pomenita v nekem smislu konec in izničenje človeštva. Glasba pa bi morala po mojem usmerjati, bogatiti, plemeniti življenje, čep-rav je tudi lahko sredstvo za manipuliranje z ljudmi, sredstvo, ki človeka podreja.

Zanimivo je, da se vojaška koračnica, kasarniška, strumna, sunkovita, po nemško odrezava, v partizanih ni nikoli resnično uveljavila, razen kot parodija na mitingih. Partizanstvo je bilo nekaj bolj vzvišenega. Imeli smo udarne, jurišne pesmi, a so bile drugačne, nekakšen poziv, geslo, ne pa koračkanje ali utesnjevanje človeka.

Glasba me je spremljala od mladih let. Rasel sem v učiteljski družini, učitelji starega kova pa so morali znati vse, tudi igrati na kakšen instrument. Tako sem se zelo zgodaj srečal z ljudsko in otroško pesmijo ter z glasbo, ki je bogatila očetove igrice. Zanj so pisali skladatelji Vrabec, Kogoj, Gerbec, pa tudi drugi. Glasba je bila pri nas tako rekoč doma – mama in večina mojih sorodnikov so lepo peli, to pa je značilnost primorskih Slovencev, ki jim je pomenila slovenska pesem pravzaprav vse, saj je bila, zlasti v času najhujšega nasilja nad slovenskim narodom, prepovedana. Lahko rečem, da mi je bila ta glasba z uspavanko položena v zibelko in da me je spremljala v mladih letih, dokler se nisem postavil na svoje noge in dokler nisem tudi o glasbi začel razmišljati s svojo glavo ter si oblikoval svojega odnosa do nje. Ta odnos pa je imel že neke višje smotre in zahteve. Morda so bili v puberteti še nekoliko povezani z ljubezenskimi doživljaji in v petošolskem obdobju z Zlato Gjungenac, z La Bohème, s Čajkovskim, z baletom.

(Čajkovski – Labodje jezero)

V tridesetih letih je bila Ljubljana močno glasbeno središče, koncerti in operne predstave so bili za nas študente vedno posebno doživetje. Na stojišču ali celo na galeriji – če je kdo gostoval in so bile vstopnice za predstavo predrage – je bila vsaka uprizoritev za nas poseben dogodek.

*Iz serije oddaj, ki jih za Radio Ljubljana
pripravlja Jelka Kušar,
predvajane 1. maja 1984.*

(La Bohème – arija Rudolfa in Mimi)

Prirojenega posluha nisem imel in sem si ga šele privzgojil, lahko bi rekel, da s trmastim spremljanjem glasbenega življenja. Seveda so bile zahteve sprva nekoliko skromnejše, pozneje pa sem se obračal k umetniškim stvaritvam, ki so plemenitile, k zahtevnejši koncertni in drugi muziki. Najbrž je nekaj naravnega, da greš od ljudske glasbe pa od popularnih Verdijevih arij, ob katerih občinstvo vzdihuje, do glasbe, ki navdihuje. V mladih letih se ti vtisnejo v spomin stvaritve, kot je arija v Cavallerii rusticani z mezzo-sopranom, ki se dviga nad zbor, da ti gredo mravljinci po hrbtu.

(Cavalleria rusticana)

Ko se svetovnonazorsko opredeliš, ko ugotoviš, na kateri strani, na katerem bregu si, kje so silnice v tvojem lastnem narodu in v človeštvu, ki mu bodo prinesle srečo, ki bodo alternativa obstoječega reda, s katerim kot mlad človek nisi zadovoljen, ker je bil povezan z nacionalnim in manjšinskim zatiranjem, s socialno brezperspektivnostjo stare jugoslovanske družbe, z verskimi, nacionalističnimi, družbenimi in drugimi spopadi takratnega sveta, ko se opredeliš, da boš z vsemi svojimi močmi gradil nov svet, se ti pesem naenkrat pokaže kot sredstvo za osaveščanje človeka. Zdi se mi, da je to nov moment v glasbi, da spodbuja narode, delavce, ponižane, razžaljene. Tako kot se je v literaturi uveljavljala družbena drama, pesem, roman, bodisi naš Cankar ali Zola, tako se je tudi glasba začela uveljavljati kot sredstvo boja za novo, za bolj človeško. V tem smislu je konec tridesetih let zaživela v mojem krogu, v krogu mojih tovarišev in prijateljev, revolucionarna pesem, ki je nastajala v ruskem Oktobru ali po njem v Sovjetski zvezi in v španski revoluciji, od marseje do internacionale. Peli smo te pesmi ali pa naše izvirne ljudske, borbene pesmi, bilečanko, kmečko puntarsko pesem. To je bilo v nekem smislu že sredstvo našega boja, sredstvo naprednega delavskega in študentskega gibanja na naši univerzi. To je bila pesem, ki je bila prepovedana, zato pa še bolj vabljiva za nas vse, pesem, ki smo jo peli tajno, skrivoma ali pa glasno na ulicah, v demonstracijah in na shodih. Mislim, da nas je vse spodbujala in pripravljala na čas, ki je prihajal, v katerem smo morali jurišati na nebo.

Mitja Ribičič

SKOJEVSKA

*K*do na položaju ne kloni pred fašisti,
kdo miner je v akciji, bombaš,
kdo drvi na juriš za psi belogardisti? –
To je komunistični mladinec naš.

*Skojevci naprej,
vzgleđ mladini vsej,
hrabro mlad bori se komunist,
komur v strašnih dneh
bereš strah v očeh,
ta ni v Skoju našem aktivist!*

*Kaj trepečeš črni fašist ti in gestapo
v bunkerjih jeklenih pod zemljo,
kaj ti, beli Juda, naenkrat je vzelo sapo,
mar zaslutil silo naših vrst si vso?*

*Na tank gremo s pestjo,
z žuljavo roko
pišemo v zgodovini list,
domovina vsa
ljubi te, pozna,
saj si v Skoju našem aktivist.*

*Pa če vse podre se, ne klonimo mladina,
ne vprašujemo, kje je premoč,
nikdo nas ne zmaga, če naša domovina,
krvaveča mati, kliče na pomoč.*

*V boj poziva Skoj,
v prvih vrstah stoj!
Dokler fašist ne bode strl,
naj zemljo poji
mlada, zdrava kri,
Skojavec maščuje tvojo smrt!*

Pesem nas je spremljala ves čas našega osvobodilnega boja, vsa štiri leta, tako na bojišču kot v ilegalni Ljubljani, čeprav je bila obdana z bodečo žico in je bilo v njej na deset tisoče fašističnih soldatov. Končno je tudi radio Osvobodilna fronta oziroma Kričac svoje oddaje začel s pesmijo in vpletal glasbo, ki je spodbujala Ljubljance. Ta pesem je živela tudi v bunkerjih, podstrehah, kletih, vsepovsod, seveda prilagojena takratnim razmeram boja v mestu. No, v svobodnih partizanskih gozdovih, ob tabornem ognju, je bila v prvem letu pesem bolj tiha, bolj mrmrajoča, peli so jo v manjših zaselkih, pri kakem kmetiču v gorah, na samotni kmetiji na Koroškem ali na Pohorju, na Do-

brovljah ali pod Radoho pa v Moravski dolini. Ta pesem je živel z nami, lahko bi rekel, da je bila spremljevalka partizanstva, tako kot težki pohodi in boji, juriši in žrtve. Reči moram, da smo vsi, ki smo politično delovali v partizanih, cenili to pesem. Pa ne kot propagandno sredstvo, ampak kot nekaj, kar nam je bilo potrebno, rekli smo, da je tudi oddih od vojnih grozot, da je sila, ki je združila borce, ki nas hrabri, ki nam pomeni – kadar ni kruha in vode – tudi potešitev lakote in žeje, ki nam pomeni neko moralno zadoščenje, da smo laže vzdržali vse napore. Pesem je bila povezava med borci in ljudstvom, zlasti kmečkim prebivalstvom, zveza ljudske vojske z osvobojenimi vasm, pesem je bila zelo velika združevalna sila med raznimi predeli naše slovenske domovine, ki je bila takrat razsekana na pet delov in med tri okupatorje ter različne režime, imeli pa so en sam cilj, izničiti slovenski živelj in z njim tudi slovensko besedo in pesem.

Vprašali so me, katera od naših partizanskih pesmi mi je najbolj pri srcu. Morda so to tiste borbene pesmi, ki so se obdržale, ki so še danes znane in jih pojejo na raznih proslavah in predvajajo na radiu. Zelo mi je pri srcu Na oknu, glej, pa Ob tabornem ognju, ker me povezuje z Marokom, ki me je naučil te melodije, po kateri sem sestavil besedilo.

Mitja Ribičič

NA OKNU

*Na oknu, glej, obrazek bled,
na licih solzic grenkih sled,
zakaj pa, dekle komaj dvajsetih let,
tak žalostno gledaš v svet?*

*– V hribe šel je dragi moj,
s fašisti bije težki boj,
mogoče je v krvi obležal nocoj,
ko branil je narod svoj. –*

*Preženi, dekle, slutnje zle,
zavrzi misli črne te,
da ljubljani nikdar več vrne se ne,
kot zvezda utrne se.*

*Ni več daleč tisti dan,
ko okupator bo pregnan,
takrat se bo vrnil še tvoj partizan
junak bo, nič več tlačan.²*

Mitja Ribičič

V MRAKU GOZDA

*V mraku gozda ob tabornem ognju
pesem tiho junaki pojo
o trpljenju slovenskega ljudstva,
ki bori se za svojo svobodo.*

*Pesem njih je odraz hrepenenja,
da svoboda zasije nam spet,
ko nas vrže spet reka življenja
boreče z vali na ta zeleni breg.*

*In spoznalo je delavno ljudstvo,
da pod Nemci naš narod trpi,
partizan,
partizan,
kdaj bo narod slovenski maščevan?³*

Rad imam Kukavico, ker je posvečena smrti Pohorskega bataljona, v katerem sem bil tudi sam, in ker me spominja na partizanko iz Ukrajine, ki me je naučila peti to lepo ljudsko pesem.

Mitja Ribičič

KUKAVICA

*Kukavica v lesu
poje čez polje,
fant tvoj v bojnem plesu
smrtno ranjen je.*

*Oj, nič ne jokaj se, deklíč moj,
ponosno vzdigni glavo, en-dva,
za svobodo padel je fantič tvoj,
ponosno vzdigni glavo, en-dva!*

*Kukavici mali
glas gre čez goro,
ob kol so privežali
tvojo deklico.*

*Oj, nič ne jokaj se, fantič moj,
za svobodo padel je deklíč tvoj,
trdo le stisni pesti, en-dva!*

*Kukavice v boru
mrzli glas doni,
v parku v Mariboru
sedem jih visi.*

*Oj, nič ne jokaj se, narod moj,
ponosno vzdigni glavo, en-dva,
za svobodo tvojo so padli,
ponosno vzdigni glavo, en-dva!*

*Čuješ v gozdovih
Pohorja jo pet,
v snegu, ne v grobovih
trupel šestdeset.*

*Oj, nič ne jokaj se, narod moj,
trdo le stisni pesti, en-dva,
za svobodo tvojo so padli,
trdo le stisni pesti, en-dva!*

*Hiše tri požgane,
črni Doberdob,
mrtve partizane
krije skupni grob.*

Oj, nič ne jokaj se, narod moj...⁴

O glasbi, o pomenu pesmi razmišljamo Slovenci morda nekoliko globlje kot veliki narodi, ki imajo dolgo, stoletno zgodovino države, vojske, ki so močni in jih nihče ne ogroža. Pri majhnem slovenskem narodu, stisnjenem med gore, ki se niti ni mogel razširiti, pa je bila pesem pravzaprav oblika njegove obrambe. Zavedal se je, da v svojih rokah nima drugih sredstev, da bi se v silnem germanskem, romanskem morju in ob drugih čereh lahko obdržal, da bi lahko preprečil nevarnost asimilacije. Zato je bila pesem v nekem smislu spremljevalka vsega tistega, kar je ozaveščalo naš narod na poti njegove dokončne osvoboditve, da je postal suveren gospodar na svoji zemlji. Zdi se, da je to tisto izvirno specifično, kar je značilno samo za naš narod in podobne majhne narode. Zasedil sem, da imajo Estonci v Talinu podobno kot mi pevski zbor v Šentvidu – tako ogromno naravno šoljko, kjer nastopa nekaj deset tisoč pevcev. Morda je pri njih to nekakšen nadomestek, ker v centralističnem sistemu nimajo prave gospodarske in znanstvene suverenosti in vseh možnosti za razmah svojih moči in sposobnosti. Mi imamo to suverenost, vendar nas pesem spodbuja in plemeniti s tem, da se zavedamo pomena naše partizanske zmage, s katero je postal slovenski narod, ki ga je Cankar imenoval proletarski, svoje sreče kovač.

Zaradi vsega tega se mi zdi jasno, da živi ljudska in tudi umetna pesem, še posebej na obronkih naše domovine, da je ta pesem danes spremljevalka boja za koroške, štajer-

ske, porabske Slovence, da se uveljavljajo kot deli našega naroda, da živi na Primorskem, v Trstu in Gorici, da se ohranja z neko posebno trdoto v Reziji, Benečiji, kjer ima še svoje izvirne značilnosti. Zato se mi zdi pomemben tak koncert koroške pesmi, kakršen je bil v Ljubljani in je s svojo Rož, Podjuna, Zila doživel tako fantastičen uspeh. Ljubljana, ki je sicer hladno mesto, ne samo v zimskih mesecih, ampak tudi poleti, se je ogrela ob tej pesmi in kar ni mogla prenehati pritrjevati čudoviti umetnosti preprostih koroških ljudi, ki imajo danes enega največjih partizanskih zborov v Sloveniji in zamejstvu.

Milja Ribičič

KOROŠKA

*Stoletja boj
za svoj obstoj
na ileh Koroške
bije narod moj.*

*Le kdaj rojak
naš prost bo vsak,
ne vrag,
le sosed bo mejak.*

*Tak slutiš dan,
saj partizan
koroški ni
življenje dal zaman.*

*Nikdar za groš,
prodal ne boš
svoj rod,
Podjuno, Zilo, Rož.*

*V svoj rod veruj,
enotnost kuj,
na plazu
gamsi so, pripoveduj.*

*Zapri oči,
daj mi roko,
koroška
dečva pod goro.⁵*

Slovenska pesem se seveda razvija naprej, razvija se v umetni pesmi, nastajajo nove skladbe, ki se bodo čez petdeset ali čez sto let najbrž spojile s kakšno ziljsko, rezijsko ali kako drugo pesmijo. Zdi se mi, da je taka Srebotnjakova pesem, posvečena Ko-

sovelovim Borom. V njej je nekaj takega, kar se bo ohranilo. Njen melos je nekaj prvobitnega, a obenem tudi popolnoma svežega, novega, rekel bi, da je bila z novimi sredstvi ustvarjena velika umetnina. Mislim, da je prav, da segajo naši skladatelji tudi na to področje in da se uveljavlja ta pesem tudi kot nekakšen krik po novem, še bolj človeškem.

(Srebotnjak – Koroški bori)

Prepričan sem, da prinese vsak velik prelom v zgodovini kakega naroda in v zgodovini človeštva celo vrsto umetniških stvaritev novega vala v ustvarjalnem vzponu človeške misli, v plemenitenju človeka, v njegovem osvobajanju, v iskanju novih oblik. Mislim, da je pomenila to tudi oktohrska revolucija, ki je kot velikanski premik, pomemben za zgodovino človeštva, veliko pomenila tudi za umetnost in prav gotovo tudi za glasbeno ustvarjalnost. Sam sem v glasbi premalo doma, da bi lahko točno določil vse tokove. Bolj sem čutil vpliv Oktobra v slikarstvu, saj so bila vsa velika imena sodobnega slikarstva v nekem smislu v tem toku. In prav tako v literaturi. Pri nas od Krleže do vseh velikih imen slovenske in jugoslovanske literature, ki so se navdihovala ob Oktobru. Mene pa je bolj zajela kot študenta, ki se je vrغل v boje za samostojno ljubljansko univerzo, v boje za družbeni in kulturni napredek, proti nastopanju fašizma in kulturnobundovske pete kolone ter klerikalnega mračnjaštva, ki so se takrat šopirili po Sloveniji. V glasbi me je predvsem zanimala sovjetska pesem, ki nas je spodbujala k boju, in zdi se mi, da je veliko vlogo odigral tudi sovjetski film, ki je vnašal to pesem v slovenski prostor. Omenim naj, na primer, Pastirja Kostja, ki je bil takrat zelo pomemben. Sovjetska revolucionarna pesem je živela med študenti in gojili smo jo zlasti v slovenskem klubu. Sam sem bil v skupini študentov, med katerimi je bilo nekaj zelo dobrih pevcev, in spominjam se, da smo ponoči, po dolgih sestankih, hodili po ljubljanskih ulicah – in je potem naš tovariš Hakon, ki je imel lep glas, podoben Šaljapinovemu, zapel v pasaži, da je odmevalo od nebotičnika do pošte: Car Nikolaj izdal je manifest, mrtvim svobodo, živim arest. To je bil protest – seveda smo jo potem hitro ubrali, ker je za nami tekel policaj. No takrat smo bili mladi in hitrih nog. Tako nas je v nekem smislu spremljala ta pesem do partiza-

nov in v partizanih nam je zelo koristilo, da smo jih vse znali na pamet. Peli smo tisto Jesli zavtra vojna (Če bo jutri vojna), ko pa je vojna prišla, smo to pesem peli že tudi kot pesem za današnje dni, za – kot je rekel Zupančič – današnjo rabo. Tako je bila tudi naša revolucija v nekem smislu to, kar je bila oktohrska, kar so bili vsi veliki prelomni dogodki, kar so bila tudi mehiška, španska in druga ljudska gibanja – tudi spodbuda za to, da se je uveljavila revolucionarna pesem, in za to, da se je začela ustvarjati naša nova, partizanska pesem, partizanska grafika, partizanska povest, novela ter partizanska Klopčičeva in Borova drama, skratka vse zvrsti umetniškega ustvarjanja v tistem za slovenski narod, za vso Jugoslavijo usodnem času.

(Pastir Kostja)

Sedaj razmišljam, kako je s to »angažirano« pesmijo po vojni. Lahko bi rekel, da povojni časi niso bili ravno ugodni za to zvrst slovenske pesmi. Vsaj ne prvo povojno razdobje, čeprav ne morem reči, da pesem tudi v tistih časih ni spremljala naših takratnih izrednih prizadevanj. Spremljala je mladinske brigade, ki so gradile progo Šamara–Sarajevo, peli so jo ob raznih jubilejih in praznikih. A mislim, da je šlo bolj za izvajanje partizanske in izvirne revolucionarne pesmi preteklosti kot pa za ustvarjanje nove. Ne glede na to se je pesem razvijala tudi v povojnem obdobju, kljub naši zaposlenosti, prakticizmu, pisarniškem načinu dela, ko smo bili čez glavo zakopani v razreševanje vseh mogočih problemov, ko smo iskali najboljše oblike, najboljše poti za izgradnjo novega in ko smo naenkrat spoznali, da ta izgradnja novega terja tudi dosti novih sposobnosti, da je sedanost včasih težja, kot je bila preteklost, da je teže ustvarjati novo kot rušiti staro.

V tistem času je skladatelj znanih popularnih popevk Privšek dal pobudo za partizansko spominsko pesem, za sodobno pesem, ki bi bila po svoji vsebini za današnje razmere to, kar je pomenila partizanska pesem za narodnoosvobodilni boj. Ponudil je tri melodije, in nanje sem poskusil odgovoriti z besedilom za sedanjo rabo. O posrečenosti teh pesmi na temo revolucija in glasba bi sam težko presodil, a z ozirom na to, da vsakršne popevke in lahke pesmi nimajo ravno zahtevnih besedil, so najbrž kje v po-

vprečju slovenskega in jugoslovanskega popevkarstva. V bistvu pa mi ni bilo do tega, da bi napisal popevko, bolj sem želel, da bi pesem spregovorila, da bi bila s svojo vsebino alternativa samotoku punka, alternativa vsem mogočim nekontroliranim oblikam revolta mlade generacije. Hotel sem, da bi bila to pesem za današnji čas, za današnjo mladino, vendarle usmerjena v iskanje novega, lepšega, humanejšega, boljšega. Hotel sem, da bi to, kar ni uspelo meni, ki se nisem

rodil za pesnika, uspelo drugim, bolj nadarjenim oblikovalcem in mojstrom slovenske besede, da bi nam dali sodobno družbeno revolucionarno pesem po zgledu Prešernove Zdravljice, Kosovela, Župančiča, Bora in Kajuha in da bi zanje pisali note naši najposobnejši skladatelji. Tako bi nastala nova zanosna pesem, ki bi obsojala nazadnjaštvo in napovedovala novo življenje in ljudske zmage.

Opombe

¹ Nastala je v drugi polovici junija 1943 na Štajerskem, v okolici Dobrovelj nad Mozirjem, po tragični smrti Lojzke-Vere Šlandrove, sekretarke Skoja na Štajerskem in Koroškem.

² Nastala je v začetku leta 1943 po pohodu 2. grupe odredov in se najprej močno utrdila med hribovskim kmečkim prebivalstvom okrog Karavank, Pece in na Pohorju, od tam pa se je širila po vseh partizanskih enotah in njihovem zaledju.

³ Nastala je v začetku leta 1943, morda februarja, na melodijo francoske popevke Marilou, Marilou, ki jo je pogosto pel ali mrmral Ribičev bojni tovariš, sloviti partizan Alojz Kolman-Marok.

⁴ Nastala je januarja 1944 ob obletnici smrti Pohorskega bataljona, verjetno na melodijo moldavske (morda tudi poljske) ljudske pesmi, ki jo je prinesla med koroške partizane ukrajinska partizanka, ubežnica iz nemškega taborišča.

⁵ Nastala je leta 1982 na melodijo Jožeta Privška.

Nada Gaborovič

Tostran in onstran

Najnovejše delo Mateja Bora *Jonko in druge novele* pomeni za poznavalce njegove literature resnično presenečenje, saj je segel na čisto druga in drugačna področja, kakor smo bili vajeni doslej. S tem pa je prestopil mejo, kakor se je pač nekako začrtala v našem pojmovanju in predstavi o literarnem snovanju pisateljev prvih poveljnih let, ki jih je bolj ali manj navdihovalo realno doživljanje bodisi vojne, bodisi poveljnega sveta. Kajti Bor z *Jonkom* prekaša napore marsikaterega zelo mladega snovalca sodobne proze, ki se krčevito trudi preseči tradicionalno pisanje in se zazreti daleč prek že zakoličenega. Z neverjetno mladostno ustvarjalno svežino se zazira onkraj, v iracionalno, v sicer izjemno pritegljivo, vendar težko razvozljivi in spoznani svet človekovega onkraj, njegove duševnosti, najbolj skritih celic podzvesti in zavesti, ki sprožajo globoke tokove spoznanj.

Temeljno izhodišče zbirke novel je neusmiljeno strogo iskanje in preverjanje samega sebe v današnjem času, človeka, posameznika, kako se zrcali v zavesti otroka in odraslega oziroma obratno. Pri tem ni moč spregledati, da raziskovalni žarki tipajo še dalje in globlje, v najbolj skrite kotičke, in tako osvetlujejo kar najširši prostor naših zaznav in sveta, ki ga živimo.

Ob tem se srečamo z majhnim dečkom *Jonkom* (*Jonko*), z drugim otroki (*Pelerina*), s svetom odrasle ženske (*Zapiski Josipine Vatovec*), z iskalcem drugega dela svojega lastnega jaza (*Sopotnik*) in z razklanostjo v človeku (*Primadona Izabela*).

Pisatelj nas vznemirja od novele do novele, od strani do strani s svojo izjemno izvirnostjo, nenavadnostjo in načinom, s katerim obdeluje literarno snov, kakor kipar gnete svojo. Nenehno nam postreže s presenečenji ali oblikovalne ali tematske narave. Njegova duhovitost prestraša v ironijo in se spogleduje s sarkazmom in grotesko, pa se spet sprosti v nedolžnem humorju in pristrčni šaljivosti, pri

čemer mu je jezik tako spretno orodje, da je kar zavidanja vredno. Slog mu je pokoren umetniški sooblikovalec, tako da izzveneva celotna zbirka novel povsem ubrano in skladno.

Raste iz otroškega podoživljanja vojne neke na Gorenjskem s prvo novelo *Jonko*, ki je po svoji izvirnosti kar šokantna. Gre za otroško bolezensko vročično blodnjo, torej področje onstrana, ki pa se v njem pisatelj brezhibno znajde, saj sodi novela v sam vrh slovenske novelistike po vseh svojih kvalitetah. Iz podzvesti vzdignjeni svet groze in nasilja, prisoten v slehernem današnjem človeku že od zamlada, je tako pošasten, kakor ga najdemo samo v srednjeveških grozljivkah, spremlja pa malega *Jonka* in njegovo sošolko *Luno*, ki se podata sama s svojimi kanarčki v kletkah na vozu *Jonkovega* očeta na pot proti Kanarskim otokom, kjer naj bi njuni ljubljenci v svoji izvorni domovini uzrli pravo svobodo. Ki je nimajo, kakor jo pogrešata otroka, ki se znajdeti v tej svoji odisejadi sredi sovražne bojne črte, v navzkrižnem ognju neke bitke, potisnjena v dejanja, ki jim niso kos niti odrasli. Po zaslugi pisateljevega peresa občutimo vojno čisto drugače: kot zlo z novega zornega kota, kot pošast z novimi razsežnostmi. Vživetje v otroško psiho, skrajna preprostost dogajanja hkrati, prikaz nagle dozoritve nežnega bitja v presojevalca, s čimer mu je odvzeta pravica do otroštva, razvoja, kar je zagotovo eden izmed zločinov vojne, potrjujejo Bora kot pretanjenega psihologa z odlično pedagoško žilico, s katero raziskuje otroštvo sodobnega mladostnika, ki je vpeto vanj toliko vednosti o nasiljih vseh vrst, da je prepojen z njo zavedno in nezavedno, nikoli osvoboden, zato najgloblje željan prostosti in svobodnih poti.

Jonko gotovo nima primere v slovenski literaturi in razkriva pisatelja v vsej ustvarjalni moči, umetniško dozorelega, presega-jočega vse ožine.

V *Pelerini* se srečamo vnovič z dečkom in smrtjo, a povsem

Matej Bor:
JONKO IN DRUGE NOVELE,
Partizanska knjiga,
Ljubljana 1984,
opremila Manja Pavšič,
strani 210.

drugače. Pokukamo v njegov notranji svet, kakor ga je oblikoval svet odraslih, pri čemer je njegova otroška bit skušala zaježiti, preprečiti prenačlo odrasčanje in celo že staranje. Tudi v tej zgodbi je pisateljeva tankočutnost ujela otroško misel in pojmovanje, odnos do okolja; s pomočjo rahle ironije, otroške prostodušne odkritosti pa začutimo vso tragično obsojenost otrok na čas in svet, ki ga živijo mimo sebe, pri čemer zadahnejo, namesto da bi se razvijali do skrajnih možnosti, za kar nosijo krivdo in veliki meri odrasli.

Tudi tretja novela, *Zapiski Jakobine Vatovec*, je nekaj posebnega. Osrednja junakinja je povprečna ženska našega časa, edina sestra med šestimi brati, edina nepomembna med šestimi uspešnejši, ki vsak po svoje karikirajo našo vsakdanjost, čas, ki ga živimo. Jakobina počenja reči, ki so v popolnem nasprotju s pojmovanjem, kaj je primerno in kot ga zastopajo njeni bratje in njihove družine. Na videz preprosta zgradba pa je kar nabita z dinamičnostjo in prepojena z nadvse iskrivimi podtoni posmeha, zasmeha, poroga, kakor ga srečamo le porredkoma v delih naših pisateljev. Bor presenetljivo zanesljivo, brez slehernega truda razpira plasti življenja, ki ga poznamo, ali vsaj verjamemo, da ga, in človekove duševnosti, ki se nam odkriva drugačna, kot smo je vajeni, predvsem pa začenjamo po pisateljevi zaslugi doumevati, da stvari niso prav nič dokončne, da je absurd lahko logičen in obratno. Skratka, omajano je, kar se nam je zdelo trdno, trdno, kar se je kazalo varljivo. Tako se stare komponente jamajo sestavljati na novo v novo rezultanto, ki začudi, kakor nam pisatelj s knjigo nasploh pripravlja nova in nova presenečenja.

V pisateljsko ustvarjalnem smislu so ta (seveda ob Jonku) predvsem novela *Sopotnik*, zaradi pisateljevega popolnega odmika od doslej poznane. Lok se napne do skrajnosti, saj sta v tem besedilu racionalno in iracionalno nerazmejena, celo za-

menjana, prosto prehajata drugo v drugo, stopnjujeta napetost pričakovanja, uplahneta in porodita novo mogočnost. Čeprav je dogajanje na videz vezano na naš trenutek, čas in prostor, pa je hkrati zunaj časa in prostora. Vse je verjetno in neverjetno. Logično in nesmiselno. Nasprotje samega sebe, protislovje sebi. Ampak tak je današnji svet, je človek v njem, ki krčevito išče, da bi odkril poslednje resnice, pa komaj pozna samega sebe, če se sploh zaveda, kaj to pomeni. Ki je nenehno razklan v dvojnosti ali večosti svojega jaza, sam ujet v nenehna prizadevanja, da bi se potrdil, a ne najde svoje identitete, zato mora pretrpeti nove in nove poraze. Obsojen na možnosti, ki mu jih ponuja nagel razvoj, a tujec samemu sebi, nenehen brezuspešni iskalec, raziskovalec, ne bogljeni otrok, izročen na milost in nemilost neskončnosti danih možnosti, sredi katerih je ujetnik. Ves boj za en sam končni smoter, za srečno življenje, je dostikrat neosvobojen, je zgolj poskus, dokler ne bo presežena enopomenskost, neozaveščenost, se človeštvo ne bo vzdignilo nad obzorja in se ozrlo prek njih. Pisatelj se posmehuje svetu malce bridko, malce ironično in otožno hkrati. Njegovo razpiranje tankih plasti, teh najfinejših lističev človekove podzvesti, je previdno in natančno, skrajnje skrbno. Terja seveda zelo pozorno branje, ki je pravi užitek ravno zaradi izjemne pretehtanosti in zapletenosti, katera ne dovoljuje nezbranosti.

Zbirka se konča s krajšo prozo *Primadona Izabela*, ki se giblje povsem znotraj kroga človekove podzvesti in kaže popoln razkroj človekovega jaza, v kar se nujno izteka zaradi samozavedanja dokončne praznote, nesmiselnosti bivanja, jalovosti krčenja iz popolnosti v zgrbančenost telesa in duha, do izpraznjene biti in s tem do nič, najsi ji je še tako prizadeval za rešitev.

Knjigo, ki je lepa obogatitev naše izvirne književnosti, je opremila Manja Pavšič.

Nada Gaborovič

Človek v usodnih situacijah

Janez Vipotnik:
OJ TA MLINAR,
Partizanska knjiga,
Ljubljana 1983,
opremil Miha Vipotnik,
strani 209.

Cas, ki se odmika, je mogoče predstaviti na več načinov. Glede na to pač, čemu dati prednost, kaj postaviti pod bleščavo žaromet. Kaj izvzeti kot vredno literarne obdelave, umetniško pregnosti in iztrgati pozabi ali pa ožariti z novega zornega kota.

Janez Vipotnik je v svoji zbirki zgodb z naslovom *Ojta mlinar* izbral malega, brezimnega, skrajno preprostega človeka, da bi ga osvetlil s tiste strani, ki bo najbolje spregovorila o tragiki nekega bivanja v času in okolju in o tem, kako se znajde v usodni situaciji oziroma kako se nanjo odziva, kako jo sploh doje, če jo, saj je nanjo v vseh primerih nepripravljen, zato so tudi njegova ravnanja nenavadna za tisti čas.

Vseh pet zgodb se namreč konča tragično. Osrednje osebe, nosilke dogajanja, sprejmejo smrt kot sklep in posledico svoje krivde, za katero so obtožene, pa je v njenem pravem pomenu ne doumejo. Ta smrt jim je dosojena ali pa se zanjo zavestno odločijo. Do take situacije so jih pripeljali vojno stanje, ki jim je nasilno presekalo dotedanji način življenja, in nove okoliščine, katerim niso (še) dorasle. Niti nanje ni pripravljene. Iz tega rastejo dramatični trenutki, ki se sprevržejo v tragiko, katere splošni črtni je čas in vojna s svojimi nepredvidljivimi zakonitostmi, protislovji in nečlovečnostjo, ki ji še malo ni mar posebnosti okoliščin, po katerih se odvija nit bivanja posameznika ali ljudi oziroma zgodovinski trenutek, ki ureja dejanje in nehanje naroda.

Zgodba *Pankrt* vpelje bralca v knjigo, se razmahne v *Ljubezni na sodu smodnika*, razkrije v noveli *Ojta mlinar*, ki je dala knjigi naslov, paradoksalna protislovja vojnega časa in nasilja, se prek *Zidanice* izteče v *Zadnje steno*, v vprašanje morale in krivde, kakor se kažeza v ogledalu izjemne, vojne situacije, ki je vanjo postavljen mali, izgubljeni človek, nedorasel zapletenos-

tim, v katerih se je znašel na vsem lepem in nepričakovano.

Med deli s tematiko narodnoosvobodilnega boja je pričujoča zbirka krajših proz dovolj izjemna in zato zanimiva. Pri tem pa je bistveno, da je težišče ustvarjalnega napora namenjeno skrbnemu, natančnemu, do podrobnosti izrisanemu zaporedju vzrokov, ki so porodili tragične posledice za posameznika, njegovega osrednjega junaka v zgodbi. Osebo in pisateljsko Janeza Vipotnika zanima – in to želi sporočiti bralcu – kaj je pripeljalo do zapleta in razpleta drame in tragičnega izteka. Zakaj posameznik ni bil dorastel kritični situaciji? Je bila njegovemu značaju, stopnji ozaveščenosti in pripravljenosti morebiti preoddaljena, tuja? Kaj pomeni človek sebi in drugim? Kolikšna je njegova krivda, da se zlomi? Kdaj postane žrtev, kaj ga naredi za duhovnega pohabljenca? Kaj prekali v osebnost?

Ta rdeča nit je pisatelju kažipot pri njegovih ustvarjalnih prizadevanjih. Zato je postala fabulativna plat drugotnega pomena, prednjačijo raziskave, ki naj razčlenijo junakovo duševnost, njen razvoj ali vsaj premike od trenutka, ko se je klobčič začel odvijati in se je dramatična napetost jela stopnjevati, oseba, ki je vanjo uperjen žaromet, pa se je zganila in stopila svoji usodi naproti – se pravi neogibnosti časa, okoliščin, trenutka.

Vseh pet osrednjih oseb, nosilcev dogajanja in stanja ter njegovih posledic v njem, ima nekaj skupnega : znašle so se v mejni situaciji in ji niso dorasle bodisi po svoji lastni, bodisi po tuji krivdi, ki pa zmerom izhaja iz zgodovinske danosti, se pravi vojne, situaciji, ki je sprožila cele vrste sklopov protisil, ki delujejo zaviralno. Vsi so nenadoma prisiljeni nekaj storiti, ukreniti, se za nekaj odločiti, marsikaj doumeti. Iz njihovega privajenega in ustaljenega načina življenja jih je torej trda in kruta stvarnost vojnega časa postavila v položaj, ki nosi v sebi posledice,

torej se ne morejo ogniti stališču do stanja, kakršno je nastalo. Ne da bi se tega zavedali, so se znašli v primežu navzkrižij zgodovinskih silnic, ki so jim tuje in nedoumljive. Teža je zanje prehuda, ker ima drugačno specifikko, kot so je vajeni, in logičen (v nelogičnosti stanja) je edinole tragičen konec. Naj gre za pankrta Jožeta, ki pozna ozko zamejeni svet hleva in dvorišča gospodarjeve domačije, ki ga od rojstva izkoriščajo kot žival in je zanj največja sreča udobje mirnega spanca v hlevskem senu; kar se mu maščuje, ko se na prigovarjanje terenca Janeza odloči za odhod v partizane, kar naj bi spremenilo njegovo življenje v človeka dostojno in vredno. Ker pa na straži zmerom zadremlje, ne doumevajoč železne zakone vojaške discipline, tudi njega zadene kazen, določena za te vrste prestopke. Predolgo zarit v svoje vsilji, ločen od sveta, neprebujen zanj in za spremenjene okoliščine niti ne doume obsodbe, smrtno kazni z ustrelnitvijo, kakor ni doumel, da vojna ni igra, pač pa je boj na življenje in smrt. Torej absurd, kakršen je možen le v vojni. Ki je sama absurd.

Ali naj gre za kurirko Majdo, katere vroči ljubezen in ljubezensko dajanje zatreta plamen in kroglja sovražnikov, in pade pokončan tudi njen mož, in umre njegova mati sredi plamenov, kamor je šel ponjo, čeprav je vedel, da ga vermanske krogle ne bodo zgrešile, ker ga, partizanskega borca, iščejo preveč pohlepno.

In ko gre za Francko, ki jo je doletela smrtna kazen za njeno zavestno izdajo, saj namami več partizanov, svojih sovaščanov, k belim, pri čemer jo vodita želja in upanje mučeništva in svetništva, žrtvovanja za sveto stvar, kakor je prebrala v starih zgodbah o svetnikih. Ta Francka, edinka, ki si nenehno prepeva narodno Ojta mlinar, se pokaže podobno kot pankrt Jože, le da v drugačni luči, zavrtja in osebnostno nerazvita, zato značajska omahljiva in neizoblikovana,

enostranska, in kot vsi od česa zasvojeni ljudje, sposobna podlih dejanj.

Tudi v četrti zgodbi, v Zidanci, je tragični poboj partizanskih borcev izhodišče za raziskavo povzročiteljeve krivde, teže izdaje in maščevalnosti. Vendar partizan Peter spozna, da vse le ni tako preprosto in da tudi staro napotilo »zob za zob in oko za oko« ni zmerom dokončno, kot je tudi maščevanja več vrst, kakor ima zločin več obrazov, človeška strahopetnost in upogljivost različne izvore. Okoliščine preprečijo maščevanje. Petru ostane kot spomin globoko zaničevanje, prezir vsega, kar je človeka nevredno.

Poslednja zgodba govori o človeku, postavljenem pred usodno odločitev, ki je hkrati preizkušnja njegovih človeških moči: naj kaznuje svoje izdajstvo partizana sam ali ne. Razlog ni v ideoloških razhajanjih, pač pa v zavesti, da ga je žena opeharila za ljubezen, ko se je za njegovim hrbtom vrnila k svoji stari ljubezni, ki se ji prepušča z elementarno predanostjo, pozabljač na dolžnost zakonske žene, katera je Mirku sveta. Ta okorni, vedno v samoti prebivajoči človek se znajde v vozlišču zavesti, da krivda terja povračilo, da pa je izdajal iz ogorčene ljubosumnosti, ki je terjala zadostčenje. Ženino odkritje resnice in njen odhod sprožita njegovo odločitev. Toda njegov samomor čutimo bolj kot užaljeno samoljubje prevaranega moža kakor kot težnjo, da bi se moralno opral pred seboj. Tudi njega je onesrečila vojna, ki mu je naložila nepredvideno breme, kateremu ni bil kos. Iz častnega mladeniča je postal nečasten izdajalec in maščevalec, a le za kratek čas, saj tak ne more živeti, kolikor bi pač mogel. Tudi njega si je vojna izbrala za svojgo žrtev.

Pisateljevo pero se je potrdilo še posebej ob opisih narave, ljubezenskih prizorov in vojnih grozot.

Nada Gaborovič

Odtujena oseba

Janez J. Svajnec je s svojim drugim romanom *Dež na Silvestrovo* (za prvega Čuden dan v Bukevci je letos prejel Kajuhovo nagrado) potrdil svojo nesporno pisateljsko nadarjenost, saj je pokazal vse kvalitete dobrega pripovednika, opazovalca in presojevalca, ki mu zlepa nič ne uide v času, prostoru, med ljudmi, v življenju, koder nas vodi vsakdanjik.

Čeprav v novem delu premakne prizorišče dogajanja v sedanost, pa mu je izhodišče vendarle najtesnejša povezava s preteklostjo, z vojno. Osrednja oseba romana je sodnik Ivan, ki se, v našem času že v poznih srednjih letih, počuti zmerom bolj odveč, življenje pa občuti kot nekaj odmaknjenega, odtujenega. Nekaj, s čimer se vezi vse bolj trgajo. In vendar je bil nekoč, pred štirimi desetletji, mlad fant, študent, poln načrtov. Po izbruhu vojne je postal mlad partizan, borec slovite štirinajste divizije. Zatem častnik v naši vojski precej let, nazadnje sodnik, govorili so, da zelo uspešen in zgleden. In sijajen lovec. Toda videz bolj in bolj vara, izstopa resničnost, ta pa je neprijazna, zbujačča nelagodje. Kmalu po preselitvi v Maribor in v novem poklicu začenja v njem nekaj veneti, pisane barve, radost nad življenjem, zbledijo. Zapusti ga žena z obema sinovima, ki ga obiščeta le še kdaj pa kdaj. Ker je prepust, preodmaknjen, preveč obrnjen v preteklost in zazrt vase? Kdo ve – toda z njim ne želijo več živeti in ne razpravljati z njim o tem.

Na videz za njegove tihe in skoraj nevidne polome ni razlogov, a se nizajo drug za drugim. In nekega dne, nekega Silvestrovega večera, ko se bliža šestdesetemu letu življenja in se čuti že povsem izločenega, na čudno nezasneženo, nezimsko Silvestrovo, ko rosi dež, namesto da bi padali debeli beli kosmi spod zavešenega neba, opravlja sodnik Ivan nekakšen obračun s seboj, s svojo preteklostjo.

Nit spominjanja teče v zgodnji čas mladosti pa pritipa v današnjik, se ustavi v polpretek-

Janez J. Svajnec:
DEŽ NA SILVESTROVO,
Založba Kmečki glas,
Ljubljana 1984,
opremila Alenka Košir,
strani 194.

losti in iz poglavja v poglavje odkrije kaj bistveno pomembnega v razvoju sodnika Ivana. Brez dvoma je bil zunaj najsrečnejši čas deštvo, ki ga je prebil ob značajnem očetu, ob katerem se je tudi počutil čisto sproščenega in srečnega, pa ga je izgubil kmalu potem, ko je bila družina pregnana v Srbijo; Ivan je ostal v Sloveniji, ker ga je vojna zatekla v Ljubljani, aretaciji pa se je ognil, skrivajoč se v seniku pri botru, dokler se ni pridružil partizanom. Ves čas vojne je upal na snidenje z očetom, zato je bila vest, da so ga ustrelili Nemci, zanj prvi strašen udarec, od katerega si nikoli ni čisto opomogel. Šele veliko kasneje, bolj po naključju, je odkril pravo resnico o očetovi smrti, o materi in bratu, ki se je rodil nekaj mesecev po prihodu Ivanovih staršev v Srbijo.

Plast za plastjo, počasi, zelo skrbno in natančno odkriva sodnik Ivan svoje življenje. Svojo resnico o sebi in njem. Vse velike in majhne resnice, vse prevare in laži, ki se je srečeval z njimi. Skušá domisliti sebe nasproti prijateljem, domačim, sodelavcem, pa okoliščinam, vsemu, kar je predstavljalo smisel njegovega bivanja, namen njegovega ravnanja, odločitev. Lušči zrna spoznanj iz luskin, jedro iz lupin, da bi se prikopal do bistva, zadnjega spoznanja o sebi in svetu. Nikogar in ničesar ne želi kriviti za nič. Samo ugotavlja. Kakor to počne dober sodnik, pretehta vse okoliščine, jih strne v ugotovitve, zariše potek dogajanja. Sam je. Sam s seboj, odgovoren zase, čeprav se zaveda, da se življenju ni odtujil izključno po svoji krivdi, kakor je nesporno, da je krivda tudi v njegovem odnosu do soljudi, okolice, do samega sebe.

In po njem vojnega časa.

Očitno postane, da je tudi on vsemu navzlic še ena izmed žrtev vojne, ker je ni izbrisal in prebolel iz več vzrokov. Vse povojno življenje nosi v sebi posledice tistih časov, ne more se jih otestiti; naj se proti njim bojuje zavedno ali nezavedno, vračajo se, tičijo v njem, kot tihi tokovi

so, ki nevidno spodjedajo nabrežje. Nikoli ni mogel popolnoma dojeti nekaterih reči. Ne očetove smrti in ne strahot, ki jim je bil priča na pohodu legendarne štirinajste, ne podtikalске ovadbe, ki jo je napisal njegov najboljši sotovarš v vojski in zaradi katere je bil odpuščen iz nje, ne ženine nepričakovane odločitve, da ga zapusti, ne odnosa lovskih tovarišev. In ne samega sebe, ki zdaj živetari osamljen, vedno bolj privajen praznoti, vedno bolj odmaknjen vsemu, pa približan kozarcu in slabi družbi v naključnih gostilnah, vedno bolj gluha za vse tisto lepo, kar mu je nekoč pomenilo vrhunec sreče – narava, lovski pohodi, klic divjih gosi, prijeten občutek ob dobro opravljenem delu, domači. Spozna, da je vse to bilo le slepilo, poskus, da bi živel, kot si je predstavljal v fantovskih letih. Vojna je večino izučila, si prilastila najlepše, najbolj smiselno, najbolj obetavno.

Ob tem svojem junaku opisuje pisatelj Janez J. Svajncer generacijo »pred zaprtimi vrati« nasploh, saj jo je vojna na neki način najbolj zaznamovala, ko jo je izvzela iz življenja, jo tako rekoč izprla in nikoli več ni mogla stopiti tako v sled z njim, kakor bi ji to po vseh naravnih zakonitostih pritikalo. Kakršnega bi smela in morala živeti, pa je bila zanj prikrajšana, ker jo je preskočilo. Zato ostaja kljub prizadevanjem, da bi prispevala, dajala, se vključila, včasih vse preveč na obrobju ali zunaj kroga, znotraj katerega je dano biti drugim; odtujena, ranljiva, občutljiva.

Nič čudnega, izzveneva iz *Dežja na Silvestrovo*, da se občutek tesnobe v njej stopnjuje, osamljenost razraščá, da se odmika, ker se čuti odveč in je zato tudi zbegana.

Odtujenost, ki vse bolj gospodari sodniku Ivanu, ga polagoma speha na rob življenja, v jalo-ve popoldneve in večere, v prazne, nespečne noči. Kar mu je nekoč osmišljalo vsakdanjik, zlasti stiki z naravo v vseh oblikah, poklicno delo, družina, se stuli v njem iz prijaznega ognja v prha-

vico na opustelem pogorišču. Začno ga zapuščati prijatelji. Od njega se obračajo lovski tovariši, sodelavci. Trdno deblo načelnja trhloba. Vse bolj zadeva ob neprijaznosti, uspehi na vseh področjih usihajo. Jame hirati duševno in telesno. Nikjer ni rešilne svetlobe, nobenega žarka upanja več. Počasi admira svetu, življenju in bolj in bolj nepotreben celo samemu sebi končno shira.

Sodnik Ivan je nekakšen neprilagojenec, »junak našega časa«, odvečen človek, oseba, po kateri kmalu nihče več ne bo spraševal, osamljeni izobraženec, čigar smrt ne bo nikogar potrla ne pretresla, saj se z njo ne bo nič usodno predručilo. Resda mu je nekoč davno bilo vodilo klic divjih gosi, neskaljena lepota narave, da je bil poln načrtov in upov, da je prisegal na vrednote in so mu čednosti in vrline pomenile toliko kot čast, da je poznal svojo dolžnost in je umiral v peklú pohoda štirinajste skupaj z drugimi. Toda v današnjem silovito naglem spreminjanju je ostal nekako naplavljen, izločen, zato globoko v sebi nesprijaznjen in skrhan, samo še ugašanju zapisan.

Roman je napisan izredno tekoče, v lepem, bogatem in skrbnem jeziku ter modernem slogu. Imenitni so opisi narave, ki so že čista lirika. Pisateljeva sposobnost življenja v svet pozne srednje generacije pa kaže odličnega dušeslovca, zato bo delo zanimivo za vsakega bralca.

Nada Gaborovič

Otroštvo v vojni

Nobenega dvoma ni, da je vojni čas še vedno navdihovalec brez primere. Koliko slovenskih pisateljev se je lotilo teh usodnih let, toliko je novih odpiranj, novih spoznanj, tragik; po svoje, izvirno, pregnete oblikovalne snovi. Toda če se je komu posrečilo zares izjemno umetniško in s polnim navdihom izoblikovati pripoved o svoji zgodnji mladosti v vojnem času, se je to brez dvoma Pavletu Zidarju. Njegova *Okupacija Javornika*, posvečena spomenu znanega ljubitelja planin dr. Franceta Avčina in njegovi ženi Liljani, zagotovo sodi v sam vrh pisanja o nekem času, ljudeh v njem, o realnem času in resničnih ljudeh, ki pa so zadobili v literarni obdelavi nove razsežnosti, postali ne samo podoba, pač pa simbol.

Delo je napisano scela, v enem samem ustvarjalnem zamahu, zato je slogovno in vsebinsko enovito in predstavlja bržčas eno najboljših besedil, kar jih je ta plodoviti in zanimivi pisatelj doslej napisal. Najdragocenejša odlika je vsekakor odkritost, ki povsem prevzame bralca in ki daje slutiti, kako silovito potrebo je čutil pisatelj, da bi odložil breme, ki ga je nosil. Kajti njegova pripoved je v bistvu najgloblja izpoved o mračnih trenutkih njegovega zgodnjega otroštva in prvega mladeništvu, pa tudi o posledicah, ki ne le da še niso ugasnile v njem, pač pa spodjedajo njegovo zavest, saj so se nekoč davno strastno zagrizle v podzavest. Odtod tudi prihajajo izpovedna hotenja po volji njegove pisateljske ustvarjalnosti v današnjik, se ozirajo po našem svetu in času in se levijo, sprva sicer še nežna in neskončno ranljiva, vendar prav zaradi moči, ki jo ima kot človek in predvsem kot ustvarjalec, kmalu zadobijo tršo kožo, da lahko živijo, preživljajo vse travme in se zazirajo tudi naprej.

Pavle Zidar:
OKUPACIJA JAVORNIKA,
Založba Borec,
Ljubljana 1984,
opremil Zlatko Drčar,
strani 158.

Okupacija Javornika je za Zidarja pomenilo očiščevalno dejanje. O tem govori ves literarni

postopek. Kar je bilo po drobcih razsejano v drugih njegovih delih, se je v pričujoči knjigi strnilo v monolitno pripoved – izpoved o življenju v Javorniku do izbruha druge vojne in o mesecih v njej, pa o času po njej ter s pobilskom na uro poslednje resnice, spoznanja, odkritja – zdaj, po osemtridesetih letih, kar se je končal tisti grdi sen, v katerem je trinajstletnik dozorl proti svoji volji in zoper naravne zakonitosti v prezrelega moža, postavljenega za razsojevalca v velikih in temeljnih rečeh.

Umetnina nas popelje skozi zgodnje pisateljevo otroštvo in preraščanje v dečka, ki je devet let sameval kot edinorojenec. Pogosto napeto domače ozračje predrugači sestrino rojstvo, veselje zlasti za pogosto čemerno mater. Pozornost posveti deček zdaj šoli in okolju. Spoznavati jame družbene razlike, prvi stiki s krivico ga polnijo z ogorčenjem in globokim zaničevanjem. Tegobe brezčutnega vsakdanjika mu, revnemu delavskemu otroku, lajša s svojo posebno obsianostjo narava, h kateri se je – tudi po zaslugi stare matere – obrnil zaradi neizčrpnih možnosti sanjarjenja. Toda vdor tuje vojske in vse nenadne spremembe v zvezi s tem kruto polomijo mlade poganjke pričakovanj o prihodnosti. Otroško-fantovske igre se predrugačijo. Postanejo igre na življenje in smrt. Terjajo od njega odločitve zrelega človeka, z vsemi odgovornostmi vred, kar seveda zaznamuje njegovo življenje.

Brez sleherne privzdignjenosti, ponarejenosti ali privzetih ugotovitev in misli, povsem izvirno, je Pavle Zidar v *Okupaciji Javornika* obsodil vojno, nasilje, zmede, ki jih prinaša in povzroča. Skozi oči otroka in dečka je pretresljivo, iskreno in neposredno ocenil tiste čase in razmere v rodnem Javorniku, kjer se je človeško začel oblikovati v tedaj še neoskrunjeni naravi in sredi dobrih ljudi, ki so mu vliivali zaupanje v vrednote. Njegova pripoved je magično priteg-

ljiva, tako zaradi odkritosti kakor zaradi umetniške in ustvarjalne moči, ki ga je spremljala od začetka do konca. Verjetno bralec zato občuti to kot zaupljivost, kot posebno vrednoto in dar, ki ga obvezujeta. Kar pa je tista čarobna formula, ki je najvišji smoter sleherne prave umetnine.

Čeprav to dognano delo govori o otroku in dečku v krutem vojnem času in o okoliščinah, ki vplivajo na njegov duhovni razvoj in nosijo v sebi vse zamerke poznejših dejanj in ravnanj, spoznanj in odločitev, pa je namenjeno predvsem odraslim. Da bi doumeli, odkrili, spoznali marsikaj, čemur so se ognili hote ali nehoti, kar jim je bilo prikrito, za kar so bili opoharjeni, prikrajšani – po svoji ali tuji krivdi. In da bi našli v knjigi odgovore na mnoga vprašanja, ki znajo zasvedrati v človeka bolečino, če ni zadovoljivih razlag. Hkrati pa bo zaanje Zidarjevo umetniško dejanje resnični užitek, doživetje posebne vrste.

Vendar bo knjiga tudi za zahtevnejše mlade bralce dragocen vir spoznanj in odkritij, zlasti če bodo sledili pisatelju pozorno in natančno ter razbirali sporočilo umetnine med plastmi, kamor so položena. Še posebej se bodo bogatili ob Zidarjevem jeziku, bogatem, klenem, po odbiri izrazja, ki odkriva in predstavlja pokrajinske značilnosti, po izvirnosti, izbrušenosti in skrbnosti naravnost zglednem. Vse zaresne umetnine so hkrati tudi zelo preproste. Takšna je *Okupacija Javornika*. Domiselna, izvirna, duhovita, bridko zajedljiva, odkrita, pretresljiva, iskriva, kristalnih misli, živa, polnokrvna, naravnostna, nesprenevedava, rahločutna, s podtoni večnih vprašanj o bivanju, o nesmislih in smislih. O vojni kot največjem nesmislu in zlu, saj kot mora leže na otroka in ga zaznamuje za zmerom. Kako naj živi z vsemi temi brazgotinami in obrunki na duši in telesu? S krivdami nekrivega, ki mu jih je naložila vojna z vsemi svojimi oblikami in podobami? Delo je

odškrnitev vrat v najglobljo pisateljevo intimo. Že sam začetek, pravzaprav uvodne misli, v katerem se Pavle Zidar jedko posmehne dejstvu, da je zaradi naše razbohotene birokracije nenadoma ostal sploh brez svojega rojstnega kraja, Javornika, dokazuje, kako živo ga prizadevajo vse naše napake in zgrešenosti, spodrsrljaji in brezbržnostni nasploh. Zlasti še tiste, povezane z vsem, kar mu predstavlja svetinjo, ki je zanj tudi in predvsem kraj njegovega otroštva, kateremu je najgloblje zavezan. Saj je zanj čudež že njegov obstoj sam, njegova izjemna, čista lepota pa še posebna dragocenost, ker je oblikovala njegovo osebnost od vsega začetka.

Pisatelju pomeni navezanost na vse domače izvor vsega najbistvenejšega, najboljšega. Nenadomestljivega, neponovljivega. Nekaj, kar odrešuje, odvezuje, kar edinole zmore dajati in dati občutek trdnosti, osvobojenosti.

Gotovo je botrovalo uspešnosti pričujoče umetnine dejstvo, da je snov, ki jo je nosil v sebi, zorela leta in leta, dokler ni kot popolnoma dozorela in dognana čakala trenutek, ko jo je vzdignil iz sebe. Toda požlahtnila sta jo iskriva duhovitost in humornost, ki ju je zmožen samo zaresni umetnik s pravim ustvarjalnim zagonom in tankim posluhom. Samo on lahko ponudi bralcu tudi svoje zrele izkušnje, spoznanja in možnosti, tako da po njih zmore najti pot do samega sebe, se zazre naokoli po svetu in se jame morebiti spraševati o nekaterih temeljnih stvareh drugače kot doslej. Kolikor se sploh je spraševal ali so ga zanimala. Knjižno opremo je prispeval Zlatko Drčar. Postavil je žično pregrado kot zaporo med svetom svobode in utesnjenostjo nesvobode.

dr. Ignacij Voje

Stanje študija zgodovine na jugoslovanskih univerzah

Na VII. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Novem Sadu leta 1977 so zgodovinarji opozorili na nekatere zelo negativne tendence pri izvajanju reforme pouka zgodovine v sistemu vzgoje in izobraževanja. Poudarjeno je sicer bilo, da je pouk zgodovine kljub vsem pomanjkljivostim najpopolnejši in najbolj zaokrožen v osnovni šoli. Zelo omejeno vlogo pa je dobila zgodovina v srednjem usmerjenem izobraževanju, kar lahko negativno vpliva tudi na univerzitetni študij. Sodobni zgodovini in v okviru nje zgodovini narodnoosvobodilnega boja je posvečeno v učnih programih mnogo več pozornosti in odmerjen sorazmerno večji fond tedenskih ur kot drugim obdobjem razvoja (npr. antiki, fevdalizmu). To pa je tudi vse, kar so zgodovinarji dosegli v svojih prizadevanjih. Zato so sklepi, ki so jih zgodovinarji sprejeli na VII. kongresu pred sedmimi leti, še zdaj veljavni in aktualni.

* * *

Med drugim je bilo v sklepih v zvezi s študijem zgodovine na naših univerzah zapisano: »Kongres ugotavlja, da mora v zvezi s spremembo položaja zgodovine v srednjem usmerjenem izobraževanju priti do novih prijemov in novih metod v visokem izobraževanju, in predlaga, da se v obliki medkatedrskega in drugega sodelovanja obravnavajo tudi organizacijska in vsebinska vprašanja študija. Z medsebojnim dogovarjanjem bi morali premagati tisto škodljivo izolacijo, do katere je prišlo v visokem šolstvu pred dvema desetletjema...« Pobuda jugoslovanskih zgodovinarjev za akcijo je prehitela snovalce sedanje reforme visokošolskega izobraževanja.

* * *

Odločujoči prosvetni organi se na sklepe, resolucije, mnenja in stališča strokovnjakov bolj malo ozirajo. Zgodovinarji, združeni v svoji stanovski organizaciji Zvezi zgodovinskih društev Jugoslavije, ki je kolektivni član SZDLJ, nimajo tistega vpliva na reformo izobraževanja, ki bi ga po strokovni in družbeni plati morali imeti. Značilno za naš izobraževalni sistem je, da niti ena reforma univerzitetnega študija ni bila izpeljana do konca, da bi lahko preverili njene pozitivne ali negativne rezultate. Zato je zelo dvomljivo, ali je sedanja reforma, ki naj bi uvedla »usmerjeno« izobraževanje v visoko šolstvo v prihodnjem študijskem letu, strokovno utemeljena in dobro pripravljena?

* * *

Studij zgodovine na naših univerzah je šel od osvoboditve skozi razne reforme. Posledica tega je, da imamo sedaj veliko različnosti in pestrosti v študijskih načrtih. V analizi učnih načrtov in programov želim poudariti to, kar je ostalo skupno, enotno, in opozoriti na razlike. Analizo sem lahko napravil na podlagi gradiva in informacij, ki so mi jih posredovali: Odeljenje za istoriju v Beogradu, Odsjek za povijest v Zagrebu, Odsjek za povijest v Zadru, Katedra za istoriju v Novem Sadu, Nastavno-naučno študijska grupa za istoriju u Skopju, Naučno-nastavni odsjek za istoriju v Sarajevu in Oddelek za zgodovino v Ljubljani. Gradiva niso poslali oddelki za zgodovino iz Prištine (filozofska fakulteta), Nikšića (nastavnički fakultet) in Osijek (na tamkajšnji pedagoški fakulteti je organiziran izredni študij v III. in IV. letniku, in to na podlagi učnega načrta in programa filozofske fakultete v Zagrebu).

Če se na kratko ozremo na historiat reform, ki so po osvoboditvi pri nas bistveno vplivale na razvoj univerzitetnega študija, lahko pripomnim, da so se nekateri reformni posegi uvajali brez sodelovanja univerzitetnih učiteljev ali pa so bile njihove sugestije in pripombe upoštevane le delno. Za nekatere od teh reform je prav tako značilno, da se niso uvajale v vseh okoljih, čeprav so bile predvidene za vso državo. Že leta 1947 je bil odpravljen predvojni sistem študija, ki je bil razdeljen na predmete A, B in C (A obča zgodovina, B narodna zgodovina, C ali geografija, ali umetnostna zgodovina, ali svetovna književnost, ali etnologija). Predmeta A in B sta bila združena v en predmet kot A, kot predmet B pa so se na zgodovino vezale geografija, etnologija ali filozofija. Razlika glede na predvojni sistem je bila v tem, da sta bila predmeta A in B enakovredna in da je študij predmeta B trajal 6 semestrov. Študijske zahteve so se za študente zelo povečale. V naslednji reformi so zvezni prosvetni organi težili za tem, da se na vseh filozofskih fakultetah v državi uvede enoten študijski sistem, in to v obliki enopredmetnih študijskih skupin z večjim številom pomožnih splošnih predmetov in z delitvijo na veliko delnih izpitov. Ta novi sistem študija se je uveljavil s šolskim letom 1950/51. Število pomožnih predmetov se je povečalo kot posledica preureditve gimnazij. Skrčene programe zgodovine na gimnazijah je bilo treba nadoknaditi na fakultetah. Sistem delnih izpitov je veliko manj discipliniral študij, kot

se je od njega pričakovalo. Univerzitetni študij je dobival bolj in bolj značaj srednješolskega. To ni bil več kompleksni univerzitetni študij, ki je dopuščal boljšim študentov več samostojnega dela. Na medkatedrskih sestankih leta 1956 in 1957 je bilo na osnovi detaljne analize ugotovljeno, da med zgodovinskimi skupinami ni bistvenih razlik glede na vsebino študija in da so razlike glede študijskih pogojev minimalne. Takoj moram pripomniti, da so nekatere fakultete sistem enopredmetnih skupin z manjšimi modifikacijami obdržale do danes.

Že leta 1958 so zvezna skupščina in republiške na osnovi resolucije sprejele nova načela o ureditvi študija na univerzah. Tudi ta reforma bi morala zajeti vso državo, vendar so novi sistem študija uvedli le na univerzi v Ljubljani, in to v študijskem letu 1959/60. Na drugih filozofskih fakultetah v Jugoslaviji so ta sistem študija uvajali le delno, kasneje pa so ga povsem opustili in se vrnili k enopredmetnim skupinam. Osnovni zahtevi te reforme sta bili:

a) vse študijske skupine pedagoškega značaja morajo biti dvopredmetne. Pojem »predmet« in profil njegovega študija je določen po njegovem profilu v srednji šoli.

b) študij naj se v bodoče organizira v treh stopnjah. Prva in druga stopnja ustrežata štiriletnemu univerzitetnemu študiju, medtem ko predstavlja III. stopnja določeno specializacijo in uvajanje v znanstveno delo. To načelo je postavilo tudi zahtevo, da naj ima vsaka stopnja zaključen študij (študent dobi ob koncu vsake stopnje diplomu). Praktični razlogi so narekovali takšen sistem študija, ker je bila potreba po vseh vrstah kadrov velika. Pozneje je prišlo prav zaradi uveljavljanja I. stopnje na fakultetah do nesoglasij z obstoječimi pedagoškimi akademijami, ker sta obe šoli, vsaka na svoj način, oblikovali enak profil kadrov. Prav reforma visokošolskega študija leta 1958 je vzrok za neenoten sistem izobraževanja zgodovinarjev na jugoslovanskih univerzah.

Ob vseh teh številnih in različno zastavljenih reformah na jugoslovanskih univerzah se moramo vprašati, ali obstajajo kake skupne osnove, ali obstaja kaka skupna nit pri pouku zgodovine od osnovne šole do univerze? Ali lahko študij zgodovine na univerzi gradi na znanju, kakršnega si je pridobil absolvent srednje šole pri pouku zgodovine? Dejstvo je, da se v celotnem sistemu izobraževanja zožuje prostor za zgodovino. Po

prvi šolski reformi v petdesetih letih so začeli zgodovino odrivati v zgodnejše razvojno obdobje otrok, to se pravi v osnovno šolo. Ko je učenec dozoreval v osebnost, je vse manj in manj prihajal v stik z zgodovino v šoli. Reforma usmerjenega izobraževanja je še bolj zožila prostor zgodovini v srednjih šolah. Zgodilo se je celo, da se je na ravni srednje šole bistveno spremenil značaj predmeta. Zgodovina je postala strokovni predmet, zgubila je značaj splošnovzgojnega in izobraževalnega predmeta. V usmerjenem izobraževanju naj bi tudi predmet zgodovina bil priprava za določen poklic. Z drugo besedo, ali je sedanji program za zgodovino v nekaterih usmeritvah že tako dograjen, da usposablja za uspešen študij zgodovine na fakultetah? Žal doseданje izkušnje tega ne potrjujejo. Vse je treba začeti znova! Seveda pa je treba postaviti še drugo vprašanje, ali doseđanji študij zgodovine na naših fakultetah usposablja bodoče učitelje zgodovine za uspešno pedagoško delo v osnovni šoli in predvsem v šolah srednjega usmerjenega izobraževanja. Spremembe v programih srednjega usmerjenega izobraževanja brez dvoma zahtevajo izpopolnitve in preusmeritve v programih študija zgodovine na fakultetah ter prilagajanje sodobnim zahtevam. To naj bi bilo bistvo univerzitetne reforme v sistemu usmerjenega izobraževanja.

Kateri sistemi študija zgodovine na filozofskih fakultetah v Jugoslaviji so potrjeni, je razvidno iz učnih načrtov. V njih prevladujejo enopredmetne smeri v večini zgodovinskih oddelkov (Beograd, Novi Sad, Sarajevo, Skopje). Dvopredmetna smer je uveljavljena v Ljubljani, Zagrebu in Zadru. V Ljubljani in Zagrebu je možno študirati tudi enopredmetno skupino. V Ljubljani mora študent, ki se vpiše na enopredmetno skupino, vpisati intenzivni kurz nemškega in latinskega jezika, ki po številu tedenskih ur nadomeščata skupino B na I. stopnji, na II. stopnji pa se intenzivirajo seminarsko delo in seminarske naloge. Razlika med enopredmetno skupino v Ljubljani in Zagrebu je v tem, da je v Zagrebu enopredmetna skupina nepedagoška, medtem ko je v Ljubljani tudi ta skupina pedagoška (študent mora vpisati tudi splošne pedagoške predmete in specialno metodiko). Po svoje lahko tudi študent v Sarajevu kombinira predmet A, zgodovino, s predmetom B iz tehle predmetov: latinski jezik s književnostjo, turški jezik s književnostjo. Specifično za enopredmetno

skupino v Beogradu in Novem Sadu je v tem, da mora študent vpisati tudi tako imenovane izbirne predmete. V Beogradu imajo dve skupini izbirnih predmetov. Prva skupina so: 1. politična ekonomija, 2. zgodovina filozofije, 3. filozofija marksizma, 4. obča sociologija in 5. socialna psihologija. Druga skupina pa so: 1. grški jezik, 2. latinski jezik II, 3. starocerkvenoslovanski jezik s cirilsko paleografijo, 4. pregled antične književnosti, 5. arheologija, 6. zgodovina umetnosti, 7. zgodovina socialnih teorij, 8. zgodovina pedagogike, 9. etnologija in 10. zgodovina delavskega gibanja. V Novem Sadu so prav tako imeli dve skupini izbirnih predmetov. V prvi skupini sta arhivistika in osnove muzeologije, v drugi pa filozofija marksizma in zgodovina marksizma. Specializacija je v Beogradu, Zagrebu in v Novem Sadu predvidena v statutu, vendar ni organizirana.

V učnih načrtih vseh fakultet je več skupin predmetov splošnih, glavnih ali ožje strokovnih in pomožnih. V Zagrebu imajo nekatere takoiimenovane specialne predmete (kultura izražanja, uvod v informatiko, metodologija znanstvenega dela), v Novem Sadu pa predmete obče strokovnosti (klasični jezik, genetika in pedagogika psihologije, osnove pedagoških znanosti, nauk o družbi, politična ekonomija, socialistično samoupravljanje). Sicer pa prevladuje prva osnovna delitev. Med splošne predmete običajno uvrščajo marksizem z osnovami samoupravljanja, splošno ljudsko obrambo, občo pedagogiko, specialno (mladinsko) psihologijo, telesno vzgojo. Na večini fakultet je tuji jezik uvrščen v skupino splošnih predmetov. Študentje si lahko izberejo enega od svetovnih jezikov (angleščina, francoščina, nemščina, ruščina). Od klasičnih jezikov je predpisan študij latinskega, starogrškega ali turškega jezika, ki pa so običajno uvrščeni med pomožne predmete. Ljubljana je v pogledu obveznega učenja tujega in klasičnega jezika izjema, za študente dvopredmetne skupine namreč ni obvezno. Toda moram takoj pripomniti, da je na večini fakultet študij tujega svetovnega jezika in klasičnega jezika predviden v prvem letniku, in to z zelo majhnim fondom tedenskih ur. (npr. v Zagrebu 1 + 1 ura!). Dobimo vtis, kot da je študij modernih in klasičnih jezikov zgolj formalizem. Dvomljivo je, da se je možno v enem letu naučiti tujega jezika toliko, da ga študent lahko uporablja pri študiju tuje literature ali pri seminarskem delu

za branje virov. Zdi se mi, da je rešitev Oddelka za zgodovino v Ljubljani veliko racionalnejša in uspešnejša, ker so le za študente enopredmetne skupine organizirali intenzivne kurze nemškega in latinskega jezika (jeziki virov za slovensko starejšo zgodovino). Vsak jezik študirajo dve leti po 6 ur na teden; študij je organiziran v obliki predavanj in vaj. V učnem načrtu zgodovinskega oddelka v Sarajevu sem ugotovil neko specifičnost v zvezi z jeziki. Pri njih so v prvem semestru predvidena predavanja in vaje iz srbskohrvatskega oziroma hrvatskosrbskega jezika. Mislim, da komentar ni potreben. Verjetno pa ta primer kmalu ne bo več izjema, saj postajata izražanje in pisnost v materinem jeziku vse slabša in slabša. Prav tako se postavlja vprašanje, kako je s tujim živim jezikom, ki se ga dijaki učijo 8 let v osnovni in srednji šoli. Ali je res potrebno, da ga študent ponovno vpisuje na fakulteti, in to v časovno zelo omejenem in množičnem kurzu. Brez dvoma ti predmeti odvzemajo strokovnim predmetom prepotrebne ure.

V skupini glavnih ali strokovnih predmetov se študij zgodovine na vseh fakultetah deli na občo in narodno zgodovino. Ko primerjamo delitev obče in narodne zgodovine po posameznih obdobjih, je treba opozoriti na vprašanje periodizacije. Čeprav je v glavnem sprejeta klasična delitev na stari vek ali antično obdobje, na srednji vek ali fevdalizem in na novi vek ter na najnovejše obdobje ali sodobni vek, meje med posameznimi obdobji niso postavljene povsod enako. Pri tem ni večjih dilem za starejša obdobja, čeprav so tudi tu vidna nekatera razhajanja. Večji problemi so pri periodizaciji novega in najnovejšega obdobja. Neenotno je postavljena meja sodobnosti (1918, 1941, 1945?). Za srednji vek se običajno postavlja zgornja meja z letom 1500. V Zagrebu se po letu 1500 deli obča in narodna zgodovina na obdobje od 16. do 18. stoletja, na novi vek od 18. stol. do 1870 in na najnovejši vek od 1870 do 1970. V Sarajevu delijo narodno zgodovino na srednji vek, obdobje turške vladavine in na novi vek s sodobno zgodovino. V Ljubljani je v okviru predmeta fevdalizem zaobsežen srednji vek in obdobje od 16. do 18. stoletja. V večini učnih načrtov je obdobje narodne zgodovine po letu 1918 zajeto v predmetu zgodovina Jugoslavije (Zagreb, Zadar, Beograd, Novi Sad, Ljubljana).

V okviru strokovnih predmetov imajo na nekaterih oddelkih tudi specialne predme-

te. V Beogradu in Skopju predavajo poseben predmet zgodovina Bizanca, v Zagrebu in Zadru pa študentje vpisujejo ekonomsko zgodovino novega veka. V Novem Sadu so pri vsakem predmetu iz obče in narodne zgodovine predvideni specialni kurzi, ki dopolnjujejo redni študij. V Sarajevu je v okviru predmeta zgodovina narodov BiH in predmeta zgodovina narodov in narodnosti Jugoslavije posebna pozornost posvečena turškemu obdobju. Vse omenjene specifičnosti v predmetniku so brez dvoma upravičene.

Na vseh naših zgodovinskih oddelkih predavajo poleg zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije tudi ožje nacionalne zgodovine. V tem pogledu imajo naše fakultete specifično funkcijo. So namreč centri nacionalnih strok. Ker se univerzitetni učitelji ukvarjajo tudi z znanstveni raziskavami, predvsem problemi ožje nacionalne zgodovine, so fakultete v nekem smislu tudi centri znanstvenega raziskovalnega dela, ki dobi svojo aplikacijo v pedagoškem delu. Pomembna je tudi ugotovitev, da so prav na fakultetah koncentrirani najboljši strokovnjaki določenih strok. V okviru narodne zgodovine imajo posebna predavanja o zgodovini slovenskega naroda v Ljubljani, hrvatskega v Zagrebu in Zadru, makedonskega v Skopju, narodov Bosne in Hercegovine v Sarajevu, albanskega naroda v Pristini. Le v Beogradu in Novem Sadu predavajo zgodovino srbskega naroda oziroma zgodovino narodov Vojvodine v okviru predmeta zgodovina narodov in narodnosti Jugoslavije. Na vseh zgodovinskih oddelkih v posebnih kurzi obravnavajo zgodovino narodov in narodnosti Jugoslavije z dokaj velikim fondom ur. Na vseh zgodovinskih oddelkih jugoslovanskih univerz se zgodovina narodnoosvobodilnega boja obravnava sicer v okviru predmeta zgodovina Jugoslavije, vendar je temu slavnemu obdobju naše zgodovine odmerjeno v primerjavi z drugimi predmeti precejšnje število tedenskih ur. Poudariti je treba, da na vseh jugoslovanskih univerzah predavajo zgodovino narodnoosvobodilnega boja najboljši strokovnjaki specialisti. V zadnjem času pa se na vseh zgodovinskih oddelkih trudijo, da bi poseben poudarek dali tudi povojnemu obdobju – obdobju socialistične graditve. Tudi to področje že zasedajo posebej za to obdobje habilitirani univerzitetni učitelji.

V okviru pomožnih predmetov zavzema

prvo mesto predmet, ki ima sicer različne nazive, vsebinsko pa je enak. To je uvod v študij zgodovine, uvod v zgodovinsko znanost ali metodologija zgodovinskih znanosti. Poleg tega predmeta je močan poudarek na zgodovinskih pomožnih vedah: paleografiji, diplomatiki in običajno tudi arhivistiki. V Ljubljani predavajo arhivistiko kot fakultativen predmet, za študente enopredmetne skupine pa kot obvezen. Na vseh fakultetah je med pomožne predmete uvrščena specialna metodika zgodovinskega pouka. Najslabša stran študijskega načrta oddelka za zgodovino v Beogradu je zapostavljenost pedagoško-psihološko-metodičnega izobraževanja študentov zgodovine. Te predmete vpisujejo študentje fakultativno, to se pravi, da poslušajo predavanja in polagajo izpite le tisti, ki se odločijo za učiteljski poklic. V zvezi s poukom specialne metodike moram poudariti še to, da so pogoji na naših fakultetah za moderen pouk tega predmeta zelo slabi. Na nobeni fakulteti ni specialnih kabinetov z nujno opremo. Dogaja se celo to, da so kabineti za zgodovino v nekaterih osnovnih šolah mnogo bolj opremljeni s sodobnimi učili kot fakultete. Zelo slabi so tudi pogoji za praktične vaje in nastope v obliki hospitacij po osnovnih in srednjih šolah. V Beogradu imajo v okviru pomožnih predmetov še predmet zgodovinska geografija. Razen v Ljubljani in Zagrebu, kjer lahko študent v okviru dvopredmetne skupine povezuje študij zgodovine z geografijo, takšne možnosti na drugih fakultetah ni. Ker je v Beogradu, kjer je zelo močna tradicija zgodovinske geografije, prišlo v študijskih načrtih do popolne prekinitve povezave med zgodovino in geografijo, so oblikovalci študijskega programa našli rešitev v tem, da so uvedli zgodovinsko geografijo vsaj kot pomožni predmet.

Odnos med strokovnimi in pomožnimi ter občimi predmeti je v študijskih načrtih zelo različen. Po statutih je za študij na fakultetah predvideno na teden trideset ur. Za strokovne in pomožne predmete je v posameznih letnikih predviden različen fond ur. S splošnimi predmeti so študentje najbolj obremenjeni v prvih letnikih, v katerih ti predmeti zavzemajo tudi do 30 % ur, medtem ko bi morala biti idealna obremenitev največ 20 % ur na teden. Obstajajo pa tendence, ki stremijo za tem, da bi se na račun strokovnih predmetov povečalo število ur za splošne predmete.

Obveznosti študentov kot tudi izpitni režimi so po posameznih zgodovinskih oddelkih zelo različni. Študentje morajo aktivno sodelovati na seminarjih in vajah, in to z referati, seminarskimi in diplomskimi nalogami. V Zagrebu morajo študentje pri vseh predmetih na seminarjih sodelovati z referati. Referati so predvideni tudi v Ljubljani. Obveznost seminarskih nalog je še bolj nenotna. V Beogradu mora študent izdelati 7 seminarskih nalog (iz obče zgodovine starega, srednjega in novega veka, iz zgodovine Bizanca, iz zgodovine narodov Jugoslavije, srednji in novi vek, in iz zgodovine Jugoslavije). Na vseh drugih fakultetah sta predpisani po dve seminarski nalogi, le v Ljubljani, Zagrebu in Zadru se zahteva samo diplomsko delo. Na vseh fakultetah se konča študij z zagovorom diplomske naloge. Povsod je uveljavljen sistem študija leto za letom, kar v večji meri angažira tako profesorje kot asistente. Takšna intenzifikacija študija bi zahtevala precej drugačno kadrovsko strukturo, kot jo imamo sedaj na naših oddelkih. Na skoraj vseh oddelkih so delni in diplomski izpiti ustni razen v Beogradu, kjer je še ohranjen pisni izpit v obliki klavzure pri enem od glavnih predmetov, v Sarajevu, kjer so izpiti v glavnem ustni in pisni iz skoraj vseh predmetov, in v Skopju, kjer lahko študent sam izbira, kateri izpit bo polagal ustno in pisno. Pogojno ali obvezno so na nekaterih oddelkih za nekatere predmete predvideni tudi kolokviji.

Posebno poglavje v učnih načrtih so ekskurzije in terensko delo. Brez dvoma je ta oblika pouka za zgodovinarja, bodočega učitelja, zelo pomembna in bi morala najti mesto kot obvezna oblika študija v vseh učnih načrtih. Posebno izdelan program ekskurzij in terenskih vaj najdemo v učnih načrtih Skopja in Ljubljane. Vsak študent bi se moral med študijem seznaniti s kulturno in zgodovinsko dediščino (arhivi, muzeji) in kulturnimi ter zgodovinskimi spomeniki na ožjem in širšem območju. Vsaka generacija študentov bi morala obiskati širša območja Jugoslavije, s čimer bi dosegli tudi boljše poznavanje in razumevanje med narodi in narodnostmi Jugoslavije. Ena od nalog učitelja zgodovine je tudi vzgajanje naših mladih generacij v smislu bratstva in enotnosti. Kot primer zelo tesnega sodelovanja med zgodovinskimi oddelki na tem področju bi navedel redne obiske med Oddelkom za zgodovino v Ljubljani in Odsjekom za povijest v

Zagrebu. Že več kot dvajset let organizirata oddelka izmenoma vsak vsako drugo leto ekskurzijo v Ljubljano oziroma Zagreb. Po obisku in pogovorih na fakulteti sledi ogled Ljubljane oziroma Zagreba in obisk enega od bližnjih zgodovinskih krajev (Kamnik, Skofja Loka, Samobor, Stubica).

Površen pregled študijskih programov naših zgodovinskih oddelkov daje vtis, da so v zadnjem času doseženi ugodnejši rezultati in da je zabeležen določen napredek. Na raznih zborovanjih, kongresih in sestankih zgodovinarjev, pa tudi družbenopolitičnih organizacij, je bilo slišati pripombe k težnjam predominacije politične zgodovine na račun vseobsegajoče zgodovine (ekonomske, družbene, kulturne), spričo neskladja pri razmerju med starejšo in novejšo zgodovino ter k temu, da na nekaterih oddelkih sploh ni predavanj iz novejši in najnovejše zgodovine. Opozarjali so, da ne upoštevajo programov zgodovine v osnovnih in srednjih šolah in da zato absolventi fakultet niso dovolj temeljito usposobljeni za pouk zgodovine, ter da obstaja neskladje med občo in narodno zgodovino, obenem pa zahtevali definiranje odnosov med evropsko in splošno svetovno zgodovino.

Pregled in analiza študijskih programov, ki sem jih dobil na vpogled, daje precej drugačno podobo. V vseh programih je zastopana najnovejša zgodovina do najnovejšega časa. Na vseh fakultetah v ustreznem razmerju do ožje nacionalne zgodovine predavajo zgodovino narodov in narodnosti Jugoslavije. Čeprav je v nekaterih programih poudarjeno, da obča zgodovina predstavlja »univerzalno zgodovino«, je vendarle vtis, da po konceptiji ta predmet še vedno izraža evropocentrizem. V nekaterih programih je izdelan zelo precizen izbor tem za vsako uro posebej, tako da imamo pred sabo celoten spisek kronologije političnega razvoja kakega obdobja ali politične enote. Še vedno je večji poudarek na politični zgodovini. Zelo redki so programi, ki vsebujejo tudi horizontalno, komparativno in tematsko povezovanje razvoja in pojavov. Študijski programi bi morali, namesto da naštevajo teme za posamezna predavanja, bolj karakterizirati način študija in njegov cilj. Hkrati bi bilo treba opredeliti obseg gradiva, ki ga mora študent obvladati za izpit. V zvezi s tem se postavlja bistveno vprašanje, ali je potrebno, da profesor izpredava v enem kurzu celotno gradivo, ki je predvideno za izpit. Mislim, da je vnap-

rejšnje, do podrobnosti planirano programiranje pouka, ki mora biti obvezen tako za učitelja kot za študenta, za univerzitetni študij nesprejemljivo. Mnogo več lahko posreduje profesor študentom v predavanjih, ki so ciklična in pri katerih se omejuje na posamezne probleme. Pri pouku in študiju na univerzi bi morala priti do izraza kreativnost tako pri učiteljih kot študentih. Pri vnaprej določenih temah je skoraj nemogoče vnašati vse novosti in dosežke domače in tuje zgodovinske znanosti. V programih bi morali navajati samo globalne teme.

V nekaterih programih je navedena tudi literatura, in to kot učbeniki, obvezna literatura, priročniki. V teh spiskih literature najdemo celo dela, ki so zastarela (nekatera so izšla celo v prejšnjem stoletju) ali pa so že dolgo razprodana (prevodi ruskih učbenikov) in jih je težko dobiti celo v knjižnicah. Izbor učbenikov in priročne literature bi moral biti v programih zelo pazljivo in smiselno sestavljen in usmerjen na sodobna in strokovno neoporečna dela. Usmeriti bi bilo treba študenta tudi na branje ustrezne tuje literature. V zvezi z zahtevami na izpitih in zahtevami sistema, da študent študira leto za letom, bi bilo treba več misliti na izdelavo ustreznih skript in delovnih priročnikov.

Cilj univerzitetnega študija na oddelkih za zgodovino ni izšolati samo učiteljski kader za osnovne in srednje šole, ampak je njena naloga mnogo širša. Sistem študija je organiziran tako, da izobražuje različne profile kadrov: arhivarje, muzeologe, znanstvene, politične in celo turistične delavce. Mora pa skrbeti tudi za svoj naraščaj. Zaradi tega zasluži posebno pozornost tretja stopnja, ki ima na nekaterih oddelkih za zgodovino značaj specializacije, drugod magistrskega študija. Izredno pomembna naloga univerzitetnih učiteljev je mentorstvo pri izdelavi doktorskih tez. S tem obveznosti univerzitetnih učiteljev niso izčrpane. Ker so fakultete pedagoške in znanstvene ustanove, se je treba odločno upreti pojmovanju, da je treba fakultete spremeniti v pedagoške fakultete. S tem naj bi se fakultete spremenile v šole, v katerih bi se zaradi »racionalizirane« pouka za pripravo učiteljev raznih profilov oslabil znanstveno-raziskovalna dejavnost. To bi neizogibno pripeljalo do znižanja kvalitete pouka. Absolvent zgodovine na fakultetah mora biti odličen strokovnjak in človek široke splošne in zgodovinske kulture, da bo lahko z uspehom opravljal svoje

odgovorno poslanstvo.

Kljub tolikšnim raznolikostim pri študiju zgodovinskih ved na posameznih oddelkih za zgodovino pa moramo poudariti, da obstajajo zelo iskreni in prijateljski odnosi med posameznimi oddelki in profesorji. Zelo pomembno vlogo pri zbliževanju, izmenjavi izkušenj in sodelovanju imajo medkatedrske konference. O študijskih sistemih so razpravljali predstavniki vseh zgodovinskih oddelkov pri nas vse od osvoboditve naprej (Beograd 1947, Zagreb 1949). Pogosto so se sestajali do 1971. leta, to je do medkatedrske konference v Hercegovnem. Sestanki niso bili redni, sklicevali so jih le zaradi sprememb v študiju. Po daljši prekinutvi je prišlo na pobude stalne komisije za pouk zgodovine pri Zvezi zgodovinskih društev Jugoslavije do širšega posvetovanja predstavnikov oddelkov za zgodovino na filozofski fakulteti v Sarajevu 8. in 9. decembra 1978. Tema sestanka je bila Študij zgodovine v luči sodobnih potreb. Uvodni referat je imel prof. dr. Rade Petrović (Sarajevo), koreferata pa prof. dr. Sima Ćirković (Beograd) in prof. dr. Rene Lovrenčić (Zagreb). Sprejet je bil sklep, da se medkatedrska konferenca sklicuje vsako leto in da koordinacijo dela prevzame eden od oddelkov zgodovine, ki naj bi bil organizator vsakoletnega sestanka. Medkatedrske konference so se zvrstile v Arandjelovcu (koordinator Ljubljana), Zagrebu, Zadru, Skopju, Beogradu. Na zadnjem zasedanju medkatedrske konference, ki ga je organiziral Oddelek za zgodovino v Ljubljani 16. in 17. decembra 1983 so sodelovali predstavniki zgodovinskih oddelkov iz Beograda, Zagreba, Zadra, Skopja, Novega Sada in Ljubljane (odsotni iz Prištine in Nikšića). Razpravljali so o temi Problemi študijskih programov zgodovine na fakultetah in usmerjeno izobraževanje. Izhodišča za razpravo je podal v referatu prof. dr. Ignacij Voje (Ljubljana). Sledila je živahna razprava, v kateri so udeleženci prišli do nekatere skupnih ugotovitev in jih strnili v naslednja priporočila: izrazili so zaskrbljenost zaradi položaja zgodovinske stroke v naši družbi in v sistemu izobraževanja. Opozorili so na neka-

tere rešitve, ki bi pomenile izhod iz te krize. S svojimi predlogi in priporočili pa bi skušali prispevati k diskusiji v zvezi z bližnjo reformo visokošolskega študija. Priporočila lahko strnemo v naslednje točke: študij zgodovine na vseh fakultetah naj bi bil z ozirom na širše in ne samo pedagoške potrebe dvopredmeten in enopredmeten. V dvopredmetnih skupinah naj ne bi bil predmet B povsem enakopraven predmetu A, ker bi bil študij tako preveč obremenjen in bi se podaljšal vsaj za eno leto. Večji poudarek v razmerju do splošnih premetov je treba dati strokovnim predmetom. Glede odnosa med fakultetami in pedagoškimi akademijami je treba upoštevati dejstvo, da v več republikah (Hrvatska, Makedonija, Srbija) ukinjajo predmetni pouk na pedagoških akademijah. V permanentnem izobraževanju učiteljev zgodovine bi bilo treba več pozornosti posvetiti strokovnemu izobraževanju. To nalogo bi morale v celoti prevzeti fakultete. Na predlog posameznih oddelkov naj bi izdelali spisek domačih in tujih priročnikov, ki bi služili kot učbeniki. Založbe naj bi prevzele prevod in izdajo teh učbenikov. Kot prioriteto nalogo je treba postaviti zahtevo, da se pospeši delo pri pisanju zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije. Z vidika razvoja stroke in z vidika splošne izobrazbe bodočih generacij je treba vztrajati pri zahtevi, da se zgodovina kot vzgojni in splošni predmet uvede v vse razrede in v vse smeri srednjega izobraževanja.

Posebnost medkatedrskih konferenc je tudi ta, da jih spremljajo študentski simpoziji. Vsako leto se razpiše posebna tema, ki jo študentje obravnavajo pri enem od seminarjev. Rezultat seminarskega dela so referati, ki jih študentje preberejo na simpoziju. Referati izidejo v posebni publikaciji.

Povezovanje univerzitetnih učiteljev in sodelavcev ter študentov na medkatedrskih konferencah predstavlja edinstveno obliko sodelovanja v jugoslovanskem okviru. Medkatedrska konferenca je kot stalen organ oddelkov za zgodovino veliko prispevala k zbliževanju in reševanju skupnih problemov študija zgodovine na naših fakultetah.

Opomba

Referat je bil prebran na plenumu na 8. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Arandjelovcu 20. septembra 1983. Zaradi pomanjkanja časa ni bilo diskusije, zato je bil nekoliko dopolnjen z naslovom Problemi študijskih programov zgodovine na fakultetah in usmerjeno izobraževanje ter predložen v diskusijo na medkatedrski konferenci predstavnikov zgodovinskih oddelkov vseh fakultet v Jugoslaviji v Ljubljani 16. decembra 1983. Objavljeni prispevek pa je dopolnjen še z nekaterimi stališči, ki so se izoblikovala na medkatedrski konferenci.

DECEMBER 1984

borec

12

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mrg. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Suklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Matjana Šömen

CENA

Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev – posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2200 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12 ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

SPOMINSKA PROZA

<i>Janez Vipotnik</i>	Iz (neobjavljenega) dnevnika političnega komisarja	702
	<i>Epilog k 16. marcu. Vojna reportaža.</i>	705

POEZIJA

<i>Cene Vipotnik</i>	Padlemu partizanu	708
----------------------	-------------------	-----

BOREC IN KULTURA

<i>Milan Dolgan</i>	Rdeče rože Jožeta Moškriča	710
---------------------	----------------------------	-----

BOREC IN KULTURA

<i>dr. Miomir Dašić</i>	Kultura v okviru narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori v letih 1941 in 1942	730
-------------------------	---	-----

OCENJUJEMO

<i>Damijan Guštin</i>	Monografija o Petnajsti diviziji (<i>Lado Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija</i>)	754
-----------------------	--	-----

NA NAŠ NASLOV

<i>Zdenko Zavadlav</i>	Pismo (uredniškemu svetu revije Borec)	757
<i>Milica Strgar</i>	Odgovor (Zdenku Zavadlavu)	759
<i>dr. Dušan Biber</i>	Pismo (uredništvu revije Borec)	761
<i>mag. Boris Mlakar</i>	Pripis uredništva (1)	763
<i>Franček Bohanec</i>	Pripis uredništva (2)	764

LETNO KAZALO

Janez Vipotnik

Iz (neobjavljenega) dnevnika političnega komisarja

V Trebnjem sem prve dni po kapitulaciji Italije vodil mobilizacijo. Od terenskih aktivistov mi je bil dodeljen Črtomir Mrak, ki je po nalogu organov oblasti odredil, kdo naj ostane na terenu, med preostalimi pa sem moral določiti borce za enoto. Tako sva v vaseh okrog Trebnjega v nekaj dneh mobilizirala šeststo novih partizanov. Črtomir je bil pri oproščanju od vojaške obveznosti zelo širokosrčen, zato pa sem toliko bolj pritiskal jaz. Novomobilizirane smo takoj odpeljali v Trebnje, jih tam oblekli in oborožili, kajti opreme je bilo na pretek. Možje in fantje se niso upirali iti v enote. Nekateri so se sicer poskušali ogniti obveznosti z najrazličnejšimi izgovori, toda doma so ostali samo tisti, ki jih je Črtomir izrecno določil za terence in invalidi. Morda so nekateri računali tudi s tem, da je konec vojne, nekaj jih je presenetila velika partizanska zmaga, nekateri pa so si tudi zares želeli v enote zmagovite mlade vojake.

Čeprav smo vsak dan pričakovali nemški vdor na novoosvojenno ozemlje, se to ni zgodilo. Naše enote so imele nekaj bojev z Nemci na Sobračah pod Primskovim. Tu so nas nemške štuke tudi bombardirale. Toda to ni bil močnejši in resnejši pritisk na osvojenno ozemlje. Bil je bolj odgovor na akcijo Cankarjeve brigade, ki je napadala nemške postojanke na Dolu, Gobah, Kalu, Preski in v Radečah.

V Sobračah me je dohitelo sporočilo divizijskega štaba, da sem imenovan za komisarja Gubčeve brigade in naj se zato takoj javim v štabu v Novem mestu, kjer bom dobil smernice za nadaljnje delo.

Od cankarjevcev sem se na hitrico poslovil in se z motorjem odpeljal v Novo mesto; po pogovoru v štabu sem nadaljeval pot v Orehovico pod Gorjanci, kjer je bil štab Gubčeve brigade.

Komandant Gubčeve brigade je bil takrat Stane Potočar-Lazar, njegov namestnik Alojz Grčar-Mitja, namestnik komisarja pa Marko Peršič. Gubčeva je bila tedaj zelo močna. Imela je skoraj dva tisoč vojakov, dobro oborožitev, ne le s puškami in mitraljezi, kakor smo bili navajeni dotlej, marveč je imela tudi topove in bacače. Držala je položaje proti Kostanjevici.

Kmalu po mojem prihodu je brigada dobila nalogo, da napade ustaško postojanko Stojdrago na drugi strani Gorjancev. Pred odhodom na Stojdrago se nam je pripetila neprijetnost. Ujet je bil neki belogardistični

*Dnevnik
je bil napisan novembra 1955 na podlagi
zapiskov,
ki jih je delal avtor
med narodnoosvobodilnim bojem.*

organizator, ki so ga naši obveščevalci zasliševali. Toda ponoči mu je uspelo pobegniti. Že dan po našem odhodu pa so nemška letala bombardirala Orehovico in hišo, v kateri smo imeli štab in zasliševali belega organizatorja. Vas so povsem zravnali z zemljo. Kasneje smo zvedeli, da je kalin bežal naravnost v Kostanjevico in vse izdal.

Težke topove smo poslali okrog Gorjancev, brigada pa se je peš zagrizla v hribe. Bataljoni so v mraku zasedli položaje nad Stojdrago, kjer je bilo kakšnih dvesto ustašev. Z nočjo je udaril ogenj našega topništva: na položaju smo imeli štiri težke havbice. Z njimi se je v Stojdragi pričel ples. S komandantom Lazarjem in še z dvema kurirjema sem še za artilerijske priprave prišel po cesti do Stojdrage, in ko je artilerijski ogenj za minuto pojenjal, smo odšli v postojanko. Toda v njej ni bilo nikogar več. Ustaši so zbežali po prvih granatah. Niso se čutili dovolj močne, saj do Samobora ni bilo nobene njihove enote. Ko je bataljon s komandantom Husom na čelu jurišal na Stojdrago, je bilo že prepozno. Toda brigada je dobila precejšen plen. Prenočili smo v Stojdragi, drugi dan pa so se naše enote spustile navzdol po cesti proti Samoboru. Nekaj dni smo se zadrževali v Bregani, medtem ko so naše patrulje prodrle prav do Samobora.

Nato smo se vrnili nazaj na Gorjance. S havbicami, ki so bile še vedno na položaju, smo nekaj dni zapored obstreljevali letališče pri Cerkljah, ki ga je bilo z vrha Gorjancev dobro videti. Letališče smo obstreljevali predvsem zato, da bi ga preorali z jamami, tako da z njega ne bi več mogla vzletati letala.

Naslednji napad Gubčeve brigade je bil napad na Kostanjevico. Mislili smo, da bomo lahko zavzeli utrjeno nemško postojanko, toda ni se nam posrečilo. Mestna obramba je sijajno izkoristila rečno strugo Krke in edini most je bil trdno zavarovan. Poizkušali smo najprej s tankoma. Imeli smo dva italijanska tanka in v njiju korajžne fante. Toda ti niso znali rokovati s tankom, predvsem pa se z njim niso znali boriti. Pa tudi mi smo si stvar preveč preprosto predstavljali. Mislili smo, tank pač pelje naprej, vojska pa gre za njim. Prvi tank je, ko je pripeljal pred most, zavozil na električno žico, ki so jo nastavili Nemci. V trenutku je ves zažarel, možje v njem so v hipu zogleneli in ostal je samo še kup ožganega železa. Ko so v drugem tanku videli, kaj se je zgodilo s prvim, so se vrnili

nazaj v Prekopo, kjer je bila komanda. Nato smo začeli napadati s topništvom in pešadijo. Boj za Kostanjevico je trajal nekaj dni, toda bliže kot do mostu nismo mogli. Držali smo vse položaje okrog Kostanjevice, napadali smo z Vodenic in Bana, s Prekope in Vinjega vrha. Boj za Kostanjevico je trajal vse do nemške ofenzive. Štab brigade je bil v hiši generala Levičnika v Drči pri Pleteljih.

Dvajsetega oktobra ponoči se je v Kostanjevici skoncentriralo veliko nemške vojske. Bilo je jasno: tako napovedovana nemška ofenziva se bo pričela. Terenske organizacije ob Krki so ponoči javljale, da je nenehno slišati kamione, ki vozijo proti Kostanjevici. Poročila so javljali naši zasedi pri Kostanjevici, toda ta jih ni poslala naprej. Tako se je zjutraj pričela ofenziva, ne da bi jo kdorkoli to jutro pričakoval. Spominjam se, da je nekdo pridrvel v štab in nam sporočil, da so Nemci že v Šentjerneju. Tam sicer še niso bili, smo pa že slišali streljanje pri Prekopi in više v Gorjancih. Takoj smo poslali nekoga z motorjem v Novo mesto, da sporoči diviziji o začetku ofenzive. V Novem mestu je bilo namreč veliko različnih organizacij, bolnišnica, intendance, material in kdo ve česa vse še. Ali je kurir prišel pravočasno, tega ne vem, vem le to, da je nekaterim v Novem mestu trda predla, da so se rešili.

Mi pa smo odšli v Gorjance, proti Javorovici, in sporočili bataljonom, kje naj zavzamejo položaje, da bi ovirali nemško kolono v njenem prodiranju proti Novemu mestu in onemogočili prehod nemških enot čez Gorjance, da bi ne prišle za hrbet bolnišnicam in žumberškim enotam. Prvi dan in noč in drugi dan in noč smo se bili pod Gorjanci in za Gorjance. Tretji dan so bili Nemci s svojo veliko premočjo na Gorjancih. Toda v enotah, ki so pritiskale na nas, so bili Avstrijci in tam ni bilo dosti do odkritosrčnega boja z nami. Nekajkrat se je dogodilo, da so trčili na našo patruljo, pa niso streljali nanjo, marveč so se naredili, kot da je ne vidijo, ali pa so se celo obrnili v drugo smer. Zvečer smo se namenili navzdol proti Žumberku, kjer se ofenziva še ni začela. Računali smo, da bi se, če bo treba, potegnili čez progo Zagreb–Karlovac in počakali, da bo v Gorjancih najhuje minilo. Toda kaj se je zgodilo? Ker nismo imeli vodičev, smo odšli na pot nekako po posluhu. Marširali smo vso noč, in ko se je zdani- lo, smo ugotovili, da smo točno na istem mestu, odkoder smo prejšnji večer pričeli pohod. Da bi se podnevi pomikali navzdol,

na to niti pomislili nismo. Bolje je bilo ostati na vrhu kot imeti sovražnika nad seboj. Zato smo izbrali položaj za bataljone in sklenili, da se bomo borili do večera na teh položajih. Toda kmalu smo spoznali, da so Nemci ponoči odmarširali, verjetno v dolino. Spet smo imeli prosto pot. Artilerija je sicer še nabijala po vrhu Gorjancev, toda sovražnika v teh dostojanstvenih gozdovih ni bilo več. To je bilo 25. oktobra. V bojih so pokazali nekateri partizani veliko junaštvo in mnogo požrtvovalnosti. Ena četa prvega bataljona je, zastavljajoč nemški naval takoj po njihovem vdoru iz Kostanjevice, izkrcavala, da so druge enote lahko nemoteno zavzele primernejše položaje. Tudi v Gorjancih so bile nekatere čete pravi vzor vztrajnosti in borbenosti. Štirje dnevi in štiri noči neprestanih bojov so od neprespanih, lačnih in izmučenih partizanov terjali velikanski napor.

Po ofenzivi se je brigada pomaknila k Novemu mestu, en bataljon pa je ostal nad Kostanjevico na Banu in Vodenicah, da bi varoval Gorjance. Pričelo se je obleganje Novega mesta, ki je trajalo vse do začetka februarja 1944. Gubčeva brigada je zasedla bližnjo okolico Novega mesta in onemogočila sovražnikove pohode na desnem bregu Krke. Borci so se pred Novim mestom vkopali v zemljo in v najhujšem mrazu in snegu držali svoje položaje. Ves čas so dan za dnem potekali boji, zdaj v Gotni vasi pa spet na Banu, Vodenicah, na Javorovici, v Prekopi, v Žabji vasi, na Malem Slatniku, pred Novim mestom in drugje. Gubčeva brigada je na tem območju onesposobila vse poti, prekopalaj jih je z velikimi jarki, razrušila mostove in tako onemogočila promet iz Novega mesta proti Kostanjevici, čez Gorjance in proti Uršnim selom.

Naš štab se je zadrževal zdaj na Dolžu, na Zajčjem vrhu, zdaj na Težkih vodah, na Podgradu. Vsak dan smo obiskali bataljone, od katerih sta bila dva pred Novim mestom, eden na Banu in eden v Birčni vasi. V tem času je brigada veliko delovala politično, vojaško in kulturno. Med gorjanskim prebivalstvom smo poskušali širiti tudi kulturno poslanstvo. Pogoste kulturne prireditve so pritegovale precej ljudi. Naši zdravniki so imeli za prebivalstvo pogosto zdravstvena predavanja, na katerih so vzgajali ljudi v higieni, preventivi, v boju proti nalezljivim boleznim in podobno.

Nekoč smo imeli spor s terensko organizacijo Gorjansko podokrožje.

Naši partizani se pri rekvizicijah niso vedno držali najbolj političnih oblik, kolikor so se jih sploh lahko pri takem poslu. Tako niso upoštevali navodil terenskih delavcev, kje naj rekvirirajo. Patrulje so včasih vdrele tudi v kakšno zidanico in popile nekaj vina.

Sekretar podokrožja se je zaradi teh prestopkov zelo jezil in nas je zatožil cekaju. Tako je prišlo do sestanka v Gaberju, na katerem smo bili sekretar podokrožja, komisar divizije Jože Borštnar, iz cekaja Lidija Šentjurčeva in jaz. Na sestanku je sekretar izrekel nekaj hudih besed na račun gubčevcev. Seveda se nisem strinjal z njim. Nisem trdil, da so vsi partizani pridni in nedolžni, toda zaradi takega prestopka vreči senco na vso brigado, je bilo nesmiselno. Končno smo se pogovorili in Lidija Šentjurčeva je zgladila spor. Od tedaj smo se s podokrožjem kar dobro razumeli in se celo obiskovali med seboj.

Ko smo se po ofenzivi v Gorjancih vrnili v vasi nad Novim mestom, smo ugotovili, da je med ofenzivo dezertiralo kakih dvesto fantov. Vsi najbrž niso dezertirali namerno. Nekateri novomobilizirani partizani se preprosto niso znašli, izgubili so svoje enote in se po končani ofenzivi niso vrnili v bataljone, kot je bila naša navada, kadar nas je boj razpršil ...

Za Gubčevo brigado je zavzela položaje pod Gorjanci Cankarjeva. Nesreča na Javorovici jo je doletela 16. marca 1944. Cankarjev bataljon, ki je v Gorjancih varoval dohod do Žumberka, je bil precej oddaljen od drugih enot, zato je bil v veliki meri odvisen od lastne budnosti in samostojnega odločanja. Cankarjev bataljon je bil na Javorovici, Gubčev pa niže, na Banu in Vodenicah. Nad Javorovico so borci Cankarjevega bataljona imeli ves čas, podnevi in ponoči, zasedo, da sovražnik ne bi presenetil in zavzel ta dominantni položaj nad vasjo. Kaže pa, da je enolično življenje nekoliko oslabilo pozornost štaba bataljona. Zvečer 15. marca je imel bataljon miting na Banu. Na miting je odšlo veliko partizanov, tako da so na Javorovici ostali le najnujnejši. Z mitinga so se vrnili zelo pozno, okrog dveh zjutraj. Utrujeni od zabave in zasneženih poti so partizani v toplih hišah takoj zaspali. Štab bataljona, prepričan, da se ne bo nič zgodilo, nad vrh nad vasjo ni poslal običajne zasede. Ob štirih zjutraj so položaje nad vasjo zasedli Nemci skupaj z belimi in obkolili vas od treh strani. Edino navzdol proti Pleterjem so pustili odprto

pot. Vedeli so, da partizani nikoli ne bežijo navzdol, vedno le navzgor, poleg tega je teren od vasi proti samostanu takšen, da je bilo nemogoče postaviti obroč tudi na tej strani. Strelci bi se morali v hudi strmini privezati k drevju.

Ob petih je iz vasi odšla petčlanska patrulja. Zasede nad vasjo in ob njenih straneh so jo pustile mimo. Tako so si fantje rešili življenje. Ko se je zdanilo, je sovražnik udaril iz zased in pričel stiskati obroč okrog vasi. Partizani so se pognali iz hiš in stekli proti hribu nad vasjo, da bi tam zavzeli položaje. Toda naleteli so na hud ogenj. Ko so se obrnili nazaj, so jih napadli od strani. Tako se je v strašni stiski, ko se komande skoraj ni slišalo, velik del partizanov predal, računajoč na usmiljenje sovražnikov. Toda ti so vse, ki so se predali, postrelili. 103 so padli v tej žaloigri in njihova kri je pordečila sneg, ki ga domačini in partizani ne bodo pozabili. Poglejmo, kaj piše vojni dopisnik divizijskega glasila, ki je takoj po tragičnem dogodku prišel v vas:

* * *

Epilog k 16. marcu. Vojna reportaža.

Potem ko je naš bataljon na Javorovici tako tragično končal, je bilo treba misliti na pokop žrtev. Zato sta bili poslani na usodno mesto dve četi, da pregledata teren in opravita to delo. Beli so drugi dan spet pridrli na Javorovico in cel dan držali močne zasede po grebenih okrog Špilerjeve špiče, da bi preprečili pokopavanje žrtev. Fotografirali so tudi kraj pokola in žrtve v propagandne namene in svoj »alibi« ter pregledali in pobrali še tisto, kar se jim je zdelo vredno. Naši so jih morali zato najprej pregnati.

Tajinstveno leži Javorovica na planoti, podobni polici, na pobočju Gorjancev, kakih 600 metrov visoko. Krasen pogled se ti odpira po vsej okolici, Št. Jernejskem polju, tja do Krškega in Brežic. Na obzorju odsevajo v zimskem sijaju nepozabne Kamniške planine, ki te ob pogledu nanje vabijo in tolažijo, da ni daleč čas, ko bomo zopet skupaj. Toda danes ni čas premišljati o lepoti naše slovenske zemlje. Treba bo najprej opraviti svoje delo. Bližamo se vasi in vse bolj postajamo molčeči. Z grozo pričakujemo prvih pogledov na padle žrtve. Temne slutnje nas preganjajo in korak nam zastaja. Toda žene nas ljubezen do padlih tovarišev. Saj smo skupaj preživeli marsikatero ve-

selo uro pa tudi trdo preizkušnjo. Postali smo jim bratje – še več! Vezala nas je tista nerazdružljiva vez ideje, ki je tudi smrt ne more pretrgati. In prav ta vez nam daje moč, da tudi ob takih težkih izgubah ne bomo klonili, pač pa še krepkeje prišli za orožje in nadaljevali borbo za ideale, za katere so dali in žrtvovali svoja mlada življenja.

Naleteli smo na prve žrtve. Ob pogledu nanje nam je zastal dih, ozrl sem se v nebo in najraje bi zakričal. Želja po maščevanju, ki nas je obšla, je bila nepopisna. Dobro, padli so tovariši v borbi s sovražnikom. Toda da mrtvega človeka ne puste pri miru in da v takem primeru sovražnosti ne prenehajo, tega srčen borec ne razume. Toda tu so se pojavile bele hijene in opravile svoj gnusen posel. Izpričali so svojo moralno vrednost in odvrgli plašč »krščanske etike«, za katere cilje pravijo (!), da se borijo.

Vse naokrog leže trupla padlih tovarišev, če smemo te njihove ostanke sploh še tako imenovati. Prepoznati jih ni mogoče. Glave imajo razsekane z bodali ali pa razbite s puškinimi kopiti. Sezuli so jih, obleko in opremo pa pobrali. Za menoj stopa tovariš. Obrača mrtva trupla in z grozo, ki mu odseva na obrazu, išče svojega brata. Ne vem, če ga bo našel in prepoznal. Manjkajo jim glave, roke, noge. Toda vse to še ni bilo dovolj. Bele hijene so nadaljevale in skrunile do skrajnih meja človeška trupla. Nekaterim so porezali spolovila. Vse naokrog je krvavo in sneg, kakor da ni padel bel, temveč rdeč. Iščemo trupla in jih preštevamo. Povsod ista groza in nepozabna slika. Ne morem že več naprej in najraje bi zapustil prizorišče tega strašnega početja. Ob razpadli, stari kapelici Sv. Ožbolta leži grmada trupel. Tu se jasno vidi skupino, ki se je hotela predati. Trupla leže v dvoredu, 33 jih je po številu. Postavili so jih v dve vrsti, jim ukazali sezuti se in čevlje postaviti pred seboj. Dobro so pobrali. Potem so jih postrelili z brzostrelkami. Tudi njih je doletela prav ista usoda, čeprav so se hoteli predati. Razbiti in razmesarjeni so prav tako, kakor ostali, saj so bili njih tovariši. Bela golazen pa, zavedajoč se svojega propada, ne dela razlik, temveč besni, mori in ropa, dokler ji nudi zaščito nemški okupator.

Previdno stopam naprej, noge so mi okorne, glava težka. Tudi tu leži truplo. Pogledam bliže – truplo padle tovarišice. Nad njo se je bel drhal še posebno znesla. Porezali so ji prsi in razparali trebuh. Vsa razgaljena leži taka v božjem hramu, ki ga je zob časa primerno razdejal. Z grozo se oziram okrog sebe in naglo

stopim na plan. Grem dalje, kolena pa mi klecajo od grozot, ki sem jih videl. Pri vodnjaku, pred vasio, pod drevesom, vsepovsod leže mrtvi tovariši, nad katerimi so izpričali beli izdajci bes in propalost – svoje junaštvo.

Pred meseci je stopil v naše vrste Nemec Josef Grabner, 43 let star, iz Essna v Nemčiji. Odšel je iz Rakeka, kjer je bil priprt, osumljen nezanesljivosti. Izjavil je, da je partijec in da je pripravljen boriti se z nami proti Hitlerju. Izrazil je svoje presenečenje nad organizacijo narodnoosvobodilne vojske in dejal, da slika jo Nemci to našo vojsko kot običajne roparske tolpe. V resnici pa je to prava organizirana narodna vojska. Naši odgovorni funkcionarji so ga previdno zaslišali, kazalo pa je takoj, da je mož poštenjak. Izkazal se je kot odličen borec, potem ko je bil poslan v 4. bataljon. V mnogih borbah se je izkazal in zanimalo nas je, kaj se je zgodilo z njim. Ob napadu je bil ranjen v glavo in je obležal nezavesten. Beli so ga slekli in ležal je samo v spodnjem perilu nekaj ur v snegu. Ko je sovražnik že zapustil prizorišče, se je mož naenkrat predramil, skočil pokonci, se oblekel in zbežal. Zatekel se je k našim, ki so bili prihajali v to smer in ki so ga potem spravili v bolnico. Na čudežen način si je ohranil življenje, dogodek sam pa mu bo še dolgo ostal v spominu.

Molče so se odpravili tovariši k delu. Znesli so mrtva trupla v kapelico in jih tam zagrebli. Kapelica, ki je sedaj zapuščena, bo znova oživila. Postala bo svetel spomenik stoterih borcev, padlih v borbi za svojo zemljo z okrutnim okupatorjem in gnusnimi domačimi izdajci. Slovenski narod, njega pozni rodovi se bodo s hvaležnostjo in globokim spoštovanjem spominjali borcev, ki so žrtvovali svoja življenja za svobodo slovenskega naroda.

Takšen je bil zapis vojnega dopisnika.

Dopisa takrat nismo objavili v divizijemskem glasilu, ker je bil preveč pretresljiv. Poleg patrolje se je iz zasede rešilo samo še pet partizanov, tistih, ki so bežali navzdol proti Pleterjem.

Cankarjevo brigado je zaradi tega tragičnega dogodka pod Gorjanci zamenjala dvanajsta brigada.

Štab divizije se je medtem selil iz Zagradca v Dvor, v Stavčo vas, na Krko, brigade pa so bile nameščene na širokem področju od Polževega, Trebnjega, Gorjancev do Suhe krajine. Držati je bilo treba položaje pred-

vsem okrog tistih sovražnih postojank, ki so nam bile nevarne, tako enotam kakor osvojenemu ozemlju in bolnišnicam. Zato je bilo treba neprestano imeti na očeh Kočevje, Novo mesto, Grosuplje, Kostanjevico. Gubčeva brigada se je v tej zgodnji pomladi zadrževala blizu Ljubljane. Borci so rušili progo pri Šmarjah in Škofljici, se bojevali s sovražnimi kolonami, ki so skoraj vsak dan vdirale na osvojeno ozemlje, in poskušali nadzorovati poti do Velikih Lašč, Kočevja in Grosuplja. Nemška postojanka v Kočevju je bila precej odrezana od drugih enot, železniška proga do Kočevja je bila uničena, zato so morali Nemci in belogardisti vsak mesec organizirati močno kolono, okrepljeno s tanki in oklepnimi vozili, da so pripeljali v postojanko hrano, pošto, denar, municijo in podobno. Med potjo so jih napadale vse naše enote 15. divizije in jim zadajale hude izgube.

Gubčeva brigada se je nato premaknila na Dolenjsko in izvajala akcije okrog Trške gore in Trebnjega. Tu se je tudi spopadla z veliko močnejšim sovražnikom, ki je prodiral iz dveh smeri prek Karteljevega do Češnjic, kjer je bil štab brigade. V bojih je brigada dosegla velike uspehe. Nato so gubčevci napadli Tržišče in se spet premaknili na območje Pijave gorice, sredi aprila pa so odšli na pomoč 18. diviziji pri mejnem napadu na Ribnico. Naloga Gubčeve brigade je bila držati zasedo na območju Velike Lašče–Ribnica. Brigada je spet rušila mostove, zasekavala ceste in branila sovražniku dostop do Ribnice. Končno je konec aprila krenila na območje Žužemberka. Dvanajsta brigada je medtem držala blokado Novega mesta in Kostanjevice. Cankarjeva pa se je po nesreči na Javorovici bojevala okrog Iga, na cesti Ljubljana–Kočevje, okrog Trebnjega, v Suhi krajini, dokler tudi ona ni v začetku maja prišla na območje Žužemberka. Petnajsta brigada pa je bila na območju Toplic in odbijala vpade v Kočevski Rog.

Okrog prvega maja smo pripravljali veliko akcijo na Žužemberku. Najprej je Gubčeva brigada napadla Dobravo pred Žužemberkom in jo zavzela v jurišu. Tam, kjer se sovražnik ni hotel predati, so naši borci zažigali njegova gnezda, v krvavem siju majske noči so begali belogardisti in iskali skritih senc.

Nato pa – napad na Žužemberk. Petnajsta in Cankarjeva sta dobili nalogo, da zavarujeta dohode do Žužemberka, Gubčeva pa naj bi napadla postojanko. Operacijo je ne-

posredno vodil štab divizije, zato sva bila s Francem Hočevarjem-Cirilom v vasici nad Žužemberkom. Artilerija je bila nekje pri Gradencu in smo imeli z njo telefonsko zvezo, v Gradencu pa je bil štab korpusa s komandantom Perom Popivodo in komisarjem Boljkom Brilejem. Poljski telefoni so neprestano peli, čeprav niso bili posebno prida. Zvečer, ko se je začel napad, je Gubčevemu bataljonu uspelo, da je prebil žično oviro okrog Žužemberka, likvidiral nekaj bunkerjev in se utrdil v trdnjavi. Boj se je bil od hiše do hiše, glavno orožje so bile bombe. Bataljon je obdržal položaj tudi čez dan, vse do druge ure popoldne, ko so iz Suhe krajine v nizkem poletu priletela letala. Kakšnih šest jih je bilo. Ne vem, ali je kdo med partizani povzročil paniko ali pa so vsi naenkrat začutili tolikšno nevarnost, da so jim popustili živci, kakorkoli že, naenkrat je vsevprek bežalo iz osvojenih postojank v Žužemberku in drvelo prek žice proti gozdu. Letala pa ni-

so bombardirala Žužemberka, niti niso mitraljirala bežečih, saj niso vedeli, čigavi so, zato pa so pošteno stolkli vas, v kateri smo imeli štab, da smo se lovili okrog zidov in odskakovali pred bombami, ki smo jih videli padati. Vas je bila v trenutku v plamenih. Domačini so begali sem ter tja in reševali iz ognja svoje imetje. Partizani so jim pomagali, kolikor se je pač dalo. Toda takrat sem videl in spoznal, kako neizmerno brezglavi so ljudje v nesreči. Videl sem ženico, ki je božjo podobo, edino stvar, ki jo je rešila iz goreče hiše, stiskala v naročju in begala sem in tja. Prepričan sem, da ni bila tako pobožna, da bi božjo podobo cenila bolj kot, na primer, posodo masti, toda nič drugega ji ni prišlo na misel, ko je bilo treba reševati imovino pred ognjem, pa je pograbila kar to. Druga je s praznim piskrom tekala okrog ognja in vila roke, ni pa ji prišlo na misel, da bi skočila v hišo in rešila, kar se je še rešiti dalo.

Cene Vipotnik (Ob sedemdesetletnici pesnikovega rojstva)

PADLEMU PARTIZANU

*T*i si tam čez, kjer dneva rosnih luči
temine ne rode nikdar molčeče,
ugasla blodi, zvezda skope sreče...
Usoda zla, le nož mi v srcu suči!

O snežni vetri, scelite mu rano,
z življenjem odenite mu goloto,
vrnite smeha in moči lepoto,
v najvišjo ne spremite še samoto
obličje drago, komajda sklesano.

Angela strašnega udarijo peruti
in večnosti zavezne silna lesa
in vstane senca mila od telesa
in skozi gre, da ni koraka čuti.

Opomba

Pesem je bila napisana leta 1944, ko je Cene Vipotnik v časopisih prebral vest, da je v partizanih padel njegov brat. Naslov pesmi je bil Padlemu bratu. Zadnja kitica je bila srčen izliv bolečine, posvečen bratu. Ko je ob osvoboditvi zvedel, da mu brat ni padel, je spremenil naslov in zadnjo kitico napisal na novo, pesem pa posvetil padlemu partizanu.

Prepis.

Srosko naselstvo v Ljubljani.

25963/1
No.....

7 Ljubljani, dne 23.novembra 1932.

**Del.kult. in telovadna zveza Svoboda
podružnica**

D o b r u n j e
za dan 27.11.t.l.

Na Vašo prošnjo z dne 15./11. t.l. vam dave-
lujem po tar.post. 99 taksnega zakona prireditov. igre "Rudeče rože"
v prostoru g.Mihaela Jeriha v Zadvoru št.14

Zadi odmore vesolišnega davka po tar.post. 99
zakona o taksah se morate javiti pri oddelku finančne kontrole
D.M.v Polju, radi plačila občinske takse pa pri županstvu občine
Dobrunje

Taksa Din 5.-... uničena na rošitvi.

Sroski načelnik;
Znidarčič, s.r.

-
1/ Županstvu občine	Dobrunje
2/ Orožniški postaji	Štepanja vas
3/ Odd. fin.kontrolo	D.M.v Polju

ad 1/ in 2/ na znanjo

ad 3/ radi nadaljnega poslovanja.

Milan Dolgan

Rdeče rože Jožeta Moškriča

Najstarejši dokument, ki priča o drami Jožeta Moškriča *Rdeče rože*, je dopis, ki ga je avtorju poslalo sresko načelstvo v Ljubljani dne 25. oktobra 1932. Ta dokument hrani avtorjev sin Marjan. Iz njega je razvidno, da je Jože Moškrič mesec prej, in sicer 26. septembra, vložil prošnjo, da bi pregledali in dovolili besedilo drame *Rdeče rože*. Sreski načelnik je dovolil »eventualno predstavljanje omenjene drame«, zahteval pa je, naj se izpusti stavek v tretjem dejanju, ki je namigoval na krvavo zadušitev železničarske stavke na Zaloški cesti (»Strah pred puškami pa je našemu delavstvu že prirojen«), poleg tega pa še tole besedilo iz istega dejanja: »Delavci: Pfuj škandal, Sramota, Dol z njim! S korobačem. Saj nismo psi.« (Dokument objavljamo na strani 327.)

Torej je bila drama *Rdeče rože* napisana pred 26. septembrom 1932.

Jože Moškrič oziroma delavska kulturna in telovadna zveza Svoboda v Dobrunjah, ki ji je v tistem času sam predsedoval, je zdaj morala vložiti še prošnjo, da bi določenega dne dovolili uprizoritev. V Zgodovinskem arhivu sem našel ustrezen dopis sreskega načelstva z dne 23. novembra, ki je dovoljeval »prireditve igre Rdeče rože v prostoru g. Mihaela Jerihe v Zadvoru št. 14«, in sicer na dan 27. novembra 1932. Dokument zahteva plačilo takse in o vsem tem obvešča županstvo, orožniško postajo in oddelek finančne kontrole. (Dokument objavljamo na strani 709.)

V časopisu *Delavska politika*, ki je izhajal v Mariboru, je 26. novembra izšlo obvestilo, da bodo naslednjega dne, v nedeljo, v Dobrunjah uprizorili Moškričeve *Rdeče rože*.

Majhna dvorana, v kateri so *Rdeče rože* 27. novembra 1932 doživele krst, stoji v Zadvoru. Danes je v njej kovinska delavnica, polna strojev. Viden je še zidani okvir odra, lesenega odra pa ni več. Dvorana ima na levi strani dve lepi veliki okni z lesenimi notranjimi polkni. Okno je tudi na levi strani odra. Na levi zadaj vodijo z odra vrata: tam je bila takrat mizarska delavnica, izdelovalnica krst, nekakšen pogrebni zavod. V njej so se lahko igralci šminkali in pripravljali na nastop. Strop v dvorani ni visok. Dvorana je dovolj prostorna, a intimna, skladnih razmerij. Vanjo so po potrebi postavili klopi. Od zunaj je stavba podobna skednju. Ima visoko streho in širok napušč. Onstran dvorišča, na katerem so rasli kostanji, je skromna hiša gostilničarja Miha Jerihe. Zraven vrtec z le-

Objavljeni zapis je razprava o uprizoritvah najznačilnejše slovenske drame, zajete iz delavskega življenja, o najlepšem sadu naše delavske odrske umetnosti.

Želimo,

da bi razprava o drami Rdeče rože spodbudila naše prijatelje in bralce,

da bi pomagali dopolniti podatke o uprizoritvah in odmevih po vsej Sloveniji.

po betonsko ograjo. Zadaj travnat vrt, prostor za vrtno veselice. Na drugi strani, v ospredju, je nekoč stal paviljon, namenjen frizerju. Tu je bilo tudi balinišče in kegljišče.

Miha Jeriha je še čil. Pravi, da sta bila z Jožetom Moškričem sošolca, isti letnik, 1902. Pripoveduje o živahnem Moškričevem očetu. Misli, da je bil Jože nadarjen in uspešen. Pomembno je bilo, da je delal v tiskarni. »Nekateri veliko berejo, pa ni nič iz tega.« Leta 1930 so zgradili brez kakih posebnih načrtov dvorano, ki je več let služila Svobodi. Jeriha ni gledal iger, skrbel je za »kšeft«. Prošenj za dovoljenje za razne prireditve ni vlagal sam, to so vse opravili svobodaši. V dvorani so bile predstave, po predstavah pa družabno življenje. Jeriha je stregel. Elektri-ke še nekaj let ni bilo.

Blizu Zadvora, v Vevčah, živi France Vidergar, ki je v *Rdečih rožah* igral vlogo delavca Franceta. »Tvoj glas se po celi dvorani sliši, tudi če govoriš za odrom,« so ga hvalili kot igralka. Ko je bila v Zadvoru ustanovljena Svoboda, je ravno prišel od vojakov. Napravili so vsak mesec vsaj eno predstavo. Dvorana je bila zmeraj premajhna. Vidergar se je skušal spomniti imen igralcev v *Rdečih rožah*.

Na Hrušici živi Cilka Kocjančič-Frkolj. V *Rdečih rožah* je igrala vlogo zavedne delavske žene Ivanke. Še danes zna na pamet »najlepše« stavke, posebno tiste, ki so bili tako ganljivi. »Vsa dvorana je jokala in tudi mi igralci.« Igro je prišla gledat tudi njena sodelavka v Saturnusu Pepca Maček, kasneje Kardeljeva. In potem je Pepca igrala vlogo Ivanke na domačem odru v Zadobrovi. Zadorčani so šli gledat, kako ji bo uspelo. Ali je bil Moškrič strog režiser? Ne. Strog je bil Jože Mazovec, »Moškrič je bil nežen, pa smo ga bolj poslušali. Imel je res dar govora«. Spominja se, kako odličen predavatelj je bil. Moškrič je pri predstavah sufliral, zelo dobro, »tudi če nisi vloge znal«.

Glavno žensko vlogo v *Rdečih rožah*, to je vlogo Cilke, je igrala zdaj že pokojna Justina Berčič. Glavno moško vlogo, Toneta Jeriča, je na prvih predstavah igral kar sam Jože Moškrič, kasneje, čez eno leto, pa Justinin brat Miha Berčič, ki tudi ne živi več. V knjigi Trideset let Molniške čete (izdala krajevna skupnost Zadvor 1971) piše Miha Berčič tudi o Moškričevih igrar. »Prvo in tudi najuspešnejše delo so bile Rdeče rože ... Prva predstava – sledile so tudi ponovitve – je bila pravi dogodek za kraj. Gledat so jo prišli tu-

di taki, ki niso ne prej ne pozneje obiskovali predstav Svobode. Igra je s svojo tematiko zadela v živo.«

V ozadju uspešnega dela Svobode v Zadvoru je stal Tone Trtnik, odličen organizator, »motor društva«, sicer delavec v livarni. Njegova žena Justina, ki je bila edina uradnica pri Svobodi, je tipkala vloge in vodila arhiv. Njej so igralci po uprizoritvah oddali vsak svojo vlogo.

Krstno predstavo *Rdečih rož* je skoraj gotovo režiral avtor sam. (Glej razpravo Marjana Moškriča v Zborniku prispevkov iz zgodovine delavskega gibanja med vojnami in iz narodnoosvobodilnega boja na področju občine Ljubljana Moste-Polje, 1965.)

V časopisu Delavska politika je 10. decembra 1932 izšla ocena krstne predstave *Rdečih rož*. Ponatisnjena je bila v reviji Svoboda (»marksistični kulturni in izobraževalni mesečnik«), in sicer v prvi številki letnika 1933. Naslov poudarja, da je to prva Moškričeva drama: »Dobrunje pri Ljubljani. Upri-zoritev prvenca s. (sodru)ga Moškriča na odru Svobode.« Ocenjevalec pravi, da je »dramski prvenec s. Moškriča doživel zaslužen uspeh«. Igralci da so »storili vse, kar je bilo v njihovih močeh«, vlogo delavskega zapupnika Jeriča da je igral »avtor sam in je dal s tem poudarka mislim, ki jih je delu sam vdahnil«. Režiser je »storil, kar je mogel in tudi njegov trud ni bil zaman«.

Ocenjevalcu je očitno bolj kot o gledališki plati uprizoritve ustrezalo pisati o vsebini in idejnosti drame ter o družbenopolitičnih možnostih zaradi uspeha *Rdečih rož*. Ni se motil, ko je trdil, da *Rdeče rože* dajejo »slutiti, da se bo iz mladega delavca razvil mnogo obetajoč talent«.

»Prvo dramsko delo je napisal avtor iz gole potrebe odra, ki mu on sam načeluje. Ko je videl, da s solzavimi narodnimi igrami in plehkimi veseloigrami in ljubavnimi dramami delavski oder ne more napredovati, se je lotil dela sam in moramo priznati, da je plod njegovega dela razveseljiv zlasti za delavske odre. Zakaj z novo dramo bo marsikateremu novemu odru mnogo pomagano. V dramo, ki nam živo slika boj za delavske pravice, je spretno vpletenih polno drugih motivov iz delavskega življenja. Med prvimi lepimi motivi je prizor, ki kaže vzorno delavsko družinsko življenje, prav realistični pa so tudi prizori, ki razgaljajo, kako delavska dekleta postajajo tudi predmet spolne pohote podjetnikov. Ker je avtor sam mnogokaj

doživel, zato potekajo vsa dejanja gladko brez vsakršne navlake; prikazano je življenje realistično in v drami ni nobenega prizora, ki bi v gledalcu zbujal vtis pretiranosti.»

Posebno zanimivi so estetski poudarki v oceni: »živo slika«, »spretno vpletenih«, »med lepimi motivi«, »vzorno delavsko družinsko življenje«, »realistični prizori«, »gladko brez vsakršne navlake«. Da v igri ni »pretiranosti«, je verjetno namig na druge avtorje socialnih dram, na njihov naturalizem. Iz ocene je mogoče razbrati, da so naredili močan vtis Moškričeva samoniklost, zrelost in izkušnost, predvsem pa psihološki realizem, ki se je dokaj razlikoval na primer od simbolizma Golouhovega ali pa Cankarjevega tipa.

Ko je nato ocenjevalec v glavnih obrisih prikazal vsebino drame, je zapisal: »Morda je to edina hiba Moškričevega prvenca: da je konec preveč tragičen. Če je delo namenjeno – in to je gotovo – delavskim odrom, tedaj mora biti v delu jasno in odločno povedano: Delavski boji doživljajo trenutne neuspehe, končna zmaga pa je pridržana delavskemu razredu. Ker bo drama pri ostalih delavskih odrih z veseljem sprejeta v repertoar že v tej sezoni, bo nadvse umestno, da se doda k štirim dejanjem še peto, ki naj neugoden in tragičen konec – ko so gledalci v četrtem dejanju priče kar treh žrtev – ublaži. Če bo še slog drame uglajen, potem bo drama žela povsod odobravanje in uspeh ji je zagotovljen.«

Pomembno je dejstvo, da je igra *Rdeče rože* prvotno obsegala samo prva štiri dejanja in je bila torej tragedija, ne pa drama! Iz ocene je mogoče sklepati, da je bil z avtorjem že sklenjen dogovor o dopolnitvi drame in o njenem nadaljnjem življenju na odskih deskah.

Pod oceno je podpisan -Bs. Ta kratica in dejstvo, da je ocena kvalitetna in odločno meri na prihodnost, predvsem pa to, da jo preveva enaka miselnost kot kasnejšo oceno Čufarjeve drame Polom, ki je izšla v Književnosti in o kateri vemo, da jo je napisal Boris Kidrič – vse to omogoča trditev, da je prvo oceno Moškričevih *Rdečih rož* napisal Boris Kidrič. Gre za miselnost, da se delavski porazi ne smejo razumeti in prikazovati kot brezizhodna tragika, miselnost, ki je bila pomembna ne samo politično kot izraz uspešno vodenega in dozorevajočega delavskega gibanja na Slovenskem, ampak tudi umetniško. Moškrič je dogovor s Kidričem, kako

naj dramo *Rdeče rože* dopolni, stoodstotno upošteval in uresničil.

V prvi številki revije Svoboda leta 1933 so objavili tudi odlomek iz *Rdečih rož*, in sicer začetni del tretjega dejanja. Uredništvo je najprej predstavilo avtorja (»je po poklicu tiskarniški delavec, star 30 let in predsednik dobrunjske Svobode«), navedlo podatek o krstni uprizoritvi in da gre za »štiridejansko socialno dramo«, ter napovedalo, da »bo prišla tudi na repertoar Delavskega odra v Ljubljani«, kar pa se ni zgodilo. In na koncu je uredništvo zapisalo, da *Rdeče rože* pričajo, »kako visoko lahko dvigne delavca naša ideja in kako se vzgajajo in napredujejo delavski talenti v naši pokretaški organizaciji Svoboda«.

Besedilo odlomka *Rdečih rož*, ki je bil objavljen v Svobodi, je, sodeč po jeziku in stilu, gotovo starejši od besedila, ki je znano danes. Jezik in stil sta manj uglajena, bolj časnikarska in stara. Poglejmo nekaj primerov: inženjer; čita; sodrugi, sodružice; nego; profit; štrajk; večinoma je vsem znano, zakaj smo danes tukaj zbrani; se je moralo iti s cenami tako nizko; a bodi siguren, da bo prišel čas, ko se boš nad njimi zadavil. V danes znanim besedilu *Rdečih rož* je drugače: inženir; bere; tovariši, tovarišice; kot; dobiček; stavka; znano vam je, zakaj smo se danes zbrali; je bilo treba cene toliko znižati; za to svoje izdajstvo prejemaš judeževe srebrnike, a bodi prepričan, da pride čas, ko boš dajal odgovor.

Znano je, da je Moškričeva literarna dela predvsem jezikovno popravljajl njegov prijatelj in sodelavec iz tiskarne stavec France cankar. Dramo *Rdeče rože* je jezikovno popravljajl najbrž še kdo. V zapuščini sta ohranjena dva tipkopisa celotne drame, napravljena že po vojni. Kaže, da je prvotnejšega oskrbel Ljudski oder, drugega, ki je zelo kvaliteten, pa sin Marjan.

V objavi odlomka iz tretjega dejanja v Svobodi so verjetno zaradi cenzure izpuščeni nekateri prizori. To sta deseti in enajsti prizor, v katerih se pokažeta Filderjeva živčnost in strah. Idejno bolj pomembno pa je, da so izpuščene replike, ki govorijo, kako na zborovanju delavcev posredujejo orožniki v prid delodajalcem in pristransko proti delavskemu zaupniku. Izpuščenih je tudi več stavkov, ki ekonomsko in ideološko označujejo krizo kapitalizma. Večinoma so izpustitve idejnega pomena, manj pa dramaturško izpopolnjujejo dramo.

Krstna uprizoritev *Rdečih rož* je priklicala poleg navedene še eno natisnjeno oceno. Izšla je v februarški številki revije Književnost, ki jo je takrat začel izdajati Bratko Kreft. Podpisan je T. Č.: očitno je to Tone Čufar, Moškričev tesen prijatelj. Zadvorska uprizoritev *Rdečih rož* je torej zbudila veliko pozornost in privabila pomembne obiskovalce. Zadvor se je s to uprizoritvijo zapisal v slovensko gledališko zgodovino.

Tudi Toneta Čufarja so zanimale predvsem dejnost, vsebina in zgradba drame. Med drugim je zapisal: »Spet se je pojavil ročni delavec, je pogumno prijel za pero in napisal igro v štirih dejanjih. In takoj je treba pribiti; Rdeče rože so od vseh poskusov morda najuspelejši. Mnogo je začetniških odvečnosti, precej še manjka do prave, močno oblikovane drame, vendar je to igra, ki bo ob primernem retuširanju naravnost neizogibna za repertoarje naših delavskih odrov. Napisal jo je delavec za svoj razred. Snov je zagrabil prav iz našega časa, v štirih dejanjih nam je veliko pokazal, za eno samo igro celo preveč. Hvalevreden je zlasti njegov realizem in pa zdravo, zares proletarsko gledanje na stvari okoli sebe ... Največja hiba Rdečih rož je v tem, da ni osnovna linija drame popolnoma izvedena in je pravzaprav le močno načeta ter ostane nerešena. V avtorjevih začetniških rokah se še ni mogla povsem razviti, zato niha igra med prikazom kolektivne borbe in dramo posameznih, tu manj važnih usod.«

To, kar na koncu želi Čufar, je Moškrič idealno uresničil v letu 1935 na Jesenicah uprizorjeni drami Dani se. Sicer pa je zanimivo, da Čufarja nič ne moti tragični konec prvotnih *Rdečih rož*.

Zadvorčani so predstavo *Rdečih rož* večkrat ponovili, kar kaže, da je šlo za izjemen uspeh amaterskega dramskega delovanja, poleg tega izrazito delavskega, in ne cenenege komedijskega. Jakob Skuk v svojih spominih, ki imajo naslov Proklet Rdeči Zalog (rokopis je v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja), navaja pod letnico 1932: »11. decembra: Dobrunjska Svoboda uprizorila Moškričeve Rdeče rože.« To je bilo štirinajst dni po krstni uprizoritvi, na nedeljo. Verjetno so Zadvorčani gostovali v Zalogu, čeprav ni izključeno, da je bila ta ponovitev v Zadvoru.

Izpričana je tudi ponovitev *Rdečih rož* 15. januarja 1933, in sicer »ali v društvenem domu v Sostrem ali pa v dvorani g. Jeriha Mihe

v Zadvoru št. 14«, kot je zapisano v dovoljenju, ki ga je teden dni prej izdalo sresko načelstvo v Ljubljani (dokument sem našel v Zgodovinskem arhivu).

Spričo uspeha *Rdečih rož* in odločnih priporočil, da je ta drama primerna za delavske odre, je nastala nujna kulturna in tudi politična potreba, da bi se besedilo dokončno izoblikovalo, nato pa razmnožilo in poslalo številnim interesantom. Najbrž je Moškrič dopisal peto dejanje zelo kmalu po krstni uprizoritvi. Medtem (26. marca 1933) je bil na 17. kongresu Jože Moškrič izvoljen v osrednji odbor Zveze Svobod v Ljubljani.

Centrala delavske Zveze Svobod ni izdala *Rdečih rož* v knjižni obliki, kakor so na primer izšle Golouhova, Cerkvenikova in Čufarjeve igre, vendar ciklostilno, torej gledališko delovno. To dejstvo in enaka usoda ostalih Moškričevih iger, ki tudi niso izšle, lahko med drugim pričata o Moškričevem prvobitnem gledališkem, ne pa literarnem značaju. Doslej pa ni bil najden še noben tak izvod; ohranjenih je le nekaj fragmentov v Moškričevi zapuščini. V Zgodovinskem arhivu v Ljubljani je ohranjen arhiv podružnice Svobode v Črnučah, ki med drugim vsebuje »seznam iger za medsebojno izposojanje po podružnicah«, ki ga je dne 18. aprila 1934 razposlala centrala Svobod. V tem seznamu navajata, da imata na razpolago besedilo *Rdečih rož* podružnica v Ptujju in centrala v Ljubljani.

Prvič se omenja, da imajo *Rdeče rože* pet dejanj, v reviji Svoboda v dopisu iz Zagorja: »Dramski odsek je uprizoril v nedeljo dne 7. maja 1933 igro Rdeče rože, enakno dramo v petih dejanjih.« Prva dokumentirana uprizoritev *Rdečih rož* kakega društva izven Zadvora je bila predstava v Hrastniku 19. marca 1933. Toda preden bomo pregledali uprizoritve *Rdečih rož* po vsej Sloveniji in po svetu, se ponudimo še pri nadaljnjem dogajanju v Zadvoru.

Eno leto in en mesec po krstni uprizoritvi in potem ko so *Rdeče rože* uprizorili že v mnogih drugih krajih, je Moškričevo matično društvo v Zadvoru pripravilo novo, drugo uprizoritev te drame. To pot seveda kot petdejanko. Medtem ko je prvo uprizoritev režiral kar Moškrič, je drugo krstno uprizoritev režiral Jože Mazovec, delavec iz Zaloga. Predstava je bila 26. decembra 1933 ob 16., o čemer priča v Zgodovinskem arhivu ohranjeno dovoljenje. S to predstavo so 6. januarja gostovali v Litiji. Uspeh je bil verjetno

spet velik ali pa še večji kot pred letom dni, saj je dodano peto dejanje stopnjevalo ganljivost in borbenost, tragika se je preobrazila v optimizem in poleg tega je v petem dejanju sodeloval še pevski zbor. Nova postavitev *Rdečih rož* je bila za Zadvor in okolico spet velik dogodek.

Kje in kdaj je bila drama *Rdeče rože* prvič preizkušena kot petdejanika, ne vemo točno, pač pa je uprizoritev v Zadvoru pomenila dokončni preizkus, kako učinkuje prenovljena, dopolnjena drama. Poleg tega je bil namen uprizoritve pripraviti se za gostovanje na Delavskem odru v Ljubljani. Zakaj ni ta oder sam uprizoril *Rdečih rož*, ne vemo. Morda zaradi njihovega ljudskega realizma, ki se ni izživljal v gledališkem eksperimentiranju. Vsekakor škoda, da niso bile uprizorjene tudi v Ljubljani.

Gostovanje igralske družine in pevskega zbora iz Zadvora na Delavskem odru v Ljubljani pa je bilo uspešno. O tem navdušeno poroča nepodpisani poročevalec v reviji Svoboda:

»Nedelja je, 4. feb. 1934, 20. ura. Zvonec je zazvonil tam na steni pri vhodu v dvorano Delavske zbornice, kakor bi klical: Sedaj se bo odgrnil zastor tam na odru in, če hočete videti košček življenja delavca – človeka, delavca – suznja, delavca trpina ...

Tam pred nami, na odru, pa je zdajci zasijalo. Košček dneva je bil tam, košček življenja sedanjosti, dejanja in nehanja nas samih ...

In sem gledal. Bilo je, kakor da sanjam. – Sobica delavca, žena vsa tuberkulozna, delavna, skrbna, z možem eno. Njena sestra, dekle, zavedajoče se svojega »jaza«, skupnega MI; njen zaročenec, delavski zaupnik, in njen svak, glavni zaupnik. In njih skrbi niso samo skrbi, kako bi si ustvarili toplo vsakdanjost, njih skrbi in pogovori niso samo ljubezen fanta in dekleta, moža in žene, nego so, kako bi zaščitili vse, ki delajo v tovarni, kako bi uveljavili dostojanstvo človeka, ki je ponižano v tovarni od tistih, ki odločajo.

In vrstil se je prizor za prizorom, dejanje za dejanjem. V pisarni tovarne smo videli vso gnusnost sitega podravnatelja, ki mu je vse bistvo življenja samo pohota, zverske manire in hinavščina, videli smo upor delavstva zoper krivično znižanje plač in redukcije, in takozvane 'tudi' delavske organizacije.

Moškrič, grafični delavec, svobodaš, pisatelj, je napisal te *Rdeče rože*. Sodrug Mazovec, svobodaš, je režiral. Moje priznanje.

In svobodaši iz Dobrunj, fantje in dekleta, delavci in delavke, so jo igrali. Izborno, povem vam, in ponosen sem na vas, sodrugi in sodružice.

Drama sama je pa tako življenjska, da mora biti stalno na delavskih odrih. Ona je obenem slika, kako se mora delati, kako boriti, kako agitirati, kako se zavedati samega sebe in skupnega MI, kako biti solidaren in sodružen.«

Rdeče rože so večinoma povsod dobro sprejemali tako zaradi umetniške privlačnosti kot zaradi vzgojnosti ali, kot pravi poročevalec, ker kažejo, »kako se mora delati«, to je delati sindikalno in politično. Zadovoljevale so delavsko občinstvo, segale so do srca najširšim plastem ljudstva in zadovoljevale delavske politike, še posebno revolucionarno usmerjene. Posebno so zadovoljevale, ko je dodano peto dejanje odprlo perspektivo nadaljnega delavskega boja in delavske zmage.

V letih 1933 do 1935 so *Rdeče rože* uprizorili mnogi slovenski amaterski delavski odri. Več uprizoritev je bilo tudi med izseljenci v ZDA. V zgodovini slovenskega gledališča ni podobnega primera, da bi se kaka igra tako hitro razširila in bila tako uspešna. *Rdeče rože* pomenijo za slovensko delavsko gibanje in tudi za slovensko literaturo nekaj podobnega, kot je nekoč pomenil roman Maksima Gorkega *Mati za Rusijo* in za evropsko literaturo. *Rdeče rože* so postale slovenska delavska ljudska igra, podobno kot je ljudska igra Miklova Zala. Moškrič pa je težil tudi k temu, da bi se njegova dramatika uveljavila na velikem odru v poklicnem gledališču. Težil je k veliki dramatiki.

Prehajamo k pregledu uprizoritev *Rdečih rož* na odrih izven Zadvora. Gotovo jih je bilo več, kot jih lahko ugotovimo na podlagi poročil v tisku. Ta poročila povzemamo iz revije Svoboda, iz časopisa Delavska politika, za jeseniško območje tudi iz revije Književnost. Poročila o uprizoritvah najdemo tudi v slovenskem časopisju v ZDA. Nadaljnji vir podatkov o uprizoritvah so razprave Franca Škrlja (za Gorenjsko), Ede Komavli (Celje, Zasavje), Boga Teplýja (Podravje) in Frana Petreta (okolica Ljubljane), zbrane v knjigi Delavski oder na Slovenskem, ki jo je uredil Ferdo Delak in je izšla leta 1964. Dalje kolikor toliko kronološko navajamo kraj in datum uprizoritve ali napoved uprizoritve, zraven pa še nekatere oznake in ocene, bodisi drame ali izvedbe.

Eda Komavli poroča, da so *Rdeče rože* igrali v Hrastniku 19. marca 1933, ponavljali pa aprila. Omenili smo že, da je to prva zunaj Zadvara ugotovljena uprizoritev drame.

V reviji Svoboda marca 1933 je dopisnik iz Ptuja, potem ko je podvomil o primernosti uprizoritve igre Najdenec za delavski oder, zapisal: »Kaj naj nudi delavski oder, bo sam uvidel dramatični odsek, ko se je odločil prirediti Moškričeve Rdeče rože za Marxovo proslavo.« Delavska politika poroča, da so bile *Rdeče rože* uprizorjene v Ptuj 9. in 10. aprila. Dopisnik pa z izvedbo ni bil zadovoljen.

Fran Petre je pisal: »Moškričeve Rdeče rože je uprizorila na veliko odobravanje svoje publike tudi bližnja Svoboda v Zalogu (14. aprila 1933).« Drugih virov o tem za zdaj ni.

V Svobodi je dopisnik iz Mežice, ki je poročal o občnem zboru društva 5. marca, obvestil: »Zbor je sklenil uprizoriti Moškričeve Rdeče rože.« Res so bile uprizorjene 7. maja, je poročala Svoboda (»lep uspeh«). Bogo Teplý je pisal, da sta bili uprizoritvi v Mežici 6. in 7. maja.

Poročal je, da so *Rdeče rože* uprizorili v Ravnah (Guštanju) na Koroškem spomladi 1933. Delavska politika pa navaja datum uprizoritve v Ravnah: 1. oktober 1933.

Omenili smo že uprizoritev v Zagorju. Revija Svoboda poroča, da je bila »v nedeljo dne 7. maja 1933«. Delavska politika poroča, da so v Zagorju *Rdeče rože* ponovili 17. septembra 1933 (»videli boste v njih živo sliko iz sedanjega delavskega življenja«) in z njo začeli sezono.

Delavska politika je poročala, da so *Rdeče rože*, to »že v mnogih krajih tako uspešno uprizorjeno Moškričevo petdejansko socialno dramo«, uprizorili tudi v Črni pri Prevaljah, in sicer 29. junija 1933, ponovili pa 2. julija. »Drama, o kateri se je že mnogo pisalo in ki v resnici živo slika boj za delavsko pravico iz sedanjih časov, nam pokaže tudi mnogo drugih podučnih motivov iz delavskega življenja.«

Svoboda je poročala, da so v Ribnici na Pohorju uprizorili *Rdeče rože* 23. julija, ponovili pa 30. julija 1933. Poročevalec je zapisal, da je bila dvorana obakrat polna.

Bogo Teplý je poročal, da so *Rdeče rože* uprizorili tudi v rudarskem naselju Leše nad Prevaljami, in sicer leta 1933, v sezoni 1934/35 pa da so to igro ponovili.

Omenili smo že, da so *Rdeče rože* uprizorili v Zadobrovi in da je pri tej predstavi so-

delovala Pepca Maček. Kdaj je bilo to, ne vemo zanesljivo.

Franc Škrlič navaja, da so *Rdeče rože* uprizorili v Kranju v prostorih Nove pošte v oktobru 1933. Kranjsko uprizoritev je režiral Jaka Vehovec. Revija Svoboda je poročala, da je Svoboda iz Kranja z *Rdečimi rožami* gostovala v Naklem 12. novembra 1933.

Delavska politika, ki je 2. decembra 1933 poročala o uprizoritvi komedije Trije vaški svetniki v Šoštanju in menila, da ni razklenila »okov meščanske miselnosti«, je na koncu priporočala: »Kaj če bi nam dala Svoboda v tej sezoni Moškričeve Rdeče rože?« Eda Komavli pa ni poročala, da so v Šoštanju uprizorili kaj Moškričevega.

Svoboda je poročala, da so v Trziču na Gorenjskem uprizorili *Rdeče rože* 26. novembra 1933. Poročevalec je zapisal med drugim: »Vsekakor pa želim, da nas sodrug Moškrič prav kmalu razveseli s kakšno novo dramo.« Ponovitev je bila 3. decembra (»z istim moralnim in gmotnim uspehom«). Režiral je Janko Sova.

Svoboda je poročala iz Litije: »Otvoritvena predstava – in sicer Rdeče rože – bo na dan Treh kraljev 6. jan. 1934. Pridejo gostovat sodrugi iz Dobrunj, kjer je doma avtor te uspele drame. Pisatelj Moškrič bo sam igral tudi glavno vlogo. Drama bo gotovo radi tega dosegla še večji uspeh, nego ga je v drugih krajih.«

V Svobodi je pisal poročevalec iz Lesc na Gorenjskem v začetku leta 1934 o ustanovitvi dramskega odseka: »Prva igra, ki jo bodo Leščani naštudirali, bo morda drama Rdeče rože.« Res je bila uspešna uprizoritev v Lescah že 21. januarja 1934. Zapisal je na primer: »... razmeroma težka socialna drama ... nabito polna dvorana ... nepozaben vtis ... režiral sodrug Torkar Janko ... Treba bo pa iti z njo tudi na deželo, v okoliške vasi okrog Bleda in Radovljice, da vidijo delavske borbe tudi vsi drugi in sprevidijo, kako upravičene in težke so.« Režiser Janko Torkar, ki je bil študent, je igral vlogo Goldšmita, je poročal France Škrlič. Po podatkih Gorenjskega muzeja Kranj pa naj bi dramo režirala Rozka Magdič, kar izpričuje tudi fotografija. Delavska politika je poročala o repriži v Lescah dne 2. februarja 1934. Kasneje, leta 1935, potem ko so v Lescah uprizorili Moškričevo komedijo Razkrinkana morala, je bil v Svobodi objavljen polemični zapis, v katerem se je omenjala tudi uprizoritev *Rdečih rož*. Župnik v Lescah je menil, da igra *Rdeče rože* pro-

pagira »razrednobojne nauke«, in je obžaloval, da je bila predstava »po neprevidnosti naši v šoli«. V zvezi z *Rdečimi rožami* je bil govor tudi o težkem položaju delavcev v tovarnah v Lescach.

V septembrski številki Svobode leta 1933 je poročevalec z Javornika na Gorenjskem pisal: »Dramski odsek bo pravkar razdelil vloge za študij krasne drame sodruga Moškriča iz Dobrunj Rdeče rože.« Kasneje je poročal, da je bila uprizoritev 25. februarja 1934, in sicer »na odru v Delavskem domu na Savi«, to je na Jesenicah. Ponovitvi sta bili 18. in 19. marca. O tej uprizoritvi je poročal France Škrlić tudi v zborniku Jeklo in ljudje 1964. Režiser javorniške (jeseniške) uprizoritve je bil Franc Kelih. Škrlić je navedel imena igralcev in razdelitev vlog. Sam sem se o tej uprizoritvi pogovarjal s tovarišico Albino Kavalar, ki je igrala vlogo Cilke, in s tovarišem Vinkom Udirjem, ki je igral vlogo Jeriča. Poročevalec v Svobodi je pisal med drugim: »Saj se igra hvali sama in zanimanje, ki vlada za ponovitev, je najboljša pohvala.« Ko so se kasneje Javorničani ozirali na delo v preteklem letu, so pribili: »... višek vseh predstav je bila uprizoritev Rdeče rože, kjer je bila tudi pri ponovitvi dvorana zasedena do zadnjega kotička.«

Svoboda (in tudi Eda Komavli) je poročala, da so *Rdeče rože* uprizorili v Trbovljah 29. aprila 1934. »Publika je bila jako hvaležna.«

Svoboda je poročala, da so v Zabukovci uprizorili *Rdeče rože* 29. aprila in 6. maja 1934.

Eda Komavli je poročala, da je uprizoritev *Rdečih rož* v Celju režiral Slavko Šlander. (Delavska politika pa navaja, da je bil režiser Ivo Salamun.) »Uprizoritev bi morala biti 22. aprila 1934 v Narodnem domu. Tega dne predstave ni bilo, ker so oblasti delale ovire. Prepovedale so namreč nastop Petru Stantetu. Igra je bila uprizorjena čez nekaj tednov kljub prepovedi. Med igro je stal za kulisami policijski agent, ki je po končani predstavi Stanteta odpeljal v zapor. Na reprizah, ki sta sledili, je namesto Stanteta igral Franc Škrjanc.« Pri celjski predstavi je sodelovala tudi Eda Komavli sama.

Svoboda (1935) je poročala, da so *Rdeče rože* uprizorili v Prevaljah, in sicer v preteklem letu.

Pomembno je poročilo (ocena), objavljeno v Svobodi februarja 1935, ki ga je poslala Christine Turpin iz Chicaga. Turpinova je

poročala, da je dramski odsek Jugoslovanskega socialističnega kluba št. 1. v Chicagu postavil na oder Moškričeve *Rdeče rože*. »Delo pisatelja Jožeta Moškriča je res prav posrečeno delo. S to dramo je sodrug Moškrič mnogo prispeval v korist delavskim odrom. Tudi na odru našega dramskega odseka v Chicagu je v nedeljo 21. oktobra 1934 napravila ta drama na vse poslušalce globok vtis. In to ne samo radi dobre uprizoritve, ki je bila res prav dobra, kajti naš odsek ali naš delavski oder ima res dobre igralske moči, ampak največ zato, ker slika ta drama življenje in nehanje delavcev, njihovo borbo in ponižanje tako občuteno, da se zdi, kakor bi sami vse to doživljali. Drama ima sicer, kakor veste, pet dejanj, a pri nas so uprizorili samo štiri dejanja, ker je igra tudi brez drugega dejanja – drugo dejanje so namreč izpustili – lahko lepa celota. Sodrugi pisatelj nam tega ne bo zameril, ko bo izvedel za to našo 'svojevoljo'. Značaji v tej drami so, posebno, kar se tiče glavnega zaupnika in ženskih vlog, zelo vidni in takorekoč vzgojno-priljubni in prav nič pridigarski ter je drama tudi zato z agitacijskega in propagandnega stališča zelo priporočljiva in uspešna. Delavec in delavka igrata in vidita v tej drami samega sebe ...« V nadaljevanju je govorila o igralcih, o petju pri tej igri in o splošnem delovanju društva. Vsekakor je Turpinova – čeprav se nam zdi škoda, da je igralska skupina v Ameriki izpustila ravno drugo dejanje, ki skoraj v največji meri »slika« delavsko življenje, je pa res najmanj akcijsko – prenikavo opazila v Moškričevi igri njene resnične značilnosti – njeno agitacijsko vrednost («vzgojnost») ter hkratno umetniško prepričljivost in zanimivost, »privlačnost«.

Svoboda je poročala, da so v Kočevju dne 25. novembra 1934 v sklopu »prosvetne prireditve«, ki je imela več točk, na koncu odigrali tretje dejanje Moškričeve drame *Rdeče rože*. Zanimiv primer, da je bil odigran samo del drame. Poročevalec je med drugim povedal: »Najbolj so pa vsi pričakovali zadnje točke ... Ko se je zastor zagnil, se gledalci kar niso hoteli dvigniti ... premalo jim je bilo eno dejanje.«

V dnevniku Enakopravnost, ki je izhajal v Clevelandu, z dne 16. oktobra 1935 poroča dopisnik P. O. iz Chicaga, da bo 20. oktobra v sklopu proslav JSZ (najbrž Jugoslovanska socialistična zveza) klub št. 1 uprizoril »dramski prizor Zmaga v enem dejanju, po-

vzet iz drame *Rdeče rože*«. Navaja režiserja, in sicer Louis Beniger. Skoraj gotovo gre za isto igralsko družino, o katere predstavi, ki je bila točno eno leto prej, je poročala Turpinova. Zanimiva je oblika in naslov te nove priredbe *Rdečih rož*.

V časopisu Enakopravnost v Clevelandu v ZDA je 25. novembra 1935 izšlo izčrpno poročilo o uprizoritve *Rdečih rož* v Johnstownu izpod peresa Mary Krainz. *Rdeče rože* je tu uprizorilo žensko društvo Naša sloga. Poročevalka je navajala igralce v posameznih vlogah in med drugim zapisala: »Ta drama je napravila marsikomu rosne oči, kdor je zasledoval izvajanja, ne manjka sem pa tja nedolžnega humorja, kakor tudi žalostne tragedije... Jerič, ki je izgubil svojo soprogo, je končno zmagal s svojo organizacijo, delavstvo je spregledalo svojo zmoto in prišlo mu je zapet podoknico ter se mu iz hvaležnosti za njegovo vztrajnost poklonilo, nakar je v veselem razpoloženju prepevalo znano revolucionarno pesem Marseljezo.«

Ko je Bogó Teplý govoril o kulturni dejavnosti v obdobju 1936–1941 v Podravju, je na splošno rekel, da so bile še vedno na sporedu tudi Moškričeve *Rdeče rože*, določno pa je navajal samo to, da so jih igrali konec leta 1937 v Studencih pri Mariboru in jih ponovili leta 1938. Pravi, da so »med delavci zmeraj našle hvaležno publiko«.

Eda Komavli je poročala, da so *Rdeče rože* igrali tudi v Štorah, in sicer leta 1938, dvakrat. »S to socialno dramo je delavsko pevsko društvo Bodočnost v Štorah prenehalo delovati.«

Uprizoritve *Rdečih rož* so prinašale delavskim društvom Svoboda ne samo moralni, ampak tudi finančni uspeh, tako da so si s to dramo opomogla. Marsikje je čutili, da je bil dramski odsek ali dramska družina ustanovljena prav zaradi *Rdečih rož*. To si lahko razlagamo s tem, da se je o *Rdečih rožah* širil glas, kako lepa igra je to, tako da se ni bilo mogoče upirati želji spoznati, dojeti to lepoto, jo sam doživeti in preizkusiti.

Val uprizoritev *Rdečih rož* je ponehaval leta 1935. Deloma pač zato, ker se je moral unesti, predvsem pa zato, ker je bila po celjskem zletu julija 1935 Zveza Svobod razpuščena. Prenehala je tudi izhajati Svoboda kot izrazito marksistično naravnana revija. Po letu 1935 zasledimo še tu in tam kako uprizoritev *Rdečih rož* na Štajerskem, medtem ko na »Kranjskem« ne. Politična oblast se je, kot kaže, zaklela proti *Rdečim rožam*.

Izjema je uprizoritev *Rdečih rož* na Duplici pri Kamniku leta 1936. Dramo je uprizorila podružnica Zveze lesnih delavcev Jugoslavije, in sicer na prostem, na gostilniškem vrtu. Podatek je naveden v publikaciji Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941 (izdal Gorenjski muzej Kranj 1983).

Pri tem, da so uprizoritve *Rdečih rož* ponehvale že nekaj časa pred razpustitvijo Svobod, pa je treba upoštevati še en moment. To je spremenjen odnos, spremenjena politika centrale Svobod do Moškriča in njegove dramatike. Medtem ko sta revija Svoboda in centrala Svobod še leta 1934 v pregledu delovanja dramskih odsekov morali ugotoviti: »Največkrat so se uprizorile širom Slovenije Rdeče rože«, in medtem ko so še izhajale pohvale in priporočila Moškričeve igre, pa sta z Moškričevim dramatikom tudi že manipulirali v frakcijskem spopadu s Tonetom Čufarjem in z jeseniško podružnico Svobode, ki je bila izključena iz Zveze Svobod in se je organizirala kot samostojno društvo z imenom Enakost.

»Čeprav Moškričevi igri Rdeče rože in Razkrinkana morala nista izšli v tisku, sta neprimerno boljši z vsakega stališča in priporočljivi za uprizoritev na vsakem delavskem odru.« To piše v zelo kritični oceni Čufarjeve drame Polom v Svobodi januarja 1935. Čeprav je citirana trditev blizu resnici, pa je vendar imela predvsem namen razdvojiti dva delavska pisatelja, kar pa je pomenilo tudi rušiti enotno fronto delavskega gibanja na Slovenskem.

Ker pa je Jože Moškrič ohranil politično samostojnost, ker je dosledno izvajal politično usmeritev komunistične partije, ker se ni pustil izigravati in podkupovati in je odkrito podprl Jeseničane in Čufarja, prizadevajoč si za resnično delavsko enotnost brez zakulisnih političnih in kulturniških pritiskov, je bilo leta 1935 že čutili, da bi bolj desničarsko usmerjeni del Svobode zdaj rad potlačil poleg Čufarja tudi Moškriča. Zanikati in pozabiti so hoteli, da so *Rdeče rože* uspešna delavska igra in da so vredne, da bi se utrdile in uvrstile v »železni« spored delavskih odrov in sploh slovenskega ljudskega in tudi poklicnega gledališča. Radi bi tudi zanikali, da se je Moškrič razvil v velikega avtorja delavske in sploh slovenske dramatike, saj je po *Rdečih rožah* napisal in uprizoril še tri velika dela: Borba za kruh, Razkrinkana morala, Dani se.

V tem smislu si razlagamo besede, objavljene v sklopu ocene Kreftove komedije Malomeščani: »Centrala Svobod priporoča vsem dramskim odsekom, ki imajo na razpolago dovolj izvežbanih moči, da uprizore to Kreftovo igro, ki je res dobra in je tudi na umetniški višini, ne pa kakor so druge, čeprav nosijo naslov 'delavske'.« (Svoboda, junij 1935)

O Moškričevem osebnem odnosu do drame *Rdeče rože* in o tem, da ni prodrla v Ljubljano, daje pomembno pričevanje dr. Bratko Kreft. V pismu z dne 14. februarja 1982 mi je pisal, da mu je Moškrič prinesel *Rdeče rože* »med prvimi«. »Jaz sem si tedaj služil kruh že kot operni in operetni režiser v SNG zgolj pogodbeno. Moškrič si je takrat želel, da bi *Rdeče rože* uprizorila mogoče Drama ali pa vsaj Delavski oder, ki ga je pa menda še vodil Ferdo Delak.« Iz tega sklepamo, da se je Jože Moškrič zavedal vrednosti svojega dramskega prvenca, saj si je drznil ponuditi ga osrednjim slovenskim gledališkim ustanovam, tudi Drami. Kdaj točno je to bilo, ni jasno.

Pisatelj in po razpustu Svobod reorganizirano društvo Vzajemnost v njegovem domačem kraju v Zadvoru sta želela še enkrat obnoviti *Rdeče rože*. O tem priča najprej to, da si je Moškrič spomladi 1936. priskrbel uradni prepis na začetku te razprave citirane cenurnega dovoljenja, to je cenurne privolitve v besedilo drame, ki je bilo izdano leta 1932. Ta uradni prepis je datiran z dnem 24. junija 1936. Jeseni tega leta sta Moškrič oziroma društvo v Zadvoru na podlagi tega dokumenta mogoče že zaprosila za uprizoritveno dovoljenje.

Ohranjen je dopis sreskega načelstva v Ljubljani z dne 17. septembra 1936. Naslovljen je na avtorja. (Ta dokument je bil objavljen v Zborniku prispevkov iz zgodovine delavskega gibanja med vojnama in iz narodnoosvobodilnega boja na področju občine Ljubljana Moste-Polje 1965.) To je svojevrsten »odgovor« na prizadevanja za novo uprizoritev in utrditev *Rdečih rož*. Dopis sreskega načelstva namreč ni dokument, ki bi dovoljeval uprizoritev, temveč je preklic leta 1932 izdanega cenurnega dovoljenja in s tem tudi preklic junija 1936 izdanega prepisa cenurnega dovoljenja. Sreski načelnik je pisal: »25. 10. 1932 izdano odobritev besedila Vaše drame *Rdeče rože* preklicujem, ker je igra radi ostrega poziva na razredni boj zelo tendenčna in za današnje razmere

neprimerna.« (Dokument objavljam na strani 727.)

Spretno zamišljeni Moškričev manever, ki naj bi omogočil ponovno uprizoritev *Rdečih rož* v Zadvoru, je propadel, bodisi da je res šlo za odločnost politične oblasti ali pa za kako denunciantsvo. Ni znano, ali je Moškrič izkoristil pravico do pritožbe. Vsekakor leta 1936 *Rdečih rož* v Zadvoru niso uprizorili. Pa tudi v naslednjih predvojnih letih ne. Zlato obdobje Moškričeve dramatike se je končalo (1932–1935).

S tem sklepamo zgodbo o usodi Moškričeve drame *Rdeče rože* v predvojnem obdobju. Zdi se, da se med vojno ni igrala. Kakšna je bila njena usoda po vojni, po zmagi revolucije – o tem še nisem zbiral podatkov. Naj samo zapišem, da mi je Marjan Belina povedal, da so Grünovo priredbo *Rdečih rož* po letu 1959 igrali v Žireh in še na kakih treh, štirih odrih. Marjan Moškrič je povedal, da so jih igrali tudi v Zadvoru.

Na kratko pa moramo prikazati in oceniti knjižno izdajo in priredbo *Rdečih rož* iz leta 1959. Tega leta je Prosvetni servis ciklostilno izdal *Rdeče rože* v 500 izvodih, in sicer v Dramski knjižnici pod uredništvom Marjana Beline. Na platnicah piše: »Izdano v počastitev 40-letnice ZKJ«. V naslovu so *Rdeče rože* označene kot »delavska igra v štirih dejanjih«.

Medtem ko je tej izdaji *Rdečih rož* dodana lepa in vsebinska spremna beseda o avtorju, ki jo je prispeval pisatelj sin Marjan Moškrič, in medtem ko je inž. Niko Matul prispeval načrt in razlago inscenacije, pa Herbert Grün, ki je Moškričeve *Rdeče rože* za to izdajo »priredil«, ne daje nobene razlage, ocene ali stališča. Knjiga je izšla brez njegove spremne besede. Marjan Belina pravi, da je Grün priredil *Rdeče rože* po naročilu, ne na lastno pobudo.

Grünova priredba Moškričevih *Rdečih rož* ni malenkostna. Izrazito posega v zgradbo, deloma tudi v idejnost dela. Na kratko lahko rečemo, da je Grün sicer hotel odpraviti morebitne dramaturške slabosti in izboljšati kompozicijo, vendar pa je s tem zmanjšal možnosti, da bi *Rdeče rože* učinkovale kot uspešna ljudska drama, motivno in kompozicijsko operta na tradicionalne poljudne literarne motive in prijeme.

Grünova priredba ima sicer štiri dejanja, vendar ne gre za vrnitev k prvotni Moškričevi izvedbi (tragediji). Grün je le združil četrto in peto dejanje. Napravil je dve sliki z

vmesno kratko zatemnitvijo. Pomembnejše kot to pa je, da je tako rekoč presekala tretje dejanje – končal ga je tam, kjer se konča delavsko zborovanje, to je družbeni del tretjega dejanja. Ves zasebni del (zlasti Filder – Mara) tretjega dejanja je izpustil. O tem dogajanju izvem iz pogovorov v četrtem dejanju. Zaradi te skrajšave je moral Grün že prej več omenjati razmerje med Filderjem in Maro, medtem ko je Moškrič glede tega razmerja skrajno redkobeseden, dokler ga ne postavi popolnoma v ospredje.

Posledica Grünovega posega je, da so Filderjeve zločinske zasebne nakane zapostavljene. Ivanka ne doživi njegovega brutalnega pritiska in razdvojenosti med idealnostjo (čistostjo) in požrtvovalnostjo (dobroto). Poleg teh klasicističnih prvin v zgradbi *Rdečih rož* je Grün odpravil tudi monologe, na primer začetni Cilkin in kasnejši Ivankin monolog v četrtem dejanju.

Naj posledice Grünove priredbe za idejnost drame ponazorimo z nekaj primeri:

Medtem ko pri Moškriču v drugem dejanju desničarski delavec Marn zabrusi Tone-tu Jeriču: »Ali misliš, da bom šel k vam, ki ste pod farško komando?« – kar pomeni, da je Tone Jerič kot sindikalni delavec nazorsko opredeljen – pa je Grün to opredelitev izpustil. Res v drami nima nobenega nadaljnega pomena, a je vendar značilna in je lahko vplivala na gledalce, izražajoč avtorjevo nazorsko širino, poudarjajoč delavsko enotnost in – kar je najbolj verjetno – zakrivajoč komunistično ostrino in doslednost. Res pa je, da Grün ni izpustil samo tega stavka, ampak celotno epizodo o Marnovem odnosu do delavske organizacije.

V Grünovem četrtem dejanju pravi France svoji zaročenki Ivanki: »Zenske ste vse takšne,« s čimer jo grobo zavrne, ko ona pravi: »Z Maličeva Mici me menda ne boš primerjal.« (Maličeva Mici se je namreč spečala s Filderjem.) Čeprav se njun prepir hitro zgladi, je vendar značilno, da Moškričev France do svoje zaročenke nikoli ni tako površen in grob, kot je pri Grünu.

Grün že v prvem dejanju v odnose med delavcem in ženo ter delavcem in dekletom vnaša nekakšen »realizem«, ki pa ni nič drugega kot grobost in posmehljivost, medtem ko so pri Moškriču ti odnosi topli, človeški, lepi. Moškrič je celo Maličeva Mici (Maro) nekako trubadursko, to je dosledno spoštljivo žensko in razumevajoč človeške slabosti,

poveljal kot žrtev delavskega boja proti kapitalističnim oblastnikom in podrepnikom. Pri Moškriču je vtis takega poveljanja Maličeve pristen in naraven, pri Grünu pa neroden in vsiljiv. Grün je v prvem dejanju zmanjšal moralni pomen Ivanke, ko ji je v zvezi s premestitvijo v tovarni položil v usta te besede: »Jaz sem pa le prišla na boljše.« Vendar pa Grün izpušča dejstvo, da je Ivanka prestavljena na mesto Maličeve.

Ko pri Grünu v četrtem dejanju Tone Jerič pripoveduje o zadnjem pogovoru, ki ga je imel s Filderjem, pravi, da je šel po zborovanju in neuspelem poskusu stavke k njemu zato, »da bi se le kako pogodil«. Ta formulacija je površna in spravlja Toneta v slabo luč. Moškričev Tone je čist značaj, sposoben in dosleden delavski voditelj, nepodkupljiv in zvest. Poudarek njegove voditeljske sposobnosti in sploh nujnosti, da je delavstvo treba voditi, je Grün na koncu drame izpustil. (»Saj so kakor otroci in ne znajo presoditi, kje je pot, ki vodi v vstajenje ... Torej jih bomo vzgajali, kot je treba. Jaz male, vidva pa velike otroke in jih vodili na pravo pot, ki vodi k soncu, svobodi!«) V prvem dejanju je Grün izpustil tudi tole dejstvo, ki pomembno označuje Toneta: »... je pri zadnjih pogajanjih odklonil mesto mojstra, ki mu ga je ravnatelj ponudil, če popusti.«

Grün v prvem dejanju označuje France-ta, da je v odnosu do ljubljenice Ivanke negotov, da se obotavlja, da menca. Tega Moškrič nima. Grün je očitno zapadel v posnemanje nečesa pogostnega in tipičnega bodisi v vsakdanjosti bodisi v komediji, medtem ko je Moškričev France v resnici možat, samozavesten, naraven. Ohraniti bi bilo treba Moškričevo svežino, izvirnost in izostreno označevanje likov, ne pa jih delati povprečne, vsakdanje in shematične.

Lahko bi razpravljali o tem, da je Grün opazil nekatere dramaturške slabosti in dramsko tehnično problematiko *Rdečih rož*. Tudi glede tega je potrebna previdnost, medtem ko je Grün dokaj drzno posegel v kompozicijo. Na vsak način pa ni sprejemljivo idejno spreminjanje in pačenje izredno čiste, poštene postavitve značajev in je glede tega treba ostati zvest Moškriču. Grün je obvladal in občutil celotno Moškričevo dramo in izpričal s svojo priredbo ustvarjalnost, pogum in svojevrstno gledališko spretnost, na drugi strani pa je Moškričevo dramo tudi oškodoval za nekatere navidezne malenkosti, v resnici pa velike vrednote.

* * *

Moškričeva drama *Rdeče rože* je stvaritev (organizem), ki je, ko je enkrat nastala, ni več mogoče spreminjati v njenih bistvenih temeljih; pač pa je avtor pozneje z lahkoto dopisal peto dejanje.

Smisel drame *Rdeče rože* je mogoče najbolj izražen z idejo o žrtvovanju. Tudi Edvard Kardelj je v tridesetih letih razvijal filozofijo o žrtvah, kar bi bilo treba zaradi zveze z Moškričem posebej raziskati. To filozofijo lahko med drugim razumemo kot pripravo na čas, ko bodo žrtve znabiti krute in številne, kakor se je res dogajalo v vojni in revoluciji. Kardelj je vedel, da bo treba »prevzeti nase tudi breme žrtve, ki so nujne v slehernem boju«. (Citiram po razpravi Andreja Kirna v Delu 17. aprila 1982.)

Rdeče rože preveva miselnost o nujnosti žrtve. Ko se na koncu drugega dejanja Tone Jerič skupaj s tovariši odloča za akcijo (sklic delavskega zborovanja, prekinitev dela, odločitev za stavko, ki je sredstvo boja proti povečanemu izkoriščanju delavstva), ko se torej Tone Jerič odloča, da ne bodo mirovali, ampak posegli v dozdevno naravni, normalni, dani mirni družbeni položaj, se utrpe spoznanje: »Brez žrtve ni zmage... Čeprav se nam zde danes te žrtve brez pomena in jih del delavstva tudi sprejema tako, drugi del pa se jim celo posmehuje, sem vendarle mnenja, da bodo edino te žrtve prinesle trepečemu človeštvu rešitev!«

Te besede so ne samo izraz miselnosti in prepričanja o nujnosti žrtve (ta miselnost je lahko nastala pod vplivom krščanstva, to je pod vplivom Kristusove žrtve v prid človeštvu), ampak tudi utemeljujejo *Rdeče rože* kot tragedijo in napovedujejo potek dejanja v drami. Žrtve namreč niso samo splošne, niti niso samo možnost, odvisna od naključnosti dogajanja, ampak določne, individualne in nujne.

V drami *Rdeče rože* umrejo tri osebe: kapitalistični sluga in povzpetic inž. Filder, delavka Mici Maličeva (Mara) in Tonetova bolna žena Cilka. Sam Tone Jerič je žrtev v tem smislu, da preživi dva meseca v zaporu, po krivici osumljen umora; ta »kriminalni« zapor pač le naključno ni »politični« zapor.

Kar zadeva tri smrti, se zdi na prvi pogled nesmiselno, da bi bil žrtev tudi Filder. Dejansko se v drami njegova smrt ne obravnava kot žrtev. Kljub temu Filderjeva smrt gotovo pomeni, da v revolucionarnem boju za boljši družbeni red padajo (umirajo) tudi

nasprotniki – a ti nasprotniki so vendarle ljudje in v tem smislu žrtve.

Ugotoviti pa moramo, da Moškrič inž. Filderju nadene takšne pregrehe in zločine in mu vsaj v odnosu do Mare ne nadene nobene človeške poteze, nobene razlage, ki bi ga kaj opravičevala, da ga skoraj ni mogoče pojmovati kot človeka, ampak je nekakšen satan (hudič). Filder skoraj ni realen človek, ampak abstrakcija, pojem slabega, kot v kakšni srednjeveški igri. Pojem pohote in morilstva. Moškrič njegove negativnosti stopnjuje do skrajnosti: ni le izkoriščevalec, karierist, verolomnež in pohotnež, ampak celo morilec. Torej, če je Filder satan, ne more biti žrtev.

Poglejmo žrtev Maličevo Mici. Ta »žrtev« ni neposredna, ampak pogojna, posredna. Mici se je bila spečala s Filderjem in nosi njegovega otroka. Naredila je napako, a morda jo je morala narediti. Toda Micin značaj je lep, čist. V drugem dejanju se pokaže njena dobrosrčnost, ko pride v gostilno po pijanega Ržena. Mici pomaga Rženovi družini v njenem obupnem položaju. Njena človečnost se pokaže med drugim tudi v trenutku, ko umori Filderja: zave se, da je otroku umorila očeta.

Seveda niti Micin umor Filderja niti njen samomor in prejšnja ljubezen s Filderjem niso kaka velika dejanja v boju za delavske pravice in za nov družbeni red. Kljub temu je v petem dejanju rečeno: »Tudi nje se bomo spominjali, kot da je padla v borbi za delavske pravice!« Kot da je padla! Delavci upoštevajo realnost življenja in predvsem dejstvo, da je Maličeva Mici poštena in da je delavka. Mici je ganljiva žrtev, razumljiva in ljudem blizu, morda bolj kakor kaka druga, politična žrtev. Taka žrtev je »hvaležna« za umetniško oblikovanje.

Cistejša žrtev je seveda Tonetova žena Cilka. Vendar tudi Cilka ni neposredna revolucionarna žrtev. Ne umre v kakem boju, ampak zaradi jetike – točneje zaradi pretresa, ki ga doživi ob krivični aretaciji Toneta. Poleg tega je Cilka ženska, ki se trese in boji za srečo, blaginjo svoje družine, za moža, za otroka. Torej je boječa. (V prvem dejanju se pokaže, da na problem delavskih družin z veliko otroki ne gleda racionalno in družbeno kot France, ampak čustveno.) Ne sodeluje v družbenem življenju. Ni heroj. Kljub temu zasluži, da jo delavci počastijo na pogrebu kot žrtev delavskih bojev – bolje razumejo njeno smrt kot pa revolucionarni boj nje-

nega moža, ki je zdaj v zaporu – tako da ima drama naslov po rožah, ki jih delavci nasujejo na njen grob – »rdeče rože, ta simbol ljubezni, trpljenja in svobode«.

Torej »rdeče rože« niso toliko simbol boja, kot so simbol drugih, bolj srčnih vrednot delavstva in človeštva. Moškrič se kaže oster, bojevit, dosleden, odločen in hkrati mil, nežen, dober, človeški. V *Rdečih rožah* so žrtve ženske in do žensk čuti posebno spoštovanje in občudovanje. Povečana je estetska in moralna vrednost žrtev. Žrtev Mici in Cilke je posredna, a prav zato posebno učinkovita.

Družbeni smisel žrtev je v tem, da brez njih (v dramskem smislu: brez ginjenosti) delavstvo ali trpeče človeštvo, ki ima razne slabosti, ne more dojeti in spoznati prave poti, prave osvoboditve, ne more zaupati svojim voditeljem, ampak se pusti zavesti in svoje voditelje začasno celo opredeli kot škodljivce in izdajalce.

V drami *Rdeče rože* Tone Jerič in njegovi prijatelji na delavskem shodu tako rekoč »pogorijo«. Zmago slavijo neznajnejši, podrepani, sebičneži, koristolovci, lažnivci (Filder, Dular, Žagar, Marn). Prvotno bi se drama končala kar z »žrtvovanjem«: s shakspearsko morijo ali pa nesrečo negativnih, srednjih, pozitivnih ljudi: junakov (Jerič), ljudi in satana. Najprej padeta Filder in Maličeva, potem – posebej – Cilka, Tone in njegovi svoji pa doživijo veliko žalost in krivico. Pošten politični boj doživi neuspeh. Drama bi se končala, kot da so žrtve zaenkrat navidezno zamen. Da imajo žrtve pozitiven učinek, to namreč ne bi bilo prikazano, ampak bi se izražalo samo kot vpliv na delavsko občinstvo, kot morebitna vzgoja (katarza) občinstva, katarza, ki jo zbuja tragedija.

S Tonetovim porazom v tovarni in aretacijo bi se drama končala temno, tako kot je »pravično« v svetu, v katerem med ljudmi in posebno med delavci ne prevladujeta zavest in spoznanje. Ljudje (delavci) večinoma še niso pogumni, vztrajni, solidarni, in namesto da bi videli v prihodnost, gledajo na sedanjost.

Moškrič s petim dejanjem ni odpravil žrtev, vendar pa je prikazal, da so kmalu rodile obilen sad: delavci so se zavedeli, delavci se združujejo, ustanavljajo konsum, se organizirajo, so solidarni, zaupajo voditeljem (»zaupnikom«, posebno glavnemu »zaupniku« Tonetu). Delavci so dosegli uspeh v to-

varni: kapitalisti so morali opustiti svoje izkoriščevalske načrte in metode.

Eden najlepših sadov žrtev (tudi individualni sad, ne samo družbeni), ki je prikazan v petem dejanju, je razvoj delavke Ivanke, Cilnine sestre. Medtem ko je bila prej neizrazita, čeprav razumevala tovarišica in sopotnica mož, ki utrjujejo delavsko organizacijo, postane zdaj odločna in borbena. Ona skrbi, da ne bo prevladala žalost, temveč volja za dokončno osvoboditev. V tem smislu vpliva na potrtega Toneta in v tem smislu bo vzgajala osirotela Cilkina otroka. Ivanka stopa v družbeno življenje in prevzema družbene obveznosti, v ospredje ne postavlja osebne sreče. Ne samo žrtve, tudi sad je torej v veliki meri prikazan ob primeru ženske, kar je posebno lepo in vplivno.

Kljub vsej končni svetlobi in optimizmu pa Moškrič oziroma Tone Jerič ne verjame v nekakšno čudežno, dokončno izboljšanje položaja, ampak ve, da bodo prišle nove preizkušnje in novi boji in da se bodo tudi slabosti delavstva znova pojavljale. Zato bodo potrebne nadaljnje žrtve.

Tone govori: »Če sta bili Cilka in Mara spodbuda vaše vzajemnosti, si želimo, da bi vsaka žrtev, ki pade v delavskem gibanju, rodila take uspehe, in da ne bi bilo treba več mnogo žrtev. Žal marsikatera žrtev ne rodi vselej tudi uspeha... Naš cilj je tako veličasten, da žrtve tudi zasluži.« Žrtve so torej nujne, niso pa vse koristne! Življenje je tudi neusmiljeno naključno.

Moškričeva miselnost in tudi življenje z vso globino zajemata vse tisto, kar izražamo z vsakdanjo besedo požrtvovalnost. Zdi se, kot da je videl Moškrič tudi naprej – v čas največjih in najštevilnejših žrtev in tudi svoje žrtve v narodnoosvobodilni vojni. V drami *Rdeče rože* je obdelal temo žrtvovanja tako izrazito in poglobljeno, kot je pozneje v svoji dramatikni ni več.

Rdeče rože niso samo drama o boju med delavstvom in kapitalizmom, temveč so tudi drama o boju za premagovanje težav v lastnih, delavskih vrstah. Ena od težav, s katerimi se je treba spoprijeti, je neorganiziranost delavcev in individualistična samozadostnost nekaterih. Neorganiziranost in individualizem delavstva nista samo politično škodljiva, ampak tudi nekulturna, tako kot če bi družba živela brez pravne ureditve.

Neorganiziranost delavcev in njihovo spreobrnitev oziroma organiziranje je Moškrič res »živo« upodobil v drugem de-
 721
 bore

nju, v prizorih, ko nastopa skupina mladih delavcev, ki delajo na akord. (Moškriču so služili kot model tako imenovani »kolmarji« v večki papirnici – razkladalci premoga.)

Druge težava v lastnih vrstah je nezaupanje delavcev do voditeljev, ki je bilo pač posledica nepoštenosti in nekaterih slabosti voditeljev. Toda voditelji so nujni. Ni mogoče, da bi delavsko gibanje napredovalo in doseglo končni cilj (zmago, oblast) samo od sebe.

V drami *Rdeče rože* je voditelj, delavski zaupnik Tone Jerič popolnoma pozitivna oseba, junak. Je dober taktik in strateg. Slabega voditelja ali zaupnika ni, razen, če k delavskim voditeljem prištejemo tudi preddejavca Dularja.

Pač pa je v tovarni skupina delavcev, ki si je že materialno opomogla – zgradili so si hišo. Nekateri izmed njih niso več pripravljeni sodelovati v delavskem boju, ampak se podrejajo vsakemu diktatu podjetja, da ne bi izgubili službe in jim ne bi bilo treba s trebuhom za kruhom. Vendar Moškrič ne misli, da je obogatitev delavca že kar slabost in da je delavec, če si na primer zgradi hišo, za delavsko stvar izgubljen. Zato je prikazal v Francetu lik »bogatega« delavca (vrnil se je iz Francije), ki si namerava omisliti lastni dom, pa je vendarle aktiven v delavski organizaciji in solidaren z bojem delavcev, ki živijo v bedi, ki nimajo sreče, ki so morda manj sposobni, ki jih odpuščajo z dela in podobno.

Ostro kritiko zaslužijo tudi delavci, ki so napol kmetje, ki jim je delo in plača v tovarni samo priboljšek in se nočejo solidarizirati s praviim proletariatom. Tip takega delavca je Marn.

France pravi, da »je večina delavcev takih, da gleda le nase. Če ima le en dinar več plače kakor drugi, ga že gleda zviška. Drugega grize nevoščljivost in poskuša na vse načine, kako bi ga spodrnil. Zato je položaj delavstva danes tak, da bi se človek zjokal nad njim. Tega pa niso sami krivi. Izobrazbe, proletarske izobrazbe jim manjka«.

Moškričevo delavstvo je torej družbeno in psihološko razčlenjeno in resnično. To ni enotna, brezoblična masa. Ta množica ni načelno pozitivna. Delavstvo ni shematizirano, ampak je prikazano življenjsko in umetniško izrazito. Prikazano je kritično, a tudi optimistično. Predvsem pa ni prikazano naturalistično, grobo.

Čudovito je prikazana v drugem dejanju delavska solidarnost: delavci pomagajo, zbirajo pomoč za Rženovo družino. Vendar ta ganljivi prikaz dobrodelnosti in delavskega bratstva pisatelja ne zapelje v samovšečnost in mu ne otopi kritičnega čuta. Takoj potem, še v istem dejanju, namreč prikazuje sebičnost delavcev, ki delajo na akord (to je, da so plačani po učinku, ne pa po delovnih urah).

Medtem ko je inž. Filder zelo negativna, zločinska oseba (tak je v razmerju z Maličevom, medtem ko se zdijo njegova ambicioznost, oblastilnost, politična pretkanost in neznačajnost na prvi pogled manj zločinski), kar pa je predvsem posledica Moškričeve literarne odločitve, je lik ravnatelja Goldschmieda, ki v drami nastopa malo, veliko bolj pozitiven in celo nekoliko simpatičen. S tem je Moškrič dosegel uravnoteženost v slikanju kapitalistov. V kasnejši drami *Dani* se so kapitalisti predvsem delavski nasprotniki, toda spoštovanja vredni nasprotniki. Goldschmied sicer ne nasprotuje dovolj odločno ekonomskemu pritisku na delavstvo, prizadeva pa si, da bi gospodarske težave odpravljali tako, da bi zmanjšali dobiček, ki ga prejema lastniki podjetja (delničarji). Seveda je Goldschmied v resnici zvit. Vsekakor pa Moškrič deloma že v *Rdečih rožah* boja med delavstvom in zastopniki kapitalizma ne reducira na razredni boj, ampak upošteva tudi psihološke osnove nasprotij med ljudmi.

Tudi v prikazu delavstva Moškrič ne gleda samo družbeno in razredno, ampak upošteva tudi psihološke prvine osebnosti. Dobro karakterizira posamezne like.

Sposobnost delavskega voditelja Toneta Jeriča se kaže v tem, da odlično pozna dejanski gospodarski položaj podjetja in da razpolaga s splošnim znanjem o gospodarstvu (politični ekonomiji), in to tudi v širšem, svetovnem merilu. Ne obvlada samo strategije, ampak tudi taktiko delavskega boja, kar pomeni, da upošteva trenutni in lokalni položaj. Ve na primer, zakaj je verjetno, da bo stavka oziroma že samo odločna grožnja s stavko uspešna. Pozna in upošteva tudi osebne slabosti in lastnosti upraviteljev podjetja.

Tone Jerič ni samo delavski zaupnik, borec in politik, je tudi delavec samoupravljavec. Sposoben je prevzeti odgovornost za upravljanje gospodarstva, ne pa samo zastopanje delavskih koristi. »Gospodje, niti pare ne damo od naše plače, niti enega delavca ne pustimo iz tovarne, dokler nam ne dovo-

lite pogledati v vaše knjige in se prepričati, če v resnici ne morete konkurirati inozemskemu blagu.»

Inž. Filder priznava, da je Jerič bistroviden in sposoben, zato se obotavlja, da bi ga odpustil. Pač pa bi ga rad ločil od delavstva in ga z višjim delovnim mestom in z denarjem pridobil na svojo in kapitalistično stran. Gotovo je Moškrič v liku Toneta Jeriča upodobil tudi svoje osebne lastnosti. Tone pravi: »... hočem dokazati, da so tudi med delavci značaji, ki se ne dajo podkupiti.« Filder pa: »O tem boste morda drugače sodili, če dodobra premislite... Vedite pa, da sem vam na razpolago, kadar boste razočarani nad tistimi, ki bi vam morali biti hvaležni.«

Poleg dejanske politične, gospodarske, strokovne in delovne sposobnosti, ki se torej ne izraža samo v idejnosti in govorništvu, ampak v vsakodnevnem praktičnem delovanju, krasi Toneta Jeriča tudi visoka osebna morala v odnosu do žene in v zakonu.

Medtem ko so nekateri delavski in ne samo delavski pisatelji tu in tam skušali uveljaviti novo, revolucionarno moralo v odnosu med moškim in žensko in so gledali na zakon kot na nekaj konservativnega, preživelega in so v novi morali videli celo svojo veliko pisateljsko temo in priložnost (na primer: delavska žena, ki ima moža pijanca, je upravičena izbrati si ljubimca), pa Moškrič ni šel po tej poti. Takih motivov in idej kratko malo ne prikazuje. Njegov delavski voditelj, njegov revolucionar spoštuje zakon in je popolnoma zvest. Poleg tega se v Jeričevem odnosu do Cilke kažete milina in ganljivo čustvo. Vzoren je tudi odnos med France-
tom in Ivanko, ki še nista poročena.

Ko govorimo o morali, pogledajmo še drugo dilemo, ki se je zastavljala v tedanjem času delavskim pisateljem. Ali je, če delavec (brezposelni, lačni, zatirani, izkoriščani človek) kaj vzame tam, kjer je vsega dosti – ali je to greh (prestop, slabost), je to tatvina? Ali ne odseva v njegovem dejanju celo višja zavest, nova morala, revolucionarnost? Tudi glede tega moralnega vprašanja je Moškrič popolnoma nedvoumen. Privržen je strogi, čeprav tradicionalni morali. Pravzaprav pa ne gre za to, kateri morali je privržen, ampak za to, da takih dilem sploh ne obravnava, takih motivov ne prikazuje. Moškrič se zavzema za dosleden organiziran boj ne samo za delavske pravice, ampak tudi za novo družbeno ureditev (novo oblast). Moškrič ne prihaja na dan s takimi dvomljivimi moralnimi

novostmi. Moškričevo upoštevanje moralne zapuščine in izkušenj preteklih rodov je gotovo močan element družbenega združevanja.

Delavec France Majcen ima deloma drugačne lastnosti kot Tone. A to so samo značajske lastnosti, politično Toneta popolnoma podpira. Franceta zanimivo označuje njegovo nagnjenje k rezoniranju (poučevanju). Tone je Moškričev rezoner samo v politiki in gospodarstvu, v moralnih zadevah pa je Moškričev rezoner France.

Francetovo nagnjenje k rezoniranju ni stalno. Pokaže se dvakrat: v prvem dejanju, ko v dialogu s Cilko obsoja to, da imajo nekatere delavske družine veliko otrok; in v drugem dejanju, ko v dialogu z Rženom graja njegovo popivanje in obupavanje zaradi velike družine in slabih razmer (značilno je, da France Ržena vika).

Ta dva prizora, posebno pa prvi, sta glede na razvoj dramskega dogajanja zaradi svoje statičnosti nekaj posebnega. Vendar sta ob prvih uprizoritvah gotovo učinkovala zelo privlačno. Z utemeljenim nasprotovanjem velikemu številu otrok v delavskih družinah je Moškrič gotovo pogumno dregnil v gnezdo, ki ga je ljubosumno varovala cerkev. Ni se pomišljal, da je treba ljudi poučiti, in se je zavedal, da bodo takemu moralnemu pouku radovedno prisluhnili.

Tudi drugi delavci (Božič, Markič, Ržen, akordaši; Marn, Dular) so izrazito osebno označeni in niso samo družbene figure. Naj omenimo samo podrobnost iz drugega dejanja, ko Ržen v gostilni izve, da mu je umrl pred kratkim rojeni otrok. Preden odide domov, reče: »Jaz sem kriv njegove smrti... In niti enkrat ga nisem imel v naročju.« Lik tega obupanega, zapitega delavca pridobi s temi besedami nove, globlje razsežnosti. Igralec ima možnost, da kratki nastop te osebe obogati z izrednim doživljanjem in izrazom. (Seveda bi lahko tudi Rženovega otroka prištel k »žrtvam«.)

»Žrtvovanje« v *Rdečih rožah* ima poleg idejne tudi oblikovno, dramsko sestavino in pomen. Ugotovimo lahko, da je Moškrič poznal klasično ali klasicistično zgradbo in idejnost tragedije (drame), ki temelji na določilih Aristotelove Poetike. Od kod Moškriču ta literarna izobrazba, to znanje – ali iz branja ali iz obiskov v gledališču ali predvsem iz Shakespeara ali iz Lessinga in kakih drugih nemških klasicistov ali iz predavanj in tečajev, ki so jih najboljši slovenski gleda-

liški delavci prirejali za amaterje in ki se jih je Moškrič gotovo udeleževal? O tem za zdaj samo ugibamo.

Gotovo je, da *Rdeče rože*, tako glede pojmovanja likov kot glede dramske kompozicije, temeljijo na preizkušanih vzorcih gledališke umetnosti. To pomeni, da je Moškrič nadaljeval kulturno in gledališko izročilo, ga popolnoma razumel in se z njim prepojil, ga napolnil z aktualno sodobno vsebino, da mu je dobro služilo za njegove družbenopolitične in umetniške namene. Ni gradil nekaj čisto novega. Ni gradil strehe brez temeljev. Tako kot glede morale lahko ugotovimo tudi glede dramske tehnike, da je trdno zasidran, kultiviran, zelo zanesljiv in zato tako uspešen in priljubljen. Moškrič je bil tudi gledališki praktik z izrednim občutkom za to, da je treba občinstvo zadovoljiti.

Moškričeva dramatika je skladna, posrečena, trdna, tako kot je mirna, skladna, samozavestna, trdna in prepričljiva vsa Moškričeva osebnost in dejavnost. Na osnovi izročila, znanja in daru je Moškrič zmogel pomembno delo in ni obnemogel od naporov pisanja, režiranja, igranja, da o naporu v politici, politiki, družini niti ne govorimo. V njem sta se združevali individualna lahkotnost, izvirajoča iz umetniškega talenta, in odgovornost, skrbnost političnega in družbenega delavca. Moškričeva dramska ustvarjalnost se je popolnoma razcvetela in se oplajala s svojo popolno uspešnostjo. *Rdeče rože* so Moškričev prvi, a že čudovit, čudežen cvet, ki ga je pognala delavska kultura na Slovenskem. Ta cvet je zrasel na pragu Ljubljane, v Zadvoru, a je zadehtel po vsej slovenski domovini.

Tragičnost Toneta Jeriča (tragični junak) v oblikovnem smislu ustreza aristotelovskim zahtevam: to je vzvišen, plemenit (da, plemenit, čeprav je le delavec, še daleč ne plemič) človek, ki pa ga naključje usode (Dularjeva laž; kriminalistična verjetnost, da je on Filderjev ubijalec; ženina bolezen in smrt) oropa za uspeh pri organiziranju delavstva, oropa osebne svobode in osebne sreče.

V duhu klasicistične poetike je zasnovan dramski položaj delavke Ivanke. Ivanka je razdvojena, ali naj se vda Filderjevemu nagovarjanju in s tem pomaga Cilki in vsemu delavstvu ali pa naj ne glede na žrtve poskrbi za svojo osebno srečo (ljubezen s Francetom). »Da, pojdem! Na kolenih ga

bom prosila, naj me pusti pri miru! Naj mi ne uniči življenja! Če ne, ga ubijem!« To niso samo besede, to se lahko odigra kot trdna odločitev. No, Ivanka je prizaneseno: njena žrtev, taka ali drugačna (tako uboj Filderja kot vda Filderju bi bila njena žrtev), ni potrebna. Klasicistično Ivankino razdvojenost olajša in nemara onemogoči Francetova odločnost, da se bosta poročila, V tem primeru gre tudi za Moškričev umetniški preokret: to je zmaga nad utesnjeno, nesodobno, nečloveško idejnostjo klasicizma.

Se jasneje lahko dokažemo Moškričevo dramsko izobraženost, če pregledamo kompozicijo *Rdečih rož*. Drama je zasnovana in uspešno izvedena na osnovi klasičnega pravila o enotnosti časa. To velja docela za prvotno štiridejansko, tragično izvedbo *Rdečih rož*.

Čas dogajanja je samo 24 ur; prvo dejanje doma pri Jeričevih po delu, drugo zvečer v gostilni, tretje naslednje dopoldne v tovarni in četrto doma. (Lahko opazimo, da takšna strnjenost časa sploh ni omogočala, da bi bil prikazan potek stavke.) Dramska vsebina se do neke mere podreja diktatu oblike, to je časovni strnjenosti.

Dobro je, da Moškrič ni sledil klasicističnemu pravilu o enotnosti kraja. Različnost in uokvirjenost (prvo in četrto dejanje se dogajata na istem prizorišču) kraja dogajanja učinkujeta prijetno in sveže.

Organizacija časa kot kompozicijska prvina *Rdečih rož* z zgornjim opisom še ni dokončna. Tretje in četrto dejanje si namreč ne sledita, nista zaporedni ali s časovnim presledkom, temveč sta v precejšnji meri sočasni. Da bi to dosegel, Moškrič celo nekoliko nerodno »pošlje« Ivanko domov, češ da jo boli glava, še preden se v tovarni izteče delovni čas. Sočasnost končnega dela tretjega dejanja in celotnega četrtega se pokaže s tem, da gredo na koncu tretjega dejanja orožniki aretirat Toneta, ob koncu četrtega dejanja pa ga doma res aretirajo.

Tretje in četrto dejanje sta torej zaradi sočasnosti še posebno časovno strnjena, zgoščeni, napeti. Ta kompozicijski prijem ni znan samo iz klasične dramatike, ampak tudi iz romana, na primer Scottovega in Jurčičevega. Učinek je pri *Rdečih rožah* ta, da v četrtem dejanju gledalec že trepeče za usodo Toneta Jeriča, ne trepeče za usodo Ivanke. Gledalec že ve in sluti, kakšen bo konec. Tako je omogočen poseben dramski učinek in užitek, ki ju opisuje tudi Aristotel. V *Rdečih*

ročah je torej uporabljen spreten kompozicijski prijem, ki poleg drugih prvin prispeva k temu, da je ta drama ljudska drama; drama, ki omogoča, da gledalci zares sočustvujejo z osebami. Mimogrede naj opozorimo na sorodni motiv pri Moškriču in Jurčiču: po nedolžnem osumljen in aretiran junak.

Ko pa je Moškrič pisal peto dejanje, bi bilo nenaravno in prisiljeno, če bi ga zasnoval na osnovi časovne strnjnosti. Zasnoval ga je kot epilog, kar je tudi znan prijem iz dramatik in še bolj iz proze. Učinkuje zanimivo in privlačno. Epilog ni samo poročanje, ampak tudi živa slika. V petem dejanju izvemo, kaj se je dogajalo v dveh mesecih, in je prikazano dogajanje po tem. Tonetova vrnitev domov je ganljiva. V peto dejanje je vključeno petje.

Tudi v petem dejanju ustvarjalna sila ne popusti. Napisano je z veliko oblikovalno močjo, hkrati pa s hotenjem ustvariti propagandni, optimistični učinek in izraziti idejne politične poudarke. Kljub optimizmu pa peto dejanje prevečata tudi elegičnost in žalost, tako da je usklajeno s prejšnjo tragedijo.

Vrnitev po krivici zaprtega Toneta, zdaj vdovca, domov učinkuje elementarno človeško. Potrtost zaradi Cilkinе smrti in volja do družbenega boja sta uravnoteženi.

Moškrič je uskladił propagandni, politični, izobraževalni, vzgojni učinek na eni strani ter umetniško višino, estetsko ravnotežje, klasično zasnovo in obliko na drugi strani.

Enotnost dejanja je v drami *Rdeče rože* enotnost, izrazitost njene idejne usmerjenosti. Enotnost dejanja je tako rekoč identična z zaželeno in končno doseženo enotnostjo in voljo večine delavstva v boju za boljše življenjske razmere in za družbeno preobrazbo. Enotnost idejne usmeritve je tolikšna, da pretehta nekatere heterogenosti (neskladnosti) fabulistične zasnove drame.

Če pogledamo na enotnost dejanja natančneje, bolj tehnično, opazimo, da se kompozicija *Rdečih rož* tu in tam dejansko spogleduje z romanom. *Rdečih rož* ne izpolnjuje samo ožji dramski razvoj, ampak tudi širše »slikanje« (ta izraz se ponavlja v poročilih o uprizoritvah *Rdečih rož*) družbenega življenja. Omenili smo že »poučne« prizore, katerih nosilec je France Majcen, in da je drugo dejanje še posebno »slikovito«. Polno je epizod, ki pa se naravno vključujejo v celoto in jo bogatijo.

Drugo dejanje se že začne romaneskno, deloma celo sočasno s prvim dejanjem. Moškrič prikazuje Srakarjevo krčmo in pivce v njej pred prihodom glavnih oseb. Pogovori pivcev s krčmarjem oblikovno spominjajo na Jurčičeve prikaze v Desetem bratu. Njihova vsebina je seveda popolnoma podobna. Glede očitkov prvega delavca akorderja krčmarju, češ da se okorišča, menimo, da so po eni strani lahko družbeno upravičeni in svarilni, po drugi strani pa zgubljajo družbeno ostrino in resničnost, ker sta radikalizem in levičarstvo prvega delavca sebična in frazerska, kot se kmalu izkaže. Poleg tega je treba upoštevati, da se France s krčmarjem dobro razume.

V tretjem dejanju se stopnjuje glavni zaplet, ki je zastavljen v prvem dejanju (možnost stavke, razmerje Filder – Ivanka – France). Tretje dejanje je zelo akcijsko, še posebno v primerjavi z drugim. V prvem delu je akcija družbena, zato ni tako očitna. V tem delu nas prizor, ko Jerič govori zborujočemu delavstvu in doživi neuspeh, spominja na ustrezni prizor v Cankarjevih Hlapcih: na zborovanje, ki ga skliče Jerman.

Tone vendarle ni Jerman. Zna prenašati poraze, medtem ko jih Jerman še ni znal in mogel. Tone je delavec med delavci in je začetek poklicnega revolucionarja, Jerman je učitelj med heterogenim ljudstvom v krčmi. Vidimo, kako drugačen je Moškrič (*Rdeče rože*) od Cankarja (Hlapci) v družbenem in idejnem smislu, medtem ko je motivna sorodnost očitna. Kako potrebna, kako naravna je Moškričeva dramatika kot nadaljevanje Cankarjeve. Moškrič je vezni člen, ki je manjkal – člen med Cankarjem in sodobnostjo. Kolikšen politični napredek in na ustrezni umetniški višini! Kakšen optimizem nekaj let pred revolucijo, pred resnično družbeno preobrazbo – optimizem, ki se je izkazal za upravičenega. Če je bil ta optimizem v tragični izvedbi *Rdečih rož* manjši, je to gotovo tudi posledica prvega, viharneškega obdobja Moškričeve dramatike, medtem ko je malo kasneje ta optimizem popolnoma naravno prevladal (drami Borba za kruh in Dani se).

Moškričeva dramatika je tudi vedno iskani in ne najdeni odsev politike (resničnosti) v literarni umetnosti. Med revolucionarji, kot so Kardelj, Leskošek, Kidrič, Maček, in med junaki Jeričevega, Gornikovega, Jerajevega tipa. Moškričeva dramatika je bila velika možnost za gledališče, ki je

ostala po letu 1935 skoraj neizkoriščena in je neizkoriščena dandanes. Moškričeva dramatika je lahko velika moralna opora in umetniška spodbuda za sodobno gledališče.

V drugem delu tretjega dejanja, potem ko je bil odpor delavcev ne toliko zaradi moči kapitalizma kot zaradi slabosti delavstva vsaj začasno onemogočen, se dramska akcija šele razigra. Seveda v glavnem na zasebnem področju. Zdi se, da je dramaturška slabost tega dela drame *Rdeče rože* v tem, da se nenadoma in ostro pojavi nova intriga ali zaplet, to je Filder – Mara, in hitri razplet tega zapleta zasenči vse drugo. Filderjeva smrt je kot *deus ex machina*, čeprav delavski voditelji opozarjajo, da delavski boj ni odvisen od takšne ali drugačne osebe. Podobno se tudi Cilkina smrt zdi bolj naključna kot dramsko in idejno nujna. Različna je pač vedno na eni strani slika zakonitega družbenega dogajanja in na drugi strani slika zasebnega dogajanja.

Četrto in peto dejanje ne prinašata veliko novega glede dramske akcije, temveč sta bolj slikajoči. Pomembna in »aktivna« je vendarle na koncu četrtega dejanja Cilkina smrt.

Nekakšna naključnost zasebnega dramskega razvoja v *Rdečih rožah*, nekakšna pasivnost te akcije (aktivno bi na primer bilo, če bi orožniki zaprli Toneta zaradi politike) ima lahko pozitivne umetniške učinke. Moškrič je čutil, razumel in izkoristil dejstvo, da je literatura ne samo nekaj družbenega, ampak da je posebno dramatika poleg tega tudi izmišljanje, tako kot je življenje tu-

di igra. »Igra« pa mora biti igra, ne samo capljanje in posnemanje gole življenjske resničnosti in verjetnosti. Na ta način Moškrič ohranja zanimivost, slikovitost in umetnost.

Čudovito je, da so že nekateri amaterski (delavski) odri z uspehom uprizarjali to tako bogato dramo. Čeprav imajo *Rdeče rože* predvsem lastnosti ljudske drame ali igre, pa jo morajo uprizoriti tudi poklicna gledališča. S poglobljenim delom, vživljanjem in razumevanjem morajo spet priklicati na dan njene vrednote in jih aktualizirati.

Umetniške vrednote *Rdečih rož* so tolikšne, da bi uprizoritev dandanes ne imela samo zgodovinske vrednosti. Če nekateri avtorji posplošujejo slabosti ljudi in svoje literarne osebe tipizirajo v tem smislu, je še tembolj upravičen in dragocen nasproten postopek: da na primer Moškrič posploši tudi dobre lastnosti ljudi in svoje literarne osebe tipizira kot junake, voditelje, posnemanja vredne zgleda. Moškričevo delo je lahko še danes vir moralnih vrednot.

Slovenska delavska dramatika se s Toneom Čufarjem in drugimi ni mogla enakovredno uveljaviti v slovenski dramatiki, se enakovredno uvrstiti v njen razvoj in zgodovino, tako, kot se je na primer Prežihova proza uveljavila in uvrstila v slovensko prozo.

Moškričeva dramatika se zaslužno uvršča med največje dosežke slovenske dramatike in literature.

Drama *Rdeče rože* je skupaj z drugo Moškričevo delavsko dramatiko izšla leta 1984 v knjigi *Rdeče cvetje slovenske dramatike* pri založbi Borec v Ljubljani.

No.21287/1.

Ljubljana, dne 25. oktobra 1932.

G o s p o d

M o š k r i c Jože,

Z a d v o r štev.41.

obš.Dobrujanje.

Na prošnjo z dne 28.II.31. jemljen vsebino Vaše drame "Hodo rože" na znanje s pristavkom, da mora pri event. predstavljanju omenjene drame odpasti nastopno v tretjem dejanju, in sicer v sedmem prizoru: Strah pred puškami pa je našemu delavcu že prirojen, in v 12. prizoru: "elavci: Prvi škandal. Bramota, Dol z njim! s korobačem. Saj nismo psi."

Taksa za Din 20.- je na tem odloku prilepljena in predpisano uničena.

Sreski načelnik:

Znidaršič, s.r.

Taksa po št.p.42 je plačana.

Za točnost prepisal!

Ljubljana, dne 24.VI.1933. Sreski polnačelnik:

Gresko na odstvo v Ljubljani.

o.1404/3.

Ljubljana, dne 17. septembra 1933.

Gospod

M o š k r i c Jože,

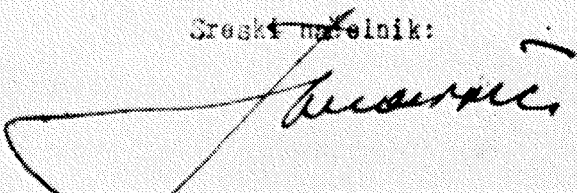
Z a d v o r štev.7.3p.Šušica

Svoječasno na osnovi določil naredbe poverjenišтва za notranje poslo določine vlade za Slovenijo z dne I.III.1919 Ust.1.štev.391/30 pod št.v.21.287/1 od 25.X.1932 izdano odobritev besedila Vaše drame "Hodo rože" preklicujem, ker je igra radi ostrega poziva na razredni boj zelo tendenčna in za današnje razmere neprimerca.

Protí tej odločbi imate pravico pritožbe na kraljevsko banano upravo Dravske banovine v Ljubljani v roku od 15 dni. Pritožbo bi bilo vložiti potem greskega načelnstva in kolekovati s kolekom za 20.- din.

Dva izvoda Vaše drame Vam obenem vračam:

Sreski načelnik:

21. JANUARJA 1934. DRAMSKI ODSEK SVOBODE V LESCAH OB UPRIZORITVI MOŠKRIČEVE Drame RDEČE ROŽE. SPREDAJ SO TAMBURAŠI. TO JE EDINA DOSLEJ NAJDENA FOTOGRAFIJA O ŠTEVILNIH UPRIZORITVAH Drame RDEČE ROŽE. HRANI JO GORENJSKI MUZEJ V KRANJU.

UPRIZORITEV KOMEDIJE RAZKRINKANA MORALA, KI JO JE JOŽE MOŠKRIČ NAPISAL LETA 1933. KDAJ IN KJE JE BILA UPRIZORITEV, KI JO KAŽE TA FOTOGRAFIJA, ŠE NI RAZJASNJENO, VERJETNO NEKJE NA GORENJSKEM. FOTOGRAFIJO HRANI GORENJSKI MUZEJ V KRANJU.

POMOŽNI DELAVCI (MED NJIMI JE VELIKO ŽENSK) V GRAFIČNI INDUSTRIJI SO BILI SINDIKALNO ŠE POSEBEJ ORGANIZIRANI. TO ORGANIZACIJO JE VODIL JOŽE MOŠKRIČ. MOŠKRIČ SEDI V PRVI VRSTI, ČETRITI Z DESNE. FOTOGRAFIJA JE BILA OBJAVLJENA LETA 1938 V SPOMINSKEM ZBORNIKU GRAFIČNE ORGANIZACIJE.

dr. *Miomir Dašić*

Kultura v okviru narodno- osvobodilnega gibanja v Črni gori v letih 1941 in 1942

Leto 1941 je bilo prelomno v zgodovini in življenju črnogorskega naroda in vseh drugih jugoslovanskih narodov. Trinajstojuljska vstaja je bila tudi posebne vrste kulturno-revolucionarno dejanje. Oznanila je začetek rušenja starih idej – buržoazne ideologije in buržoazne kulture, ostankov plemenske zavesti ter posameznih sestavin patriarhalne kulture, ki so se bile ohranile med črnogorskim ljudstvom, hkrati pa postavljala temelje za razvoj demokratične kulture na novi podlagi, kulture, ki je bila izraz identičnosti ciljev osvobodilne vojne s cilji delavskega razreda ter vseh drugih naprednih slojev v črnogorski družbi.

Identičnost ciljev kulture in revolucije se je tako v črnogorskem osvobodilnem gibanju kot vsepovsod drugod po Jugoslaviji izražala v čedalje glasnejših zahtevah po družbenih spremembah, o čemer pričajo številni tedanji dokumenti in mnogoteri spomini udeležencev narodnoosvobodilne vojne in revolucije.

Kultura je imela v okviru narodnoosvobodilnega boja v Črni gori izjemno pomembno mesto. Osvobodilni boj črnogorskega ljudstva je v tem pogledu že od vsega začetka kazal troje bistvenih značilnosti:

1. Močan odpor zoper fašistično kulturo in ideologijo, ki ju je skušal italijanski okupator vsiliti črnogorskemu ljudstvu.

2. Boj za nenehno bogatitev prave, ljudske, demokratične nacionalne kulture in njenih ustanov.

3. Integralno povezovanje črnogorske nacionalne kulture z demokratičnimi kulturami drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti.

I.

Proces revolucionarne družbene preobrazbe, ki se je začel z vstajo naših narodov v letu 1941, je imel v vsej Jugoslaviji, torej tudi v Črni gori, globoke ideološke korenine. Vse obdobje kraljevine Jugoslavije je bilo namreč izpolnjeno z revolucionarnimi vrenji in nabitostjo z »elementi revolucije« ob sočasnem razpadanju meščanskega družbeno-ideološkega sistema, v katerem je svojo globoko krizo doživljala tudi buržoazna ideologija.¹ Medtem ko se je buržoazna ideologija razkrajala in je kultura buržoaznega razreda doživljala vse izrazitejšo dekadenco, je marksizem na jugoslovanskih tleh postajal prevladujoča ideologija in znanost. Vse bolj je prihajal do izraza v publicistiki in socialni

literaturi ter se uveljavljaj kot »aksijsko vodstvo«.

Komunistična partija Jugoslavije v Črni gori je že od vsega začetka pripisovala velik pomen ideološki vzgoji svojih članov. V partijskih in sklojskih organizacijah in v raznih skupinah napredne mladine oziroma v marksističnih krožkih so preučevali Marsova, Engelsova in Leninova dela ter dela drugih teoretikov marksistične misli, še posebej tistih iz Leninovega obdobja. Hkrati so prebirali in razčenjevali tudi gradiva za kongrese kominterne in za kongrese in konference Komunistične partije Jugoslavije, kot tudi besedila, objavljena v partijskem tisku in drugi revolucionarni periodiki. V letih tik pred drugo svetovno vojno in aprilskim napadom na Jugoslavijo je Komunistična partija Jugoslavije v večjem delu črnogorskih okrajev ilegalno organizirala tečaje politične ekonomije, ob koncu leta 1940 pa so pri pokrajinskem komiteju za Črno goro, Boko in Sandžak pripravili politični tečaj.²

Napredni in periodični tisk, ki je med obema vojnama izhajal v Črni gori, je populariziral marksistično literaturo in obravnaval posamezna vprašanja marksistične teorije ter revolucionarne prakse, vendar ni globlje posegal v marksistično teoretsko misel. Čeprav je imela Komunistična partija Jugoslavije precej privržencev v vrstah črnogorskega izobraženstva, očitno ni premogla izrazitejših teoretikov marksistične misli. Toda na področju publicistike in socialne literature je vendarle prišla na plan plejada mladih revolucionarnih pisateljev, publicistov in drugih ustvarjalcev, ki so s svojo revolucionarno literarno, publicistično, znanstveno in drugo javno besedo dajali močne impulze novemu idejnemu in kulturnemu gibanju. Mladi črnogorski pisatelji in publicisti so sledili zgledom v jugoslovanskem delavskem in komunističnem gibanju oziroma književnim in drugim kulturnim ustvarjalcem, kot so bili: Miroslav Krleža, Božidar Adžija, August Cesarec, Otokar Keršovani, Veselin Masleša, Djordje Jovanović,

Jovan Popović in mnogi drugi, ki so s svojimi deli pripravljali široke ljudske množice na odpor, na vstajo in na velike revolucionarne dogodke.

Vendar pa so črnogorski književni in drugi javni ustvarjalci stopali tudi po svoji lastni poti; opazovali in opisovali so stvarnost Črne gore in vseh njenih družbenih slojev. V almanahih in revijah, ki so živele večidel kratek čas, so prispevali svoj delež k širjenju napredne literarne in splošnokulturne misli ne le v črnogorskem okolju, pač pa so, dejavni tudi zunaj Črne gore, zlasti v univerzitetnih centrih Beogradu, Zagrebu in Skopju, opravljali tudi širše družbeno poslanstvo, zavzemajoč se za krepitev in zmago naprednih idej v vseh jugoslovanskih deželah. Na tej podlagi je pod vplivom marksistične ideologije nastalo v Črni gori, kot je znano, pomembno gibanje socialne literature, katerega protagonisti so bili: Radovan Zogović, Milovan Djilas, Janko Djonović, Nikola in Djordje Lopičić, Vukajlo Kukalj, Mirko Banjević in Djuza Radović, za njimi pa so prišli Radovan Vuković, Mihailo Lalić, Mihailo Vuković, Stefan Mitrović, Mijat Mašković, Radosav Ljumović, Budo Tomović, Dušan Kostić in mnogi drugi. Vse kaže, da je bil pri oblikovanju teh literarnih in drugih kulturnih ustvarjalcev delež socialne literature in njenih tokov izjemnega pomena in v posameznih primerih celo odločilen. Prav privrženost socialni literaturi je mnogim izmed teh mladih ustvarjalcev omogočila, da so dokazali nadarjenost, talent in ustvarjalno moč, hkrati pa je bilo njihovo zorenje možno edinole v okviru črnogorskega in občejugoslovanskega komunističnega gibanja.³

Črnogorska ustvarjalna inteligenca se je z vsemi močmi postavila po robu prodiranju fašistične kulture ter pozivala napredno javnost, naj ostane zvesta svobodoljubni tradiciji in Njegoševi filozofiji pravice do obrambe svobode in dostojanstva črnogorskega ljudstva, ki je dolga stoletja hranilo »svetlo ime in sveto svobodo«. Hkrati so ustvarjalci pozivali tudi k naprednemu javnemu mne-

¹ Josip Broz Tito: Govori in članki, 1. knjiga, Zagreb 1959, str. 15.

² N. S. Martinović: Marksistična literatura v Črni gori od pariške komunice do osvoboditve 1945, Glas SANU C LXXXV, oddelek za družbene vede, 17. knjiga, str. 173–181; J. R. Bojović: Popularizacija Leninovih idej v Črni gori (1917–1929), JIČ, Beograd 1970, 3. in 4. številka, str. 7–20; Krsto Popivoda: Marksistično izobraževanje partizanskih kadrov, Durmitorska partizanska republika, str. 637–651; dr. Jovan Bojović: Pokrajinska konferenca KPI za Črno goro leta 1940, Titograd 1980, str. 58–59; dr. Djoko D. Pejović: Družbena-filozofski pogledi v Črni gori od začetka 19. do srede 20. stoletja, CANU, Titograd 1980, str. 185–210.

³ Dr. Niko S. Martinović: Literarna dela padlih borcev, uredil in izbral N. S. M., Cetinje 1959; M. Damjanović: Napredno študentsko gibanje na beograjski univerzi, 1. knjiga, Beograd 1966, str. 56–57, 110, 112, 125, 127, 141 in 150; Janko Djonović: Prispevek k preučevanju naprednih literarnih revij med obema vojnoma, Glasnik oddelka za umetnost Društva za znanost in umetnost Črne gore, 1. knjiga, Titograd 1976, str. 190–196; dr. Djoko D. Pejović: Družbena-filozofski pogledi v Črni gori 1918–1941, Cetinje 1982, str. 83–99, 113–152; Slobodan Vujačić: Črnogorska socialna literatura, Titograd 1978, str. 7–167.

nju, naj se odločno postavi po robu fašistični ideologiji, ki se je z vse večjo močjo zaganjala ob Jugoslavijo.⁴ Zahtevali so, naj delavski razred in vsi drugi napredni sloji na fašistično nasilje odgovorijo s silo in se mu postavi po robu. Kajti, kot je dejal Petar Petrović Njegoš: »Kdor zlo stori, ko zlu se v bran postavi, zločina s tem ne zagreši.«

Jasno je, da je imela pri tej krepitvi protifašistične naravnosti poleg svobodoljubne tradicije črnogorskega ljudstva pomembno vlogo tudi Sovjetska zveza s svojim velikim ugledom prve in velike socialistične države. Na krepitev protifašistične fronte demokratičnih sil v Črni gori je močno vplivalo tradicionalno prijateljstvo s »pravoslavno materjo Rusijo«, večstoletno zaščitnico Črne gore, od oktobra leta 1917 dalje socialistično državo, na katero so svoje upe stavili vsi napredni sloji črnogorske družbe, prepričani, da jim bo v oporo pri uresničenju programskih ciljev Komunistične partije Jugoslavije.⁵

Večina črnogorskih izobražencev je odločno iskala nova pota, ki naj bi črnogorsko ljudstvo hitreje pripeljala iz družbene, gospodarske in kulturne zaostalosti. Črnogorski izobraženci med obema vojnama so se, opredeljujoč se za te nove poti, zavedali, da jim lahko edinole stalen stik z zdravimi ljudskimi množicami omogoči prodor pravih razvojnih smeri na vseh področjih ustvarjalnosti. Usmeritev k hitrejšemu in izrazitejšemu napredku je črnogorsko izobraženstvo kajpada zbližala z množicami revnih kmetov in z revnimi sloji mestnega prebivalstva, predvsem z maloštevilnim delavstvom, saj se je lahko edinole ob njihovi podpori bojevalo tudi za uresničenje svojih interesov. Napredno izobraženstvo se je s peresom in besedo bojevalo zoper družbenoekonomsko in kulturno zaostalost Črne gore, se postavljalo po robu zanemarjenosti, meščanski ideologiji in buržoaznemu pojmovanju kulture, po katerem je ta pridržana zgolj za elito. V tem idejnem razčiščevanju je napredno izobraženstvo z velikimi zamahi pridobivalo široke ljudske množice za boj, katerega cilj bodi več pravic, več svobode in več možnosti za kulturno življenje.⁶

Izkušnje, pridobljene v vsakdanjem težkem življenju, ter razredna in druga družbena protislovja so bila v prid krepitvi tabora »družbeno opredeljenih« ter njihovem poglavljanju v načela znanstvenega socializma.

Vse to je seveda vplivalo tudi na organiziranost vseljudskega boja zoper fašizem in vojno, ki sta že od začetka četrtega desetletja našega stoletja ogrožala razvojne interese posameznih narodov in demokratičnih držav. Napredno črnogorsko izobraženstvo je v obsodbi fašizma in vojne ter fašistične protikulturne politike in njenih nosilcev povezovalo vse »družbeno opredeljene« sile ter jih idejno in izobrazbeno pripravljalo na velike dogodke, ki jih je sprožila trinajstojuljska vstaja leta 1941.

Na odločno in bojevito protifašistično ravnanje črnogorskega izobraženstva, zlasti tistega njegovega dela, ki je kreiral duhovno življenje v Črni gori ter vplival na to, da se je komunistično gibanje v Jugoslaviji oblikovalo tudi kot kulturno gibanje, je močno učinkovalo predvsem vse tisto, kar se je dogajalo s kulturo v fašističnih državah: v Mussolinijevi Italiji ter v Hitlerjevi Nemčiji. Vesti o ravnanju fašističnih oblastnikov s kulturo, znanostjo, publicistiko in drugimi oblikami ustvarjalnosti ter o preganjanju naprednih ustvarjalcev so zbujale strah med napredno usmerjeno javnostjo, še posebej med črnogorskim ustvarjalnim izobraženstvom. Kruta usoda, ki je prizadela kulturo v okupiranih evropskih državah (v letih 1939 do 1941), je prav tako vplivala na množično opredelitev črnogorskega izobraženstva za narodnoosvobodilno gibanje ter na njegovo aktivno udeležbo v trinajstojuljski vstaji in v vsem nadaljnjem poteku dogajanj tja do končne zmage narodnoosvobodilnega boja in revolucije.

Omeniti moramo, da je precej črnogorskih izobražencev že pred napadom fašističnih sil in njihovih satelitov na Jugoslavijo dokazalo, da se je treba s fašizmom spopasti ne le s peresom, temveč s puško v roki. Ta naravnost je prišla do izraza pri obrambi španske republike in njenih demokratičnih ustanov, torej na bojiščih, kjer so se mednarodnim brigadam pridružili številni jugoslovanski borci in z ramo ob rami z najbolj naprednimi ljudmi vsega sveta branili pravico španskega ljudstva do demokracije in svobodnega razvoja. Ni naključje, da je bilo med vidnimi španskimi borci iz Črne gore tudi nekaj nadarjenih mladih književnikov in drugih ustvarjalcev, kot so bili: pesnika Radosav Ljumović in Mijat Mašković, mladi znanstvenik zgodovinar Vukašin Radunović (vsi trije so pustili svoja življenja na španskih tleh), publicisti in književniki Veljko

Vlahović, Peko Dapčević, Danilo Lekić, Veljko Kovačević in drugi, ki so bili sijajni zgledi nesebične junaške bojevitosti zoper mračno fašistično nasilje, zoper njegovo ideologijo in zoper skrajno barbarski odnos do kulturnih pridobitev človeštva.^{6a}

II.

Trinajstojuljska vstaja je v prenekaterem pogledu posebnost in zgodovinski fenomen druge svetovne vojne ne le v okviru Balkana, temveč v okviru Evrope. Bila je vseljudo oboroženo gibanje črnogorskega naroda zoper okupatorja. V nekaj dneh so se uporniške sile tako zelo pomnožile, da so štele prek 30 tisoč borcev ter osvobodile domala dve tretjini Črne gore. Ena izmed posebnosti vstaje je bila tudi udeležba približno 3000 izobražencev, kar je pomenilo deset odstotkov vseh udeležencev. Razredno-politični temelj vstaje so bili enoviti osvobodilni in družbeni cilji kmetov, delavskega razreda in napredne inteligence. Vstaja v Črni gori je bila tudi prva oborožena oblika odpora v Evropi, ki je ječala pod okupacijo nacistične Nemčije in fašistične Italije. Ena izmed posebnosti vseljudske vstaje v Črni gori je bila tudi v tem, da je izbruhnila v razmerah »enega najbolj blagih okupacijskih sistemov v Jugoslaviji (in v Evropi sploh)«. ⁷

Med vseljudo vstajo so se v črnogorskem narodu prebudile pradačne sile (kar je tudi siceršnji zgodovinski fenomen), razplamtela sta se ves potencial in skriti ogenj, kar vse se je zlilo v bojevito pripravljenost množic, da si izbojujejo nacionalno in družbeno osvoboditev. Ogenj vstaje se je razplamtel z vso močjo, njegov plamen pa je postajal, s tem da je zajemal in požigal vse, kar

je stalo na poti ne le svobodi naroda in obnovitvi Jugoslavije, temveč tudi uresničenju idealov socialistične revolucije, se pravi komunističnim idealom, bolj in bolj rdeč. Trinajstojuljska vstaja je bila svojevrsten in jasen dokaz o poti, po kateri se je črnogorsko ljudstvo skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi podalo v boj za narodnostno in družbeno enakopravnost. Z njo se je začela nova etapa v zgodovinskem razvoju Črne gore, in to v izjemno kompleksnih zgodovinskih okoliščinah.

Zgodovinarji so že ugotovili, da je vstaja s svojo globino, močjo in vsebino, izajajajočo iz dosežkov neenakopravnega boja z okupatorjem, preseгла vse poprejšnje dogodke v zgodovini črnogorskega naroda. Med vstajo so nastala izjemno pomembna dela, ki so izražala in manifestirala »zmožnost črnogorskega naroda, da se na usodni zgodovinski prelomnici brez strahu in omahovanja spopade s svojo odgovornostjo ter izkaže dovolj duhovne, moralne in fizične moči« za uresničenje velikih revolucionarnih idealov. Vstaja je bila že od začetka sestavni del enovitega procesa narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov in narodnosti in se je stekala v enovito zahtevo po družbenih spremembah in vsesplošnem napredku. Poleg tega je postajala vstaja črnogorskega naroda, tako kot vstaja vseh drugih jugoslovanskih narodov, sestavni del boja za svetovni zgodovinski napredek.⁸

O trinajstojuljski vstaji ter o narodnoosvobodilni vojni in revoluciji v Črni gori je bilo razmeroma veliko napisano. Da bi si v celoti razložili cilje, značilnosti in dosežke »dejanskih nacionalnih in revolucionarnih procesov, ki jih je sprožila vstaja...«⁹, bi bilo

⁴ Valjci, revija za sodobno umetniško in družbeno življenje (izhajala v Nikšiću od junija 1933 do februarja 1934, izšlo je osem števil), objavljala tudi zapise, kot so Fašizem in vojna ter Somrak demokracije (dr. Radoje Vukčević), ki razčenjujejo posledice zmage fašizma v Italiji ter hitlerjevske nacionalsocialistične diktature v Nemčiji, kot tudi zgodovinska pota demokracije. V reviji so bili objavljeni tudi drugi prispevki o ohranjanju demokratičnih svoboščin ter o varovanju kulture pred rastočo fašistično nevarnostjo. Nekaj naslovov: Socialni absolutizem, Nacionalni socializem (Lev Trocki), Patriotizem velikih (B. Russell) ipd.

⁵ M. Stanišić: Trinajstojuljska vstaja – enkratni fenomen v okviru druge svetovne vojne, Tokovi revolucije v Črni gori, Nikšić 1980, str. 118–119; isti: Idejna izhodišča in osnovne smeri političnega boja KPJ za razrešitev črnogorskega narodnega vprašanja (1919–1945), Zgodovinski zapisi 1979, št. 2, str. 72–73.

⁶ Zeta, št. 31, 8. avgusta 1935; št. 32, 25. avgusta 1935; št. 33 in št. 34, 1. in 8. septembra 1935; Nikola Djonović: Zahteve Črne gore, Beograd 1936; Spasoje Medenica: Gospodarski razvoj Črne gore 1918–1941, Titograd 1959; Tomica Nikčević: Prispevek k preučevanju političnega boja v Črni gori 1919–1927, Zgodovina 20. stoletja, Zbornik del, Beograd 1962, str. 115 in dalje; dr. Jovan Bojović: Napredno mladinsko gibanje v Črni gori 1918–1941, Cetinje 1976, str. 325–376.

^{6a} Jugoslovani v Španiji, Sarajevo 1959.

⁷ Milija Stanišić: Trinajstojuljska vstaja – enkratni fenomen v okviru druge svetovne vojne, Tokovi revolucije v Črni gori, Nikšić 1980, str. 103–137; isti: Napredna inteligenca v Črni gori ter njeno sodelovanje v trinajstojuljski vstaji, Zgodovinski zapisi XXX, št. 1 in 2, str. 5–53; Vlado Strugar: O trinajstojuljski vstaji, Zgodovinski zapisi XXVIII, št. 1 in 2, str. 59–70.

⁸ M. Stanišić: Trinajstojuljska vstaja... str. 103; Miomir Dašić: Kulturno-prosvetno življenje v Črni gori od začetka trinajstojuljske vstaje do srede leta 1942 (predavanje v okviru znanstvenega simpozija Kulturata i nauka vo NOV i revolucijata, ki ga je organiziral svet akademij znanosti in umetnosti SFRJ v Strugi, 7. oktobra 1981).

⁹ Vlado Strugar: O trinajstojuljski vstaji... str. 59–64.

nujno treba opraviti še dodatne raziskave in poklicati na pomoč različne vede in znanstvene discipline.

Ceprav nimamo možnosti, da bi se globlje posvetili razmisleku o nastanku in razvoju kulture in prosvete v prvem letu narodnoosvobodilne vojne in revolucije v Črni gori, lahko ugotovimo, da se je trinajstojuljska vstaja začela tudi kot svojevrstno kulturno-revolucionarno dejanje. Ta identičnost kulture in revolucije se je začela manifestirati že v prvih dneh oboroženega boja, in se nato razvijala in krepila skupaj z zahtevami po revolucionarnih spremembah. Črnogorski komunisti, predvsem izobraženci, so bili med prvimi, ki so marksistično doumeli tesno povezanost in vzročno soodvisnost ciljev revolucije in kulture. Zato so že med obema vojnama, nato pa v fazi priprav na vstajo in še posebej v prvih dneh ustvarjanja svobodnega ozemlja namenjali veliko pozornosti razmahu kulturno-prosvetnega življenja, ki je ustrezalo potrebam ljudskih množic ter dvigovanju njihove zavesti in kulture na višjo raven.¹⁰

* * *

Kultura našega narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije je bila trajno povezana s kulturno politiko jugoslovanskega delavskega in komunističnega gibanja, ki se je uveljavilo kot idejni nosilec, usmerjevalec in politični organizator osvobodilnega boja. Ta povezanost je prihajala na dan tudi v razvoju revolucionarne kulture v Črni gori. V narodnoosvobodilnem boju, ki je bil sočasno tudi socialistična revolucija, so se delavski razred, kmetje in napredna inteligenca neomajno opredeljevali za socializem, bojujoč se za svobodo in za politično zmago. Vendar pa sta to zmagoslavje revolucije idejno in politično pripravljala razvoj in krepitev delavskega in komunističnega gibanja, ki se je v poprejšnjih dveh desetletjih prek vzponov in padcev prebivalo k revoluciji.¹¹ Zato je treba pri raziskovanju kulturnih pojavov izhajati iz kontinuitete duhovne ustvarjalnosti v našem komunističnem gibanju, ki je pripravljalo in usmerjalo narodnoosvobodilni boj in socialistično revolucijo. Brez te kontinuitete tudi narodnoosvobodilnega boja ne bi bilo, kot bi ne bilo naše revolucije brez poprejšnjega duhovnega zorenja, ki je omogočalo, da je naše komunistično gibanje zrastle na podlagi jasno definiranega političnega programa, ki je terjal globoke preobra-

te tudi kot kulturno gibanje. In treba je dejansko reči, da bi narodnoosvobodilni boj ne bil uspešen in bi ne bil prerasel v socialistično revolucijo, ko bi »nova družbena zavest ne bila zajela večine vsega prebivalstva in ko bi se ta večina prav v narodnoosvobodilnem boju ne bila povzpela k tej novi zavesti, jo osvojila, jo spremenila v materialno silo in jo obogatila s svojim deležem ustvarjalnosti.«¹²

* * *

Narodnoosvobodilni boj in revolucija sta v širokih ljudskih množicah razvijala težnjo po izobrazbi in kulturi do neslutelih razsežnosti. To se je dogajalo tudi v Črni gori v letih 1941 in 1942 in še posebej od jeseni leta 1943 dalje. Šele ko iz zdajšnje časovne razdalje preučujemo zgodovinske pojave našega narodnoosvobodilnega boja, lahko sprevidimo, bolje rečeno, zaslutimo, kolikšno silo in kako globok prelomni pomen sta imela ta boj in oborožena revolucija v življenju vseh naših narodov in narodnosti tudi kot kulturno dejanje, kot močan vir duhovne in ne zgolj politične preobrazbe, če skušamo presoditi prav ta kulturni zagon, ki je bil neusahljiv vrelec sprememb tudi v vsem povojnem obdobju.

Naši narodi in narodnosti so vstopili v leto 1941 s težko politično, družbeno in narodnostno in tudi kulturno-prosvetno dediščino. Nizka kulturna raven in visok odstotek nepismenosti, še zlasti na podeželju, sta bila posledici izrazito opaznih družbenih razlik in neenakosti, kar zaževa gnotne možnosti šolanja v kraljevini Jugoslaviji, pa tudi politike narodnostnega zatiranja in podedovane zgodovinske zaostalosti na jugoslovanskih tleh. Vse to je imelo dovolj hude posledice tudi v kulturnem razvoju Črne gore. Razmere na področju prosvete so bile v Črni gori nekoliko ugodnejše, vendar je bila kljub razmeroma razvejeni mreži osnovnih in srednjih šol in kljub množičnemu šolanju mladih ob aprilski vojni približno polovica prebivalstva nepismena. (Črna gora je bila glede na število pismenih pred Bosno in Hercegovino ter Makedonijo, vendar pa je zaostajala za drugimi jugoslovanskimi območji.)¹³ Toda že na začetku narodnoosvobodilne vojne sta se v okoliščinah vsesplošnega vojnega uničevanja, neenakopravnega boja in vsakdanjega nasilnega umiranja, ki je v posameznih predelih države dobivalo celo zna-

čilnosti genocida nekaterih narodov, zavestno in usmerjeno porajali želja in žeja po znanju, tako da je pouk potekal v partizanskih enotah v premorih med bitkami, kasneje, ko so bila osvobojena večja ozemlja, pa tako, da so politične organizacije narodnoosvobodilnega gibanja ter narodnoosvobodilni odbori kot novi organi ljudske oblasti in revolucije oblikovali svoje programe vcepljanja »kulture in znanja ljudstvu«. Tako je bil sleherni upornik partizan na črnogorskem območju že od prvega dne vstaje dalje ne le borec s puško v roki, pač pa tudi ognjevit propagandist in razlagalec smotrov družbene in kulturne preobrazbe. Vladimir Dedijer je zavzetost jugoslovanskih borcev narodnoosvobodilnega gibanja na področju širjenja kulture slikovito orisal z besedami: »V vsaki partizanski enoti so gojili ideal, da bi imeli poleg puškomitraljeza tudi pisalni stroj ali vsaj šapirograf za razmnoževanje sporočil, pesmi, ki so jih zlagali partizani, skečev ali kratkih šal na temo boja.«¹⁴

Analiza prvih dokumentov, ki govorijo o oblikah in vsebinah partizanske kulture, o umetnosti in izobraževanju, navaja k sklepu, da je v procesu oborožene revolucije nastajalo in se izoblikovalo pojmovanje, češ da ciljev narodnoosvobodilnega boja ni mogoče sežemati zgolj na osvoboditev države izpod okupatorjev, pač pa je boj namenjen celotni preobrazbi družbenih odnosov v Jugoslaviji, saj je njegov smoter tudi ustvarjanje novih, boljših gmotnih življenjskih možnosti delovnih množic oziroma »graditev novega človeka, novih odnosov«.¹⁵ V narodnoosvobodilni vojni in revoluciji je postopoma nastajala tudi nova družbena struktura, ki je iskala tudi nova pota v kulturi ter se bojevala za kakovostno nove vzgojno-izobraževalne smotre in načela. Ti smotri in načela so temeljili na marksizmu in na revolucionarnem programu Komunistične partije Jugoslavije ter na pobudah in teoretskih obdelavah revolucionarne misli vodstva partije in

njenega generalnega sekretarja Josipa Broza Tita.

* * *

Črnogorski komunisti so si že v prvih dneh narodnoosvobodilnega boja prizadevali omiliti hude posledice kulturne zaostalosti na črnogorskih tleh. Politična in vojaška vodstva vstaje ter organi nove ljudske oblasti so množicam, ki so sodelovale v vstaji, poleg političnih nalog zastavili tudi prosvetno-kulturne. Pripravljali so načrte o tem, kako naučiti borce in prebivalstvo pisati in brati, organizirano so se lotevali boja zoper širjenje s fašistično ideologijo obarvane italijanske kulture. Vodstvo partije v Črni gori je (delujoč po direktivah centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije) glede tega uporabljalo izkušnje oktobrske revolucije, ki je boju zoper nepismenost prav tako namenjala poseben poudarek kot prednostni nalogi političnega boja za pridobitev množic in za njihovo vključevanje v prosvetne in kulturne tokove življenja v revolucionarnem procesu. Pri tem so črnogorski komunisti izhajali iz Leninovega pojmovanja, da sta nepismenost in kulturna zaostalost velika sovražnika revolucije. V Črni gori so partijska in vojaško-politična vodstva v svojih prizadevanjih, da bi zmanjšala število nepismenih borcev, mladine pa tudi starejših, ustvarjalno in upoštevalje konkretne razmere v vsakem posameznem okolju ravnala po Leninovi postavki o širjenju ljudske izobrazbe ter o odpravljanju nepismenosti kot drugega največjega sovražnika revolucije. Lenin je to svojo misel definiriral tako: »Kar zadeva drugega sovražnika – nepismenost, lahko rečem, da za zdaj v naši državi še imamo opraviti s pojavom, kot je nepismenost, in dokler je to tako, je komaj mogoče govoriti o političnem prosvetljevanju. To ni politična naloga, je pogoj, brez katerega ni mogoče govoriti o politiki. Analfabet je izven politike, najprej ga je treba naučiti

¹⁰ Miomir Dašić: Prispevek k preučevanju kulture in razvoja izobraževalnega sistema v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji (1941–1945), Zgodovinski zapisi XXXIV, št. 2, str. 579–580, 582, 588–591; isti, Kulturno-prosvetne razmere v NOB v Črni gori v letih 1941 in 1942 s posebnim ozirom na kulturno življenje v Durmitorski partizanski republiki (objavljeno v knjigi Durmitorska partizanska republika, Titograd 1979, str. 613–636.)

¹¹ Niko S. Martinović: Začetki delavskega gibanja v Črni gori, Zgodovinski zapisi 1951, št. 1; Batrić Jovanović: Komunistična partija Jugoslavije v Črni gori 1919–1941, Beograd 1959.

¹² Stipe Suvar: O kontinuiteti kulturne politike v našem komunističnem gibanju, Kultura in umetnost v NOB in revolucija na Hrvaškem, zbornik, Zagreb 1975, STR. 'E-22.

¹³ D. Jakšić: Sole v Zetski banovini, almanah – shematizem Zetske banovine, Sarajevo 1931, str. 94–99; Statistični pregled šol – rekonstrukcija šolskega popisa v Črni gori v šolskem letu 1939–1940, Beograd 1946; Djoko D. Pejović: Prosvetno in kulturno delo v Črni gori 1918–1941, str. 17–82.

¹⁴ Zgodovina Jugoslavije, Beograd 1972, str. 544.

¹⁵ Prav tam.

abecede. Brez tega ni politike, brez tega so samo babje čveke, bajke, predsodki, politika ne.«¹⁶

V Črni gori je razmeroma veliko število izobražencev, upošteva celotno število prebivalstva, ustvarjalo podlago, da so v partijskih celicah proučevali posamezna marksistična dela (Zgodovino VKP/b, Osnove leninizma, Teorijo in taktiko proletarske revolucije in diktature proletariata, O oboroženi vstaji, O partiji in tako naprej). Udarne skupine oziroma gverilski odredi so že pred začetkom vstaje redno preučevali vojaško literaturo. Zabeležke, denimo, povedo, da so v partizanskih gverilskih odredih v andrijeviškem in beranskem okraju prebirali naslednjo literaturo: Zavzete naseljenih krajev, Poulični boji in boji na barikadah, Kaj je treba v mestu zavzeti najprej in kako uporabljati telefonsko-telegrafске naprave, Napotki o organiziranju varnosti in dela na osvobojenem ozemlju, in podobno.¹⁷

Marksistična dela in partijska gradiva so prebirali načrtno in zagnano v vseh vojaških odredih ter v sleherni partijski in skojevski organizaciji. Te vrste opravila so bila v oporo, da so med trinajstojuljsko vstajo in kasneje s kar največjo uspešnostjo uporabljali revolucionarno teorijo in prakso drugih revolucij, še posebej izkušnje oktobrske revolucije, upošteva lokalne okoliščine in razmere.¹⁸

* * *

Z italijansko okupacijo Črne gore se je Rim namenil obnoviti črnogorsko državo, ki bi bila v sorodstveni povezavi s kraljevsko hišo Savojev ter v celoti odvisna od Mussolinijeve fašistične vladavine. Rim si je, prizadevaje si obnoviti črnogorsko kraljevino, zastavil cilj, da si »z rehabilitacijo starih vrednot pridobi pokorščino ljudstva, mu v njegovi bedi ponudi roko in ga tako zavede«. Italijanska fašistična vlada se je črnogorskemu narodu zvito predstavila kot njegova rešiteljica pred velikosrbsko hegemonijo. Po drugi strani pa si je okupatorska oblast v želji, da bi ljudstvu vcepila iluzijo o tem, da se z zlomom kraljevine Jugoslavije ni nič spremenilo, prizadevala končati šolsko leto v osnovnih šolah, gimnazijah in srednjih strokovnih šolah, pripravljala navodila za izvajanje pouka v naslednjem šolskem letu ter zahtevala, da ji morajo biti dostavljeni v pre-

gled učni načrti in programi, ki jih je želela prežeti s svojo ideologijo.¹⁹ Toda Komunistična partija Jugoslavije je zoper takšno okupatorjevo politiko vnašala med ljudi v skladu z lastnimi načrti in nameni elemente revolucionarnega izobraževanja in kulture. Svoje nepismene borce je poučevala tako pred vstajo kot potem, ko se je začela, pa ne zgolj o tem, kako ravnati z orožjem in se bojevati za zasedbo mest in ulic, pač pa jih je učila tudi brati in pisati, jih uvajala v temeljne skrivnosti pismenosti. Enako je Komunistična partija Jugoslavije ravnala tudi pozneje, med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo; dosledno se je ravnala po marksističnem pojmovanju, da sta ljudska prosveta in socialistična vzgoja sestavini občega boja za revolucionarno spreminjanje družbe.

Narodnoosvobodilni odbori, ki so nastali v Črni gori v juliju 1941, so precejšnjo pozornost namenjali tudi organiziranju kulturno-prosvetnega življenja v osvobojenih mestih in vaseh. Tako je, na primer, skupščina ljudskih predstavnikov v osvobojenih Beranah 21. julija 1941, sprejemajoč zgodovinski sklep o ustanovitvi narodnoosvobodilnega odbora za beranski okraj, kateremu je zapala »vso oblast na tem območju«, izglasovala zakon, ki je določal, da ta organ ljudske oblasti prevzame v svoje roke »vso državno lastnino in finančna sredstva vseh uradov in bank« ter jih nameni »za potrebe ljudstva«. ²⁰ Samoumevno je, da je bilo v njegovi pristojnosti uporabiti to državno lastnino in bančna sredstva tudi za organiziranje kulturno-prosvetnih dejavnosti na osvobojenem ozemlju svojega okraja.

Narodnoosvobodilni odbor je sklenil, da bo skrb za kulturo in prosveto prevzela kulturno-prosvetna sekcija kot eden izmed njegovih resorskih samoupravnih organov, ki je nemudoma prevzel nase tudi skrb za varstvo šolskih poslopij, šolskih arhivov, knjižnic, beranskega Doma, kulturno-zgodovinskih spomenikov ter drugih javnih kulturnih dobrin na osvobojenem ozemlju v beranskem okraju. Sekcija se je svojega dela lotila tako, da je pripadnike vstaje obveščala o vsem, kar se je dogajalo na razsežnem osvobojenem ozemlju in pri tem vsakdan objavljala tudi novice o dogodkih na zavezniških frontah. Precej obsežno kulturno-prosvetno delo in propagandne naloge je opravljalo petero članov te sekcije, med njimi tudi znani marksistični pisec, publicist in novi-

nar Veselin Masleša. Sekcija je razmeroma hitro usposobila krajevno razglasno radijsko postajo v Beranah ter prek nje od časa do časa prenašala tudi poročila radia Moskva in radia London.²¹

S sklepom narodnoosvobodilnega odbora je začel v Beranah izhajati tudi Informativni bilten (izhajal je v približno sto izvodih), katerega glavni in odgovorni urednik je bil Veselin Masleša. Ta izkušeni novinar je skupaj s svojimi sodelavci objavljaval v glasilu zunanjepolitične novice, komentarje, informacije z osvobojenega ozemlja na območju beranskega okraja in sosednih okrajev, kot tudi novice o protifašističnem boju po vsem svetu. Poleg izdajanja Biltena je sekcija organizirala tudi razne politično-informativne sestanke in predavanja za prebivalstvo ter neposredne udeležence vstaje. Sekcija je gojila zelo skrben odnos do kulturnih dobrin, saj je storila vse potrebno, da je zavarovala šolsko poslopje in šolski inventar, arhive, prosvetne in druge javne ustanove, knjižne zbirke in knjižnice. Ustreznemu delovanju te sekcije in drugih oblastvenih organov v Beranah v tistih treh tednih svobodnega življenja se je treba zahvaliti, da ni bil poškodovan niti en sam kulturniški objekt in ni škode pretrpela nobena kulturna vrednota.²²

Podobno zavzetost, kar zadeva širjenje kulture in prosvete, so v tistih julijskih dneh izkazovali vodstva vstaje ter organi, ki so jih ustanovili na osvobojenih ozemljih po dru-

gih črnogorskih okrajih.²³ Tako si je srbski narodnoosvobodilni odbor v Andrijeviči v svojem programu zastavil tudi nalogo, da bo »dvigoval politično-kulturno razven prebivalstva prek objavljavanja vesti, prek biltenov, s predavanji ter s tiskanjem literature.«²⁴ V tistih julijskih dneh so v osvobojenem Kolašinu Moša Pijade, univerzitetni profesor dr. Dušan Nedeljković in akademski slikar Vučko Radović urejali radijska poročila, posredujoč novice, ki jih je oddajal radio Moskva.²⁵ Radijska poročila so »pošiljali v eter« tudi v drugih središčih vstaje.

V julijskih dneh leta 1941 so se na ulicah osvobojenih črnogorskih mestec in mest razlegale prve uporniške revolucionarne pesmi. Številna ljudska zborovanja so se začela s pesmijo, ki je bila pravzaprav poziv v boj: »Hajd! naprijed Kominterni, Crna Gora ti je verna,« ali »Oj svijetla majska zoro, majko naša Crna Goro« in podobno. Črno goro je klicala v boj pesem, ki je zahtevala, naj se ves svet pridruži pohodu za zmago pravice in svobode. Ta internacionalistična zaprisega je črnogorskemu narodu kazala pot v njegovem boju za dokončno zmago, poudarjala njegovo revolucionarno stremljenje in zahteve ter hkrati dokazovala internacionalističnega duha črnogorskih komunistov in vsega črnogorskega naroda.²⁶

Eden izmed organizatorjev vstaje v kolašinskem okraju je zapisal, da se je uporna množica 21. julija 1941 živahno pomikala po

¹⁶ V. I. Lenin: Dela, 17. zvezek, str. 49–51.

¹⁷ Batric Jovanović: Crna gora v NOB in socialistični revoluciji, 1. knjiga, Beograd 1960, str. 45–68; Radivoje Boričić: Prva osvoboditev Beranov in ustanovitev prvega narodnega odbora (v juliju 1941), Ivograd 1959, str. 9–12; Radovan Lekić: Andrijeviški okraj 1941–1944, Cetinje 1961, str. 38–45.

¹⁸ Krsto Popivoda: Marksistično izobraževanje partizanskih kadrov (objavljeno v knjigi Durmitorska partizanska republika, str. 637–651).

¹⁹ Zbornik NOB III, 4. knjiga, dok. 147; Zbornik NOB XII, 1. knjiga, dok. 55; Zbornik NOB II, 2. knjiga, dok. 20; Zbornik NOB XXII, 1. knjiga, dok. 135; Vlado Strugar: Uvajanje italijanske okupacije na jugoslovanskih območjih (v letih 1941 in 1942), Glasnik II. oddelka družbenih ved pri Društvu za znanost in umetnost Črne gore, str. 85–88.

²⁰ Zapisnik o delu skupščine ljudskih predstavnikov beranskega okraja 21. julija 1941. (Izvirnik tega dokumenta je shranjen v arhivu v Ivogradu.) Fototipsko izdajo tega dokumenta, ki ga je priredil in mu dodal kratak predgovor dr. Miomir Dašić, je ob štirideseti obletnici vstaje in revolucije objavila skupščina občine Ivograd pod naslovom Ljudski odbor osvoboditve beranskega okraja, Ivograd 1971.

²¹ Radivoje Boričić: Prva osvoboditev Beranov... str. 48; Miomir Dašić: Julijska vstaja v beranskem (ivogradskem) okraju v juliju 1941 in delo Ljudskega osvobodilnega odbora, Zgodovinski zapisi 1961, št. 4, str. 661–665; isti, Veselin Masleša v Črni gori v letih 1941 in 1942 – ustanovitelj in urednik partizanskih glasil, Tokovi 1976, št. 12 in 13, str. 14–20.

²² Miomir Dašić: Veselin Masleša v Beranah leta 1941, Svoboda, 15. januarja 1969; isti, Tisk in druga glasila narodnoosvobodilnega gibanja v Zgornjem Polimlju v letih 1941–1944, Tokovi 1971, št. 2 in 3, str. 25–52; Radivoje Boričić: Srečanja z Veselinom Maslešo, Svoboda, 15. januarja 1969.

²³ Dr. Zoran Lakić: Ljudska oblast v Črni gori 1941–1945, Cetinje–Beograd 1981, str. 137–142.

²⁴ Radovan Lekić: Andrijeviški okraj 1941–1944, str. 73–74.

²⁵ Batric Jovanović: Kolašinski okraj v NOB in socialistični revoluciji v letih 1941–1945 (objavljeno v knjigi Kolašin, Kolašin, Beograd 1981, str. 327).

Po besedah dr. Dušana Nedeljkovića, s katerim sem se pogovarjal 8. oktobra 1981 v Strugi, so takrat v Kolašinu v več sto izvodih izdajali list z naslovom Novice s fronte svobode. V bibliografiji del akademika Nedeljkovića navaja Marija Debač-Nedeljković pod št. 124 naslednje: Novice s fronte svobode – Glavni štab vstaje v Črni gori, Sapirografirani dnevnik na štirih straneh, v 500 izvodih, Kolašin, št. 1 do št. 20, od 15. julija do 5. avgusta 1941, urednik dr. Dušan Nedeljković (objavljeno v Dialektiki 1969, št. 3, str. 81). Toda Batric Jovanović in druge priče julijskih dogodkov v Kolašinu v letu 1941 omenjajo edino nastajanje in razširjanje radijskih novic v dneh med 21. julijem in 7. avgustom. V pisnih virih list Novice s fronte svobode prav tako ni omenjen. Zato ostaja tudi poslednje odprto vprašanje, ali so imele nemara radijske novice svoj naslov in ali je ta prvi partizanski časopis bil tiskan v 50 izvodih, kot zatrjuje dr. Nedeljković in kot je navedeno v bibliografiji njegovih del.

²⁶ Vlado Strugar: O trinajstojuljski vstaji... str. 67–68.

kolašinskih ulicah, »pojoč in vzklikajoč boju zoper fašističnega okupatorja ter v slavo Sovjetske zveze, Rdeče armade, Stalina in Komunistične partije Jugoslavije«. V prevodu »so nosili deset velikih rdeče-modro-belih črnogorskih zastav«, za zastavami pa je stopal »zbor, ki je pel črnogorsko Partizanko, pesem, ki jo je, kot so menili takrat, napisal Moša Pijade, član centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije«. Ta prvi partizanski pevski zbor, ki so ga sestavljali kolašinski fantje in dekleta²⁷ in ki se je pesmi naučil tisto jutro pod neveščo dirigentsko roko Moše Pijadeja, je glasno, vendar ne prav posebej uglašeno, zato pa z velikim navdušenjem prepeval komajda zloženo črnogorsko Partizanko, ki se glasi:

*»Na Moskvo je Hitler kren'o,
Al' je tamo naš'o grob;
I nijedan narod više –
Neće njemu biti rob.*

*SSSR je sad u
Pobjede mu brz je hod;
Od fašizma krvavoga –
Oslobadja ljudski rod.*

*Malena je Crna Gora,
Al' se hrabro digla sva:
Sa svog krila nepobjednog –
Goni okupatora.*

*Črnogorski partizani,
Smjelo svi u okršaj!
Ropstvu, gladi, siromaštvu –
Evo, najzad, dodje kraj».*

Partizanka je kmalu postala množična ljudska pesem, ki so vzeli za svojo tudi pripadniki vstaje po vsej Črni gori. Peli so jo na melodijo znane revolucionarne pesmi Lanci nam se kuju kleti.²⁸ Jeseni leta 1941 je pesem prišla tudi v Užice, kjer so jo prav tako prepevali na območju Užiške republike.

Od septembra 1941 dalje so množično prepevali tudi Pesem gverilcev, ki opeva boj »zasušnjeneja ljudstva«. Verzi te pesmi so pozivali ljudstvo, naj stre »okove suženjstva« ter uniči fašizem:

*»Naprijed, drugovi, u borbu,
Zadnji je došao čas!
Smrvimo mračni fašizam,
Cio je narod uz nas!«*

Peli so jo na melodijo znane revolucionarne pesmi Rdeča sta vzhod in zahod...²⁹ Kmalu se je razširila na vsa uporna črnogorska območja, prepevali pa so jo tudi partizani na Sandžaku, v Srbiji, Hercegovini in vzhodni Bosni.

Partizanske ljudske pesmi so izražale domoljubje in narodova stremjenja, bile so dokaz globoko doživetih človeških pravic in vrednot v črnogorskem narodu, bile so zgled veličine narodovega duha ter izraz navdiha posameznikov, svojih avtorjev. Tudi v partizanski pesmi je bil v ospredju osvobodilni boj, ob njem pa seveda tudi človek, ki se bojuje za občečloveške vrednote z namenom, da bi postal pravi svobodni človek, če ravno je v neenakopravnem boju sodeloval predvsem kot borec s puško v roki in bil zgolj majhen delček velikanskega vojaškega stroja. Zlasti pomembno je poudariti dejstvo, da sta v tej začetni partizanski poeziji, v njenem kolektivnem in individualnem pesniškem izrazu partizansko vojskovanje in revolucija opevana kot pravični, upravičeni in neogibni hotenji. Napon vseh sil v boju zoper fašističnega zavojevalca je spodbujal in netil ustvarjalno energijo črnogorskega naroda, kar se je dogajalo tudi že v njegovi preteklosti, v procesu njegovega dolgotrajnega osvobodilnega boja, v časih težkih preizkušenj, ko se je moral bojevati za svojo svobodo in neodvisnost. Toda nekoliko spremenjene družbeno-zgodovinske okoliščine ter raven kulturne razvitosti črnogorskega naroda, ki se je zdaj bojeval zoper fašizem z ramo ob rami z drugimi jugoslovanskimi narodi ter v zavezništvu s protifašističnimi silami Evrope in vsega sveta, sta določila nove oblike tako množičnega kot individualnega pesniškega ustvarjanja. Črnogorske partizanske pesmi so organsko povezane s folklorno tradicijo, vendar mnoge med njimi to tradicijo s svojo »idejno-estetsko izvirnostjo« presegajo.³⁰ Pogosto so znani tudi njihovi avtorji, če ravno so jih peli množično in so dobile oznake kolektivizma. Takšne vrste je popularna pesem Teče Tara skoz kanjon globoki..., ki je že v letu 1941 prestopila črnogorske meje, njen avtor Junus Medjerović, partizan, pesnik in igralec, pa je ostal dolgo neznan.

V trinajstojuljski vstaji in pozneje med narodnoosvobodilnim bojem je nastalo veliko epskih stvaritev, ki so opevale partizanske boje. Zložili so jih ljudski guslarji. Ta oblika individualne epske ustvarjalnosti je bila

na zelo visoki ravni, saj se je v črnogorskem narodu ohranila sveža tradicija individualne pesniške improvizacije, partizanski boj pa je bil varuhom te tradicije zelo blizu. V nekaterih črnogorskih krajih (Nikšiću, Žablaku, Kolašinu, Beranah, Pljevlju) se je v vrstah partizanskega gibanja znašlo precej nadarjenih guslarjev, ljudskih pevcev, ki so peli stare epske pesmi, opevali pa tudi sodobne dogodke. V premorih med bitkami sočasno tudi komandirji in komisarji jemali v roke gusle in s petjem junaških pesmi, ki so opevale dogodke iz daljine in bližnje preteklosti črnogorskega ljudstva, vlivali pogum v srca svojih borcev. (General Savo Orović je v svojem Vojaškem dnevniku v zvezi z vplivom ljudske pesmi na vzpon borbenega duha in morale partizanskih borcev in ljudstva med drugim zapisal: »Vojska in ljudstvo družno prenašata trpljenje in nesreče, družno slavita zmage in se navdušujeta nad junaskimi pesmimi ob čarobnih zvokih javorovih gusel, ki spletajo venec slave herojem.«)

Toda v partizanskih pesmih, ki so nastajale na črnogorskih tleh v letih 1941 in 1942, pa tudi tistih, ki jih je porajalo nadaljevanje procesa narodnoosvobodilnega boja in revolucije, pesniških podob in pejsažev, vzdušja ter opisov darov narave ni bilo ravno na pretek. V tem pogledu je revolucionarna partizanska pesem zaostajala za pesmijo, ki je nastajala v Črni gori v prejšnjih obdobjih. Ta nova poezija je enostavnejša, namenjena svojemu revolucionarnemu poslanstvu. Partizanska pesem se je porajala iz globine narodove duše, saj je bil njen avtor »poklicni« pesnik, ali pa je nastajala kot sad ljudske domišljije, izražajoč želje in stremeljenja ljudskih množic. Barva te poezije je bila rdeča, porajala se je kot vokacija narodovega duha, njena sporočila so izražala globoki smisel svobodoljubnih stremeljenj črnogorskega naroda, pa tudi vseh drugih zaslužnih jugoslovanskih narodov, izražala so humanizem in hkrati neizogibnost boja, ki naj pripelje do uresničenja smotrov nacionalne in družbene osvoboditve. V pesniškem in glasbenem izrazu sta bila poudarjena bratstvo in enotnost črnogorskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi.

Že od začetka trinajstojuljske vstaje je bilo očitno, da bo narodnoosvobodilni boj svojevrsten izbruh sil črnogorskega človeka ter njegove pripravljenosti, da vztraja v boju do dokončne zmage. To so s svojo pesmijo in s svojim stališčem oziroma odnosom do razreševanja družbenih problemov na določen način izražale tudi uporne množice na osvobojenem ozemlju. Majhna, toda svobodoljubno naravnana Črna gora se je podala v neenakopraven boj za pravico in svobodo na vseh področjih, kjer človek uresničuje samega sebe. Tako je črnogorski bojevnik pod vodstvom partije bojeval veliko bitko ne le za osvoboditev svoje domovine in za izgon tujega zavojevalca, pač pa tudi za globoke revolucionarne spremembe, za odpravljanje kulturne zaostalosti, nepismenosti in neznanja. Ta bojevnik, upornik je pričel ustvarjati partizansko kulturo tudi v partizanskem postroju, v premorih med juriši, znal se je veseliti, se zabavati, se navduševati v slehernem osvobojenem kraju ali mestu. Na vsem črnogorskem osvobojenem ozemlju narodnoosvobodilni odbori in druga politična telesa ter vojaška vodstva vstaje kljub težkim vojnim razmeram niso pozabljali na skrben odnos do kulturne dediščine, varujoč jo pred uničevanjem in stihijo. Vendar uporne množice v prvem letu narodnoosvobodilnega boja in revolucije niso le varovale svoje kulturne dediščine, pač pa so postavljale tudi temelje nove revolucionarne kulture ter novih oblik vseljidske vzgoje in izobraževanja.

Ker je v procesu osvobodilnega boja prehajala oblast iz rok buržoazije v roke širokih ljudskih množic: kmetov, delavcev in napredne inteligence – je to šolanje, namenjeno izvajanju funkcij v partizanskem gibanju, terjalo tudi neizogibnost revolucionarnega procesa v znamenju teh prizadevanj. Dejstvo, da je bila približno polovica črnogorskega prebivalstva (v nekaterih predelih, na primer na Sandžaku, je ta delež celo presegel osemdeset odstotkov prebivalstva, med muslimanskim prebivalstvom ženskega spola pa celo devetdeset odstotkov) nepismena, je terjalo, da je narodnoosvobodilno gibanje namenilo opismenjevanju borcev in vsega prebivalstva ustrezno pozornost. Ni

²⁷ Batric Jovanović: Črna gora v NOB in revoluciji, 1. knjiga, str. 169; isti, Kolašinski okraj v NOB ... Kolašin, Kolašin, str. 325–327.

²⁸ Pesem je prvič objavila Ljudska borba v št. 2, 1. oktobra 1941.

²⁹ Ljudska borba, št. 1, 15. september 1941.

³⁰ Milika Pavlović: Pesmi sanj in odpora – prometejsko in antično v revolucionarnih ljudskih pesmih durmitorskega območja, Durmitorska partizanska republika, Titograd 1979, str. 652–682; Boško Pušonjić: Odmev Durmitorske partizanske republike v umetnosti, Durmitorska partizanska republika, str. 683–685.

šlo za redno šolanje odrasčajoče mladine, temveč za neizogibno učenje borcev in drugega odraslega prebivalstva, ki se je želelo naučiti brati in pisati ter se izobraziti. Zato so se z nepismenostjo spopadli že na začetku, upoštevaje prav Leninovo zahtevo o neizogibnosti boja za politizacijo množic, saj so se dobro zavedali, »da komunistične družbe v nepismeni družbi ni mogoče zgraditi«. Tako je postal boj za širjenje prosvete in kulture sestavni del revolucionarnega boja črnogorskega naroda, pa tudi vseh drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Pri tem so bila izhodiščnega pomena spoznanja, da pomeni boj za množično kulturo del boja za zamenjavo starih družbenih odnosov z novimi, revolucionarnimi. To spoznanje preprosto izražajo verzi pesmi, ki so jo peli črnogorski partizani: Ko eno umira, se drugo poraja. Nove gomile – zibeli nove.

Že v prvem letu narodnoosvobodilnega boja in revolucije je postalo v Črni gori jasno, da je kontroverznost med molčanjem muz in ženketanjem orožja prenehala biti prislovična. Ena izmed posebnosti narodnoosvobodilnega boja je bila prav v tem, da je hkrati z oboroženim bojem zoper fašističnega zavojevalca in protirevolucionarne sile potekal tudi boj za odpravljanje izobrazbene in kulturne zaostalosti, ki ga je Komunistična partija Jugoslavije kot organizator celotnega osvobodilnega boja in revolucije vodila tako, da ga je bogatila z raznoterimi oblikami in vsebinami vzgojno-izobraževalnega, kulturnega in umetniškega dela.

Na začetku oboroženega boja je črnogorska partija (tako kot Komunistična partija Jugoslavije na vsem jugoslovanskem ozemlju) organizacijsko izpeljavo nalog na kulturnem, izobraževalnem in vzgojnem področju zaupala »ljudem, odgovornim za povezanost z ljudstvom« oziroma »partijskim delegatom v vojski«, ali kot so jim rekli kasneje, političnim komisarjem. Dolžnost političnih komisarjev je bila, da vodijo in usmerjajo splošnopolitično propagandno »dejavnost med vsemi partizani v enoti (sem sodita politično in kulturno-prosvetno vzgojno delo)«. ³¹ Tako je v Napotkih glavnega štaba narodnoosvobodilnih odredov za Črno goro, Boko in Sandžak v zvezi z delom političnih komisarjev (oktober 1941) poleg seznama politično-propagandnih nalog, ki jih morajo opravljati v partizanskih enotah, navedena tudi obveznost, da »pripravljajo oziroma poskrbijo, da bodo v vsakem odredu

pripravljena predavanja s področij širše kulture, geografije, zgodovine itn.« ³² Partijska in vojaška vodstva v Črni gori so, ravna je se po Leninovem nauku o pomembnosti izobraževanja in kulture, predvsem s stališča boja za enakopravnost in enotnost narodov in narodnosti, ne da bi bila pri tem puščala vnemar pravico in možnost slehernega naroda, da se zavzema za svoj samostojni razvoj, od borcev terjala, da so se ukvarjali s preteklostjo črnogorskega naroda, pa tudi s preteklostjo drugih jugoslovanskih narodov. To preučevanje zgodovine je lahko najbolj zgovorno pokazalo, kako različne narode »povezujejo milijonske in milijardne niti ekonomskega, juridičnega in občeživljenjskega značaja«, pri čemer so vsi poskusi ločevanja narodov in narodnosti »na področju kulture in še posebej na področju šolskih zadev nesmiselni in reakcionarni«. ³³ Zato omenjeno besedilo Napotkov za delo političnih komisarjev ni po naključju med drugim poudarjalo tudi to, da je njihova dolžnost tudi, »da skupaj s svojo enoto preučujejo zgodovino črnogorskega naroda in drugih sosednih narodov ter vse družine bratskih slovanskih ljudstev...« ³⁴

Kulturno-prosvetno delo je v partizanskih odredih in drugih enotah ter v vrstah odrasčajoče mladine in že odraslega prebivalstva pomenilo odločilno komponento politike Komunistične partije Jugoslavije. Ta partijska politika je prišla v Črni gori do izraza v letih 1941–1942, še zlasti pa v jeseni 1943, ko se je kulturna in prosvetna dejavnost občutno razmahnila in ni bila več le skrb političnih komisarjev ter kulturniških skupin v partizanskih bojnih enotah.

Dokazov, ki pričajo o »velikanskem pomenu« kulturno-prosvetnega dela v narodnoosvobodilnem boju za »notranje oblikovanje naše vojske«, je cela vrsta. Zavoljo tega so nenehno poudarjali, da »morata kulturno in prosvetno delo postati stalna spremljevalca partizanskih enot na vseh njihovih premikih, tudi med ofenzivami«.

Izhodišna postavna te kulturne dejavnosti – pismenost borcev, je bila, kajpada, podlaga za vse drugo. Tudi kasneje, v vsem času narodnoosvobodilnega boja in revolucije, je bilo učenje branja in pisanja borcev v enotah (in obenem tudi odraslega prebivalstva) prednostna naloga. O tem najdemo v dokumentih naslednja stališča: »Naredili bomo zločin, če bo ostal v brigadah en sam nepismen borec,« ali, »Odprava nepisme-

nosti pomeni največji kulturni preobrat v življenju za slehernega nepismenega borca v naših vrstah.«³⁵

V črnogorskih partizanskih enotah je imel komisar nalogo vsakega nepismenega pripadnika enote in vsakogar, ki zna le slabo brati in pisati, naučiti brati in pisati.³⁶ Tega politični komisar navadno ni opravljal sam, temveč ob pomoči drugih starešin v enoti in vseh tistih borcev, ki so bili za takšno nalogo primerni. Sicer pa v črnogorskih partizanskih enotah in na osvobojenem ozemlju opismenjevanja borcev in prebivalstva ni bilo težko organizirati, saj je bilo v enotah razmeroma veliko izobražencev. To so bili večidel dijaki in študenti, bilo pa je tudi nekaj diplomiranih pravnikov, profesorjev, inženirjev, zdravnikov, učiteljev ter izobražencev drugih poklicev. Raziskovalci so ugotovili, da se je trinajstojuljske vstaje udeležilo približno tri tisoč izobražencev, medtem ko je bilo v črnogorskih (proletarskih) brigadah izobražencev približno 42 odstotkov.³⁷ Nadaljnje raziskave povedo, da je bilo število za narodnoosvobodilni boj in revolucijo opredeljenih izobražencev celo večje.

Med partizani izobraženci so se znašli domala tudi vsi ustvarjalci, pripadniki gibanja predvojne socialne literature in napredne publicistike. Med vstajo so postali večidel komandanti, komisarji ali vsaj hrabri borci. Omenimo, ne da bi jih posebej razvrščali, samo nekatere izmed njih: Sava Dragojevića, Krsta Bajića, Krsta Krivokapića, Djordja in Nikola Lipičića, Janka Djonovića, Vladimira Milića, Marka Vešovića, Stojana Cerovića, Marka Savičevića-Dukodjinca, Nikolo Lukića, Rajka Radovića, Blaža Orlandića, Bajo Sekulića, Budo Tomovića, Steva Kraljevića in druge, ki so padli v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji.³⁸ Slikar Ivo Novaković, doma iz uporniške vasi Mišići v Črnogorskem primorju, znan kot vsestransko

nadarjen človek, kot pedagog, igralec in pesnik, je vodil partizanski odred vse do svoje junaške smrti v neenakopravnem boju z italijanskimi vojaki na planini Sozini 20. julija 1941. V prostem času in med vstajo je slikal svoje borce ali pisal borbene verz.³⁹

Med borci, voditelji in organizatorji vstaje črnogorskega naroda so bili v letu 1941 znani pisatelji: Mihajlo Lalić, Radovan Zogović, Janko Djonović, Erik Koš, Dušan Kostić in drugi. Na črnogorsko območje se je po zlomu kraljevine Jugoslavije zaradi razmeroma blagega ravnanja italijanskega okupatorskega režima zateklo tudi precej vidnih osebnosti jugoslovanskega delavskega gibanja (Veselin Masleša, Moša Pijade, Bora Prodanić in drugi)⁴⁰, pa tudi pomembnih univerzitetnih profesorjev in drugih znanstvenih delavcev (med njimi tudi zelo znani dr. Samo Milošević, dr. Niko Miljanić, dr. Dušan Nedeljković, dr. Vasa Čubrilović, dr. Vasilij Popović, publicist Veljko Korać in drugi). Tudi oni so po svoje prispevali svoj delež k narodnoosvobodilnemu gibanju, bodisi kot borci ali kot organizatorji odpora zoper okupatorja. Nekateri izmed njih so v temelje jugoslovanske ljudske revolucije vzdali tudi svoje veliko strokovno znanje.

Posamezni črnogorski književniki in drugi ustvarjalci so se bojevali tudi drugod po državi ter prispevali svoj delež k širjenju kulture narodnoosvobodilnega boja. Tako se je književnik Vukajlo Kukalji, avtor antologijske pesmi *Pismo mojim učencem*, udeležil vstaje v Spodnjem Pomoravju, od koder so ga pota političnega delavca in partizanskega novinarja prek Rače Kragujevačke, Rudnika, Užic ter Bosne in Hercegovine popeljala v rodno Črno goro, v njegov kamniti Šekular, kjer je padel 12. maja 1944, nedaleč od zelenega Lima, in sicer kot delegat na zasedanju ZAVNO Črne gore in Boke.⁴¹

³¹ Djordje Radišić: Nekateri vidiki kulturnih dejavnosti v enotah NOV na Hrvaškem, NOB – kultura in umetnost na Hrvaškem, zbornik, Zagreb 1975, str. 263; Miomir Dašić: Kulturno-prosvetne razmere v Črni gori med NOB ... str. 619.

³² Zbornik Dokumentov NOV III, 1. knjiga, dok. 21.

³³ V. I. Lenin: O kulturi in vzgoji, Beograd 1952, str. 95–96.

³⁴ Zbornik dokumentov NOV III, 1. knjiga, dok. 21.

³⁵ Zbornik dokumentov IX, 3. knjiga, str. 205, 630 in 637; Josip Broz Tito: Ustvarjanje in razvoj JA, Beograd 1949, str. 103 in dalje; Mihailo Ogrizović: Solstvo in prosveta med NOB na osvobojenem ozemlju Jugoslavije, Zbornik za zgodovino solstva in prosvete, Zagreb 1975, str. 9–18; Miomir Dašić: Prispevek o preučevanju kulture in izobraževanja sistema v NOV ... str. 573–603 (v tem delu sem navedel najpomembnejša besedila, vire in literaturo o tem vprašanju).

³⁶ Zbornik dokumentov NOV III, 1. knjiga, dok. 21.

³⁷ M. Stanišić: Napredna inteligenca v Črni gori in njena udeležba v trinajstojuljski vstaji, str. 39–58.

³⁸ Dr. N. S. Martinović: Literarna dela padlih borcev, izbral in uredil N. S. M., Cetinje 1959; Besede v dejanjih I do III, Beograd 1961; Rade Vuković: Bibliografija Radovana Vukovića, Bibliografski vestnik, Cetinje, št. 3.

³⁹ M. M.: Slikar in delavec, Pobjeda, 11. septembra 1981.

⁴⁰ Slobodan Nešović: Moša Pijade in njegov čas, Beograd 1968, str. 452, 453, 462–463; Miomir Dašić: Veselin Masleša v Črni gori v letih 1941 in 1942 ... str. 3–11.

⁴¹ Rade Vuković: Po vojnih stopinjah Vukajla Kukalja, učitelja iz Vlaškega dola, Požarevac 1974.

O Kukalju kot pedagogu, književniku in borcu so R. Vuković in drugi avtorji napisali številne zapise.

V vstaji srbskega naroda leta 1941 so sodelovali tudi mnogi črnogorski izobraženci, komunisti in kulturni ustvarjalci. Med njimi je bil najpomembnejši Radovan Vuković, književnik, ki je postal po znanem pobegu zaprtih komunistov iz sremskomitroviške kaznilnice v avgustu 1941 eden od političnih vodij vstaje v zahodni Srbiji. Vse do svoje smrti v začetku leta 1942 se je bojeval tako, da je držal v eni roki pero, v drugi pa puško. Ostal je nepozaben kot avtor partizanske himne *Partizan sem in na to ponosen*.⁴² Omeniti kaže tudi profesorja in narodnega heroja Milorada Labudovića-Labuda, čigar ime in podvige opeva partizanska poezija v *Šumadiji*,⁴³ pa narodnega heroja Vukadina Vukadinovića, enega izmed ilegalnih novinarjev v predvojnem partijskem življenju v beranskem okolišu,⁴⁴ ter Djura Guberinića, učitelja in publicista, ki je organiziral vstajo v krotki Mačvi. Eden od znanih partizanskih komandantov na Hrvaškem je bil španski borec in takrat še mlad književnik Veljko Kovačević, doma iz Grahova, zdaj general-polkovnik in znan pisatelj. Črnogorski izobraženci so sodelovali tudi v narodnoosvobodilnem gibanju Kosova in Metohije ter v Makedoniji in prispevali omembe vreden delež k uveljavljanju ljudske kulture na tamkajšnjih območjih. Med njimi so bili tudi posamezni mladi ustvarjalci.⁴⁵

Glede na intelektualni ustvarjalni potencial, kakršnega je imelo na razpolago narodnoosvobodilno gibanje v Črni gori v vsaki četi, bataljonu, odredni in brigadi, ni bilo težko organizirati kulturno-prosvetnega dela ter vzgojno-izobraževalnih dejavnosti med borci in prebivalstvom. V prvih mesecih narodnoosvobodilnega boja je bil politični komisar v manjših enotah odgovoren tudi za urejanje stenskega časopisa, medtem ko so v večjih enotah to delo pod vodstvom političnih komisarjev opravljale v ta namen formirane komisije za kulturno-prosvetno delo. Opismenjevanje borcev in prebivalstva je bilo samo uvod v nadaljnje pridobivanje znanja in v vstopanje v skrivnosti neznanege. Gesla, kot so »S prosveto k svobodi« ali »Orožje niso le puške in topovi, letala in tanki, temveč tudi znanje« in podobna, so dobivala moč orožja. Mnogi izobraženci in ustvarjalci so celo v tistih neurejenih okoliščinah pisali pesmi, skeče, časopisne članke in druga besedila, ki so bogatila vsebino osvobodilnega gibanja.

Oborožena vstaja črnogorskega ljudstva v juliju 1941 je zmedla načrte italijanskih okupacijskih oblasti, tudi kar zadeva organizacijo šolstva. Vnovično razvnanje narodnoosvobodilnega boja v jesenskih mesecih leta 1941 je okupatorskemu režimu preprečilo, da bi bil izpeljal svoje šolske načrte ter uresničil že v maju in juniju (torej še pred vstajo) napovedane ukrepe, s kakršnimi si je nameraval ob podpori šolskega sistema olajšati kulturno podrejanje Črne gore. Oborožena vstaja je italijanskim oblastem pokazala, da je imela Komunistična partija Jugoslavije močan vpliv med mladino vseh slojev. Ko so osvobojeno ozemlje znova zasedle italijanske kazenske enote, na njem niso našle veliko dijakov, profesorjev in učiteljev, saj so se bili večidel umaknili s partizanskimi odredi v planinska območja, daleč od mest. Nekatere izmed njih pa so italijanske oblasti vendarle pozaprle ter jih internirale v taborišča. Posamezni izobraženci so se dalj časa zadrževali na vasi, stran od okupatorskih pogledov, toda tudi v primerni razdalji od partizanskih odredov. Po začasni zavrnitvi vstaje so želele okupatorske oblasti zbuditi vtis, da se je njihov položaj ustalil, zato so izdale ukrep o izpitnih rokih v šolah (v času med 15. in 30. septembrom 1941), za začetek pouka v šolskem letu 1941/1942 pa so določile 1. oktober. Toda nadaljnji potek političnih okoliščin in nadaljevanje narodnoosvobodilnega boja v začetku jeseni na razsežnem območju Črne gore sta okupatorju jasno dokazala, da mu v šolskem letu 1941/1942 v številnih šolah ne bo uspelo organizirati pouka. Mnoga šolska poslopja so bila še naprej namenjena prebivanju italijanskih vojakov. V Beranah, na primer, je bilo veliko in moderno gimnazijsko poslopje spremenjeno v kasarno in ga ni bilo mogoče tako na hitro pripraviti za pouk. Popravni, privatni in zaključni izpiti so potekali v izrazito neugodnih razmerah na domala vseh črnogorskih šolah in v precej okrnjeni obliki. Civilni komisar za Črno goro je v želji, da bi šole tako ali drugače le začele delovati in bi si okupacijske oblasti tako zagotovile nadzor nad večino dijakov, zahteval od ravnateljev srednjih šol ter od šolskih svetov, naj storijo vse potrebno, da se bo pouk začel vsaj 15. novembra 1941. Vendar pa je kmalu spoznal, da pouka ne bo mogoče nadaljevati vse tja do izteka leta 1941, a je vseeno izdal odlok o izvedbi vpisa.⁴⁶

Medtem se je narodnoosvobodilno gibanje v Črni gori precej okrepilo in nastala je razmeroma številna partizanska vojska, v kateri je bilo tudi precej srednješolcev. Okrepilo se je tudi politično delo med množicami v sovražniškem zaledju. Na krepitev narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori je v tistem času močno vplivalo tudi tesnejše sodelovanje pokrajinskega političnega in vojaškega vodstva s centralnim komitejem Komunistične partije Jugoslavije in z vrhovnim štabom narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije. Rezultat teh ukrepov in oblikovanja širše programske platforme osvobodilnega gibanja je bila v jeseni 1941 reorganizacija partizanskih enot (ki so štele približno 20 tisoč borcev), kar je prav tako vplivalo na razmah narodnoosvobodilnega gibanja v posameznih predelih Črne gore. Konec leta 1941 in v začetku 1942 je že nastalo veliko svobodno ozemlje, ki so ga nadzorovale partizanske enote in je segalo od Ščepanovega polja na zahodu do jugoslovansko-albanske meje na vzhodu ter od Orhane in Sutormana na jugu do Lima na severu. Na osvobojenem ozemlju je delovala oblast narodnoosvobodilnih odborov in drugih vojaško-zalednih organov. Uspešni razmah narodnoosvobodilnega gibanja je ustvaril pogoje za oblikovanje antifašističnih organizacij – Črnogorske ljudske mladine in Antifašistične fronte žena.⁴⁷

Organizacije Črnogorske ljudske mladine so nastajale na osnovi navodil centralnega komiteja Skoja ter na podlagi direktive pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije za Črno goro, Boko in Sandžak od sredine septembra do konca novembra 1941. Do 1. pokrajinske konference (30. novembra 1941) je štel Črnogorska ljudska mladina, ne upošteva je pljeveljsko

in bjelopoljsko okrožje, 13.111 članov. Črnogorska ljudska mladina je uvajala svoje organizacije tudi na okupiranem ozemlju, in to tako v mestih kot po vaseh. Organizacijsko je vključevala tudi precej srednješolske mladine. Črnogorska ljudska mladina je skupaj z Zvezo sandžačke mladine (ki je delovala v bjelopoljskem in pljeveljskem okrožju) štel v začetku leta 1942 približno 20 tisoč članov.⁴⁸

Že v začetni fazi organiziranja Črnogorske ljudske mladine je pokrajinski komite Skoja izdal (24. septembra 1941) razglas vsem skojevskim organizacijam, naj okrepijo politično delo s srednješolsko mladino ter organizirajo bojkot okupatorskih ukrepov, kar zadeva priprave na odprtje šol. V tej direktivi je bilo rečeno, da je treba mladini razložiti, kakšne cilje si zastavlja in kakšne namere ima italijanska oblast, ki skuša nad mladino, zbrano v šolah, uvesti nadzorstvo, zavedajoč se, da gre za udarno silo revolucionarnega gibanja v Črni gori. Opozarjali so, češ da je okupatorjeva namera vzgajati črnogorsko mladino v duhu pokorščine, hlapčevstva in protikomunizma ter jo usmerjati k izpolnjevanju načrtov in programov fašistične ureditve. V direktivi je med drugim rečeno, da si italijanski fašisti »želijo z odpiranjem šol med ljudmi ustvariti iluzijo o tem, da se razmere konsolidirajo, da se je stanje uredilo, da poteka življenje normalno in tako naprej, hkrati pa poskušajo po tej poti prikriti tudi svoja zverinska početja ter izdajalsko ravnanje svojih črnogorskih slug... Zato jim je do tega, da bi šole odprle svoja vrata (dotlej so jih uporabljali za kasarne), zato objavljajo vpis v šole ter napovedujejo začetek pouka.« Direktiva o bojkotu je zadevala predvsem vse srednje šole, rečeno pa je bilo, da kaže »pretehtati tudi možnosti bojkota osnovnih šol«.⁴⁹

⁴² Paško Romac: Beg iz ječe, Beograd 1952, str. 114; isti, Radovan Vuković, objavljeno v knjigi Liki revolucije, 2. knjiga, Beograd 1964, str. 58; Mitra Mitrović: Vojno popotovanje, Beograd 1953, str. 731; Stanoje Filipović: Osvoboditev Podrinja v letu 1941, prva ofenziva, objavljeno v knjigi Podrinje, Sabac 1960, str. 129–201; isti, Radovan Vuković, Letopis Zgodovinskega arhiva, Sabac 1966, str. 183–229; Dragoslav Parmaković, Mačvanski (Podrinski) narodnoosvobodilni partizanski odred 1941–1944, Sabac 1975, str. 293, 304, 333, 382, 666, 704, 722, 724, 746–747; Dragoslav Ristić: Radovan Vuković, objavljeno v knjigi V ognju revolucije, 1. knjiga, Priština 1966, str. 143–158; Rade Vuković: Bibliografija Radovana Vukovića (1910–1942), Bibliografski vestnik, Cetinje 1979, št. 3, str. 71–92.

⁴³ Miroslav Radojković: Labodova smrt, Svetlost, št. 2, Kragujevac, str. 71–92, 14. januarja 1945; Miomir Dašić: Labudović Jagoša Milorad Labud, Narodni heroji Jugoslavije, 1. knjiga, Beograd 1975, str. 424–425.

⁴⁴ Miomir Dašić: Vukadin Vukadinović, Narodni heroji Jugoslavije, 2. knjiga, Beograd 1975, str. 328.

⁴⁵ Rade Vuković: Djuro Guberinić, posebna izdaja, Sabac 1969.

⁴⁶ Vlado Strugar: Uvajanje italijanske okupacije... str. 85–88; Miomir Dašić: Kulturno-prosvetne razmere v Črni gori med NOB... str. 621–623.

⁴⁷ Miomir Dašić: Politične, vojaške in kulturne vezi narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori in Srbiji, objavljeno v knjigi Užiska republika, 1. knjiga, Beograd 1978, str. 366–369; Bogdan Gledović: Užiska republika in oborožena vstaja na Sandzaku, objavljeno v knjigi Užiska republika, 1. knjiga, str. 379–391.

⁴⁸ Dokumenti o zgodovini mladinskega gibanja v Jugoslaviji I, 2. knjiga (1941–1942), str. 212, 213, 232 in 254.

⁴⁹ Zbornik NOV III, 1. knjiga, dok. 14; Jovan Bojović: Sole na okupiranem črnogorskem ozemlju v letih 1941 do 1944, Zgodovinski zapisi XXI, št. 1, str. 69–101.

Stališče partije in Skoja je bilo, naj mladina na okupiranem ozemlju množično bojkotira šole. Direktiva poudarja, da je treba te ukrepe izvajati organizirano in pri tem naravno bojkota z zadostno politično previdnostjo tolmačiti ne le skojevcem, pač pa tudi drugim dijakom in njihovim staršem, opozarjajoč vse prebivalstvo na škodljivost okupatorske vzgoje. Omahljive dijake in slabiče, »ki bodo bodisi iz strahu pred represalijami, bodisi pod pritiskom staršev ali zavoljo želje, da bi ne zapravili leta, odšli v šolo, je sicer treba ostro kritizirati, ne pa jih razglasiti za izdajalce in ne zoper njih organizirati bojkota«, pač pa si je treba prizadevati, da bi tudi njih pridobili za narodnoosvobodilno gibanje. Obveljalo je stališče, da je treba bojkotirati samo dijake, ki so »fašistično usmerjeni, sodijo v vrste ljotičevcev, vohunijo ali se nasploh obnašajo kot izdajalci in strahopetci.«⁵⁰

Ker je pokrajinski komite Skoja sodil, da bo določeno število dijakov navzlic tej direktivi nadaljevalo šolanje, je skojevskim organizacijam – z namero, da bi jih obvaroval pred fašistično propagando – naročil, naj nadaljujejo politično delo v njihovih vrstah ter se zavzemajo, da jih bodo pridobile za osvobodilni boj. Zavoljo tega je bilo v citirani direktivi zapisano, da mora določeno število »dobrih mladincev« obiskovati pouk po nalogu skojevske organizacije, »tako da bo v šolah mogoče delovati prek njih, organizirati odpor in diverzije ter razpresti obveščevalno dejavnost«. Ni sicer bilo potrebno veliko število »dobrih mladincev«, ki naj nadaljujejo šolanje, zato pa so jih čakale tolikanj težje in hudo zamotane naloge, upoštevanje okoliščine, v kakršnih so morali delovati v okupiranih mestih in šolah. Bojkot okupatorskih sil so skojevske organizacije ter organizacije Črnogorske ljudske mladine izvajale neposredno, z delom, ki je bilo namenjeno ustanavljanju mladinskih aktivov v okupiranih mestih, kar je bila prav tako ena izmed pomembnih nalog »dobrih mladincev«, ki jim je bilo dovoljeno oziroma naloženo nadaljevati šolanje. Bojkota niso izvajali sočasno v vseh šolah, saj je bilo to odvisno od tega, kdaj je kakšna šola odprla vrata. Dejansko je črnogorska mladina bojkotirala okupatorske šole vse šolsko leto 1941/1942. V poročilu pokrajinskega komiteja Skoja, z dne 18. novembra 1941, naslovljenem na centralni komite Skoja, je poudarjeno, da je imel bojkot srednjih šol povsod dobre rezul-

tate, razen do neke meje v Podgorici, kjer ni bil »tako množičen, kot bi moral biti«.⁵¹ V cetinjski gimnaziji so dijaki kar najbolj množično izpeljali bojkot pouka, saj je prvim šolskim uram prisostvovalo vsega petnajst učencev, medtem ko je bilo profesorjev dvajset.⁵² Skojevska organizacija v beranskem okraju je dijake dobro pripravila, tako da je bilo v beranski gimnaziji med poukom precej dijakov odsotnih. Podobno je bilo tudi v nekaterih drugih srednješolskih središčih.⁵³

Okupatorska oblast je revidirala učni program in namenila vso pozornost italijanskemu jeziku ter učni vsebini s področja tako imenovane nacionalne skupine predmetov (zgodovina Črne gore, Primorja in črnogorske literature). Profesori, ki so prišli iz Italije in iz vrst separatistov ter drugih izdajalcev, so predstavljali fašistično Italijo kot »osvoboditeljico« črnogorskega naroda. Poveljevali so italijansko kulturo, zlasti fašistično vzgojo in izobraževanje mladine. Vseeno pa je večina profesorjev delala po starem: predavali so tudi srbohrvaščino in književnost srbskega naroda kot tudi zgodovino drugih jugoslovanskih narodov. Sole tudi niso opustile svojih proslav (v letu 1943 so na vseh šolah pripravili celo svetosavsko proslavo). Okupatorske prosvetne oblasti so imele dokaj razvejen sistem nadzora nad delom šol. Zaključnim izpitom so poleg prosvetnega zastopnika guvernerstva prisostvovali pogosto tudi civilni delegati, italijanski častniki, komandant mesta in predsednik občine, separatist. Strogo so nadzorovali nezaželene profesorje in uporne dijake, tako da so se mnogi znašli v italijanskih zaporih ali taboriščih.

V šolah in v administraciji na okupiranem ozemlju je v letu 1942 delalo razmeroma malo črnogorskega izobraženstva. Večina tistih, ki so sprejeli ta delovna mesta, je ravnala tako zgolj zato, ker so morali preživljati sebe in svoje družine. Ti izobraženci so delali bolj ali manj brez volje in z muko. Del te inteligence je s pasivnostjo in tihim nasprotovanjem onemogočal širjenje okupatorske propagande in siceršnjega vpliva med mladino. Pogled tega dela inteligence, ki je morala sprejeti delo pod okupatorjevim nadzorstvom, je bil bolj kot k italijanskemu režimu obrnjen k osvobodilnemu gibanju in protifašističnemu boju.

Bili pa so seveda v Črni gori tudi šolani ljudje, ki so odkrito opravičevali in povelje-

vali okupatorjevo ravnanje. Šlo je za kolaboracioniste in črnogorske separatiste, za izdajalce svojega naroda, praviloma za neugledne izobražence, ki so bili po svoji etiki sumljivi že prej. Maloštevilni, kot so bili, so se vdinjali okupatorju, pri tem pa so jih vodili njihovi ozkosrčni razredni interesi in sebičnost – v nasprotju z večino črnogorske inteligence, ki se je s puško v roki bojevala zoper istega okupatorja.

* * *

Medtem ko si je italijanska oblast na eni strani prizadevala, da bi na okupiranem ozemlju organizirala šolski sistem po svojih načrtih, po svoje obnovila delo kulturnih ustanov ter organizirala fašistično propagando z ustanovitvijo Radia Cetinje in s tiskanjem časopisov (*Glas Črnogorcev*), v katerih je objavljala nosilne članke v italijanščini, urejali pa so jih njihovi oficirji, je na drugi strani narodnoosvobodilno gibanje od jeseni 1941 do pomladi 1942 sprožalo velike akcije, ki naj bi vse to onemogočile, razbile in zavrle širjenje okupatorske kulture, da ne bi pognala korenin v množicah. Skratka, na vsem osvobojenem ozemlju se je v nasprotju z okupatorsko kulturo razvijala množična ljudska, partizanska kultura, preprosta po svoji obliki in vsebini, toda blizu ljudskemu pojmovanju boja za svobodo in socialno pravičnost. Povsod, kjer so obstajale možnosti, so organizirali delo kulturnih domov, knjižnic, čitalnic, pripravljali so predavanja z vseh področij znanosti in kulture, ustanavljali igralske skupine in družine, ki so izvajale kulturno-zabavne sporede ter se posvečale tudi drugim oblikam kulturnega delovanja.

Eden izmed udeležencev boja za osvoboditev Kolašina pripoveduje, da so po vnovični osvoboditvi tega mesta organizirali »zelo razvejeno kulturno življenje, intenzivnejše kot kdajkoli pred vojno«. Na podlagi sklepa okrajnega narodnoosvobodilnega odbora

so v Kolašinu ustanovili kulturniško skupino, ki je štela približno sto članov. Njena gledališka in zborovska sekcija sta bogatili kulturno življenje tega mesta in vse njegove okolice z novo revolucionarno-kulturno vsebino.⁵⁴ Tudi v drugih osvobojenih mestih, mestecih in vaseh so pripravljali gledališke prireditve, ustne časopise ter predavanja s politično in splošnokulturno vsebino. Predavatelji in vodje ustnih časopisov so bili najvidnejši izobraženci. Veselin Masleša je, na primer, ob koncu leta 1941 v Manastiru Morači vodil cikel predavanj, namenjenih vojaško-političnim vodstvom komskega narodnoosvobodilnega partizanskega odreda, in sicer s področja politične ekonomije. Masleša in Radovan Zogović sta v Manastiru Morači pripravila tudi »načrt opismenjevanja nepismenih kmetov«.⁵⁵

Na vsem osvobojenem ozemlju je prišlo ob koncu leta 1941 do velikega razmaha kulturno-prosvetnega delovanja. Na analfabet-skih tečajih so se naučili pisati in brati borci iz partizanskih enot, pa tudi mnogi drugi odrasli. Tečaje so organizirali vaški in občinski narodnoosvobodilni odbori ob pomoči mladinskih organizacij in Antifašistične fronte žena. Ženske in mladinke, med katerimi je bilo največ nepismenih, so na teh tečajih pridobile osnove branja in pisanja. Na osvobojenem ozemlju konec leta 1941 ni bilo doma la nobenega občinskega središča, kjer ne bi bili pripravili analfabet-skih tečajev in vaj, v nekaterih krajih pa so organizirali tudi redno delo osnovnih šol (na območju cetinjskega in šavniškega okraja je potekal pouk v vrsti šol).⁵⁶

Kulturno-prosvetno dejavnost je črnogorsko narodnoosvobodilno gibanje organiziralo tudi v okupatorjevem zaledju. Med sklepi plenarne seje okrajnega narodnoosvobodilnega odbora za podgoriško območje (10. novembra 1941) so bile obenem z drugimi nalogami, ki zadevajo mladino, posebne-ga poudarka deležne priprave na mladinske vzgojne konference, povezanje z organizira-

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Zbornik NOV III, 3. knjiga, dok. 122.

⁵² Možo S. Martinović: Iz življenja skojevske organizacije na cetinjski gimnaziji, Spominski zbornik Cetinjske gimnazije 1881–1961, Cetinje 1962, str. 169–170; Milan Vujačić: Cetinjska gimnazija pod okupacijo italijansko-nemškega fašizma, Spominski zbornik ... str. 180; Jovan Bojović: Sole na okupiranem črnogorskem ozemlju ... str. 181–187.

⁵³ Arhiv CG, P. O., neregistrirano gradivo iz let 1941 in 1942; Ivangradska (beranska) gimnazija, poročilo za šolsko leto 1961/62, Ivangrad 1962, str. 8; Miomir Dašić: Kulturno-prosvetne razmere v Črni gori med NOB ... str. 622–623.

⁵⁴ B. Jovanović: Kolašinski okraj v NOV ... objavljeno v knjigi Kolašin, Kolašin, str. 384; isti, Črna gora v NOB ... str. 762.

⁵⁵ B. Jovanović: Črna gora v NOB ... str. 362; Radovan Zogović – Miomiru Dašiću, pismo, Tokovi 1972, št. 1. in 2., str. 165; Miomir Dašić: Veselin Masleša v Črni gori ... str. 31–32.

⁵⁶ Arhiv Zgodovinskega inštituta v Titogradu, V, 3–52 (41), Poročilo štaba partizanskega bataljona Carev laz, z dne 22. decembra 1941; Pero Krstajić: Durmitor v NOB in revoluciji; Miomir Dašić: Kulturno-prosvetne razmere v Črni gori med NOV ... str. 631–632.

njem delovanja vzgojnih skupin in drugih oblik, ki naj omogočajo množično učenje in vzgojo »mladine v duhu marksizma-leninizma«. ⁵⁷

V pismu izvršnega odbora Črnogorske ljudske mladine, z dne 11. novembra 1941, je poudarjena nujnost permanentnega dela, ki zadeva politično in kulturno izobraževanje mladine. Mladina Boke je bila ob koncu leta 1941 in v prvi polovici leta 1942 (ko je štela 1018 članov) v političnem in kulturno-prosvetnem smislu zelo dejavna na osvobojenem in na okupiranem ozemlju. Tako so v vasi Podi organizirali delo športnega kluba MG (Maksim Gorki), v katerem je sodelovala domala vsa mladina te vasi. V tej vasi je mladinska organizacija izdajala tudi svoj žepni časopis. Šapirografirano žepno glasilo je izdajala tudi mladina vasi Krtol, in sicer z naslovom Rdeča zvezda. ⁵⁸ V poročilu, ki ga je mestni komite Komunistične partije Jugoslavije iz Hercegnovega 10. aprila 1942 poslal okrajnemu komiteju komunistične partije Jugoslavije Nikšić, je med drugim zapisano, da so v tamkajšnjem predelu Primorja organizirali pripravljalni tečaj, namenjen vzgoji in izobraževanju mladine za sprejem v partijo. Hkrati je, kot razberemo iz tega dokumenta, deloval na primorskem območju še en tečaj, v katerem so mladino vzgajali v duhu marksizma. Sestega aprila so se v hercegnovskem okraju spomnili kar z osmimi predavanji na temo aprilske vojne. Krajevna konferenca Komunistične partije Jugoslavije v Hercegnovem poroča tudi o »razmnoženih sedmih poglavjih zgodovine« (Zgodovine VKP/b) in o tem, da ima potemtakem na razpolago dovolj gradiva. ⁵⁹

Vendar so pogosti spopadi z okupatorjem ter dejavnost v zvezi z reorganiziranjem partijskih in partizanskih enot tudi v tem predelu Črne gore ovirali ideološko-politično in kulturniško dejavnost, čeprav je mestni komite svoje višje partijsko vodstvo prepričeval, da bo razmere kmalu spravil v red in se bo tudi v sovražnikovem zaledju nadaljevalo še bolj organizirano ideološko-politično ter kulturno delovanje.

Tudi na območju nikšičkega okraja je v prvem letu narodnoosvobodilnega boja in revolucije potekalo intenzivno kulturno-prosvetno delo tako v partizanskih vrstah kot po vaseh in v občinah. V poročilu štaba 2. udarnega bataljona, z dne 22. aprila 1942, štabu Nikšičkega narodnoosvobodilnega odreda o moralno-političnih in materialnih

okolščinah v bataljonu je med drugim rečeno, da imajo v enotah različna predavanja in da je za izvajanje kulturnega in prosvetnega dela v bataljonu odgovorna kulturniška sekcija, »ki ima za zdaj v svojem okviru dramsko in zborovsko skupino«. ⁶⁰ V direktivi okrožnega komiteja Skoja nikšičkega okraja, z dne 19. maja 1942, so podane smernice za delo skojevskih organizacij v udarnih bataljonih, kar zadeva politično in kulturno izobraževanje mladih:

»Tudi vzgojnim sestankom je treba nameniti vso pozornost. Pri tem je treba biti še zlasti dosleden. Prebirati je treba marksistično-leninistično literaturo. Način obravnavanja naravnati tako, da se bo mladina na teh sestankih naučila kar največ.

Organizirati je treba kulturniško delo v bataljonu. Organizirati tečaje za nepismene. Mladino je treba seznanjati tudi z osnovnimi pojmi iz zgodovine in zemljepisa.« ⁶¹

V prvi polovici leta 1942 so v črnogorskih partizanskih enotah študirali Leninovo knjigo Vaškim siromakom in Zgodovino VKP/b, kulturno delo pa je bilo nenehni spremljevalec vsakdanjega življenja borcev in prebivalstva. Borci Nikšičkega partizanskega odreda so bili poleg zunanjepolitičnih predavanj redno deležni ur, namenjenih splošni kulturni vzgoji ter različnim področjem znanosti, na primer: O pegavem tifusu in boju zoper njega ipd. V vseh enotah so prebirali brošuro z naslovom Rdeča armada, ki jo je napisal vrhovni komandant Tito. V posameznih partijskih enotah na območju nikšičkega okraja so (v obdobju med aprilom in junijem 1942) pripravili tudi predavanja o vzhodni fronti, o vlogi žensk v narodnoosvobodilnem boju, o ustvarjanju Jugoslavije z ozirom na versajsko pogodbo, o delovanju Komunistične partije Jugoslavije v predvojnem obdobju ipd. Partizanske enote so redno pripravljale nastope, namenjene civilnemu prebivalstvu; tako se je, na primer, tretja četa prvega udarnega bataljona Nikšičkega odreda 29. aprila 1942 v brezojeviški šoli skupaj s prebivalstvom udeležila prireditve, ki jo je pripravila kulturniška sekcija te čete. V kulturno-prosvetni dejavnosti na nikšičkem območju je bila posebnega poudarka deležna vloga književnikov ter prosvetnih delavcev in drugih izobražencev, med katerimi so bili še zlasti vidni Dušan Kostić, Vojo Šobajić in drugi.

Partizanske enote so v Črni gori sestavljali pretežno mladi ljudje (tričetrť vsega

borčevskega sestava so bili mladinci in mladinke v starosti do petindvajset let), zato je razumljivo, da so direktive nenehno opozarjale na nujnost ideološko-političnega in kulturno-prosvetnega dela z mladimi borci. Pri tem niso pozabljali na delo z mladino v okupatorskem zaledju, kjer je bila sestava mladinskih organizacij zaradi odhoda bolj izobraženih v partizanske enote oslabiljena.

Spomladi 1942 so na osvobojenem ozemlju bjelopoljskega in pljevaljskega okraja ustanovili Zvezo sandžaške mladine, ki je štela približno 2700 članov. V tem delu Sandžaka, kjer je prevladovala izrazita kulturna zaostalost, se je mladina spopadla predvsem z nepismenostjo, saj so postale mladinske konference prave šole za širjenje političnih in drugih znanj, mladinski zbori in igralske skupine pa so v odmaknjenih vaseh gojili dejavnost, ki je dotlej niso poznali. V občini Bobovo sta delovali kar dve kulturniški skupini, ki jima je uspelo vsak teden pripraviti eno prireditev s pestro vsebino. Dejstvo, da na takojšnjem območju prej takih prireditev ni bilo, jasno priča o pomenu tega kulturno-prosvetnega delovanja, namenjenega prosvetljevanju množic. Te kulturniške skupine pa niso delovale samo na območju pljevaljskega okraja, pač pa so s svojimi prireditvami hodile v goste tudi na osvobojeno ozemlje v sosedno Bosno. Zabeleženo je, da je neka kulturniška skupina iz Bobova s svojim »partizanskim sporedom« dvakrat gostovala v Čelebićih v fočanskem okraju. Sicer pa so v jesenskih mesecih 1941 in v prvi polovici 1942 na vsem ozemlju med Taro in Limom peli in recitali partizanske pesmi, delovale so igralske skupine in bralske družine, po vaseh so izvajali kulturne prireditve, domala povsod so uvedli analfabetske tečaje za borce in odraslo prebivalstvo.⁶²

Na osvobojenem ozemlju, ki je segalo od srbske meje do Hercegnovega, je vrela novo življenje, prežeto s kulturno-prosvetno dejavnostjo. »Poslopja osnovnih šol, v katerih ni bilo pouka, so bila spremenjena v mladinske domove, namenjene konferencam, ki jih

je pripravljala Črnogorska ljudska mladina, kulturnim prireditvam ter izvedbam ustnih časopisov.«⁶³ V enem izmed dokumentov je zapisano, da je grahovski občinski narodnoosvobodilni odbor ustanovil »osrednji kulturni odbor«, katerega naloga je usmerjati kulturno-prosvetno delo na območju celotne občine. V Grahovu so ob tej priložnosti odprli Ljudski dom kulture, po vaseh pa so ustanavljali vaške kulturne odbore in čitalnice. Iz sporočila osrednjega kulturnega odbora, z dne 15. februarja 1942, lahko razberemo vso širino kulturniškega delovanja med množicami (predavanja, delovne bralske skupine, krožki za nepismene, prireditve z gledališkimi igrami, ustni časopisi, recitacije in druge oblike).⁶⁴

V tistem času je prihajalo na osvobojenem ozemlju do raznoterih oblik in vsebinskih vidikov kulturno-prosvetnega delovanja, čeravno so se bile partizanske enote dan za dnev prisiljene spopadati se z Italijani ter s kontrarevolucionarnimi silami, v prvi vrsti s četniki. Proslava oktobrske revolucije v letu 1941 je bila ne le svojevrstno politično, temveč tudi kulturno dejanje. Prireditve ob štiriindvajseti obletnici velikega oktobra, ki so ga v Črni gori prvič svobodno praznovali, so bile deležne vsestranskih kulturniških in političnih priprav, in sicer tako v partizanskih enotah kot med množicami. Sedmega novembra so ob množični udeležbi prebivalstva izvedli pregled vseh partizanskih čet in bataljonov. Na proslavah so o pomenu oktobrske revolucije govorili politični komisarji, nato so sledili nastopi z borbena naravnanim kulturno-umetniškim sporedom. Nekatere partizanske enote so tistega dne prisegle, da se bodo bojevale za osvoboditev domovine, kot besedilo prisege pa so poleg znane partizanske prisege uporabili besede Serdara Vukote iz Gorskega venca, ko je Črnogorce rotile, naj se bojujejo zoper Turke in poturice.⁶⁵ Prvoborec Pero Krstajić je takole opisal oktobrsko proslavo v Šavniku: »Partizani v postroju in zbrana množica so se z minuto molka spomnili borcev, padlih za svo-

57 Zbornik NOV III, 1. knjiga, str. 121–122 in 224.

58 Arhivsko gradivo v Muzeju NOB v Hercegnovem; B. Jovanović: Črna gora v NOV in socialistični revoluciji, str. 788–789.

59 Zbornik NOV III, 1. knjiga, dok. 12, str. 38.

60 Prav tam, dok. 40, str. 109.

61 Zbornik NOV III, 3. knjiga, dok. 123.

62 Dokumenti zgodovine mladinskega gibanja v Jugoslaviji, str. 605 in 606; B. Jovanović: Črna gora v NOB ... str. 787–788; Slobodan Milošević: Osnovno izobraževanje na osvobojenem ozemlju s sedežem v Foči v prvi polovici leta 1942, Zgodovinski glasnik 1965, št. 1 in 2, str. 143–152; dr. Zoran Lakić: Ljudska oblast v Črni gori, str. 139.

63 B. Jovanović: Črna gora v NOB ... str. 786–787.

64 Arhiv Zgodovinskega inštituta v Titogradu, VIII, 1 do 6/41; X-4 (42), Poročilo anonimnega avtorja, z dne 1. februarja 1942, o kulturnem življenju v Pivju, Drenovstici, Bogmilkovićih in Bogetićih.

65 Miomir Dašić: Kulturno-prosvetno življenje v Črni gori v letih 1941 in 1942, referat, str. 24.

bodo, pa tudi rdečearmejcev, padlih za cilje oktobrske revolucije. Z zborovanja so poslali pozdrave vrhovnemu štabu narodnoosvobodilne vojske. Na vseh zborovanjih so se vrstila predavanja o oktobrski revoluciji. Pripravili so tudi priložnostne nastope, gesla, skeče, recitacije, kak prizor iz Gorskega venca ter zabavni del sporeda – šale in pesmi.⁶⁶

Po vsej Črni gori so oktobrsko proslavo izrabili za mobilizacijo in prepričevanje prebivalstva o boju zoper okupatorja. Proslava oktobrske revolucije je potekla v znamenju bogatega kulturno-umetniškega sporeda, ki ga je pripravila predvsem mladina. V vseh osvobojenih vaseh so bile slavnostne prireditve, na katerih so partizani in domačini poslušali zborovske recitacije, guslarske pesmi, posamične recitacije, zborovske mladinske in narodnoosvobodilne pesmi, prisluhnili pa tudi kratkim skečem, priložnostnim igralskim nastopom in podobnim točkam. Okrajni odbor Skoja v Podgorici je v svojem poročilu o teh prireditvah upravičeno poudaril, da je tak način proslavljanja prispeval pomemben delež k dviganju zavesti o veljavi tega zgodovinskega datuma, kot tudi k doumevanju ciljev našega narodnoosvobodilnega boja. Na podoben način so potekale oktobrske proslave tudi v drugih osvobojenih predelih Črne gore. Prireditve so imele velik politični in kulturni pomen, saj so s svojo vsebino in organizacijo vnašale v celotno osvobodilno in revolucionarno gibanje črnogorskega naroda novo razsežnost.⁶⁷

Sicer pa je Črnogorska ljudska mladina od začetka oboroženega boja zoper okupatorja prednjačila v vsem, tudi v kulturno-prosvetnem delovanju. Najvišji politični in vojaški organi kot tudi narodnoosvobodilni odbori so, označujoč sektor kulturnega delovanja mladih kot zelo pomembno sestavino narodnoosvobodilnega gibanja, nenehno spodbujali to obliko dejavnosti. Dejavnost mladine pri širjenju kulture v okviru partizanskega gibanja je spodbujal zlasti partizanski tisk. Užiška Borba, organ centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki so jo v oktobru in novembru razširjali po Črni gori, je med drugim zapisala: »... V naših osvobojenih vaseh se je začelo prebujati kulturno življenje. Nimajo le zborovanj, temveč tudi predavanja in prireditve z gledališkimi igrami, recitacijami, pesmimi in glasbo. Vaška mladina rada obiskuje te kulturne

prireditve, jih pa tudi sama pripravlja in prireja.«⁶⁸

Če pomislimo, da je potekala ta kulturna dejavnost v času, ko je fašizem pod svojim črnim škornjem tlačil vso Evropo, prvi propagandist hitlerjanstva Göbbels pa je javno vzklikal, češ da ga ob besedi »kultura« spreleti srh in seže po revolverju vselej, kadar jo sliši – imamo dokaz, da je bil naš narodnoosvobodilni boj hkrati tudi veličastno kulturniško dejanje, pričevanje o tem, da se je naša revolucija, bojujoč se zoper fašizem in njegovo protikulturno, razdiralno, mračnijaško ideologijo, bojevala tudi za ohranitev vseh duhovnih in gmotnih vrednot. Veličina kulturno-prosvetne dejavnosti na črnogorskih tleh, naj je bila na prvi pogled še tako preprosta, postaja še veličastnejša, če pomislimo, da je v tistem času okupator ob pomoči domačih izdajalcev množično obračunaval z generacijo srednješolskih dijakov ter njihovimi učitelji zavoljo bojkotiranja okupatorskih šol in ukrepov njegove kulturne politike. Razredni sovražnik in fašistični osvajalec sta se najbolj bala šole in ljudske prosvete ter njune napredne vloge. Zavoljo tega so okupatorji in njihovi hlapci brez milosti uničevali šole, knjižnice, arhive in drugo kulturno bogastvo, posebej tam, kjer jim je uspelo zavrniti napade enot narodnoosvobodilne vojske.

Kljub temi, ki se je zgrnila nad našimi šolami in drugimi kulturnimi ustanovami v tistem težkem času, pa plamen prosvete in kulture v Črni gori ni ugasnil, enako kot drugod po Jugoslaviji ne, kjer se je na vso moč razvnel narodnoosvobodilni boj.

Mladinsko gibanje je februarja 1942 objavilo članek, v katerem je pisalo, »da vključuje narodnoosvobodilni boj tudi boj za kulturo, ki se začenja že danes, povsem pa se bo razmahnil potem, ko se bo boj za svobodo končal. Knjiga nam je v pomoč pri osvajanju svobode, svoboda nam bo omogočila osvojiti knjigo ... Zato morata biti knjiga in kulturno delo neločljiva spremljevalca našega boja za svobodo.«⁶⁹ Tudi v drugih člankih, objavljenih v tem listu in drugih, ki so bili leta 1942 natisnjeni v partizanskih tiskarni na Gostilju, je močan poudarek na neizogibnosti dviga kulturne ravni črnogorskega naroda v procesu osvobodilnega boja. Veliko prosvetnih delavcev se je aktivno bojevalo v partizanskih enotah, mnogi kot vodilni vojaško-politični kadri. Podatki pričajo, da je bilo v partizanskih enotah v prvem letu na-

rodnoosvobodilnega boja in revolucije v Črni gori približno stoosemdeset učiteljev. Nekaj naprednih učiteljev in profesorjev je okupator po avgustovski ofenzivi pozaprl in jih interniral v koncentracijska taborišča. Zavaljo tega je bilo čutiti pomanjkanje učiteljev in nastale so težave pri organiziranju delovanja osnovnih šol na vsem osvobojenem ozemlju v šolskem letu 1941/1942. Temeljni razlog, da je v Črni gori takrat delovalo tako malo osnovnih šol, je bilo pogosto spreminjanje frontne črte ob nenehnem napredovanju in umikanju partizanskih enot, ki so se bojevale z italijanskim okupatorjem in pripadniki kontrarevolucije.

* * *

Območje Durmitora in Pive je bilo od oktobra 1941 dalje najmočnejše partizansko oporišče in trdna opora za organiziranje narodnoosvobodilnega boja ne le v Črni gori, pač pa tudi v sosedni Hercegovini, v vzhodni Bosni in na Sandžaku. Žabljak je bil dalj časa politično in vojaško središče svobodnega durmitorskega predela, pa tudi širšega območja. O pomenu in veljavi osvobojenega ozemlja v tem delu Črne gore za narodnoosvobodilno gibanje jasno priča pismo Moše Pijade, ki ga je napisal v Žabljaku 7. decembra 1941 in ga poslal Josipu Brozu Titu oziroma vrhovnemu štabu. V njem je med drugim zapisal:

»Sem v Žabljaku, čeprav bi bil moral na pot že pred nekaj dnevi. Opravil je iz dneva v dan več in bi terjala kar nekajkrat več sil, predvsem sposobnih in odločnih ljudi, ki bi vse to zmogli postoriti pravočasno in tako, kot je treba. To je za zdaj edini osvobojeni okraj, v katerem deluje partizanska oblast, kar je prav zategadelj še toliko bolj pomembno. Toda z odhajanjem ljudi na Sandžak so se sile, ki jih imamo na razpolago, še skričile, opravil pa je zmerom več, tako da jih le stežka zmorem in postorimo tisto najpomembnejše, ne da bi imeli čas za počitek ali za obede ...«⁷⁰

Na osvobojenem ozemlju durmitorskega območja so v tistem času delovali narodnoosvobodilni odbori, začeni pri vaških, prek občinskih, do okrajnega narodnoosvo-

bodilnega odbora, ustanovljeni pa so bili v okviru podedovane administrativne razdelitve okraja na občine (Šavnik, Boan, Trsa, Žabljak, Krš in Pivski Manastir.) Ti odbori so vse do začetka junija 1942 uspešno opravljali svoje naloge, kar zadeva celotno družbeno življenje: organizirali so gospodarske dejavnosti, socialno in zdravstveno zaščito prebivalstva in skrbeli za propagandno-informativno dejavnost ter za kulturno-prosvetno delo na svojem območju. Imeli so dobro zastavljen in premišljen program in načrt vodenja konferenc in zborovanj, organizirali so radijske oddaje in partizanski tisk, urejali stenske časopise, pripravljali ustne časopise ter skrbeli za druge oblike političnega in informativnega dela z množicami. Vse to so počeli v skladu s partijskimi direktivami, ki so terjale stalno politično, propagandno in kulturno-prosvetno angažiranost vseh dejavnikov z namenom, da bi bile ljudske množice kar najbolj obveščene in opredeljene za upiranje okupatorjevemu in kontrarevolucijskemu propagandnemu pritisku. V eni izmed direktiv pokrajinskega komiteja je bilo v zvezi z radijskimi oddajami zapisano: »Treba je zagotoviti vsakodnevno seznanjanje množic prek radijskih poročil – brez vsakršnega komentiranja.«⁷¹ Prvoborec Pero Krstajić je o obveščanju pisal: »Na ta način je bila sleherna vas, naj je šlo za še tako oddaljeni kraj, redno in pravočasno obveščena o notranjih in zunanjih dogodkih.« Kar zadeva informiranje, je bil poleg radijskih poročil, ki so jih pripravljali centri pri občinskih narodnoosvobodilnih odborih ter center za poročila pri štabu Durmitorskega odreda v Žabljaku, velikega pomena tudi Bilten, glasilo Durmitorskega partizanskega odreda. Bilten je začel izhajati novembra 1941 in je izhajal do maja leta 1942, ko so ga morali zaradi sovražnikove ofenzive na območju šavniškega okraja nehati tiskati. Pri Biltenu je nekaj časa sodeloval tudi Moša Pijade in mu bil s svojimi novinarskimi in publicističnimi izkušnjami ter izjemnimi političnimi ocenami in drugimi pravilnimi stališči v veliko oporo. Pijade je pošiljal Bilten tudi vrhovnemu komandantu Titu, kar je mogoče razbrati iz njegovega pisma, z dne 7. decembra 1941, v katerem pravi: »Pošiljam Ti

⁶⁶ Pero Krstajić: Durmitor v NOB in revoluciji, str. 86.

⁶⁷ Zbornik NOV III, 1. knjiga, str. 59–61; Zorak Lakić: Proslava oktobrske revolucije v Črni gori, VIG, 1967, št. 3, str. 47–55.

⁶⁸ Borba, 28. oktobra 1941 (Borba I, 1. knjiga, str. 365).

⁶⁹ Mladinsko gibanje, 1. februar 1942, št. 1.

⁷⁰ Zbornik NOV III, 1. knjiga, str. 268–269.

⁷¹ Prav tam, dok. 29.

Bilten, ki ga izdajamo v Žabljaku.« V Žabljaku je od marca 1942 dalje izhajal tudi Durmitorski udarnik, in sicer pod uredništvom Moše Pijadeja. Ta list je izhajal tedensko v petdesetih izvodih (do začetka junija 1942 je izšlo dvanajst števil). Poleg političnih in vojaških informacij so v njem občasno objavljali tudi članke ali vesti o dogajanju na področju kulture in prosvete na osvobojenem ozemlju.⁷² Radi so ga prebirali v vojaških enotah, v političnih organizacijah, v oblastvenih organih, v vrstah mladine, redno pa so ga pošiljali tudi v vrhovni štab, v glavni štab za Črno goro, Boko in Sandžak ter v štab Nikšičkega partizanskega odreda.

Poleg Biltena in Durmitorskega udarnika so na osvobojenem ozemlju šavniškega okraja redno delili in prebirali tudi osrednje pokrajinske časopise: Ljudsko borbo, Sporočila in Mladinsko gibanje. Iz pisma, ki ga je Moša Pijade 9. oktobra 1941 poslal članu pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije za Črno goro Radoju Dakiću, je mogoče razbrati, da je Ljudski boj prihajal na območje Pive in Durmitorja. V tem pismu je Pijade poudaril, da mu je v Pivi, kjer je od avgusta dalje prebival v tipični črnogorski vasi, všeč tudi zavoljo tega, ker ima obilo dela pri izpolnjevanju političnih in kulturno-prosvetnih nalog. »Tu sem zelo zadovoljen in sem se pri priči lotil dela.« Ko omenja politično ozračje na Pivski planini, poudarja: »Tu so včeraj ustanovili mladino ter izvolili odbor in občinske delegate. Pošiljam dvoje prispevkov za Ljudski boj.«⁷³ V Ljudskem boju, ki je prihajal tudi v odmaknjene pивske vasi, je potemtakem sodeloval tudi Moša Pijade, član centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki pa je bil tudi takrat brez kake posebne politične naloge v okviru črnogorskega osvobodilnega gibanja.

* * *

Vstajo v zahodni Srbiji, ki se je od jeseni 1941 močno razmahnila, so v Črni gori krepko občutili. Poročila o uspehih vstaje na območju Srbije so naletela po vsej Črni gori na velik odmev, čeprav so bila precej skopa. Poleg sporočil in pisem, ki so jih prinašali kurirji, ali pa so prihajala prek drugih kanalov, so od oktobra 1941 iz Srbije v Črno goro prihajala tudi partizanska glasila. Širjenje užiških Novic in Borbe po Črni gori je vplivalo ne le na čedalje večje bojno razpoloženje in moralo uporniških množic, ki so se znova

podajale v oboroženi spopad z okupatorjem in njegovimi domačimi hlapci, pač pa tudi na razmah partizanske kulture. Partizanski tisk je v Črni gori navdušeno pisal o velikih dosežkih udeležencev vstaje v Srbiji v njihovem boju zoper okupatorja in njegove privržence ter o raznoterem kulturnem življenju v Užiški republiki. Tako je bil, na primer, v Svobodi, organu mestnega komiteja in okrajnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije v Beranah, katere urednika sta bila Veselin Masleša in Radovan Zogović, v eni prvih števil objavljene daljši članek o boju srbskega naroda zoper okupatorja pod naslovom Srbija, Srbija!, ki je s svojo silovito domoljubno prežetostjo močno odmeval med partizanskimi borci ter med prebivalstvom zgornjega Polimlja in Potarja – v času, ko je bilo treba črnogorskemu ljudstvu dati veliko moralno oporo, da bi odločno nadaljevalo po poti osvobodilnega boja, na katero se je podalo že med trinajstojuljsko vstajo. Svoboda je (v oktobru in novembru 1941) imela tudi svojo stalno kulturno rubriko, v kateri so objavljali tudi krajše literarne prispevke in informativne sestavke o kulturno-prosvetni dejavnosti v partizanskih enotah ter v vaseh na osvobojenem ozemlju v zgornjem Polimlju in v Potarju.⁷⁴

Tudi drug partizanski tisk je prispeval svoj delež k širjenju kulture narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori. Pokrajinska glasila Ljudski boj, organ pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije za Črno goro in Boko (izhajati je začel 15. septembra 1941), Sporočila, list glavnega štaba narodnoosvobodilnega gibanja za Črno goro in Boko (prva številka je izšla 26. oktobra 1941) ter Mladinsko gibanje, list Črnogorske ljudske mladine – so redno objavljali novice, članke in komentarje s kulturnega področja. V črnogorskem partizanskem tisku so občasno ponatiskovali tudi besedila iz užiške Borbe. Pomembne politične in kulturne funkcije je opravljal tudi lokalni pokrajinski in regionalni partizanski tisk. V teh glasilih so bile objavljene tudi prve partizanske pesmi, ki so jih peli v Črni gori, ter drugi krajši literarni prispevki, pa tudi iz ruščine prevedena poezija. Pri urejanju pokrajinskih partizanskih glasil so sodelovali znani revolucionarni književniki, publicisti in novinarji: Budo Tomović, Stevo Kraljević, Veselin Masleša, Radovan Zogović, Puniša Perović, Dušan Kostić in drugi.⁷⁵

Partizanski tisk je bil tudi v Črni gori od vsega začetka v funkciji kulture. Namenjena je bila političnim strukturam, pri tem pa je poudarjala potrebo po širjenju in razvijanju kulture tudi v okoliščinah vojne. Že to, da se je partizanski tisk, naj je šlo za pokrajinska glasila, zavzemal za uveljavljanje novih oblik in vsebinskih vidikov kulturno-prosvetnega dela in dajal k organiziranju kulturno-prosvetnih dejavnosti tudi svoje pripombe in smernice, je bilo samo po sebi pomemben dosežek.

Ker je imela mladina kar najbolj izrazito vlogo tudi pri širjenju kulture in prosvete in bila nosilka različnih oblik in vsebin kulturnih dejavnosti med množicami, je Mladinska borba, organ Skoja, dne 17. novembra 1941 objavila članek direktivnega pomena, ki opozarja na mesto in vlogo mladih v narodnoosvobodilnem gibanju. V tem članku je rečeno:

»Partizani in naša ljudska oblast, narodnoosvobodilni odbori so ustvarili vse možnosti, da se razvname plamen kulture po naših vaseh in se razplamti s tolikšno silo, da bo razsvetlil temo, v kakršno so našo vas in njeno mladino namenoma potiskali različni elementi, gospodarji, gospoda, biriči, zandariji, različne prodane in neprodane vladavine in okupacije.

1. Nemudoma začnite oblikovati narodnoosvobodilne mladinske zveze v vseh občinah in po vseh vaseh.

2. Vsaka vas naj dobi svojo čitalnico: v njej naj se mladina zbira, se otepa škodljivega in sovražnega vpliva raznih petokolonašev ter okupatorjevih hlapcev.

3. Berite in razširjajte Borbo in Mladinsko borbo, kajti seznanjala vas bosta z resnico o vsem, vas poučila o tem, kdo je vaš prijatelj in kdo se bojuje za vašo osvoboditev, za novo kulturno življenje kmetov, ter vam povedala, kje se bodo oglasili radijski spre-

jemniki, kje bodo zagorele električne svetilke in kje bo pregnana tema.

4. Ustanavljajte glasbene zборе, gojite svoje plese, svoje pesmi, kajti to so znamenja svobodoljubnega duha.

5. Organizirajte analfabetske tečaje, tako da v vaših vaseh ne bo več nepismenih, da bodo vsi lahko brali knjige in naše časopise, biltene, razglase in objave, da bodo lahko seznanjeni z vso resnico o sebi in o današnjem boju ... Tako bomo tudi v dejanjih dokazali, da je naš boj v resnici boj za napredek in za kulturo ter da pomeni spopad z zaostalostjo in temo nekulturnih barbarov, ki uničujejo vso dragoceno kulturno dediščino narodov in mladine vsega sveta.«⁷⁶

Tudi uvodnik prve številke Mladinskega gibanja poudarja, naštevajoč naloge, ki si jih zastavlja glasilo, da bo list vso pozornost namenjal ob vsem drugem tudi širjenju kulture, vzgoje in izobrazbe mladih Črnogorcev.⁷⁷ Ljudska borba prav tako zagotavlja, ko pozdravlja rojstvo Mladinskega gibanja, da mora to mladinsko glasilo »postati berilo slehernega mladega črnogorskega delavca, moralo pa bo doseči tudi to, da bo vsak mladi Črnogorec čutil, da ima svoje glasilo, v katero bo lahko pisal ter v njem prebiral sestavke o vseh vprašanih mladinskega življenja in narodnoosvobodilnega boja v vsej Črni gori – in v vsaki vasi posebej.«⁷⁷

* * *

Organizirano prosvetno in kulturno življenje je prispevalo svoj delež k afirmaciji narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji, saj se je v tej sferi družbene dejavnosti najbolj reliefno uresničevala povezanost med vsemi »naprednimi in domoljubnimi silami, legalnimi in ilegalnimi organizacijami ter protifašistično opredeljenimi posamezniki, kar je ustvarjalo nove materialne in človeške po-

⁷² Prav tam, Pismo M. Pijadeja Josipu Brozu Titu, z dne 7. decembra 1941; P. Krstajić: Durmitor v NOB in revoluciji, str. 84–96; Obrad Cincil: Durmitorski partizanski odred in njegovo območje 1941–1945, Beograd 1966, str. 111–116; Miomir Dašić: Kulturno-prosvetne razmere v Črni gori med NOB ... str. 625–629.

⁷³ Zbornik NOV III, I. knjiga, Pismo M. Pijadeja Radoju Dakiću, članu PK KPJ za Črno goro, Boko in Sandžak, z dne 9. oktobra 1941.

⁷⁴ Djoko Pajković: Svoboda – eden izmed dejavnikov boja za svobodo, Svoboda, št. 238, 14. oktober 1971; Radovan Zogović: O Svobodi iz leta 1941, Svoboda, št. 238, 14. oktober 1971; isti, citirano pismo Miomiru Dašiću; Miomir Dašić: Tisk in druga glasila ... str. 36–40; isti, Veselin Masleša v Črni gori ... str. 26–27; isti, Politične, vojaške in kulturne vezi narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori in Srbiji, str. 366–379.

⁷⁵ Pogledati: Ljudsko borbo, Sporočila in Mladinsko gibanje, Zbornik gradiv za zgodovino delavskega gibanja v Črni gori II in III, Titograd 1959 in 1960; dr. Niko S. Martinović: Partizanski tisk v Črni gori 1941–1945, Zgodovinski zapisi 1959, št. 1, str. 309–315; dr. Dimo Vujović: Partizanski tisk in druga informativna sredstva v Črni gori v prvi polovici osvobodilnega boja, Zgodovinski zapisi 1971, št. 1 in 2, str. 155–175; Miomir Dašić: Tisk in druga glasila v Zgornjem Polimlju; isti, Veselin Masleša v Črni gori ...

⁷⁶ Mladinska borba 1941–1944, Zagreb 1949, str. 17–18; Zbornik gradiv za zgodovino delavskega gibanja v Črni gori II, Mladinsko gibanje, št. 1, 15. december 1941.

⁷⁷ Prav tam, II, Ljudska borba, št. 3, december 1941, str. 7–9.

tenciale gibanja in narodnoosvobodilnega boja.«⁷⁸

Narodnoosvobodilna vojska je morala poleg oboroženega boja nenehno politično in kulturno delovati med množicami. Partizanske enote so po vaseh in osvobojenih mestih vabile prebivalstvo na zborovanja, konference in druge sestanke, na katerih so ljudem tolmačili smotre in naravo osvobodilnega boja, ki ga je vodila Komunistična partija Jugoslavije. Temu političnemu in kulturno-prosvetnemu delovanju partizanskih enot je vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije pripisoval velik pomen. V direktivnih pismih in napotkih, ki so jih pošiljala višja partijska vodstva in narodnoosvobodilni odbori, so vselej poudarjali pomen kulturno-prosvetnega dela med ljudmi. V članku, objavljenem v deseti številki Sporočil, z dne 17. aprila 1942, ki govori o razvoju in bojnih izkušnjah narodnoosvobodilne vojske na črnogorskih tleh, je rečeno, da živijo partizani v svojih vojaških enotah polno politično in kulturno življenje. »Prihajanje pravih partizanskih enot v naše vasi mora pomeniti prihajanje politične zavesti, za seboj mora puščati široko brazdo političnega zorenja in prosvetljenosti, peljati mora k enotnosti ljudstva in partizanov ter k povezanosti partizanov z ljudstvom.«⁷⁹

Čeprav so okupator in kontrarevolucionarne sile po umiku partizanskih sil s črnogorskega ozemlja v Hercegovino oziroma v Bosno poleti 1942 uvedli pravo nasilje nad prebivalstvom, ki se je bilo večidel opredelilo za narodnoosvobodilno gibanje, pridobitev kulturno-prosvetnega dela niso mogli izničiti. Partizanski gverili je uspelo nekatere dejavnosti nadaljevati, četudi v zelo težavnih okoliščinah. To je trajalo vse do prve polovice oktobra 1943, ko sta bili dve tretjini Črne gore znova osvobojeni in se je na vsem osvobodenem ozemlju močno razmahnilo kulturno-prosvetno življenje.

III.

Kultura, vzgoja in izobraževanje so v prvem letu narodnoosvobodilnega boja in revolucije kazali povsem demokratične značilnosti. Demokratična narava vzgoje in izobraževanja v narodnoosvobodilni vojni je temeljila na idejnih, političnih in družbenih osnovah in ciljih osvobodilnega boja in socialistične revolucije. Socialistične ideje o vzgoji in izobraževanju so bile podlaga ter izhodiščna usmeritev za izvajanje nalog in

smotrov socialistične vzgoje in izobraževanja, čeravno v zavesti mnogih ljudi, predvsem samih borcev, v letih narodnoosvobodilnega boja še niso popolnoma dozorele. Te ideje so oživiljale v specifičnih okoliščinah in v okviru omejenih možnosti, kot jih je prinašala vojna, toda prinašale so trajne rezultate. Ker je bila podedovana izobrazbena raven prebivalstva nizka, je kazalo začetno izobraževalno, vzgojno in kulturno delo neizogibne značilnosti prosvetiteljstva, za katerega sta bila v precejšnji meri značilna utopistično pojmovanje in romantična zanesenost (kar je sicer podlaga za nastanek velikih stvaritev) pri uresničevanju smotrov socialistične šole. Vendar pa je ta prosvetiteljska narava vzgojno-izobraževalnega dela v prvem letu narodnoosvobodilnega boja v Črni gori uveljavljala izvirne vsebinske vidike ter izpričevala specifične revolucionarne značilnosti naše revolucije. Ta pedagoška »partizanska« praksa, ki jo je v nenavadno zapletenih in težavnih okoliščinah narodnoosvobodilnega boja in revolucije oblikovala intenzivnost časa, je uvajala in pospeševala nove sestavine socialistične vzgoje in izobraževanja, ki jih zavoljo vojne ni bilo mogoče teoretsko utemeljiti, a so vseeno ostale temeljna podlaga tudi za kasnejše oblikovanje vzgojno-izobraževalnega sistema tako v Črni gori kot po vsej državi. Na temelju teh prvobitnih izkušenj, pridobljenih pri razvijanju izobraževalnega in kulturnega delovanja med narodnoosvobodilno vojno, ko so bile množice deležne začetnih možnosti prosvetnega in kulturnega vzpona, so zrasli smotri in naloge vzgoje in izobraževanja z vso svojo široko demokratično in globoko revolucionarno zasnovo, ki zadeva tako njun smisel kot njuno vsebino.

V narodnoosvobodilnem boju in revoluciji je bilo v vsej Jugoslaviji in tudi v Črni gori od vsega začetka izraženo načelo, da so vse kulturne vrednote, vse kulturne ustanove in šole, vse kulturno bogasto – splošna ljudska last, pri čemer morajo biti vse oblike in vsa vsebina prosvetnega in kulturnega delovanja na razpolago ljudstvu. Ta globoko revolucionarna zahteva, ki jo privikrat zasledimo v sklepih narodnoosvobodilnega odbora beranskega okraja, sprejetih 21. julija 1941, je vsemu osvobodilnemu gibanju in njegovi ideologiji vcepljala razredno značilnost. Kajti znano je, da »je v zavesti naših ljudi še živelo pojmovanje, lastno meščanski razredni družbi, ki sodi, da sta znanost in

prosveta dostopni zgolj posameznim gospodarsko in politično pomembnejšim družbenim slojem«. V nasprotju s tem pa delavski razred in široke ljudske množice prosvetno in kulturno delo že od začetka revolucije gradijo na širokih demokratičnih osnovah, na razrednem pojmovanju značilnosti delavskega razreda kot vodilne družbene sile v revoluciji.

Humanistični vpliv kulture in umetnosti na borce in na ljudske množice, ki so osvobodilni boj pojmovali ne le kot pot k svobodi in družbeni pravičnosti, temveč tudi kot možnost, da z njim v temeljih spremenijo obstoječe družbene odnose, je bil v resnici močan. Kultura narodnoosvobodilnega gibanja je organsko rasla z narodnoosvobodilnim bojem v vseh fazah, pri čemer se ni kulturno-prosvetna dejavnost pravzaprav »nikoli končala, tudi v najhujših trenutkih in med najbolj usodnimi zgodovinskimi bitkami ne«. Tako je bilo v letih 1941 in 1942 tudi na črnogorskih tleh, proces kulturne preobrazbe črnogorske družbe pa se je, ob občasnih plimah in osekah, nadaljeval tudi kasneje, še posebej po jeseni 1943.

Revolucija in kultura, združeni že od začetka narodnoosvobodilne vojne, sta osvobajali črnogorskega človeka, borca, revolucionarja ter sproščali v njem vse tiste sile, ki so spreminjale tako njega samega kot vse,

kar ga je obkrožalo. Sicer pa so ti procesi, upoštevaje določene posebnosti, značilni za vso jugoslovansko revolucijo ter njeno kulturno politiko.

Kultura narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori se je manifestirala tudi v obnašanju ljudi, v njihovih etičnih in siceršnjih pojmovanjih, v njihovem občutenju humanizma, pravičnosti in solidarnosti. Ta kultura je prihajala na dan kot sinteza ne le izobraževalnih in moralnih, temveč tudi tradicionalnih in mnogih drugih vrednot novega časa, kot sinteza, znotraj katere te vrednote druga z drugo niso bile v protislovnem odnosu. Nasprotno. Podmeni kulture v okviru partizanskega gibanja sta bili, kar velja tudi za vsako drugo kulturo, družbeno koristno znanje in humanistično usmerjeno ravnanje, ki si je za svoj cilj zastavilo razvoj družbenih odnosov ter dvig kakovosti družbenega življenja na višjo raven. V tej kulturi, ki je bila razmeroma enostavna, tako po svojih oblikah kot po svoji vsebini, kar je razumljivo glede na vojne razmere, v kakršnih je nastajala in se oblikovala, so se interesi posameznika docela ujemali z interesi osvobodilnega gibanja. Kultura partizanskega gibanja v Črni gori je pričala o splošnojugoslovanskih kot internacionalističnih značilnostih. To pa je tema, ki prebija okvire, kakršne zastavlja naslov pričujočega zapisa.

⁷⁸ Tomo Zalec: Socialistična misel v šoli in pri vzgoji med NOB in revolucijo, Kultura in umetnost v NOB in socialistični revoluciji na Hrvaškem, Zagreb 1975, str. 110.

⁷⁹ Sporočila, št. 10, 17. april 1942.

Damijan Guštin

Monografija O Petnajsti diviziji

Avtorja Lada Ambrožiča-Novljana, komandanta 9. korpusa in načelnika glavnega štaba NOV in PO Slovenije bralci najbrž že poznajo po monografijah treh brigad (Gubčeve, Cankarjeve in 12. brigade) in delih Partizanska protiofenziva in Pohod štirinajste, kar dokazuje, da gre za plodovitega pisca, ki je združil svoje partizanske izkušnje z zagnanostjo raziskovalca.

Najnovejše delo, Petnajsta divizija, predstavlja nadgradnjo že napisanih monografskih obdelav štirih temeljnih brigad, hkrati pa, ker je avtor sam napisal tri od štirih, v dobršni meri tudi nadgradnjo dosedanjega njegovega dela.

Zajetna knjiga, ki je delo z vrsto odlik, obsega devet delov, ki delno kronološko delno problemsko sledijo diviziji v njenem več kot dveletnem obstoju, razdeljeni pa so v skupno 27 poglavij. Knjigo sestavljajo trije vsebinski sklopi, pregled razvoja in bojnega udejstvovanja divizije, drugi sklop prikazuje njeno strukturo, tretji pa je vojaško-zgodovinska analiza partizanskega bojevanja ob primeru 15. divizije.

Prvi del prikazuje ustanovitev in delovanje divizije do kapitulacije Italije, pri čemer je avtor posvetil največjo pozornost napadu na Žužemberk, ki ga je vodstvo narodnoosvobodilnega boja izbralo za krstno operacijo obeh slovenskih divizij.

Drugi del prikazuje delovanje divizije ob kapitulaciji Italije, ko so njene brigade osvojile ogromno orožja, iz mobilizirancev in prostovoljcev pa so zrastle nove brigade in artilerija 15. divizije. Brigade, vključene vanjo, so tedaj štejele do 1500 borcev – za primerjavo, decembra 1944 je celotna divizija štela manj kot 2000 borcev, konec aprila 1945 pa celo le 1755. Zanimiva je avtorjeva sodba, da vključevanje amnestiranih belogardistov v partizanske enote ni bilo primerno, saj so notranje razkrajali enote in nato ob prvi priložnosti dezertirali (str. 74–75). Divizija je v tem času razrušila dolensko progo in izvedla prodor proti Savi.

Še ne dovolj utrjeno divizijo je nato zajela nemška ofenziva, ki je imela za enote in njihovo zaledje hude posledice. V dobrem mesecu dni se je divizija skrčila za okrog 1500 borcev (skoraj 30 odstotkov), in sicer je bilo okrog 1200 dezerterjev in razhajkancev. Avtor ugotavlja, da so bili za tolikšno številčno zmanjšanje borcev v enotah krivi predvsem štabi, ki enot niso dovolj pripravili za obrambne boje, pa tudi pomanjkljiva moralopolitična vzgoja. Bilo je nekaj primerov panike, zaradi nesposobnega kadra je prišlo do razsula nekaj bataljonov. V določeni meri pa štabe razbremenjuje avtorjeva ugotovitev, da je bilo potrebno za utrditev partizanske brigade tri do šest mesecev. Kako se upreti sovražniku v velikih ofenzivah? Avtor odgovarja: s protiofenzivo, ki mora poraziti okupatorjeve enote v zaletu in demoralizirati njihovo zaledje. Za to pa so bili potrebni dobra obveščevalna služba, dobri oficirji analitiki in trdna povezava enot; vse to pa je partizanskim enotam primanjkovalo.

Naslednji del govori o odstranjevanju posledic ofenzive. Partizanska poveljstva so si zastavila cilj, da zopet osvojijo na lahko izgubljeno Novo mesto, kjer je sovražnikova posadka imela zvezo le s Krškimi. Boji so se začeli 13. novembra 1943 z obkolitvijo mesta. Čeprav je po nekaj dneh štab divizije uvidel, da Nova mesta ne bo osvojil, je nadaljeval blokado mesta, ki pa je partizanskim enotam ni uspelo docela skleniti, nasprotno, Nemci in domobranci so posadko okrepili in zavarovali svoj koridor proti Krškemu. S tem se je vojaški pomen blokade zmanjšal, vendar pa je bilo treba zavarovati osvobojeno ozemlje med Novim mestom in Trebnjem, zlasti pa Belo krajino ter Kočevski Rog, zato se je blokada nadaljevala do februarja 1944, pod Gorjanci pa do konca vojne. Avtor sodi, da ta, z načeli partizanskega bojevanja skregana operacija, z vojaškega stališča ni bila pomembna, saj je bil njen začetek taktično nepravilno izveden, blokada sama pa ni

Lado Ambrožič-Novljan:
PETNAJSTA DIVIZIJA.
Knjižnica NOV in POS 45
Založba Borec,
Ljubljana 1983,
opremil Jure Jančič,
strani 603.

bila izvajana tako, da bi prinašala uspeh, saj jo je sovražnik prenašal brez težav in je zanj pomenila predvsem možnost, da veže lepo število partizanske vojske nase, jo tudi črpa in, kar je bilo zanj najpomembnejše, drži stran od komunikacij. Pomen pa je imela zlasti kot zavarovanje osvobojenega ozemlja.

Spomladi 1944 položaj za 15. divizijo ni bil najbolj ugoden, saj je morala pokrivati celotno Ljubljansko pokrajino, 14. divizija je namreč odšla na Štajersko, 18. pa na Hrvaško. Del njenih sil je vezala blokada Novega mesta, kjer je Cankarjeva brigada prav v tistem času doživela katastrofo svojega bataljona na Javorovici, druge enote pa so sodelovale v korpusnih operacijah okrog Zdenške vasi in Ribnice. Nemške enote so izkoristile odsotnost divizije in zasedle komunikacijske zveze med Novim mestom in Ljubljano. V velikem zaletu je divizija od 26. aprila, ko je začela napad na Žužemberk, pa do začetka junija osvojila poleg omenjene postojanke še Trebnje, Mirno peč in Tržišče ter dejansko vzpostavila prejšnje stanje, vrhu tega pa takoj nato, v okviru ofenzive narodnoosvobodilne vojske na komunikacije, uničila še Štampetov most.

Kazalo je že, da bodo partizanske enote za dalj časa prevzele pobudo na bojišču v Ljubljanski pokrajini, ko se je pojavila nova sila – štirje domobranski udarni bataljoni, dokončno izurjeni sredi leta 1944. Vsak je po moči približno ustrežal partizanski brigadi. Ko je divizija izvajala operacije na železniških zvezah, so se trije domobranski bataljoni vgnezdili v Višnji gori, Stični in Šentvidu pri Stični (četrti pa na Rakeku), odkoder jih ni bilo mogoče več izgnati. Trije domobranski bataljoni v stiskem vozlišču, kot ga imenuje avtor, so začeli ogrožati Suho krajino, oteževali pa so tudi zveze s severovzhodno Dolenjsko in Štajersko.

Šele konec julija je 15. divizija po operacijah na Hrvaškem in v Beli krajini prišla na osrednjo Dolenjsko. Že 3. avgusta so domobranci napadli štab divizije v

Žužemberku in mu prizadejali hude izgube, še huje pa 15. brigadi. To je bil vrh ofenzivnosti domobrskih bataljonov, katerih posnemanje partizanske taktike je bilo tako uspešno, da so se v nekaterih partizanskih enotah začeli bati gozda, do tedaj zaveznika partizanske vojske. Po Suhi krajini so domobranci razpletli učinkovito obveščevalno mrežo, zato je Slovenski narodnoosvobodilni svet 20. avgusta 1944 sprejel odlok o izgonu prebivalcev – domobrskih obveščevalcev.

Po septembrski ofenzivi na železniške proge (15. divizija je 20. septembra osvojila in minirala most čez Savo pri Poganku) se je 15. divizija pripravila na uničenje stiskega domobranskega vozlišča. V ta namem je glavni štab poklical na Dolenjsko še dve štajerski brigadi, ki pa so ju domobranske enote večkrat porazile v manevrskem boju, tako da sta imeli okrog 60 padlih in 20 ranjenih borcev. Partizanska ofenziva se je izjalovila zaradi sovražnikove protiofenzive v dolini Krke, v kateri je 8. brigada 18. divizije izgubila skoraj ves bataljon, 15. divizija pa je pogrešala okrog 400 borcev. Boji za stiško vozlišče so se nadaljevali do konca oktobra 1944, vendar brezuspešno. Menim pa, da je na te zaporedne neuspehe partizanske vojske najbrž vplivala tudi v tem času izrazita težja po reorganizaciji v redno armado.

Nadaljnje načrte partizanskih štabov je nato prehitel sovražnikov vdor v Belo krajino. Po vsej verjetnosti je načrt zanj pripravil nemški okupator. A ta prodor v dveh kolonah, iz Novega mesta in Kočevja, se je neslavno končal. Ena kolono je obkolila glavnina 15. divizije pri Pribišju, a se je s precejšnjimi izgubami le rešila v Novo mesto, kočevsko skupino pa je porazila 18. divizija.

Bolj ko sta se približevala fronta in konec vojne, bolj si je okupator prizadeval ohraniti vse pomembnejše komunikacije. V začetku decembra 1944 so sovražnikove sile zasedle še preostanek dolenjske proge med

Stično in Novim mestom ter postavile vrsto postojank, da bi to pridobitev zavarovale. Petnajsta divizija je morala takoj nadnje. Prvega januarja 1945 je začela napad na Občino, vendar se ji ni posrečilo, celo nasprotno, korpus se je moral trdo boriti, da je ostal na levem bregu Krke.

Zadnji del pa govori o sklepnih operacijah. Sredi januarja 1945 se je začela bitka za Suho krajino, v kateri se okupatorju prodor ni posrečil, a se je zato utrdil na Krki, medtem ko so enote 15. in 18. divizije vzpostavile stalnejše položaje na obronkih nad Krko, odkoder so se skoraj frontalno branile še več mesecev. V začetku aprila se je začela nova etapa bojev z Suho krajino, v kateri je sovražnik do konca meseca potisnil oslabljen partizanske enote na Kočevski Rog – in tudi tega so le s težavo obdržale. Spričo kritičnega števila borcev v enotah je glavni štab razpustil pravkar dospelo 5. prekomorsko brigado, ki je imela več borcev kot vsa 15. divizija, in jo porazdelil med brigade.

Petindvajsetega aprila 1945 je 4. armada prevzela neposredno poveljstvo nad 7. korpusom in mu odredila, da prodre do Ljubljane. Najprej je 15. divizija osvojila Kočevje, 5. maja pa je krenila na pohod proti Ljubljani. Sedmega maja so se začeli boji za Ljubljano, najhujeji na Orlah, 15. diviziji pa se ni posrečilo predreti obrambe. V noči od 8. na 9. maj je sovražnik zapustil svoje položaje, kar je divizija opazila in zjutraj 9. maja skupaj z drugimi enotami vkorakala v mesto.

Toda vojna za divizijo še ni bila končana, saj je še istega dne morala na območje med Savinjsko dolino in Ljubljano, kjer je zapirala nekatere prehode, razoroževala sovražnikove enote in zbiralala orožje in vojaški material. V teh dneh se je številčno zelo okrepila, saj je 15. maja zopet štela 3300 borcev, pet dni pozneje pa že 4700. Po vojni je 15. divizija obstajala do novembra 1945, ko je bila razpuščena, njene enote pa dodeljene 2. diviziji KNOJ. V okviru te je ostala

kot formacija Gubčeva brigada, okrepljena z Levstikovo in združena z 2. brigado KNOJ. Ta enota je varovala demarkacijsko črto med conama A in B vse do začetka 1947, aprila tega leta pa je bila razpuščena v Polju. Cankarjevo brigado so, potem ko je očistila območje Dolenjske, Bele krajine in Žumberka, združili s 3. brigado KNOJ. Dvanajsto brigado so razformirali že junija 1945 in moštvo vključili v Ljubljansko brigado, ki je bila tedaj dodeljena 15. diviziji. Petnajsta brigada je bila razformirana 23. maja 1945. Namenoma smo se nekoliko podrobneje zadržali ob tem manj znanem prehodu partizanske vojske v mirnodobno stanje, ne moremo pa tudi mimo avtorjeve ugotovitve, da je bila vključitev slovenske partizanske vojske v jugoslovansko armado »izvedena na birokratski način, pa tudi ne dovolj premišljeno. Upošteevane niso bile take oblike prehajanja slovenske partizanske vojske v enotno novo jugoslovansko vojsko, da bi zgodovinska osvobodilna in revolucionarna vsebina slovenske partizanske vojske mogla ohraniti posebnosti in zadostno kontinuiteto v novi armadi in da bi bilo onemogočeno omalovaževanje vojnih priznanj in uspehov slovenske partizanske vojske.« (Str. 517.)

Drugi tematski sklop v knjigi je prikaz delovanja divizije, torej njena sestava, organizacija poveljevanja, posebne enote in službe. V analizi poveljevanja so izredno zanimive analize nihanja med osebnim uveljavljanjem komandanta in formiranjem štabnih služb, hkrati pa avtor ugotavlja, da je bila izpopolnitev poveljstev celo preobsežna (komandant, namestnik komandanta in načelnik štaba), zato je kadrov vedno primanjkovalo zlasti v nižjih enotah, saj so se ti neracionalno zbirali v višjih štabih.

Poudarja tudi, da smo premalo ugotavljali psihološke momente v partizanski vojski, predvsem odnose med borci in poveljniki. Stabi so večkrat rav-

nali birokratsko, se podrejali pretiranim zahtevam po bojnih in uspehih, nato pa krivili za neuspehe nižje štabe in moštvo. Manj se avtor ukvarja s politično vzgojo. Omenimo pa vendar nekoliko sporno tezo o vlogi Sovjetske zveze pri propagandno-političnem delu v enotah, ki zveni, kot da bi partizanski poveljniki s povečevanjem zmag Rdeče armade prikrivali pred borci dejanske razmere v Sovjetski zvezi. To je sporno. Menim namreč, da je prišlo do širšega vedenja o dejanskih razmerah v Sovjetski zvezi šele pozneje. (Str. 208.)

Na več mestih se avtor ukvarja s problemom dezertiranja oziroma osipa iz partizanske vojske. Ob tem ugotavlja, da je oboje bilo posledica nezadostne moralne trdnosti partizanov in belogardistične oziroma domobranske propagande, najbrž pa bi bilo treba dodati tudi (pre)velike zahteve do borcev (hudi fizični in psihični napori v partizanskem načinu bojevanja, nezadostna in neredna prehrana in oskrba), kar avtor zvesto pripoveduje na drugih mestih. Da pa so se partizanska poveljstva zavedala tega problema, dokazujejo diferencirani postopki proti dezertarjem.

Avtor je v veliki meri presegel črno-belo prikazovanje narodnoosvobodilnega boja. Ne pomišlja si navesti tudi slabih strani partizanskih enot, zlasti je kritičen do poveljevanja, taktičnih napak in neustrezne uporabe orožja. Hkrati priznava določene kvalitete nemškimi in domobranskimi enotami in njihovim poveljnikom, ne da bi obenem relativiziral same politične cilje in dejavnost obeh strani.

Tretji tematski sklop knjige je najbolj sintetičen in nam poskuša zbrati izkušnje iz bojev in razvoja te enote, pri čemer je njegovo metodološko izhodišče čim konkretnejša analiza, saj teoretičnih izhodišč za partizansko bojevanje tedaj še ni bilo. Partizansko taktiko opredeli avtor kot razvito obliko gverilskega vojskovanja, torej napad tam,

kjer je z omejenimi sredstvi mogoče doseči uspeh, zato je razumljivo, da je partizanska vojska bila uspešnejša v napadu kot v obrambi. Tudi analiza bojev pokaže, da je imela divizija dve tretjini bojev v napadu. Opozorimo še na močne tendence po izoblikovanju regularne vojske sredi leta 1944, ki je bila v Sloveniji najbrž preuranjena, je pa izhajala iz hotenja, da jo kot redno vojsko priznajo zavezniki. (Str. 522.) Glavni pomanjkljivosti v bojevanju divizije sta bili premalo uničevanja komunikacij in malo operacij na širšem območju ter nezadostna organiziranost pri napadih na utrjene postojanke.

Zdaj, ko se Knjižnica NOV in POS s svojimi monografskimi orisi bojnih poti vseh slovenskih partizanskih enot zanesljivo bliža izpolnitvi načrta, sklenimo našo oceno z mislijo, da bi zbirka z uvrstitvijo temeljite analize taktike partizanskih enot, najbrž pa tudi protipartizanske taktike vseh okupatorjev, v svoj program – veliko pridobila. In še: Čeprav je obdobje po letu 1943 manj raziskano, pa bi avtor lahko upošteval razen monografij temeljnih enot divizije in nekaterih elaboratov o specialnih enotah tudi več druge literature. Več bi bilo najbrž mogoče povedati z arhivskim gradivom o poveljnih mesecih obstoja divizije, kolikor so seveda dostopni (primerjaj članek Mileta Pavlina: Kako in kdaj je postala 15. divizija udarna, Borec XXXIII, 1981, št. 8). Anton Pirjevec–Marko Belin nikakor ni mogel biti obveščevalec 15. divizije (str. 348, 349), saj je padel že 26. aprila 1943 na planini Golobar kot obveščevalec 3. operativne cone (primerjaj Tone Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo 1943, Ljubljana 1983, str. 360). Najbrž gre za Marka Selina–Karla Fortreja.

Teh nekaj opozoril in pripomb pa nikakor ne zmanjšuje vrednosti knjige. Bralcem jo lahko le priporočimo, saj bodo z njo veliko pridobili pri pregledu in poznavanju partizanske vojske na Slovenskem.

Pismo

Spoštovani tovariši!

Z zanimanjem prebiram prispevke v reviji, predvsem tiste s področja zgodovine narodnoosvobodilnega boja, med drugim posebno tiste teme, ki jih redkeje objavljajo drugod, tudi v knjigah, in so še bolj ali manj neobdelane.

Tako sem tudi v reviji *Borec* 1984, št. 1, prebral prispevek Milice Strgar: Tisk slovenskih beguncev v taboriščih v Avstriji in Italiji 1945–1948, kjer med drugim piše na str. 7 v zadnjem odstavku: »... ampak vojska kolaboracionistov, vojnih zločincev, organizatorjev pokolov, požigalcev in skrunilcev, in so jih zato vrnili jugoslovanskim oblastem, te in ves slovenski narod pa so jih večji del obsodile na smrt, iz njih sta begunsko vodstvo in begunski tisk naredila narodne junake«.

Opomba pod črto me je opozorila še na članek v reviji *Borec*, št. 2, iste avtorice pod naslovom Emigrantski pogledi na zgodovino slovenske kontrarevolucije, kjer piše na str. 114 v prvem odstavku: »... toda zasebna čustva so pač ostala zasebna in partizanska justica jim po vrnitvi iz Vetrinja ni pustila do izraza«.

Iz obeh citiranih navedb iz omenjenih člankov naj bi bilo razvidno, da sta s Koroške vrnjene domobranci (kot sledi iz drugih navedb v prispevkih) jugoslovanska oblast in slovenski narod obsodila, in to večinoma na smrt.

Bil sem med tistimi pripadniki narodnoosvobodilne vojske, ki smo prevzeli enega izmed železniških transportov iz Celovca na mariborski koroški progi, kamor nam je angleška zasedbena vojska na Koroškem poslala predane oziroma ujete domobranci kot sodelavce nemškega okupatorja in vojne zločince. Bili so v živinskih vagonih, zabitih, nepreskrbljeni z vodo in s hrano in brez možnosti za opravljanje fizioloških potreb, kar smo jim priskrbeli šele na koroški progi. V glavnem so bili brez oficirjev in malenkostno pomešani s civilisti. Transportiranci so bili poslani v taborišča delno na Štajer-

sko, večinoma pa na Kranjsko, kjer so bili kasneje vojaški pripadniki domobrancev tudi izvensodno usmrčeni. Tako vsaj so nam povedali.

Ker sem bil udeležen pri teh dogodkih, se oglašam s pripombami na navedbe v prispevkih Milice Strgarjeve.

O usmrčitvah domobrancev, ki so jih predali Angleži, se v domovini skorajda ni pisalo, toliko več pa se je zato v zamejstvu. Doma najbolj znana javna objava te zadeve je v Naših razgledih, z dne 9. maja 1975, ponatisnjen intervju Edvarda Kocbeka, ki ga je imel z njim Boris Pahor, iz knjižice revije *Zaliv* iz Trsta. V njem intervjuvanec govori o usmrčitvah brez procesa v Kočevskem Rogu in o svoji tedanji nevednosti o tem. Mislim, da je v polemiki ob tem intervjuju sodeloval tudi Mitja Ribičič, ki prav tako omenja usmrčitve domobrancev. V svoji knjigi jih omenja še Jože Brejc-Javoršek, ki je, tako trdi, vedel zanje in je o tem obvestil tudi Edvarda Kocbeka.

Glede na te navedbe in glede na to, kar vem sam, bi lahko trdil, da so bili predani domobranci izvensodno usmrčeni, verjetno po sklepu slovenskih političnih in državnih organov, brez sodelovanja sodnih oblasti, tako kot se je to dogajalo v začetni fazi razvoja narodnoosvobodilne vojske in ljudske oblasti. Tako navedbe Milice Strgarjeve o obsodbi oblasti, ki je sodno oblast tedaj lahko izvajala le prek sodnih organov, oziroma vsega ljudstva, niso točne oziroma so pomanjkljive in ne ustrezajo zgodovinskemu dejstvu.

Iz raznih navedb vemo, da je bilo t. i. izvensodnih usmrtitev ob koncu vojne pri nas več. To je omenjeno tudi v pripombah Borisa Mlakarja h knjigi P. A. Carniera: *Lo sterminio mancato*, v reviji *Borec* 1983, št. 4, kjer beremo na str. 300 v prvem odstavku: »Po opisu tržaških foib, odvedenih Korošcev, Vetrinja in Pliberka, se pravi usode domobrancev in ustašev...« Znano je, da so ob koncu vojne, ki je v severni Sloveniji trajala tja do 15. maja, vojne enote pokončale zajete ustaše na Štajerskem in Koroškem, ob osvoboditvi Trsta zajeti nacisti in fašisti so med umikom pred Angloamerikanci bili usmrčeni na Krasu, ob osvoboditvi Koroške zajeti nacisti pa med umikom s Koroške odvedeni na Gorenjsko in Štajersko, kjer so bili prav tako izvensodno usmrčeni. Medtem ko so bile usmrčitve ustašev tako rekoč še med vojno v vojaških enotah, so bile usmrčitve po

sklepu političnih in državnih organov brez sodne oblasti pravzaprav posledica umika pred Angloamerikanci z osvobodjene Primorske in Koroške. Konec koncev smo zmagali v vojni, kot je nekoč dejal eden izmed naših vodilnih revolucionarjev. Bilo pa je teh »gavžnih hribov«, kjer so bili izvensodno usmrčeni nacisti in fašisti po sklepu slovenskih državnih in političnih oblasti, še nekaj, vsaj meni je znan tisti na hoškem Pohorju.

Vendar sega začetek partizanskega sodstva že tja v leto 1942, ko je glavni štab slovenske partizanske vojske izdal odredbi z dne 30. julija in 8. avgusta o sodni pristojnosti odrednih in bataljonskih štabov, s katerima sta izrek in izvršitev smrtne kazni bila pridržana odrednim štabom (Dokumenti VOS, Pravosodje II., dokument št. 5). Naslednje leto, 5. avgusta 1943, je glavni štab NOV in PO Slovenije izdal odlok o postavitvi brigadnih in odrednih vojaških sodišč (prav tam, dokument št. 10). Na podlagi tega odloka in sočasno izdanega Pravilnika o organizaciji, poslovanju in postopku brigadnih in odrednih vojaških sodišč je bil tudi organiziran in izpeljan kočevski proces proti belim in plavim izdajalcem. Izpeljal ga je pravosodni odsek glavnega štaba NOV in PO Slovenije skupaj s tedaj še obstoječo Varnostno-obveščevalno službo. O procesu pravi tedanji načelnik Zoran Polič: »... pripravili ta proces, ki je bil dejansko prvi proces proti kvislingom v Evropi, s takšno pedantnostjo, pravno logiko in argumentacijo, da ne bi mogel tega nihče narediti bolje tudi v dosti ugodnejših razmerah«. (Borec 1983, št. 1, Zoran Polič: »Nekaj spominov...«, str. 50, četrtri odstavke.)

Varnostno-obveščevalna služba (VOS) kot posebna, izredna organizacija s posebnimi pooblastili za boj proti notranjemu sovražniku je bila ukinjena februarja 1944. Kaj pravi o tem Dušan Bravničar v članku Borimo se proti peti koloni (Ljudska pravica, 14. aprila 1944): »... Slovenski narod se je že tako okrepil, da je začel graditi že sredi fronte svojo lastno narodno državnost... V takih razmerah bi se nadaljnji obstoj VOS ne skladal več z razvojem naše ljudske demokracije...« (Dokumenti VOS, VOS in NZ I., dokument št. 73).

Naloga Varnostno-obveščevalne službe je tako prevzel Odsek za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS s svojimi izpostavami in Vojska državne varnosti (VDV). Kaznovanje notranjih sovražnikov je postalo zadeva so-

dišč. V goriškem okrožju je izpostava Oddelka za zaščito naroda (OZN) že leta 1944 predajala zajete notranje sovražnike v obsodbo in kaznovanje sodišču goriškega področja v Renčah, na dosegu Gorice torej, kjer so bile posadke nemške in italijanske republikanske vojske ter primorskih belogardistov (iz lastne vednosti).

Vprašujem se, zakaj so bile kljub taki sodni tradiciji, organizaciji in praksi ter takim spoznanjem ob ukinitvi VOS izvensodne usmrtilive, in to v osvobodjeni domovini, potem ko je bil sovražnik uničen, medtem ko smo med bojem v neosvobodjeni Evropi imeli organizirane sodne procese, v primeru kočevskega procesa celo ob pričakovani okupatorjevi ofenzivi. Bili smo samosvoja revolucija, zakaj se nam je bilo treba takrat zgledovati po »velikem vzhodnem bratu« oziroma odkod smo tak način naenkrat pobrali in zakaj je bil potreben?

Verjetno bi bilo na te stvari treba odgovoriti, vsaj tako si jaz, ki sem tedaj bil sodelujoči, mislim. Nikakor ne pomanjkljivo in s polresnicami, ki bi po mojem ponovno omogočile prizadetim v emigraciji ustvariti »heroje«. Iz obsojenih na kočevskem procesu jih na tak način ne morejo ustvarjati! Če že ne moremo ali ne vemo, ne znamo ali pa mogoče ne smemo o tem stvarno in zgodovinsko govoriti, bi bilo verjetno bolje, da molčimo!

Molčanje o tem delu zgodovine našega narodnoosvobodilnega boja povzroča tudi travme pri mladi generaciji in take intervjuje, kakršen je bil Poličev v Tribuni, ki bi bili sicer le sporen vedenjski primer, zdaj pa se morata s tem ukvarjati TV 15 in celo Delo, dasiravno po mojem pretirano ostro.

V narodnoosvobodilnem boju smo imeli tudi 13. bataljon. Vanj so bili »razporejeni« domači in tuji sovražniki, za katere so tedanje vojne in revolucionarne razmere in borbene položaj zahtevale fizično uničenje brez pravosodnih postopkov in brez odlaganja. Če se sploh da iskati humanizem v vojni in revoluciji (ubijanje iz kakršnih koli vzrokov – četudi obrambnih in revolucionarnih – najbrž ni humano, vsaj po mojem mnenju ne), potem je bila verjetno najhumanejša usmritev na poti v 13. bataljon – ne da bi ubiti za to vedel. Tudi o tem bi lahko več spregovorili.

Verjetno je tudi to eno izmed tistih »ekscenčnih dejanj, ki so zapustila brazgotino v družbeni in osebni vesti«, kot pravi pisec v

TV 15 in Delu v kritiki navedenega intervjuja.

Menim, da bi vse to morali zgodovinsko opisati in pojasniti, tudi zaradi mlade generacije, ne pa pisati *polresnice* in s tem spodbujati nasprotnike doma in v tujini, med našim mladim rodом pa povzročati travmo, posledica katere so njihovi nepremišljeni in skrivljeni pogledi na narodnoosvobodilni boj ter pisanje o njem.

Zdenko Zavadlav

Odgovor

Spoštovani tovariš Zavadlav!

V pismu uredniškemu svetu Borca mi očitate preneiranje zgodovine in me naravnost izzivate, da o tem povem svoje mnenje. Sicer se najbrž ne bi oglasila, saj res ne morem pričakovati, da bo moja beseda prepričljivejša od besed, ki jih pišejo in govorijo bolje poučeni od mene.

Očitno ste spregledali, da sem v članku o begunskem tisku napisala, da so vrnjene domobrance obsodile naše oblasti in ne sodišča. Za to trditev pa nisem potrebovala kakega posebnega poguma. Sama sem v tistem času bila na čisto drugem koncu Slovenije in s čisto drugačnimi opravki in nalogami, zato sem za usmrčitve zvedela šele čez leta. Pazljivo sem potem spremljala, kar se je pri nas o tem reklo ali napisalo. (Res je, da tega od uradne strani ni bilo dosti.) Če me spomin le preveč ne vara, pa naši funkcionarji niso javno trdili, da so bili tiste domobrance postavili pred sodišča in jim sodili. Mitja Ribičič je npr. rekel, da »smo jih brez velikih procesov obsodili...« itd. Zdaj, že po izidu mojega članka, toda še pred vašim pismom Borc, ste lahko tudi slišali ali brali, po katerem pravnem aktu so si oblasti vzele to (tudi sodno) pravico. Vaš očitek se torej lahko nanaša kvečjemu na to, ali je bil uporabljen pravi ali

napačni predpis, ne pa, ali priznavamo, kdo jim je sodil ali ne.

Ni pa res, da bi usmrtili vse vrnjene domobrance. Tega še sami begunci ne trdijo. Povedala pa vam bom, kaj sem o tem zvedela še ne tako dolgo tega, pa čeprav ena lastovka še ne prinese pomladi.

Begunci so poskušali sestaviti seznam pomorjenih. (Po kakšnih metodah so to delali, zdajle ni važno.) V njem sem našla tudi svojega sovaščana. Po tem, kar sem vedela o njegovem medvojnem divjanju, sem kar verjela, da je res. Posebej preverjala pa tega nisem, saj ne živim več v istem kraju. Ko pa smo spomladi nekateri stari aktivisti poskušali obnoviti medvojni čas, je beseda nanekla tudi nanj. Takrat sem omenila, da je bil po vojni najbrž likvidiran. Pa so me debelo pogledali in mi povedali, da je bil vrnjen, a izpuščen (morda tudi nekaj časa zaprt), in da je lepo živel doma ter pred nekaj leti umrl čisto naravne smrti. Toda to, kako so mi še sedaj pripovedovali o tem, je tisto razpoloženje, ki sem ga zajela v svojem članku v trditvi, da jih je obsodil ves slovenski narod. Ni se posebno težko vživeti v tisti povojni čas in si predstavljati, da bi še marsikoga od tistih, ki so bili oproščeni, ljudje obsodili na smrt, če bi prišel pred njihovo poroto.

Ob tem bi vam rada povedala samo še tole. Čez leta, ko so začeli begunci bolj grebsti po svoji usodi in vzrokih zanjo, so se začeli tudi spraševati, kdo (na njihovi strani) je kriv za vrnitev in justifikacije domobrancev. Zelo poenostavljeno povedano, politiki so krivili vojake, ti pa politike. Razpisali so se o tem na dolgo in široko, razmišljali, kaj so bili storili eni, pa tega ne bi bili smeli, česa drugi niso bili, pa bi bili morali itd. Za vse ugovore in očitke so našli protiugovore in protiočitke, razlage in opravičila, le zoper eno ne: Slovenski narodni odbor bi bil moral domobrance (ali Slovensko narodno vojsko) v begunstvu razpustiti kot vojsko. Pa je ni. Tu je konec begunskega žoganja z vzroki in posledicami. – Je bil to začetek razmišljanja mlade slovenske in jugoslovanske oblasti?

In zdaj k tistemu, zaradi česar vam pravzaprav pišem. Ne vem, od kod vam misel, da ne rečem prepričanje, da bi begunci imeli zavezana usta, če bi obsodbe izrekla sodišča, kot jih imajo po vašem po kočevskem procesu. Tako preprosto pa to spet ni, najmanj pri beguncih. Saj bi potem lahko rekli, da so priznali oziroma da priznavajo Osvobodilno fronto, oblast, ki se je iz nje razvila, vse uk-

repe, ki jih je izvajala, in seveda tudi likvidacije ali sodne procese proti nasprotnikom, se pravi proti njim samim, s čimer pa bi priznali tudi svoja protinarodna dejanja. Res je, begunci so se v povojnih letih že ničkolikokrat ugriznili v jezik, za Judeževe denarje zatajili svoje voditelje in varuhe, le Osvobodilno fronto in vse, kar je z njo povezano, še vedno imajo za zločinsko organizacijo, njena dejanja za zločine, pa naj gre za Kikljo ali Natlačena, za »junake« Grčaric in Turjaka ali za »žrtve« kočevskega procesa. Spominjajo se jih ob vsaki možni priložnosti, po kraju, kjer so bili pokopali prekopane domobrance – njihove junake in žrtve – pa so poimenovali posebno spominsko znamenje, kakor hitro so se dovolj udomachili v deželi onstran oceana.

Če je kočevskega procesa v njihovih tožbah in obtožbah resnično manj, ga ni zato, ker mu ne morejo očitati formalnopравnih pomanjkljivosti, ampak zato, ker je bilo njegovih obsojencev manj. Naslednje sicer ni računski seštevek, kolikokrat se v njihovem tisku pojavlja ta ali oni očitek, mislim pa, da je kljub temu točen vtis, da protestirajo najprej zaradi nedolžnosti (po njihovem) umorjenih, dalje zaradi števila in zaradi ravnjanja naših organov in posameznikov z njimi, šele nato pa jim pride prav tudi, kot mislite vi, pomanjkljivost formalnega sodnega postopka.

Sicer pa vas moram spomniti, da niso imeli in da nimajo čisto nič drugečnega odnosa niti do procesov, ki so potekali pred našimi povojnimi vojaškimi ali ljudskimi sodišči. Že iz mojega članka ste lahko razbrali, da so tudi pred takim sodiščem obsojenega Narteja Velikonjo dali na oltar mučnikov in ga imajo tam še sedaj. Kako malo so jim bila mar naša sodišča pa lahko vidite ob primeru profesorja dr. Srečka Barage. Pred našim sodiščem je bil kot vojni zločinec (v odsotnosti) obsojen na smrt. Begunci so to obsodbo pograbili kot kost, še eno več, ki so jo glodali v svoji propagandi proti novi oblasti, zahodni zavezniški v Trstu, ki so ga že prej postavili za prvega moža za slovensko šolstvo pri njihovi upravi, pa so mu dali osebnega stražarja, da ga je varoval (pred nami, da ne bo pomote), in ga še naprej obdržali na istem mestu, da je po Tržaškem in Goriškem metal iz slovenskih šol vse prosvetne delavce, ki so le malo dišali po Osvobodilni fronti, kaj šele, če so z njo res sodelovali. In tudi protesti jugoslovanskih oblasti ter poštenih

Tržačanov in Goričanov niso nič zalegli. Tako je ostalo, dokler ni februarja 1948 med prvimi našel zatočišče v Argentini. Za njim je na področju, ki so mu ga zaupali zavezniški, ostala žalostna politična in idejna dediščina vojnega zločinca.

Tako, vidite, so upoštevali naše pravosodje ne samo begunci, ampak tudi zavezniški. Ko sem pisala, kako so bili v čisto določenem vplivnem begunskem okolju zamolčali obsodbo škofa Rožmana in ga nekaj časa sploh niso jemali v misel, nisem mislila samo na to, da je bil to lep primer, koga vse so bili pripravljene zatajiti, ampak tudi na to, da so bili pravzaprav prvič ostali brez besed pred našo razsodbo in da so potrebovali kar nekaj časa, da so se spet znašli. Toda to je bilo krepko v letu 1946! Od tistih povojnih majskih dni do Rožmanove obsodbe pa je še govorilo orožje, zavezniški tanki so varovali ilegalne vpade beguncev v naše kraje, begunske bande so morale naše aktiviste, prelili so potoke črnila, da bi očrnili novo državo in njeno oblast, potoki črnila pa so bili preliti tudi zato, da bi nekaterim krogom v tujini vendarle dopovedali, da v Jugoslaviji tako je in da drugače ne bo. In na to se danes vse prerado pozablja.

In ko vam že pišem, še tole. Ko ste v 26. in 27. številki Nove revije (upravičeno) branili Vladka Majhna, ste v zvezi s tem omenjali še Edvarda Kocbeka, kar je sicer vaša stvar, in mu (neupravičeno) dali vlogo, ki je ni imel, kar pa ni samo vaša stvar. Napisali ste, da je bil Kocbek pomemben ustanovitelj Osvobodilne fronte. Kocbek je bil prav gotovo eden od soustvarjalcev političnih razmer, v katerih se je med vojno lahko začela in se razvijala Osvobodilna fronta. A ni bil ne prvi in ne edini med krščanskimi socialisti, ki so spregledali protinarodno politiko klerikalcev in vse večjo fašizacijo cerkvenih oziroma nekaterih verskih organizacij. Ne samo med delavskimi aktivisti, tudi med znanimi in vplivnimi slovenskimi razumniki se je skoraj vsa leta po prvi vojni bila zdaj manj, zdaj bolj uspešna bitka za naprednejše razmere v naši družbi. Kocbeku je po mojem treba priznati, da je to bitko videl in se vanjo dejavno vključil (lahko bi se tudi ne bil, kot se ni veliko njegovih vrstnikov), toda njegovega Premišljanja o Španiji v Domu in svetu ne bi bilo, če ga ne bi bili pripravljene objaviti prav tako pogumni uredniki te revije, in Dejanja najbrž tudi ne, če – prav ti uredniki in drugi sodelavci ne bi bili pripravljene vztrajati pri

Pismo

svojih stališčih in jih še naprej zagovarjati in razvijati. Mislim, da so bile razmere med našo, tudi humanistično, inteligenco takrat take, da bi do razkola z Domom in svetom prišlo tudi, če Kocbeka ne bi bilo zraven. Toda bil je, tega mu nihče ne more odvzeti. Toda bil je odločen nasprotnik desnice, zadržan pa, da tako rečem, do leveice, in to še pred Münchnom, po njem pa še bolj. Se mu zato ni preveč mudilo podpisati se za Društvo prijateljev Sovjetske zveze in so ga pri tem prehiteli že mnogi drugi krščanski socialisti? So bili to tudi zadržki, da Kocbeka na ustanovnem sestanku Osvobodilne fronte ni bilo ne kot predstavnika krščanskih socialistov in ne kot predstavnika kulturnikov. Celo več. V Osvobodilni fronti ga ni bilo vse do srede poletja 1941, torej že po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo. Tokrat so ga prehiteli ne samo požrtvovalni aktivisti Stokovne zveze delavcev, delavci in razumniki, ampak tudi njegovi mladi oboževalci študentje, sodelavci Dejanja, in predvsem člani Akademskega kluba Zarja, ki so se s svojim delom za Osvobodilno fronto do takrat že pošteno izkazali. Tone Fajfar je zapisal: »Edvard Kocbek se je po začetnem izmikanju na naše prigovarjanje in po sestanku s Kidričem vključil v Fronto in bil takoj prireditelj v njen izvršni odbor.« (Odločitev, 1. izdaja, str. 33.) Janko Prunk pa v svoji znanstveni razpravi Pot krščanskih socialistov v OF, str. 204, pove, kdaj je to bilo. Da omenim samo ta vira.

Zato Kocbeka ne moremo šteti za ustanovitelja Osvobodilne fronte, niti v še tako razširjenem pomenu te besede ne. Od svojega vstopa vanjo pa je bil njen sooblikovalec. Kako, pa je prav tako dobro znano.

Sicer pa, kolikor vem, si Kocbek nikdar ni pripisoval vloge, ki mu jo pripisujete vi, kajti to bi bila prevelika potvorba zgodovine in njegove lastne biografije.

Milica Strgar

Ljubljana, 24. septembra 1984

Spoštovano uredništvo!

Uredniški svet revije Borec je že 10. julija 1984 dobil pismo Zdenka Zavadlava, poslano v vednost tudi Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Pisec se je ustavil ob prispevku Milice Strgar v letošnji prvi številki Borca, natančneje, le ob delu stavka in citatu iz emigrantske revije Tabor (ne da bi to posebej omenil ali opazil) o »partizanski justici«. Skratka, nad polovico dveh stavkov se je Zdenko Zavadlav zamislil in razpisal o usodi likvidiranih slovenskih domobrancev ob koncu druge svetovne vojne. V začetku pisma le domneva, da so bili ti »domobranci izvensodno usmrčeni, verjetno po sklepu slovenskih političnih in državnih organov«, v nadaljevanju, brez navedbe virov, pa vztraja, da je šlo za »sklep slovenskih državnih in političnih oblasti«. Meni, »da bi vse to morali zgodovinsko opisati in pojasniti«.

Vzporedno s tem se je v prilogi Dela Književni listi, ob Vidmarjevem prispevku o Edvardu Kocbeku in Vitomilu Zupanu, razvnela polemika, v katero sva posegla tudi literarni kritik Andrej Inkret in zgodovinar, pisec teh vrstic, prvi z zahtevo po objavi virov Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte o likvidaciji domobrancev v Rogu, drugi s pojasnili o (ne)dostopnosti teh virov in možnostih, ki jih zgodovinska znanost (n)ima. V sobotni prilogi Dela so nato v prevodu ponatisnili moj tekst, objavljen leta 1973 v zagrebškem Vjesniku u srijedu, v katerem je bila – kot bi zapisal Zdenko Zavadlav – »izvensodna usmrnitev« vrnjenih domobrancev omenjena že dve leti pred znanim intervjujem Edvarda Kocbeka.

Vladimir Dedijer je v poglavjih o »retoriji« v Novih prispevkih za življenjepisa Josipa Broza Tita (II., Rijeka 1981, str. 715, in III., Beograd 1984, str. 437) lociral likvidacije kvislingov najprej v Kočevje, nato pa v »kamnolom blizu Kočevja«.

V svojih vojnih spominih (Wartime, London, 1977, str. 446–447) je o tem vprašanju pisal tudi Milovan Djilas. »Kdo je izdal ukaz

za uničenje? Kdo ga je podpisal? Prepričan sem, da pismeni ukaz ni obstajal,« meni Djilas in zatrjuje, da o tem centralni komite ni sklepal; če pa bi, bi se s tem zagotovo strinjal, tako kakor tudi on sam. Decembra 1979 je Djilas v reviji *Encounter* (str. 40–42) šel še korak dlje: »Ali je dal Tito neposredne ukaze, tega ne ve nihče. Toda prav gotovo je bil naklonjen radikalni rešitvi – iz pragmatičnih razlogov, kot so tudi Britanci imeli pragmatične razloge za vrnitev teh beguncev.« Djilas je nadalje menil, da tedaj ni bilo primerne konstituiranih sodišč, in postavil vprašanje moralne odgovornosti Britancev ter se zavzel za javno raziskavo o tem.

Kmalu po smrti predsednika Tita, leta 1980, je Djilas v Londonu objavil pamflet v srbohrvaščini z naslovom *Druženja s Titom*, kjer je na str. 35 zapisal, da mu je leta 1946 poljski diplomat med vožnjo z avtom z Blede v Ljubljano pravil o Stalinovem komplimentu: »Tito je junačina (ruski – molodjec), on jih je vse pobil.«

»Vsega tega ne navajam kot obtožbo proti komerkoli, niti kot opravičilo samega sebe – bil sem, kakor kdaj, v nečem 'slabši', v drugem spet 'boljši' kot drugi – marveč kot zgodovinski podatek in nauk za bodočnost.«

Vladimir Dedijer je v omenjenih Novih prispevkih leta 1981 (II, 715) prevzel Djilasovo tezo o maščevanju, vendar se je izrazil bolj učeno, pisal je o »retorziiji«: »Takrat sem bil na ustanovni skupščini Združenih narodov v San Franciscu, zato nisem bil seznanjen s tem, kdo je sprejel ta sklep.«

Milovan Djilas, ki ga je očitno opogumil »prodor« Vladimira Dedijera v tako imenovane »tabujске teme«, je v povojnih spominih *Vlast*, objavljenih v srbohrvaščini v Londonu leta 1983, svojega nekdanjega sobojevnika mimogrede ostro ošvrknil in nato še eskaliral. Na str. 80 je Titov govor v osvobodjeni Ljubljani 26. maja 1945 datiral napak s 27. majem in v njem »odkril« Titovo »priznanje, da so pobite ujete kontrarevolucionarne skupine«.

V skladu s pobudo Milovana Djilasa je grof Nikolaj Tolstoj objavil v reviji *Encounter*, maj 1983, str. 24–37, razpravo pod naslovom *Celovška zarota*, v kateri je obtožil nekdanjega predsednika konservativne britanske vlade in med vojno ministra rezidenta za Sredozemlje Harolda Macmillana, da je odgovoren za sklep o izročitvi slovenskih domobrancev in drugih kvislingov. Pri podatkih o likvidacijah se je, ne da bi preverjal vi-

re, oprl kar na Borivoja Karapandžića in njegovi knjigi *Jugoslovensko krvavo proleće* in *Titovi Katini i Gulazi*, objavljeni v Clevelandu leta 1976.

Pod naslovom *Celovška zarota* je tudi britanska televizijska družba BBC na svojem drugem kanalu v programu *Timewatch*, 3. januarja 1984, predvajala posebno oddajo, v kateri so trdili, da je brigadir Low, danes lord Aldington, 19. maja 1945 sklenil kravjo kupčijo o jugoslovanskem umiku s Koroške in izročitvi domobrancev in drugih kvislingov. V oceni prej omenjene razprave grofa Tolstoja pa je dr. Peter Urbanc (*South Slav Journal*, VI, št. 2, str. 58, poletje 1983) zapisal: »En izvod sporazuma je v Beogradu, kjer je bil podpisan, in seveda ni na razpolago. Druga kopija je v Londonu. Tako pomemben dokument je treba odkriti in objaviti.«

Feldmaršal Alexander je 11. maja 1945 res prosil maršala Tita, naj umakne svoje čete iz Avstrije, to je s Štajerske in Koroške, 12. maja 1945 pa je to zahtevala tudi britanska vlada z noto veleposlanika Stevenson. Že 13. maja 1945 je vlada Demokratske federativne Jugoslavije predlagala, da bi jugoslovanske čete ostale v Avstriji, vendar bi bile pod poveljstvom feldmaršala Alexandra. Ker pa je britanska vlada 17. maja ponovila zahtevo o umiku, sklicujoč se na sklepe na Jalti, je v imenu vlade Demokratske federativne Jugoslavije maršal Tito 19. maja 1945 z diplomatsko noto sporočil, da je bil jugoslovanskim četam v Avstriji dan ukaz za umik. Vsi ti dokumenti so objavljeni v knjigi *Tito-Churchill*, strogo tajno, Zagreb 1981, str. 546, 552–555, ki jo je uredil dr. Dušan Biber.

»Macmillan in Alexander – zveza v Titovih pobojih«, tako je londonski *Times* 3. januarja 1984 najavil omenjeno oddajo na drugem kanalu televizijske družbe BBC. O tem se je razvnela polemika v pismih bralcev in grof Tolstoj je najavil novo, posebno publikacijo o teh dogodkih. Očitno Djilasova pobuda med publicisti ni ostala brez odmeva. Britanski zgodovinarji in znanstveniki o tem še niso povedali svoje besede, razen Elisabeth Barker, ki je *Timesu* poslala kritično pismo o dostopnih virih v Veliki Britaniji.

Pisanje o teh dogodkih pri nas je očitno nekoliko zapoznel odmev publicitete in polemike v javnih medijih v Veliki Britaniji, o kateri je poročala tudi BBC v svojih oddajah za Jugoslavijo. Temu se pridružujejo seveda še najrazličnejše govorice, ki krožijo od ust

do ust, se pačijo in eskalirajo. Namen je jasen: detitoizacija in obtožba komunistov, ki naj bi se odpovedali idealu Zedinjene Slovenije samo zato, da bi se lahko maščevali nad svojimi nasprotniki (nikakor ne izdajalci in kolaboracionisti), razoroženimi kmeti in ideološkimi begunci!

Upravičeno lahko domnevamo, da spodbujanju debate v naših javnih občilih botrujejo tudi skrivni nameni vplivnih posameznikov, morda celo osebna rivalstva in ambicije »generacije pred zaprtimi vrati«. (Ne bi bili presenečeni niti ob zahtevah za javno parlamentarno preiskavo, seveda na delegatski osnovi!)

Kakorkoli že, publicisti v tujini spodbujajo primerjave s Katynom in Gulagom in tako sugerirajo neposredno kopiranje (nacističnih) stalinističnih metod, pri tem pa zanemarjajo obračune s fašisti in kolaboracionisti ob osvoboditvi v Italiji in Franciji. Kaže, da so takratne izredno ostre ukrepe narekovali vojaški razlogi v pričakovanju možnega vojnega spopada z zahodnimi zavezniki zaradi zaostrene tržaške krize. Njim so kvilingi ponujali svoje »usluge«.

Jugoslovanski zgodovinarji so v svojih dosedanjih raziskavah in ugotovitvah lahko upoštevali le ohranjene in dosegljive vire; emigrantska propagandistična literatura je pri tem lahko samo sekundarni vir. Nesmiselno pa bi bilo pričakovati ali celo zahtevati od zgodovinarjev, da sami iščejo in anketirajo morebitne ustne vire. Dandanašnje javno razmišljanje in ugibanje je bolj odsev sedanjih razmer in okoliščin kot pa pojasnjevanje takratnih. Marsikomu bolj ustreza »kritični« pogled v zgodovino kot pa razprava o konkretni odgovornosti za konkretne probleme in napake, zaradi katerih smo se znašli v današnjem kriznem položaju in vsesplošnem previranju.

Dušan Biber

* * *

Pripis uredništva (1)

Nekateri procesi, dogodki in dejanja iz naše polpretekle zgodovine so nam iz najrazličnejših vzrokov še premalo znani oziroma so prikriti. Problem nastane, kadar so dogodki že toliko oddaljeni, da v nekem smislu že lahko govorimo o zgodovinski distanci, in ko si mlajša generacija začne ustvarjati svojo podobo o bližnji, pa tudi oddaljenejši preteklosti lastnega naroda. Strinjati se je mogoče s trditvijo, da počne to v sklopu svojega večkrat silovitega in tudi krčevitega prizadevanja po celostnem osmišljanju svojega bivanja – tu in danes. Seveda ta njena podoba o preteklosti ne more biti povsem nova, drugačna, pač pa gre včasih le za odkrivanje novih podrobnosti, za dajanje novih poudarkov, za spornost nekaterih poprej samoumevnih dejanj ipd.

Vse navedeno seveda v največji meri velja za zanimanje za obdobje narodnoosvobodilnega boja in takoj po njem, obdobje, ki je s svojim revolucionarnim predznakom silovito zarezalo v prejšnji majhni slovenski meščanski svet. Zareze so bile včasih boleče, njih povode in posledice je bilo zelo lahko ugotoviti s političnega vidika, morda pa je bilo to težje storiti s stališča občečloveške morale ali pa oceniti na podlagi nauk, ki nam jih (naj bi jih?) ponuja tisočletna zgodovina človeškega rodu. V prizadevanju za jasno določitev svojega mesta v družbi in svetu kot startni osnovi za življenje naprej so razumljiva naša prizadevanja za dokončno osvetlitev nedokončanih spoznanj, vedenj, obračun z njimi ter njihovo »odlaganje ad acta«. Zdi se, da morejo v položaju, v kakršnem smo, poklicni zgodovinarji storiti le malo, vsaj v začetni fazi teh »dokončnih osvetljevanj«. Zato se zdi normalno, da prihaja tudi do zelo različnih načinov pri razreševanju teh, recimo, intelektualnih napetosti. Prihaja do neutečenih in za nekatere morda celo nelegitimnih načinov, ki pa so, gledano iz zgodovinske perspektive, zopet povsem običajni.

Eden od takih problemov je gotovo tudi usoda slovenskih domobrancev po končanem narodnoosvobodilnem boju in 2. sve-

tovni vojni. V zvezi s tem objavljamo troje pisem (drugo se tega dotika le delno), ki naj z naše strani pomenita začetek razjasnjevanja tega problema. Seveda se zavedamo, da odpiranje takih tem lahko predstavlja tudi ventila oziroma sredstvo za izražanje različnih in celo sovražnih namer, toda zdi se nam, da mora demokratična družba nujno sprejeti tudi tako tveganje. Tudi ni naključje, da so avtorji teh pisem pripadniki starejše generacije. Zdi se nam namreč, da je dolžnost te generacije preseči »zadovoljnost« s takim stanjem našega vedenja o polpretekli zgodovini in tudi tako pokazati svojo odgovornost do mladih ljudi, ki glede na stanje v družbi in v svetu nasploh niso v zavirljivem položaju.

Boris Mlakar

takšnih dejstev niso opravičljive, če se uporabljajo za ceneno politikantsko prerivanje, za ideološke prepire, za kupčevanje z najrazličnejšimi interesi, za barantanje z življenji drugih itd. ... Presoje o minulem opominjajo, da je treba še nadalje z vsemi močmi graditi svet, kakršnega so si med zadnjo vojno ali kdaj koli in kjer koli zamišljali borci za svobodo, in se z enako udarno vnemo in učinkovito doslednostjo boriti proti tistim, ki bi radi iz nizkotnih nagibov ponovno sejali semena ubijanja in smrti.

Franček Bohanec

Pripis uredništva (2)

Vsa preverjanja, ocenjevanja in obnavljanja dejanj in dogodkov iz konca druge svetovne vojne, kakor so se odigrali na slovenskem ozemlju, niso takšne narave, da ne bi mogla z vso revolucionarno in moralno odgovornostjo poskušati osvetliti takratni čas s sintetično in strokovno-znanstveno metodologijo. Dogaja pa se, da se nekateri lotevajo tega bolj ali manj zavestno s sovražno in destruktivno ambicijo. Poskušajo prikazati zgolj del tragičnih posledic velikih zgodovinskih prelomov in družbenih premikov, ne pa z analitično razgrajenostjo poiskati vzroke, ki so v tako dramatičnem času pripeljali predvsem ob velikih žrtvah do zmage osvobodilnih sil nad zločinstvom in mračnjaštvom nacifašistov in njihovih domačih okrvavljenih zaveznikov. Uredništvo objavlja članke s to problematiko preprosto zato, da bi povedalo, da je treba z vso resnostjo preučevati tudi dogodke, ki z vidika humanistične presoje presegajo meje umljivosti, so pa tragična posledica neštetege števila družbenih, zgodovinskih in osebnih destrukcij. Zato sedanje oblike odpiranja

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

LETNO KAZALO

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETIN-DVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

USTANOVITELJ REVIJE

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mrg. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Štepančič

TAJNICA

Matjana Šömen

CENA

*Celoletna naročnina 540 dinarjev, za tujino 620 dinarjev –
posamezna številka 50 dinarjev, dvojna številka 70 dinarjev in posebna – 200 dinarjev*

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2200 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12 ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

BOREC IN KULTURA

<i>Hajrudin Somun</i>	Palestinska odporniška poezija	30/ 1
<i>Djuro Smicberger</i>	Samokritičnost pred cenzuro	74/ 2
<i>Miha Matè</i>	Pot ne pelje v dolino (Ignaca Koprivca)	78/ 2
<i>dr. Bratko Kreft</i>	Neposredna poetičnost Klopčičeve poezije	384/6-7
<i>Ciril Cvetko</i>	Pozabljena himna Antona Lavrina	451/6-7
<i>Matej Bor</i>	Na pragu nove slovenske literature	479/8-9
<i>dr. Dušan Ludvik</i>	Richard Exner	595/ 10
<i>Mitja Ribičič</i>	Glasba – humana dobrina	681/ 11
<i>Milan Dolgan</i>	Rdeče rože (Jožeta Moškriča)	710/ 12
<i>dr. Miomir Dašič</i>	Kultura v okviru narodnoosvobodilnega gibanja v Črni gori v letih 1941–1942	730/ 12

DOKUMENTI

<i>dr. Dušan Biber</i>	Novi britanski vojaški dokumenti o Titu	321/ 5
<i>dr. Dušan Biber</i>	Britanske misije o slovenskih etničnih mejah	574/ 10
	Spomenica o Južni Avstriji in Severovzhodni Italiji	577/ 10

NA NAŠ NASLOV

<i>Ivan Jan</i>	K pregledu poimenovanja Kamniško-savinjskega in Kamniško-zasavskega odreda	62/ 1
<i>Mile Pavlin</i>	Zgodovina in krave	376/ 5
<i>Marjeta Mikuž</i>	»Nepisano pravilo« ali kaj nas o enobeju sploh še zanima	380/ 5
<i>Ivan Jan</i>	O nekaterih dejstvih in vprašanjih h Krmeljčevim spominom	464/6-7
<i>Milica Strgar</i>	Pismo uredništvu revije Borec	473/6-7
<i>Bojan Štih</i>	Zahvala	476/6-7
<i>Jože Dežman</i>	Mile Pavlin proti kravam, nevednežu, strahopetcu in izdajalcu	567/8-9
<i>Božidar Jezernik</i>	Pismo uredništvu revije Borec	570/8-9
<i>Jože Dežman</i>		
<i>Marko Vidic</i>	Novejša zgodovina v stalnih muzejskih zbirkah na Gorenjskem	619/ 10
<i>Boža Škoberne</i>	Je zdaj to zgodovinska resnica?	627/ 10
<i>dr. Bogo Grafenauer</i>	O »aktualnih vprašanjih s področja zgodovinopisja«	633/ 10
<i>dr. Ignacij Voje</i>	Stanje študija zgodovine na jugoslovanskih univerzah	694/ 11
<i>Zdenko Zavadlav</i>	Pismo uredniškemu svetu revije Borec	757/ 12
<i>Milica Strgar</i>	Odgovor Zdenku Zavadlavu	759/ 12
<i>dr. Dušan Biber</i>	Pismo uredništvu revije Borec	761/ 12
<i>mag. Boris Mlakar</i>	Pripis uredništva (1)	763/ 12
<i>Franček Bohanec</i>	Pripis uredništva (2)	764/ 12

OBRAZ

<i>dr. Štefan Sobar</i>	Spomini belokranjskega zdravnika	655/ 11
-------------------------	----------------------------------	---------

OCENJUJEMO

<i>Janez Bitenc</i>	To je Marjan Kozina (Ciril Cvetko: Marjan Kozina)	54/ 1
<i>Rapa Šuklje</i>	Mračnost stobovske kronike (Gospa: Ko je umiral Stob)	56/ 1
<i>Viktor Konjar</i>	Se en poskus izčiščenja (Ivan Kreft: Spori in spopadi)	58/ 1
<i>Nada Gaborovič</i>	Pozabljeni listi (Pavla Rovar: Pozabljeni listi)	60/ 1
<i>dr. Dušan Nečak</i>	Beseda o Začetkih samoupravljanja v Sloveniji (Jerca Vodušek-Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji)	105/ 2
<i>dr. Miro Stiplovšek</i>	Primorska pred vseljusko vstajo 1943 (dr. Tone Ferenc: Primorska pred vseljusko vstajo 1943)	107/ 2
<i>Nada Gaborovič</i>	Čuden dan v Bukevci (Janez Švajncer: Čuden dan v Bukevci)	109/ 2
<i>Viktor Konjar</i>	Živi in potemneli ognji spominov (Pisati svoj čas)	111/ 2
<i>Zvone Kržišnik</i>	Ta literatura živi (Ob izidu Potrčevih izbranih del)	372/ 5
<i>Nada Gaborovič</i>	Sporočilo zgodovinskega spomina (Milan Guček: Pekoči sneg)	454/6-7
<i>Stane Škrabar-Braškar</i>	Patrulja zvestobe (Zvone Kržišnik: Patrulja zvestobe)	455/6-7
<i>Rapa Šuklje</i>	Moj ata, socialistični kulak (Tone Partljič: Moj ata, socialistični kulak)	457/6-7
<i>Dušan Voglar</i>	Čudovitost življenja (Nada Kraigher: Ej, življenje)	459/8-9
<i>dr. Dušan Nečak</i>	Komentar h knjigi Nikita Hruščov (Roy Medvedjev: Nikita Hruščov)	460/8-9
<i>Dušan Voglar</i>	Knjiga nemirnega iskalca (Miran Jarc: Vergerij)	558/8-9
<i>France Vurnik</i>	Od »skrivnosti« do »niča« (Niko Grafenauer: Skrivnosti)	559/8-9
<i>Franček Bohanec</i>	Pisatelj čiste linije (Ob izidu Zormanovih zbranih del)	561/8-9
<i>Nada Gaborovič</i>	Grenki sadeži spoznanja (Branko Šömen: Past za metu-lje)	563/8-9
<i>dr. Matjaž Klemenčič</i>	Nova knjiga o Louisu Adamiču (dr. France Adamič: Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča)	565/8-9
<i>Marija Stanonik</i>	Zapis (ob pesmih Evgena Cestnika)	615/ 10
<i>Bojan Stih</i>	Tigrova sled (Dorče Sardoč: Tigrova sled)	616/ 10
<i>Bojan Stih</i>	Boj za obstanek (Božidar Jezernik: Boj za obstanek)	617/ 10
<i>Nada Gaborovič</i>	Tostran in onstran (Matej Bor: Jonko in druge novele)	687/ 11
<i>Nada Gaborovič</i>	Človek v usodnih situacijah (Janez Vipotnik: Oj, ta mlinar)	688/ 11
<i>Nada Gaborovič</i>	Odtujena oseba (Janez J. Švajncer: Dež na Silvestrovo)	690/ 11
<i>Nada Gaborovič</i>	Otroštvo v vojni (Pavle Zidar: Okupacija Javornika)	692/ 11
<i>Damjan Guštin</i>	Monografija o petnajsti diviziji (Lado Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija)	754/ 12

POEZIJA

<i>Abu Selma</i>	Palestina	18/ 1
<i>Samih Al-Kasim</i>	V dvajsetem stoletju	34/ 1
	Zaradi	34/ 1
	Gostija	35/ 21
	Odgovor	35/ 1
	Oporoka	35/ 1
<i>Abu Selma</i>	Domovina	36/ 1
<i>Hana Abu Hana</i>	Z dopisnice prijateljem	37/ 1
<i>Taufik Zijad</i>	Sneg na zasedenih ozemljih	38/ 1
	Pregovor	38/ 1
	Minljiva zaseda	38/ 1
<i>Mahmud Derviš,</i>		
<i>Muin Besisu</i>	Pismo izraelskemu vojaku	39/ 1
<i>Mahmud Derviš</i>	Pesnitev Bejrut	43/ 1

POEZIJA

<i>Drago Makuc</i>	Ljubezen	101/ 2
	Jesen	101/ 2
	Krokarji	102/ 2
	Partizanske poti	102/ 2
	Vetru	103/ 2
<i>Neža Maurer</i>	Sedim v naslanjaču noči in pestujem zemljo (po motivih slikarskega sveta Vojka Svetine)	
	Idila v svobodi	104/ 2
	Varno	355/ 5
	Rumeni človek	356/ 5
	Vrvohodec	356/ 5
	V prvem planu	357/ 5
	Vodja	357/ 5
	Steber lačnih	358/ 5
	Povprečnost	358/ 5
	Zrtev je nedolžna	359/ 5
	Požrešnost	359/ 5
	Igračkanje	360/ 5
<i>Mile Klopčič</i>	Oktobrsko jutro	383/6-7
<i>Miro Kocjan</i>	Pesmi o morju	548/8-9
<i>Richard Exner</i>	Po Oswiecimu	597/ 10
<i>Egito Gonçalves</i>	Umrli med zaslišanjem	606/ 10
	Politična fluktuacija	607/ 10
	Nekega dne	607/ 10
	Kasneje	608/ 10
	Imel sem malo ljubezni	608/ 10
	Glede božiča pa ...	609/ 10
<i>Mitja Ribičič</i>	Skojevska	682/ 11
	Na oknu	683/ 11
	V mraku gozda	683/ 11
	Kukavica	683/ 11
	Koroška	684/ 11
<i>Cene Vipotnik</i>	Padlemu partizanu	708/ 12

POGOVOR

(Zvone Kržišnik): Bojan Štih	Za Kaj sem se boril	116/ 2
------------------------------	---------------------	--------

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>France Filipič</i>	Prispevki k življenju Borisa Kidriča za obdobje 1927-1935	138/3-4
<i>mag. Anka Vidovič-Miklavčič</i>	Prispevek Borisa Kidriča k uveljavljanju nove koncepcije Skoja in razvoju protifašističnega mladinskega gibanja v Jugoslaviji sredi tridesetih let	157/3-4
<i>dr. Janko Prunk</i>	Vloga Borisa Kidriča pri ustvarjanju Osvobodilne fronte slovenskega naroda	174/3-4
<i>dr. Janko Pleterski</i>	Boris Kidrič in Osvobodilna fronta slovenskega naroda v akciji	185/3-4
<i>dr. Tone Ferenc</i>	Boris Kidrič in graditev ljudske oblasti ter slovenske državnosti v narodnoosvobodilnem boju	197/3-4
<i>Ivan Križnar</i>	Boris Kidrič o vodilni vlogi Komunistične partije Slovencev v narodnoosvobodilnem boju	208/3-4

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>mag. Jerca Vodušek-Starič</i>	Kidričeva vloga v Sloveniji 1945–1946	234/3–4
<i>dr. Viljem Merhar</i>	Vloga Borisa Kidriča pri nastajanju našega samoupravnega družbenoekonomskega sistema	246/3–4
<i>Sergej Kraigher</i>	Revolucionarno delo Borisa Kidriča pri spreminjanju družbenoekonomskih odnosov	255/3–4
<i>dr. Franc Zdravec</i>	Boris Kidrič in (literarna) umetnost	261/3–4
<i>dr. Helga Glušič</i>	Boris Kidrič: »Resnična kultura mora biti globoko človečanska«	267/3–4
<i>Lev Modic</i>	Oris revolucionarnega boja Borisa Kidriča	270/3–4
<i>Zdravko Klanjšček</i>	Boris Kidrič – politični komisar glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet	318/ 5
<i>dr. Tone Ferenc</i>	Sodelovanje med slovenskim in hrvaškim narodnoosvobodilnim bojem v Istri	337/ 5
<i>mag. Boris Mlakar</i>	Ustaši in slovenska protirevolucija	361/ 5
<i>Branko Korošec</i>	Partizanska kartografija	390/6–7

**PROSVETA IN ŠOLSTVO
V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI NARODOV IN NARODNOSTI JUGOSLAVIJE**

<i>Srečo Kirn</i>	Uvodne besede	485/8–9
<i>dr. Dragutin Franković</i>	Etika partizanskega učitelja (1)	487/8–9
<i>akad. Jašar Redžepagić</i>	Pedagoška narava šolstva in prosvete med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo ob primerih prosvetnih delavcev s Kosova (2)	497/8–9
<i>Mitar Papić</i>	Pomembne pedagoške izkušnje z osvobojenega ozemlja v Bosni in Hercegovini (3)	503/8–9
<i>dr. Mihajlo Ogrizović</i>	Šolstvo in prosveta na Hrvaškem med narodnoosvobodilnim bojem (4)	511/8–9
<i>dr. Hamdija Čemerlić</i>	Dejavnost predsedstva Deželnega antifašističnega sveta narodne osvoboditve za oblikovanje šolskega sistema Bosne in Hercegovine (5)	523/8–9
<i>akad. Mihajlo Apostolovski</i>	Organizacijska struktura izobraževanja in šolstva med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo v Makedoniji (6)	528/8–9
<i>dr. Zoran Lakić</i>	Prosveta v politiki narodnoosvobodilnega gibanja v Crni gori 1941–1945 (7)	535/8–9
<i>dr. Jelena Popov</i>	Politika Glavnega narodnoosvobodilnega odbora Vojvodine v prosveti in izobraževanju 1943–1945 (8)	542/8–9
<i>mag. Isak Šema</i>	Vzgojno-izobraževalni značaj albanske književnosti na Kosovu med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo (9)	545/8–9

SKICA ZA PORTRET

<i>Stane Kumar</i>	Slikar in risar France Uršič	610/ 10
--------------------	------------------------------	---------

SPOMINSKA PROZA

<i>Mira Mihelič</i>	Mesečina	23/ 1
<i>Ignac Koprivec</i>	Prvo ponižanje	91/ 2
	Viničarka	99/ 2
<i>Sanci Jesenovec-Aco</i>	Spomini na geodetsko sekcijo 9. kongresa	419/6–7

SPOMINSKA PROZA

<i>dr. France Avčin</i>	Tudi sabotaža	638/ 11
<i>Rudi Mačus</i>	Pobeg	648/ 11
<i>Janez Vipotnik</i>	Iz (neobjavljenega) dnevnika političnega komisarja	702/ 12

SPREMLJAMO

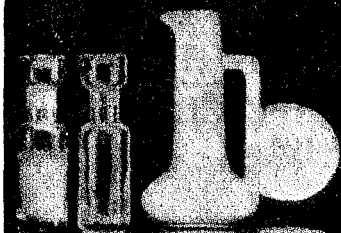
<i>Milica Strgar</i>	Tisk slovenskih beguncev v taboriščih po Avstriji in Italiji 1945–1948 (1)	2/ 1
<i>dr. Ciril Ribičič</i>	Za objektivno ocenjevanje prvega povojnega obdobja	48/ 1
	Beseda za mir	51/ 1
<i>Ivan Križnar</i>	Nekatera aktualna vprašanja s področja zgodovinopisja	66/ 2
<i>dr. Milica Kacin-Wohinz</i>	Odnos italijanske države do državljanov slovenske in hrvaške narodnosti med vojnoma	584/ 10

ZGODOVINSKI SPOMENIKI V ODMEVU SEDANJOSTI

<i>dr. Marjan Slabe</i>	Uvodna beseda	428/6–7
<i>dr. Nace Šumi</i>	Vloga zgodovinskih spomenikov v naši družbeni zavesti (1)	429/6–7
<i>dr. Peter Krečič</i>	Spomeniki narodnoosvobodilnega boja v svojem okolju in s svojimi ozadji (2)	432/6–7
<i>Aleksander Bassin</i>	Estetska problematika spomenikov ljudske revolucije in njihovo mesto v prostoru (3)	435/6–7
<i>Aleš Arih</i>	Prezentacija Titove celice v bivši mariborski kaznilnici da ali ne (4)	438/6–7
<i>Nika Leben</i>	Problematika avtentičnih spomenikov narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem in prezentacija ciklostilne tehnike Meta nad Jamnikom (5)	441/6–7
<i>Aleksander Leskovšek</i>	Rekonstrukcija avtentičnega okolja Gramozne jame v Ljubljani (6)	445/6–7
<i>Valentin Benedik</i>	Razstava o restavratskih posegih v SVPB Franja (7)	446/6–7
<i>Franc Vardjan</i>	Spomeniki ljudske revolucije v naravnem okolju (8)	447/6–7
<i>Momo Vuković</i>	Vzroki za propadanje nekaterih spomenikov narodnoosvobodilnega boja v SR Sloveniji in možnosti za njihovo sanacijo (9)	449/6–7

SISTEM JAVOR

JAVOR